

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Ս. Էջմիածնի սասնակեցերորդ դարադարձը. Օ.	1
Երկու գարուն	49
Ինձ ու ինձ	50
Մուսա	51
Ուրացողը. Մ. Եօկայի. Թարգմ. գերմ. Խս. Յարութիւնեան	53
Հայերը Բիւզանդիայում. Ն. Քարամեան.	90
Ժայռ. Լերմոնտովի. Թարգմ. Յար. Թումանեան	148
Բնաւորութեան յատկութիւններ. Արշակ ք. Մինասեան	149
Մկրտիչ Էմին. կենսագրութիւն. Երուանդ Շահագիրզ.	160
Մէլիք-Նուսուփ. Պատմ. Պօէմա. Յար. Թումանեան	303
Հնիք-նորից. Դիւտ. ա. քհ. Աղանեանց.	323

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Աղաթօնի նամակը. Ե. Շահագիրզ.	337
Ճիրակաւանի ժողովը. Արշակ Տէր Միքէլեան.	340
Ս. Նազարեանի նամակներ.	347

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Դրական երևոյթներ.—1. «Բանասէր», 2. Կորին վարդապետ», 3. «Հոգին և ուղեղը», 4. «քժ. Ճահնազարեանի զբոյլները», 5. «Մէլիք-Բէգլար», 6. «Քրիստ. Թաղէոսեանի բանաստեղծութիւնները», 7. «Հին Հայոց հեթանոսական կրօնը» հայլն, Ն. Քարամեան	356
Բարոյականութեան ստուերը. Արշակ Տէր Միքէլեան.	361

Ժ Ո Ղ Ո Վ Բ Դ Ա Կ Ա Ն

Դուրսանի երգ. Դ. Բ.	366
---------------------	-----

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

Եկեղեցական Թանգարան. Դիւտ ա. քհ. Աղանեանց.	369
Ներսիսեան դպրոցի 75 ամեակ.	371
Ս. Մանգրիսեան.	373

ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑԻՑ

Ցանկալով դիւրացնել ընտանեկան գրադարանների կազմակերպութեան գործը՝ զրքերի հեղինակների եւ հրատարակիչների համաձայնութեամբ առաջարկում ենք հետեւեալ ցուցակից ընտրութիւն անել այս պայմաններով. միանուագ 10 ռ. արժէքով գնողները գնող են ստանում 10%.

20 ռ. գնողները 15%.

30 ռ. գնողները 20%.

40 ռ. գնողները 25%.

եւ 50 ռ. ու անելի գնողները 30%.

Այս պայմանները մեր միւս զրքերի վերայ չէ տարածում:

Օտարաքաղաքացիք վճարում են եւ նախապարհածախք:

ԱԼԻՍԱՆԵԱՆ Ն., Երուանդ երկրորդ. ողբերգ. 5 արար. Թիֆլ. գինը 1 ռ. 20 կ. փոխարէն 50 կ.

ԱՂԱՅԵԱՆ Ղ., Բանաստեղծութիւններ, Թիֆլ. գինը 1 ռ. 50 կ. փոխարէն 75 կ.

» » Հայկական հնչիւնների մասին, Թիֆլ. գ. 25 կ.

ԱՂԱՆԵԱՆ Գ. ա. քաջ. Դիւան Հայոց պատմութեան, զիրք Ա.—Բ. գ. 2 ռ.

» » Գ. գ. 7 ռ.

» » Դ. գ. 4 ռ.

» » Տոմար եւ տօնացոյց գ. 50 կ.

» » Կեանքի դպրոցը, գ. 1 ռ.

Ա. Թ., Խոհարարուհի, կերակուր պատրաստելու ձեռնարկ, Թիֆլ. գ. 40 կ.

ԱԹԱՔԵԼԵԱՆՑ Հ., Նեղ եւ խոնաւ բնակարաններ, Թիֆլ. գ. 10 կ.

ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ Ա., Կեանքի պատկերներ—նորավէպը, Կ. Պօլիս, գ. 50 կ.

ԱՆՏԻՔԵԱՆ ՍՏ., Ղեկավարներ—1. Կապ լոնոզը, 2. Մեր տէրը, Թիֆլ. գ. 40 կ.

» » Սամիտարնի, Թիֆլ. գ. 20 կ.

» » Նահատակը, Թիֆլ. գ. 20 կ.

ԱՌՈՒՍԱՀԱՆ, Հայ պատմութիւն եկեղեցեաց և վանորէից, Եղիպ.
Վենետ. դ. 25 կ.

ԱՍՏԷԱ—պատմական վէպ Տին Յունաց և Հռովմայեցւոց կեան-
քից, Թիֆլ. դ. 50 կ.

ԲԱԲԱՅԵԱՆ Ա. բժ., Արդի ուղղութիւն առողջապահութեան,
Թիֆլ. դ. 40 կ.

ԲԱՅՐԸՆ Լ., Դոն-Ժուան, Հեղինակի պատկերով, Մոսկ. դ. 50 կ.

ԲԱՐՐՕ Թ., Երեխաների առ իրենց ծնողք պարտաւորութիւն-
ները, Թիֆլ. դ. 40 կ.

ԲԵՐՍԻԷ, Կեսար և Աստուած, Թիֆլ. դ. 20 կ.

ԲԷՐՆԷՏ, Փոքրիկ լորդի պատմութիւնը, պատկերապարզ վէպ
Բագու, զինը 1 ա. 25 կ. փոխարէն 60 կ.

ԲՈԳԴԱՆՈՎ Մ., Արծուի մտածմունքը, Թիֆլ. դ. 5 կ.

ԳԱՖԹԱՆ Պ. վարդ., Նոր տարրաբանութիւն, 2 հատ. Վենետ.
դ. 2 ա.

ԳԻԿԿԵՆՍ 2., Ժլատ Սկրուլը (ծննդեան վէպ) Թիֆլ. դ. 15 կ.

ԵՐԻՅԵԱՆՅ Ա., Ներսէս Ե. աշտարակցի կաթողիկոսի կենսադ-
րութիւնը 3 մասն, Թիֆլ. դ. 75 կ.

» » Վենետիկի Միթիթարեանը, Թիֆլ. դ. 1 ա.

» » Գրիգոր Արծրունու և Նրա 25 տարուայ
զրական գործունէութեան առիթով, Թիֆլ. դ. 50 կոպ.
փոխարէն 25 կ.

ԵՂԻՇԷԻ պատմութիւն Վարդանանց, Թիֆլ. զինը 80 կոպ. փո-
խարէն 50 կ.

ԷՄԻՆ Մ. Մովսէս Խորենացին և Հայոց Տին վէպը, Թիֆլ.
դ. 60 կ.

ԼԱՌՈՒԼԷ Է., Աղղային կրթութիւն, Պետր. դ. 40 կ.

ԼԵՍՍԻՆԳ, Նաթան իմաստուն, 5 արարուած., Թիֆլ. դ. 60 կ.

ԿԱԿԻՆԵՆՅ Ս., Լաքաթա, Փարս-վոդէվիլ մէկ արար. Թիֆլ.
դ. 25 կ.

ԿՈՍԲ, Խնամատարութիւն Երեւոյոց մարմնական և բարոյա-
կան, Պետր. դ. 1 ա. 20 կ. փոխարէն 60 կ.

ՀԻՒՐՄԻՒՋԵԱՆ Ե. վարդ., Առ ձեռն բանաստեղծութիւն, Վե-
նետ. դ. 75 կ.

ՃԱՂԱՐԲԷԳԵԱՆ Յ., Հարստութեան աւետարան, Հուշի, դ. 40 կ.

ՃՈՒՂՈՒՐԵԱՆ Յ. քահ., Մոռացուած աշխարհ, Թիֆլ. Ա. գիրք
50 կ., Բ. գիրք 50 կ. Գ. գիրք 40 կ. 3 գիրք—1 ա. 25 կ.

ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ ԳՐ. քահ., Ոսկի բարեկամ, Էֆիմէրտէ—Երա-
զդիբը, Բ. տպագր. Թիֆլ. գ. 2 ռ. 70 կ. կազմով
2 ռ. 85 կ.

ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ Ս., Համառօտ մանկավարժութիւն, Թիֆլ. գ.
1 ռ. 50 կ.

» » Մանկավարժական տարակուսանքներ մեր
մէջ, Թիֆլ. գ. 30 կ.

ՄԿՐԵԱՆ ՅՈՎՀ. քահ., Մեսրոփ Թաղիադեանցի կենսագրու-
թիւնը, Թիֆլ. գ. 40 կ.

ՄԿՐՏՈՒՄԵԱՆ Գ. քահ., Ղայթմաղանց Միքէլը, Մոսկ. գ. 8 կ.

ՄՈՒՐԱԿԵԱՆ Ե., Ծաղիկ արդի մատենագրութեան 2 հատ.
Կ. Պոլիս, գ. 65 կ.

ՄՈՒՐԱՑԱՆ, Հայ բողոքականի ընտանիքը, Թիֆլ. գ. 40 կ.

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԻՍ., Հայոց գիրք. 1 ռ. 50 կ.

» » Տրամաբանութիւն գ. 1 ռ.

» » Ներսիսեան Դպրոցի սաների ա. Դպր.

Ճանապարհորդութիւնը, գ. 40 կ.

» » Նոյն Բ. Դպր. Ճան. գ. 20 կ.

» » Գերմանիայի մանկավարժական բարձր.
հաստ. դործունէութիւնը գ. 40 կ.

» » Ստեփաննոս Պալասանեան գ. 25 կ.

» » Զգացմունքների աշխարհ գ. 30 կ.

» » Աշակերտի յուշատետրը. գ. 25 կ.

» » Սանահին, գ. 30 կ.

» » Էրզրումի Նառմանի, գ. 15 կ.

» » Ուրացողը, Եփայի գ. 25 կ.

ՀԻԼԼԵՐ, Դօն-Վարլոս, 5 արարուածով, Թիֆլ. գ. 1 ռ.

ՀԻՐՎԱՆՉԱԿԻ, Արսէն Գիմաքսեան, վէպ, Թիֆլ. գ. 1 ռ. 50 կ.

2ԵԽ, Գիւղի սուրբը, Թիֆլ. գ. 10 կ.

2ԵՍԵՐՏՕՆԻ Ժառանգը, պատկերազարդ վէպ. Թիֆլ. գ. 1 ռ.
փոխարէն 75 կ.

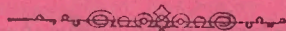
ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ռ., Նոր-Նախիչեանի հիմնարկութեան պատմու-
թիւնը, Թիֆլ. գ. 50 կ.

ՊԵՍԱԼՈՑՅԻ Հ., Լինհարդ և Դերտրուդ, վէպ ժողովրդի հա-
մար, Թիֆլ. գ. 1 ռ. 50 կ.

ՊՌՕՇԵԱՆՑ Պ., Կռուածաղիկ, վէպ. Բ. տպ. Թիֆլ. գ. 1 ռ. 30 կ.

» » Սկիզբն երկանց, վէպ, Թիֆլ. գ. 1 ռ. 20 կ.

- » » Յեցեր, վէպ, Թիֆլ. գ. 1 ա.
- » » Բղդէ, վէպ, Թիֆլ. գ. 1 ա. 20 կ.
- » » Արցիկէի, պատկեր, Թիֆլ. գ. 25 կ.
- » » Նա, պատկեր, Թիֆլ. գ. 20 կ.
- » » Միքէլ աղենց Արդիւլը, զրոյց երաւ. կեանքից, Թիֆլ. գ. 20 կ.
- ՍՈՒՆԴՈՒԿԵԱՆՑ Գ., Ամուսիններ, կոմեդիա 5 արար. Բ. փոփոխած տպագր. Թիֆլ. գ. 1 ա.
- ՎԱՐԴԱՋԱՐԵԱՆ Փ., Հորիզոն, ա. զիրք. Թիֆլ. գ. 1 ա.
- ՎԻՎԷԼԻԿ Կամ քրիստոնէական ներդաժնութիւն, Վեն. գ. 25 կ.
- ՏԵՎԿԱՆՑ Ա. վարդ., Հայերգ, մեղեդիք, տաղք և երգք, Թիֆլ. գ. 60 կ.
- ՏԵՐ-ԱՍԱՏՈՒՐԵԱՆՑ Պ., Գեղարւեստական այբօմ Հայադղի գործիչների, 32 պատկեր, Թիֆլ. գ. 3 ա.
- ԲԱՔՅԻ, Ջահրումար, Թիֆլիսի հայերի կեանքից, Թիֆլ. գ. 2 ա.
- » Տաճկահայք, Թիֆլ. գ. 40 կ.
- ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ Վ., Հայ-բոշաներ, Թիֆլ. գ. 50 կ.
- « Սանթո (Հայ բոշաների կեանքից), Թիֆլ. գ. 30 կ.
- ՓԷՀՏԻՄԵԼՃԵԱՆ Տ. բժ., Պատմութիւն մարդկային պատուասման, նկարներով, Վ. Պոլիս. գ. 3 ա.
- ՓԱՅՏԱՇԷՆ Խրճիթի մինչև սպիտակ տունը, Թիֆլ. գ. 60 կ.
- ՔԷՀՄԻՇԵԱՆՑ Ա., Գրօշօ և կրակի շուրջը, Թիֆլ. գ. 30 կ.
- » Բոյսերի մեծարանքը, Թիֆլ. գ. 15 կ.
- ՕԴԵՍՍԱՆՑԻ Հայ ուսանողութիւն, Երկաթուղի հնարող Զօրջ Ստեփէնսօնի կեանքը և գործունէութիւնը, Թիֆլ. գ. 1 ա.
- ՕՆԷ Ժ., Դօկտօր Ռամօ (ղոյութեան կոիւններ), Մոսկ. գ. 80 կ.
- ՖԸԴԻԷ, Փառանձեմ, կոմեդիա 4 արար. Թիֆլ. գ. 1 ա. փոխարէն 40 կ.

ՀԱՅԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՀԱՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԳԻՐԻՔ Բ.

1900

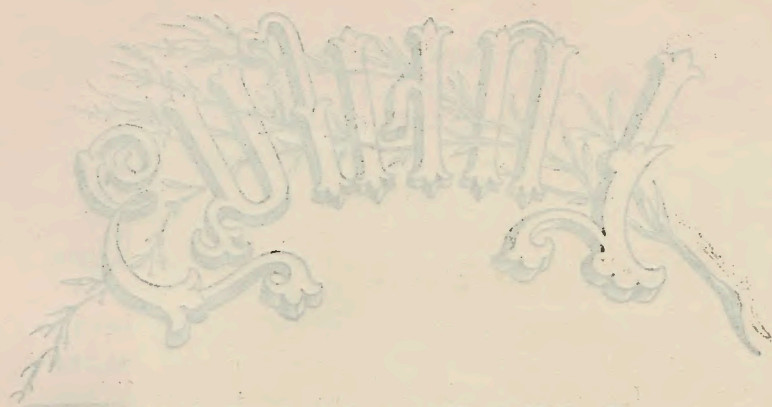
ՅՈՒՆԻՍ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Շաբաձյանի Լ. Ղնկ. Նիկ. 21.

1900

УЧЕБНИКЪ ЛУЧШИХЪ

СЛОВА СЛОВАРЬ

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 14-го Іюня 1900 года.

ВУЛКАН

1200

Второй выпускъ 1900
1900

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ս. Էջմիածնի տասնեւեցերորդ դարադարձը.	1
Երկու զարուն.	49
Ինձուինձ .	50
Մուսա .	51
Ուրացողը. Մ. ԵՕԿԱՅԻ. Թարգմ. գերմ. ԻՍ. ՅԱ- ՐՈՒԹԻՒՆՆԵԱՆ.	53
Հայերը Բիզանդիայում. Ն. ՔԱՐԱՄԵԱՆ.	90
Ժայռ Լէրմոստովի. Թարգ. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ.	148
Բնաւորութեան յատկութիւններ. ԱՐՇԱԿ ՔԱՀ. ՄԻՆԱՍՆԵԱՆ	149
Մկրտիչ Էմին. կենսագրութիւն. ԵՐՈՒԱՆԴ ՇԱ. ՀԱԶԻԶ.	160
Մէլիք-Խուսովի. սլաւոմ. պօէմա. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱ- ՆԵԱՆ.	303
Հնից-նորից. ԳԻԻՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ.	323

ՊԱՏՄԱԿԱՆ.

Աղաթօնի նամակը	337
Շիրակաւանի ժողովը. ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ ՄԻՔԷԼԵԱՆ	340
Ս. Նազարեանի նամակներ	347

ՄԱՏՆԵԱՒՈՍՏԱԿԱՆ.

Գրուկ ս'ը երեսոյթներ.-1, «Բանասէր», 2. «Կորին
վարդ», 3. «Հոգին եւ ուղեղը», 4. ըԺ. Շահ-

նազարեանի գրքոյկները, 5. «Մէլիք-Բէգլար».	
6. «Բրիս. Թաղէոսեանի քանաստեղծութիւնները» եւ 7. «Հին Հայոց հեթանոսական կրօնը». Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆ.	356
Բարոյականութեան ստուերը. ԱՐՇ. ՏԷՐ ՄԻՔԷԼԻԱՆ	361

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ.

Գութանի երգ. Դ. Բ.	366
--------------------	-----

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Եկեղեցական Թանգարան. ԳԻՒՏ Ա. Բ. Ա.	369
Ներսիսեան Դպրոցի 75 ամեակ	371
Ս. Մանդինեան	373
+ Յ. Ժաղարբէգեան. ԱՍԼԱՆ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ.	374
«Լումայի խմբագրութեան Ա. ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ».	379
Խմբագրութեան ծանուցումներ.	380
Ստացուած գրքեր	381

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԻԵԼՈՒՆԺ

Կանոնք ս. Ժողովոց եւ ս. Հարց եկեղեցւոյ. ԱՐԻՍ-ՏԱԿԷՍ ԱՐԲԵՊՍ. ԴԱԻԹԵԱՆ	17 — 32
Կոյր երաժիշտը. Կարալէնկօի. Թարգմ. ՄՈՌՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ	49 — 121

1901

Ս. ԷՋՄԻՆԺՆԻ ՏՆՍՆԵԻՎԵՑԵՐՈՐԴ ԴԱՐԱԴԱՐՁԸ

ՌԱՋԻԿԱՅ 1901 տարին, որ ընդհանուր թուականի վրայ մեծ նշանակութիւն ունի, իբր քսաներորդ դարագլուխ թուականին Քրիստոսի, Հայոց համար մասնաւոր նշանակութիւն կստանայ, որովհետեւ ճիշդ 1600 տարի կը լրանայ Ս. Լուսաւորչի Վիրապէն ելնելու թուականէն, կամ ուրիշ բացատրութեամբ մեր ազգի լուսաւորութեան թուականէն: Դիտմամբ կը գործածեմք լուսաւորութիւն բառը, զի քրիստոնէութիւն կանուխ մտած էր մեր ազգի մէջ՝ մեր առաջին լուսաւորիչներուն՝ Ս. Թադէոս և Ս. Բարդուղիմէոս՝ առաքեալներու ձեռքով, և առաջին երեք դարերու մէջ քրիստոնէութիւնն անխափան մնացած էր ի Հայաստան, թէպէտեւ ոչ ազգի տիրող կրօնքն էր դարձած և ոչ էլ կատարեալ զարգացում ստացած: Քրիստոնէութեան անխափան պահպանութեան փաստերն են՝ մարտիրոսաց վկայութիւններ, հայրապետաց

անուաններ, հայաժանաց կրկնութիւններ և պատմական յիշատակներ, որոնք թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար պատմութեանց մէջ ցրիւ կը գտնուին. և երբ խնամով գննուին և ուսումնասիրուին՝ պատմական անյեղի ճշմարտութիւն կը կազմեն: Անծանօթ չեն մեզ այն քննադատութիւններ, որոնք մեր ազգային եկեղեցական և նախնական պատմութեան նկատմամբ եղան և կլինին թէ՛ օտարազգի և թէ՛ օտարամոլ ուսումնասիրողներէ, և կ'ընդունիմ իսկ թէ՛ շատ գիտնական և հանճարեղ լուսաբանութիւններ կը բաղուին նոցանից: Սակայն պէտք չէ հս մոռանալ, թէ՛ օտարազգին՝ որ ազգային տեղեկութիւնները և տեսութիւնները իրենց ընդարձակ և բազմակողմանի պարագաներով չէ կարող ըմբռնել, յաճախ մի ոսէ մանաւոր կէտէ կը գրաւուի և ամբողջական բաղդատութեան օգուտէն կը զրկուի. իսկ օտարամոլը, որ իւր ազգային եկեղեցւոյն պատիւն ու իրաւունքը չէ խղճում զոհել, կամայական մեկնութեանց և արտաքին թեղադրութեանց մարմաջէն կը շփոթի: Մենք թէ՛ պարզապէս աւանդամոլ կարծեաց և թէ՛ քննադատութեան անդուն շփոթութեանց ծայրայեղութիւններէ խորշելով՝ ի պատիւ մեր ազգի լուսաւորութեան տասնեկեցերորդ դարադարձին կը ներկայեմք մեր երիցս երանեալ Լուսաւորչի ժամանակագրական և բաղդատական պատմութիւնը մեր ուսումնասիրութեանց համեմատ, և առանց մտնելու պատմութեան լրացուցիչ մանրամասնութեանց մէջ:

1. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Գրիգորի հայրն է Անակ Պարթեաց թագաւորական ցեղէն: Արշակունեաց պարթեական ծագումը և պարթև Վաղարշակէն սերած լինելու պատմութիւնը դժուար է այլ հս իրրն պատմական ստուգութիւն ընդունել, և հե-

առևարար Հայ Արշակունիներն արտաքին պատմութենէն մեզ ծանօթ Արտաշիասի սերունդն են, որ Հռովմէական և Պարթևական հզօր կայսերութեանց միջև բազդի ելիէջներով իրենց իշխանութիւնը վարեցին: Պատմական փաստերով կը հաստատուի նաև թէ մեր պատմութեան Խոսրովը, է նոյն ինքն արտաքին պատմիչներէն Արշակ կոչուած և Պարթևաց փերջին թագաւոր Արտաւանի եղբայրը: Անակ և իւր միւս եղբայրը (Ագաթ. 35) Սասանեան Արտաշիրի յանձնարարութեամբ դաւաճանեցին Խոսրովը: Արդ՝ Եղիշէի պատմութեան մէջ կը կարդանք թէ Տրդատ Խոսրովի որդին իւր հօր սպանութենէ յետոյ «փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն /ււրոց. ապրեալ սնաւ յերկրից Յունաց» (Եղիշ. 133): Խոսրովին սպանողները Տրդատի հօրեղբայրները եղած լստեն, Արտաւան և Խոսրով և Անակ եղբայրներ եղած կը լինին, կամ առ նուազն ընդարձակագոյն իմաստով՝ իրարու հօրեղբօրորդիներ:

Գրիգորի ծննդեան տարին, ըստ ազգային պատմութեան, դաւաճանութեան միջոցին է: Նորա յղութիւնը եղած է յԱրտաղ ըստ աւանդութեան Ս. Սահակայ (Խոր. Բ. 74), նոյն իսկ Անակայ գալու տարին. մինչ սպանութիւնը կատարուած է «յետ անցանելոյ երկուց ամաց գալստեան Անակայ ի Հայս». ուրեմն Գրիգորի ծնունդը եղած է սպանութենէն մի տարի առաջ: Արդ՝ Արտաշիր Սասանեան, ըստ ճշդեալ հաշուոց, մեռած է 241-ին, ուրեմն Խոսրով սպանուած է առ նուազն 240-ին, և Գրիգոր ծնած է 239-ին:

Գրիգորի հեթանոսական անունը անձանօթ է ի պատմութեան, զի միամեայ մանուկ տարուած է Կեսարիա, և Եւթարհայ ձեռքով քրիստոնեայ եղած անմիջապէս և քրիստոնէական անունովը ծանօթացած: Այլ եթէ Անակայ երկրորդ դաւակի փախած և աղատած լինելը

հաւանական չէ, ինչպէս շատեր կը կարծեն, անյարմար չեմք կարծեր ասել թէ այս երկրորդ տղային տրուած Սուրէն անունը՝ նոյն ինքն Գրիգորի հեթանոսական անունն է:

Գրիգորի դաստիարակութիւնը խնամեալ եղաւ Կեսարիոյ մէջ, որ ժամանակուան ուսումնապետ քաղաքներէն մին էր, և իրեն համար գրուած էլ կը գտնեմք թէ «վարժեալ էր հելլենացի և ասորի դպրութեամբ» (Գլակ. 22):

Գրիգոր ամուսնացաւ, ըստ Խորենացւոյ, «Յարբունս հասակի հասեալ» (Խոր. Բ. 80), կամ ըստ Ջինորայ «իբրև եղև երկոտասանամեայ» (Գլակ. 22): Բայց 12 տարեկան ամուսնանալը շատ կանուխ և անհաւատալի լինելով, հարկ կը սեպեմք երկարաձգել մինչև 22 տարեկան լինելը, որով նորա ամուսնութիւնը կը դնեմք 261-ին:

Գրիգորի կինն է Մարիամ, գուտոր Դաւիթ անունով մարդու ի Կեսարիա: Աթանագինէս եպիսկոպոս, օրհանական եպիսկոպոսին Սեբաստիոյ իբր քորեպիսկոպոս Պիղաքտիոյ և ոչ եպիսկոպոս Կեսարիոյ Կապադովկացւոց, կը յիշուի պատմութեանց մէջ իբրև Լուսաւորչի խնամին: Դաշանց թուղթը կը կոչէ նորան եղբայր Մարիամու, բայց յայտնուորաց մէջ կը կոչուի *անծր* Լուսաւորչի, որ աներձագի խմաստ ևս ունի ի գիրս (տես Բուզ. 12): Հաւանական է Դաւիթը բնիկ սեբաստացի կարծել ի Կեսարիա գաղթած, կամ թէ Աթանագինէսը Կեսարիայէ Սեբաստիա գնացած ենթադրել: Լուսաւորչի ձեռնագրութենէ յետոյ Կեսարիայէ Սեբաստիա երթալը և միջոց մը աշխտեղ մնալը Սեբաստիոյ հետ յարաբերութիւն ունեցած լինելու նշանն է:

Գրիգոր երկու զաւակ միայն ունեցած է, Վրթանէս և Արիստակէս, և այնուհետև յետ երկից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ» (Խոր. Բ. 80), բաժնուած է իւր ամուսնէն: Սովորաբար այդ խօսքերը կը մեկնուին այնպէս թէ ա-

ամուսնութենէն երեք տարի յետոյ երկու որդի ունեցած լինելով բաժնուած լինին, բայց աւելի լաւ է իմանալ այնպէս, որ երկու որդի ունենալէն յետ երեք տարի ևս անցնելով բաժնուած ասուի, որ ամուսնութենէն զոնէ վեց տարի յետոյ ասել է, և այս կերպով կը յարմարի ևս, որ «Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ ի վանս կուսանաց անկեալ կրօնաւորիւր» (Խոր. Բ. 80), որ անհնարին պիտի լինէր եթէ ստնդեայ մանուկ ունենար Մարիամ։ Ուրեմն Վրթանիսի ծնունդը կրնանք գնել 262-ին, Արիստակիսի ծնունդը 264-ին, և Գրիգորի իւր Մարիամ ամուսնէն բաժնուիլը 267-ին։

2. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻ ԵՒ ՏՐԻԱՏ

Լուսաւորչի իւր ամուսնէն հեռանալուն պատճառը յայտնապէս արքունական ծառայութեան մտնելն եղած է, և ոչ թէ ինքն էլ կրօնաւորելու դիտում ունեցած է, որով Մարիամու կրօնաւորաց վանք բաշուիլը լսի ապահով կենաց եղանակ պիտի նկատուի, և ոչ թէ երկուց կողմանց համերաշխ բարեպաշտութեամբ ամուսնական կեանքին վերջ տալու նպատակ։ Գրիգորի այս բաժանումէն յետոյ ուր գնացած լինելը յիշուած չէ, այլ պարզապէս ասուած է թէ «անցեալ գնաց առ Տրդատ» (Խոր. և Գլաի.)։ Արդ՝ այս միջոցներուն, ըստ նոր հետազօտութեանց, Տրդատ արդէն կը թագաւորէր։

Վաղերիանոս կայսեր գերութեան առթիւ 260-ին յիշուած է Հայոց մի Արտաւազդ թագաւոր, անձանօթ տոհմային պատմչաց։ Սորա վախճանը յայտնի չէ, այլ կերևի թէ Տրդատ նորա յաջորդը եղած է և թագաւորած մինչև 276, յորում Վռամ Պարսից թագաւորը գրաւեց Հայաստանը և Տրդատ պարտաւորուեցաւ ապաւինել Հռովմայեցւոյ, և նոցա մօտ մնաց մինչև որ Դիոկղետիանոսի

օգնութեամբ դարձաւ իւր գահը 286 կամ 287-ին: Իսկ այս թուականը կը քաղեմք Խորենացւոյ զննութենէն, որ գտած է և ստուգած «զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի» (Խոր. Բ. 82): Արդ՝ Դիոկղետիանոսը կայսր եղաւ 284-ին և նորա երրորդ տարին ընկնում է 286-էն 287:

Ըստ պատմութեան, Գրիգոր իւր ամուսնէն մեկնելէն մինչև իւր չարչարանաց տարին Տրդատայ ծառայութեան մէջ մնաց, ուրեմն քսան տարի ծառայից նորան: Տրդատ մի տեղ կասէ Գրիգորի. «այսչափ ամբ հն զի տեսի զքեզ» և ուրիշ անգամ կըսէ. «Աշխատեցար ընդ իս ի մանկութենէ վաստակովք» (Աղաթ. 46. 86), որ երկար ժամանակ մէկտեղ եղած լինելին կը ցուցնէ:

Իսկ Գրիգորի ծառայութիւնը ոչ զինուորական եղած է և ոչ կառավարական, այլ պալատական սպասահարկութիւն իբրև ներքին սենեկապետ և մտերիմ պաշտօնեայ, և նաև իբրև քարտուղար և դպիր արքունական, որովհետև յիշեցինք արդէն թէ Գրիգորը հելլենական և ասորական գալուստեանց մէջ վարժ էր:

Գրիգորի քրիստոնէութիւնը պէտք չէր որ Տրդատայ անծանօթ մնացած լինէր, զի չենթադրուիր, թէ այսչափ երկար տտեն արտաքին ուրացութեան մէջ ապրէր Լուսաւորիչը: Արդէն քրիստոնէութիւնը արդեւ չէր արքունական ծառայութեան, քանի որ հալածանաց հրաման չկար, և քրիստոնեայք նոյն իսկ Հռովմայիցի կայսերաց պալատներուն մէջ կը ծառայէին: Անյայտ մնացածը Գրիգորի բուն ցեղն ու ծագումն էր, և պէտք է ասել թէ իբրև Կեսարացի սոսկական մի կը նկատուէր նա արքունեաց մէջ:

Հիմնուելով մինչև այժմ բացատրուած ժամանակագրական կէտերու վրայ՝ պիտի ասեմք թէ Գրիգոր Կեսարիայէ ելնելով Հայաստանի մէջ մտաւ Տրդատայ ծառա-

յութեան 268-ին, որ աւելի ևս յարմար է զործոց բնական կարգին, և այնտեղ մնաց մինչև 276, և անկէ ետքը իւր տիրոջ հետ վնաց հռովմայ կայսերութեան երկիրը, և այստեղ ևս տասը տարիի չափ միասին ապրելէ և իբրև հաւատարիմ պաշտօնեայ անոր ծառայելէն յետոյ, ի միասին եկաւ 286 կամ 287 ին, երբ Տրդատ Դիոկղետիանոս կայսեր օգնութեամբ իւր իշխանութեան կը դառնար:

3. ՉԱՐՉԱՐԱՆՔ ԵՒ ՎԻՐԱՊ

Միևնոյն տարին, երբ Տրդատ իւր յաղթական մուտքը կը կատարէր և դեռ իւր մայրաքաղաքը չէր հասած, Եկեղեցաց գաւառի Երէզ աւանի մօտ Անահտական մեհանի մէջ ուղից իւր յաղթութիւնը տօնախմբել, և կռապաշտական մեծ զոհեր և արարողութիւններ կարգադրուեցան ի պատիւ մեծ տիրամօր հայոց: Արտասովոր հանդէսը արտակարգ զործերու առիթ տուաւ, և յաղթութեան ամբարտաւանութիւնը Տրդատայ սովորական խոհականութիւնն ևս կորցնել տուաւ. և իւր պալատականներէն նոքա ևս որոնք իրենց քրիստոնէութեան պատճառով կռապաշտական ծառայութիւններէ ազատ կը մնային, հրաման ստացան այդ արտասովոր պաշտամանց մասնակցել: Հրաման եղաւ նաև Գրիգորի Անահիտի նուիրեալ պսակները և փունջերը տանել, զոր հարկաւ ալիտի չկատարէր Գրիգոր իւր քրիստոնէութեան հակառակ գոնելով. այլ Տրդատ իւր սովորական ներողամտութիւնը չունէր այլ ևս: Բռնութիւն և հաւատք իրարու բաղխեցան, և այսպէս տեղի ունեցաւ Գրիգորի մարտիրոսական նահատակութիւնը: Լուսաւորչայ չարչարանաց տեղը կանուխէն վանք մը շինուած է, որ և ցարդ կը մնայ Չարչարանաց Ս. Լուսաւորիչ անուամբ, Երզնկա քաղաքէն դէպ հարաւ երկու ժամի չափ հեռու Մեղուցիկ գիւղի մօտ, լիբանց ստորոտը, գեղեցիկ դիրքի վրայ:

Հոսաւորչի տրուած շարշարանքները հետեւեալ կերպով կը պատմուին Ազաթանգեղոսի մէջ.

1. Ձեռքերը կապած, դայլ ի բերան, կռնակը ալի բեռ, կուրծքը գելոց բարձր տեղէ վար կախեցին:

2. Մէկ ոտքէն կախելով ալը ծխեցին և դալար բերերով ծեծեցին:

3. Ոտքերը կոճղներու մէջ ճզմեցին:

4. Ոտքին երկաթ բեռներ մխելով վաղեցրին:

5. Գլուխը կռփահար ծեծեցին:

6. Գլուխը մամուլի մէջ դնելով քիթէն բացախ և բորակ փչեցին:

7. Գլուխը մոխրով լեցուն պարկի մէջ կապեցին:

8. Գլխովայր կախելով նստատեղէն ձագարով ջուր լցրին:

9. Կողերը երկաթէ ճանկերով քերեցին:

10. Երկաթէ դաստակներու վրայ քաշկռտեցին:

11. Ծունկերը երկաթէ կապիճներու մէջ սնդեղով կախեցին:

12. Հալած կապարով մարմինը այրեցին:

Այդ շարշարանքները հրեման օրերով ևս շարունակեցին, այնպէս որ Գրիգորի վրայ փորձուած բռնութիւնները ամիսէ աւելի տևեցին. և այս միջոցին վերջն է, որ Գրիգորի խկապէս ու լինելը զննութեանց նիւթ եղաւ և յայտնուեցաւ: Հուր տուողն եղաւ Տաճատ Աշոցեան քեռայրը Արտաւազդ Մանգալունուոյ, որ կրցած էր Գրիգորի հետ ծանօթութիւն ունեցած լինել Կեսարիոյ մէջ, զի և ինքն Մանգալունեաց կոտորածի ժամանակ Արտաւազդայ քոյրը փախցրած էր Կեսարիա և յետոյ իրեն կին առած (Խոր. Բ. 71. 82): Գրիգոր սերնդեամբ թագաւորապան Անակայ որդի, և քրիստոնէութեամբ թագաւորական հրամանաց ընդդիմացող դատաւարտուեցաւ Արտաշատայ Խոր Վիրապը ձգուելու:

Լուսաւորչի Երզնկայէ Արտաշատ տարուելուն նկատմամբ ու թէոգորոս Սալահունիի պատմութեան մէջ կը յիշուի, թէ Սուրէնաշէն աւանէն անցուցին (այժմ Ղուրուն անուն փոքրիկ քրդաբնակ գիւղ ի Դերջան), ճիշտ սուրբին քրիստոնէութիւն ընդունելու օրերը: Կարնեցիք ևս աւանդութեամբ կը պատմեն, թէ Կարնոյ մօտ Մուտուրիւ Ս. Լուսաւորիչ վանքին տեղը մի գիշեր օթեալ նեցաւ Լուսաւորիչը, և վիրապաձև փոքրիկ մի փոս էլ կը պատուուի ցարդ իբրև Լուսաւորչի արգելարան: Նրկատելով Երզնկայէ Արտաշատ ուղեգիծը և դատապարտեալները դղեակներու մէջ պահպանելու սովորութիւնը, կրնայ արդարանալ Կարնեցւոց աւանդութիւնը: Այդ ամեն հղելութեանց իբրև թուական պէտք է ընդունել 286 կամ 287 տարին, յորում Դրիգոր արգէն 48 տարեկան եղած կլինի: Յայտնաւորք փետրուարի 4 և 28 օրերուն կը դնեն չարչարանքն և վիրապ մտնելը, բայց թէ տոմարական հաշիւները ըստ հնոյն չեն, և թէ հեռաւորութիւնները լաւ ճշտուած չեն:

Լուսաւորչայ վիրապը ցայսօր կը ցուցուի և կը պատուուի Խորվիրապ վանքի մէջ Արտաշատայ բլուրի վրայ: Համակ քարաշէն և բոլորակ ձևով և իբր 4 մետր տրամագծով մի խոր հոր է վիրապը, որ առաջ աւելի խորունկ է եղեր, և յետոյ մասամբ լցուեր է հողով: Հորի բերանը այժմ ծածկուած է կամարով և վրան յատուկ մատուռ է շինուած սլատարագի սեղանով, վանքին մեծ տաճարէն քիչ մի հեռու: Քոանուհինգ ոտք սանդղիով կիջնուի մէջը, ուր մի քար կայ երկու մաշած տեղերով իբրև հետք ծնրապրութեանց Լուսաւորչին:

Հին ժամանակի բանտեր խիստ և անտանելի էին և զետնափոր նկուղներ բանտի կը ծառայէին: Խորունկ և բերանը բաց հորեր էլ բանտի պէս կը գործածուէին, ինչպէս արևիկան յիշատակներէ կը քաղուի: Լուսաւորչի

վիրապն ևս այսպէս էր, և ըստ պատմութեան Արտաշատու զգեսակին բանտն էր. և Գրիգոր ունեցաւ «զհամբարութիւն տեղութեան այնչափ ամս ի վիրապին» (Փարսլ. 6.): Արտաշատու զգեսակի բանտը ուրիշ զգեսկներու բանտերէն աւելի խիստ էր և մեծ մահապարտներուն սահմանուած էր:

Հուսաւորչին վիրապի մէջ անցուցած ժամանակը զանազան յիշատակաց մէջ 13 կամ 14 և կամ 15 տարի ասուած է, և հարկաւ ամիսներու և օրերու ճշտութեամբ չենք կարող հաշուել զայն. այլ սովորաբար 287 տարին զնկելով վիրապի մուտքը, վիրապի ելքը կը դնեմք 301-ին որ կանէ իբր 14 տարի:

Հուսաւորչին վիրապային կեանքը հրաշալիաց կարգն է. և նկատելով վիրապում ապրելու անյարմար պայմանները, և 14 տարիներու երկար տեղութիւնը, աստուածային սքանչելիաց մի յատուկ նշան կը նկատէ ազգը իւր Հուսաւորչին այնչափ ժամանակ կենդանի մնալը: Միւս կողմանէ պատմութիւնն ևս կընդունի Հուսաւորչի վրայ հսկող մարդկային մի ձեռք. վասն զի կայ մի կին, որ ամեն օր իրեն հաց կը բերէ: Վիրապէն ելնելուն պարագաները գննելով անհնարին է չտեսնել, որ ինքն թաղաւորին քոյրն է՝ որ Հուսաւորչի խնամակալ եղած է, և խորովիդիստոյ ծածուկ քրիստոնեայ եղած լինելը ստոյգ կրտեանութի: Այլ աւելորդ է կամայական կնթաղութիւններով ջանալ նուազեցնել աստուածային ղթութեան նշանակութիւնը, սր Հուսաւորչայ հաւատքին աշակերտեալ մի ազգի կրօնական խղճի հիմնաքարն եղած է:

Հուսաւորիչը վիրապի մէջ երկնային մխիթարութիւններ ևս ունեցած է: Մի հրեշտակ հանապազօրեայ այցելութիւններով զինքը կը մխիթարէ. և իրաւ էլ առանց երկնային րաշալերութեան ներքին շնորհի անհնարին էր 14 տարի այդ խստամբեր կեանքին տոկալ: Մասնաւոր

աւանդութիւնն ևս ունիմք, զոր եկեղեցւոյ մէջ ևս կը յիշատակեմք: Օր մը հրեշտակը չերևիր միւս օր Լուսաւորիչը պատճառը կը հարցնէ. և հրեշտակը կը պատասխանէ թէ Քրիստոսի համբարձման տօնի առթիւ հրեշտակաց ինն դասակարգութիւններ մի մի օր յատուկ հանդէս կը կատարեն յերկինս. և ինքը չորրորդ դասին լինելով, չորրորդ օրը իւր դասուն հանդէսէն զատուիլ չէր կարողացած: Այդ յիշատակը կը կատարեմք համբարձման կիրակիին, որ է երկրորդ ծաղկազարդի օրը, և շարականն ևս այդ յիշատակը կը բացատրէ: Հարկաւ այդ աւանդութեանց խորհրդական իմաստ պիտի տամք, և ոչ թէ երկնքի գործերուն երկրային ձևեր պիտի ընծայեմք:

Վիրապի պատմութեան վրայ աւելի ասելիք չունիմք. միայն կարող եմք յիշատակել Տրդատայ հրովաբտակները քրիստոնէից դէմ, և նոցանով հրամայուած հալածանքները, և Ս. Թէոդորոս Սալահունիի նահատակութիւնը Դերջանուս, ուր այժմ կայ Սըբըբըր Ս. Թորոս վանքը, և եկեղեցւոյ մէջ կը ցոյց տրուին նոյն Ս. Թէոդորոսի, և իւր մօր Ս. Աղարիթայի, և զինքն մկրտող Ս. Տառնոս քահանայի գերեզմանները: Այդ միջոցին զանազան պատերազմներ ևս եղան Հռովմայեցւոց և Պարսից մէջ, որոց մասնակից էր Տրդատ իբրեւ նիւակակից Հռովմայեցւոց, մանաւանդ որ պատերազմի դաշտն ևս Հայոց երկրին մէջ էր. բայց սորա մեր նպատակին չեն պատկաներ:

4. Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՔ

Լուսաւորչայ վիրապի կենաց վերջին տարւոյն մէջ տեղի ունեցաւ Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը: Խորհնացւոյ և Աղաթանգեղոսի պատմութիւններէ կը բաղեմք, թէ Հռովմայ մէջ Ս. Պօղոսի մի կուսաստան կար, որի

գլխավորն էր Գայիանէ թագաւորական ցեղէն, և նոյն վանքի կուսաններէն մինն էր Հռիփսիմէ նոյնպէս թագաւորական ցեղէ և աննման կերպով գեղեցիկ, Խորենացի կը պատմէ թէ Գայիանէ «լմացեալ հոգւոյ ակամբ», թէ Հռիփսիմէի համար կը խորհուի «առնուլ ի պատիւ տանն Հռովմայեցոց ի թագունութիւն», «առեալ զնա փախչի յԵգիպտոս»: Իսկ Ագաթանգեղոս կը պատմէ թէ խուզարկու նկարիչներ զրկուեցան ամէն կողմ գեղեցիկ աղջիկներ փնտռելու, բռնութեամբ մտան Ս. Պօղոսի վանքն ևս, նկարեցին Հռիփսիմէին, ցոյց տուին Դիոկղետիանոսի, անմիջապէս հարսանեաց պատրաստութիւնը. սկսան, կուսանք պահոց և ազօթից զիմեցին. և երբ վտանգը մօտալուտ տեսան, որոշեցին փախչել, և անմիջապէս կը յարէ, թէ «գային հասանէին յերկիրն Հայոց յԱյրարատ գաւառ» (Ագաթ. 118): Դիոկղետիանոս եղելութիւնը կը զեկուցանէ Տրդատին յատուկ հրովարտակով և հրաման կանէ Հռիփսիմէն գտնել, իրեն յղելու կամ անձին պահելու աղատութեամբ: Հռիփսիմէ և Գայիանէ ընկերներով կը գտնուին Վաղարշապատում ի հնձանս թագաւորին:

Ըստ միւս պատմութեան որ յանուն Խորենացւոյն Գայիանէ և Հռիփսիմէ հետզհետէ կը հանգիպին յԱղեքսանդրիա Եգիպտոսի, անկէ յերուսաղէմ, և անտի յԵզեսիա: Այստեղ կասուի թէ Հռովմէ փախչողներ եօթանասունէ աւելի էին, որք հետզհետէ ցրուեցան Եզեսիա, Դարանաղի և ի տեղիս տեղիս: Գայիանէ և Հռիփսիմէ և ընկերներէն մի մաս Միջագետքէն կը մտնեն ի Հայս և կհանդիպին Խլաթ ի Բզնունիս (այժմ Ալաթ), Սուրբ Խաչ (այժմ Խաչգիւղ) և Կճաւ ի Մոկս, Կորդուաց երկրի մէջ Բերկրացոց գաւառ, Տմորիք, Մշկունիք, Բուժունիք և Սուրբտիկին, Ագռաւաքար և Պատկեր Տիրամօր (որ է Հոգւոց վանք) և Բոյթ Անձիացեաց մէջ, Կորիթ

և Վարազ ի Վասպուրական: Վարազայ Ուրբաթայրբէ մէջ կը մնան երկար ժամանակ, ուր քահանաներն ևս կը յիշուին. և վերջապէս կանցնին Վաղարշապատ, ուր Աղաթանգեղոսի պատմութիւնը. հասցրած էր իրենց Հռովմէ մեկնելէ անմիջապէս յետոյ:

Այդ պատմութիւններն այնպիսի պարագաներ ունին, որով հաւանականութենէ հեռու կը մնան: Եւ նախ այսպիսի նշանաւոր դիպումը մի անծանօթ է բոլորովին աբիմտեան պատմութեանց և վկայաբանութեանց. կանանց բաղձաթիւ մի խումբ Հռովմէ մինչև Վաղարշապատ անկասկած կը ճանապարհորդէ հալածանաց ժամանակ. երկու կուսանաց անուններն ևս բնաւ արևմտեան լեզուաց մէջ չեն գտնուիր, Դիոկղետիանոսի պատմութեան ծանօթ և ստոյգ պարագայք բնաւ չեն համաձայներ. և այլ նմանօրինակ տեսութիւնք:

Արտարին պատմութիւնք կը յիշեն Դիոկղետիանոսի Պրիսկա կինը և Վաղերիա աղջիկը, որոնք քրիստոնէութեան համար հալածուեցան և նահատակուեցան, ուստի ոմանք ուղեցին սոցա նոյնացնել մեր Գայիանէի և Հռիփսիմէի հետ, սակայն նոքա նահատակուած են Թեսաղոնիկէ (այժմ Սելանիկ), զոր չէ հնար Վաղարշապատի հետ նոյնացնել:

Այլ խորհեցան թէ Միջագետացի կուսաններ լինին, որոնք Ս. Փերրոնեայ վկայաբանութեան համեմատ Մծբինէ փախչելով ամէն կողմ ցրուեցան: Այդ մեկնութեան համար Հռիփսիմեանց վերագրուած ուղեգիծը կը յարմարի, այլ պատմական նշաններ կը պակսին:

Վերջապէս, ըստ այլոց, նոյն խիստ Հայ կուսաններու մի խումբ են Հայոց մայր կուսաստանէն՝ Հոգւոց վանքէն ելած և Այրարատայ կողմերը հաստատուած: Հռիփսիմեանց ուղեգիծը սորան ևս կը յարմարի, այլ ազգային աւանդութեան մասը, որ Հռիփսիմեանները օտարազգի-

ներ կը ճանաչէ, չհաստատուիր: Այսու հանդերձ թերևս աւելի պատուաւոր կը լինի քնիկներու և հայուհիներու ընծայել Հայոց լուսաւորութեան պատմութենէն մի փառաւոր էջ:

Ինչչափ ևս խիստ քննադատութիւնը կամենայ Հռիփսիմեանց պատմութեան շուրջը դժուարութիւններ կուտել, և նորա ինչ ինչ կողմերը պատմական պահանջից անհամաձայն գտնել, այս միայն Հռիփսիմեանց ծագման կէտը կը շօշափէ, որ պատմութեան պատահական մի պարագայն է. իսկ ինչ որ պատմութեան իսկական կարևորութիւնը կը կազմէ, է նոյն ինքն վկայութիւնը և Հայոց լուսաւորութեան համար նշանակութիւնը, որ ամեն քննադատութենէ վեր պատմական ստուգութիւն կը փայլէ: Երեք վկայարաններ, որոնք էջմիածնայ շուրջը կը բարձրանան, և որոց հիմնարկութիւնք և նորոգութիւնք և յիշատակք Լուսաւորչայ գարուն հետ կը կապուին, անստելի փաստեր են թէ Գալիանէ և Հռիփսիմէ իրենց ընկերներով շորթորդ դարու սկիզբը նահատակուեցան այդ տեղ, և Հայոց ընդհանուր և համարձակ և հաստատուն քրիստոնէութեան դուռ բացին: Անցնինք ուրեմն նահատակութեան պարագայից:

Հռիփսիմեանք կը յայտնուին ի Վաղարշապատ արքունական Հնձանի կողմերը: Տրդատ կուզէ Հռիփսիմէի վրայ իւր անյադ ցանկութիւնը յագեցնել և կոյսը ալքունիւր կը բերուի: Գալիանէ կը քաջաւերէ Հռիփսիմէի ընդդիմադրութիւնը, որ ամենայն ուժգնութեամբ կը մերժէ սէք արքայն, և անհամեմատ մրցումի մէջ յաղթական և անմիաս կելիէ ալքունիւրէն: Դահլճներ կը զրկուին ետեւէն, որոնք չորս ցիցերու պրկելով, լեզուն կտրելով, մարմինը ալքելով, զոգը պատռելով, աչքերը փորելով և անդամները յօշոտելով կտտամահ կը սպաննեն Երանելի Կոյսը. և նոյն միջոցին կը նահատակուին սրով Հռիփսիմէի ընկերներէն երեսուններու կոյսեր ևս:

Միւս օրը կը նահատակուին Գայիանէ և ուրիշ երկու երիցագոյն կոյսեր Հռիփսիմէի նման տանջանքներով: Մի ուրիշ կոյս ևս որ Հնձանի ապաստարանին մէջ հիւանդ մնացեր էր որով կը նահատակուի, և այսպէս կը լրանայ Ս. Հռիփսիմեան և Ս. Գայիանեան 37 վկայուհիներու թիւը, որոց մարմինները կը թողուին անթաղ և բացօթեայ իրենց նահատակութեան տեղերը, որք ճշտիւ կը պատասխանեն այժմեան Ս. Հռիփսիմէ և Ս. Գայիանէ և Ս. Զողակաթ տաճարներուն:

Նահատակութեանց օրերը եղած են Հոռի 26 և 27, որք նոյնպէս նշանակուած են յայսմաւուրքին մէջ, և հաստատուն տոմարով կը պատասխանեն հոկտեմբերի 5 և 6 օրերուն: Սակայն հաստատուն տոմար չկար այն դարում, և շարժական տոմարով պէտք է հաշուել օրերը, և նահատակութեան տարին: Քրիստոսի 301 թուականին Հոռի 26 և 27 օրերը պատասխանած են նոյեմբերի 6 և 7 օրերուն:

5. ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊԷՆ

Հռիփսիմեանց նահատակութեան և Գրիգորի վիրապէն ելնելուն միջոցը միայն ինն օր է: Տրդատ վեց օր մեկամաղձոտ տխրութեան մէջ ընկղմած կը մնայ (Ագաթ. 159), ի վերջոյ որսի կեղնէ, և նոյն օր վրան մի այլայլութիւն կուգայ, որ *խողակեռալ* լինելով բացատրուած է:

Լիւկանթրոպիա կամ գայլախտութիւն կոչուած հիւանդութիւնը ծանօթ է, և այս բաւական է Տրդատայ հարուածը բացատրելու, մէկզի թողնելով այն քերթողական և վիպական դարդերը, որովք Տրդատայ վիճակը մանրամասնօրէն կը նկարագրուի, և թէ ներքին և թէ արտաքին նկարագիրը խոզի կերպարանքին կը վերածուի: Հարուածը Տրդատէն զատ իւր արքունեաց և իւր աւա-

դանւոյն վրայ ևս կը տարածուէր (Ազաթ. 161), թէ-
պէտ սոցա վրայ մանրամասնութիւնք չեն պատմուիր:
Բայց այդ վիճակը շատ քիչ տեսեց: Խոսքովիդուստ ար-
քայաքայրը, որ հարուածներէն ազատ մնացած էր, (այս
ևս դարձեալ իւր քրիստոնէութեան նշանակ է), մի
տեսիլք տեսաւ Գրիգորի նկատմամբ, և տեսիլքը հինգ-
կնեաց (Ազաթ. 162), որ քնականաբար հինգ օրեր պէտք
է նշանակէ. սակայն պատմութիւնը կասէ թէ Գրիգորի
Վաղարշապատ հասած օրը ինն գիշեր էր որ կուսանաց
մարմիններ անթաղ մնացած էին (Ազաթ. 166):

Հին յայտնաւորքը վերապէն հիշելու յիշատակը կը
դնէ Սահմի 10-ին, և այսպէս 13 օր կը հեռացնէ Գա-
յիանեանց կատարումէ, և այս 4 օրերու տարբերութիւնը
պէտք է իրեն հիմ ունենայ Խոսքովիդուստոյ տեսիլքի
հինգիկնեւր, այլ ապահովագոյն կերևի մեզ ինն օրերու ո-
րոշ յիշատակութիւնը: Եթէ ելլըր դնենք Սահմի 6-ին, և
թուականը կը լինի 301 նոյեմբեր 16, իսկ եթէ դնենք
Սահմի 10-ին, թուականը կը լինի 301 նոյեմբեր 20, միշտ
շարժական տոմարի հաշիւը պիտի բռնելով: Այստեղ զանց
կրնեմք մանրամասնաբար պատմել Գրիգորի վերապէն
եղևելը, ծանօթ պատմութիւն լինելուն և բնաւ դժուա-
րութեանց տեղի շտալու համար:

Գրիգոր հրաշքով իմն իւր կենդանութեան գերեզմանէն
ազատուած և Խոսքովիդուստոյ խնամակալ Օտա Ամատու-
նիէն առաջնորդեալ յաղթական հանդիսով կուգայ Արտա-
շատէն Վաղարշապատ, և ամիջապէս կըսկսի ժողովուրդը
աւետարանել և հնգօրեայ շարունակեալ անսուալ պահօր
կը պատրաստէ հարուածեալները և բոլոր ժողովուրդը
բժշկութիւն և լուսաւորութիւն ընդունելու (Գլակ. 23):
Այս պահք տարեկան յիշատակ և հաստատուն մի աւան-
դութիւն դարձած է բոլոր ազգի համար, և այս է Առա-
ջաւորաց պահոց ծագումը (Ընդհ. 105): Առաջաւորաց

հինգերորդ օրը նինուէացւոց ապաշխարութեան յիշատակն ունիմք, զի նոյն ինքը Լուսաւորիչը նինուէացւոց ապաշխարութեան նմանողութեամբ հրամայեց այդ առաջին պահքը:

Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը հարուածելոց բըժշկութիւնը կը յապաղէ մինչև 66 օր (Ազաթ. 544), սակայն լաւագոյն օրինակը Գլակայ 5 օր ետքը եղած կըսեն, և նոյնպէս կը կրկնէ Ճնորհալին յազգային աւանդութենէ: Հետևաբար հնգօրեայ առաջին անսուղ պահքէն ետքը բժշկութիւնը կատարուելով հանդերձ, ապաշխարութեան միջոցը շարունակեց այլ ևս 60 օր. յորս Լուսաւորիչը կատարեց իւր քարոզութիւնները՝ ուսուցանելով արքունեաց և աւագանւոյն և Վաղարշապատու ժողովրդեան և շրջականերէ եկողներու աւետարանական վարդապետութիւնը: Բնական էր, որ այդ միջոցին հարուածեալք կամ բժշկեալք տակաւին իրենց անյարգար և ապաշխարող կերպարանը պահէին:

Այդ օրերուն հաշիւը վերև կազմուած օրագրութեան կցելով կը գտնեմք թէ վիրապէ ելնելէն Վաղարշապատ գալը 1 օր, և հինգ ևս պահոց օրերը հաշուելով կը հաւանեմք սահմի 16, որ է նոյեմբեր 26. Իսկ անկէ 60 օր ևս համրելով կը հասնեմք քաղոցի 16-ին, որ է 25 յունվարի 302 թուականին Քրիստոսի, և այս է ճշգիւ Լուսաւորչի տեսիլքի թուականը: Իսկ յայսմաւուրք տեսիլքի յիշատակը կը գնէ քաղոցի 10-ին միայն, 60 օր հեռաւորութեամբ սահմի 10 օրէն, և միանգամայն կը պատմէ թէ հարուածեալները բժշկուեցան 30 օր յետոյ, որ կը լինի տրէ 10, և թէ 35 օր ևս ապաշխարութիւնը և քարոզութիւնը շարունակեցին, որով դարձեալ կը հասնեմք քաղոցի 15 կամ 16 ըստ վերնոյն: Միայն թէ յայսմաւուրքը կը սխալի երբ բոլոր թուականները հաստատուն տոմարով կը վերածէ և քաղոցի 10 օրին դիմաց

կը գնէ դեկտեմբեր 18, մինչ պէտք է բոլոր թուականները հաշուել շարժական տոմարով, որով կը վարուէին Հայերը շորերով դարու սկիզբը:

6. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Լուսաւորչի տեսիլքը կը կոչուի Էջմիածին՝ որովհետեւ տեպաւ թէ Քրիստոս Հօր Միածին էջ յերկնից, կը կոչուի ևս Շողակաթ՝ որովհետեւ տեսաւ թէ Լուսոյ շող կաթեց երկնից: Տեսիլքներու պատմութիւններ միայն և միայն տեսանողի վկայութեամբ կարող են հաստատուիլ, և աւելորդ կը դատեմք Լուսաւորչի տեսիլքի վաւերականութեան վրայ վիճաբանել: Լուսաւորչի անձնաւորութիւնը, ազգային աւանդութիւնը, նոյն ինքն Էջմիածնի տաճարը և Էջմիածնի աթոռը, որ է հիմն և մայր ամեն հայ եկեղեցեաց և նոյն ինքն Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյ անկեան քարը, մեծամեծ երաշխաւորութիւններ են, թէ երկնային մի տեսիլք առաջնորդեց մեր Լուսաւորչին:

Տեսիլքի նկարագրութեան և Էջմիածնի կաթողիկէի ձևի մէջ դիտուած ինչ ինչ նմանութիւններ, ոմանց համար կը ծառայեն իբրեւ փաստ թէ տեսիլքը ձևակերպուեցաւ արդէն շինուած տաճարի վրայ. սակայն պատմութիւնը դիտել կուտայ թէ Լուսաւորչի շինութեան աւտեն ուղեց հետեւ տեսած ձևերուն: Միւս կողմանէ կարծուած նմանութիւնը շատ անկատար է, և ստոյգ էլ չէ թէ Լուսաւորչի շինած կաթողիկէն ճշտիւ այժմեան ձևով եղած լինի:

Տեսիլքի առաջին մասն է երկնից բացուիլը և լոյս երևիլը: Լուսոյ մէջէն Միածինը կիջնէ լուսաւոր և մարդկային կերպարանքով և ոսկի ուռամբ կը բաղխէ քաղաքի մէջ տեղը արքունեաց մօտ և կը դրդեցնէ Սանդարամետը: Էջմիածնի վանքի մեծ դուռը Տրդատայ

դուռ կը կոչուի մինչև ցայսօր, և Տրդատայ արքունեաց յիշատակը կը զարթուցանէ. իսկ տաճարի տեղը Սանդաքամի Աստուծոյն տեղն եղած կասուի և մինչև այսօր տաճարի ներքև դատարկ լինելը կը պիտցուի և կը հնչէ ևս, թէպէտ զննութիւն եղած չէ: Այս է Միաժնի իջումը, որի ճիշտ կէտը տաճարի մէջտեղի Իջման խորանն է. և որի համար կասուի թէ իսկզբան լոկ բոլորակ մի բար կար եկեղեցւոյ մէջ տեղ, և տասնեօթերորդ դարու վերջերը խորան շինուեցաւ վրան:

Տեսիլքի միւս մասը կաթողիկէի նկարագրութիւնն է: Պալատի մօտ ճախարակեայ և բլուրի չափ մեծ մի պարիսպ, նորա վրայ հրեղէն մի սիւն յոյժ բարձր, սիւնի վրայ ամպէ թակաղակ կամ խոյակ և վրան լուսեղէն խաչ: Նոյն կերպով և ձևով ուրիշ երեք սիւններ ևս Գայիւսնեանց վկայութեան տեղը, Հովսիսիմեանց վկայութեան տեղը և արքունի Հնձանի տեղը, բայց այս երեքը աւելի ցած, զի խաչով մէկտեղ առաջինի թակաղակին կը հասնէին: Խաչերու վրայէն կամարներ մէկէն մէկալը և կամարներու վրայ խորանարդ գմբէթ, գմբէթի վրայ Աթոռ Աստուծոյ, և սորա վրայ դարձեալ խաչ: Արդ՝ այս նկարագիրը շատ հեռու է Էջմիածնայ նմանութենէն: Մերկ սիւններ դաշտի վրայ, մէկ սիւնը երեքէն բարձր, կամարներ խաչերու վրայէն, գմբէթը խորանարդ, և ոչ միայն Էջմիածնի տաճարին չեն նմաներ, այլ և ունէ կանոնաւոր շէնքի գաղափար չեն տար: Իսկ եթէ Էջմիածինը ևս սիւն ու կամար ու գմբէթ ունի, ուրեմն ամեն տաճար նոյն ձևն ունի, և Լուսաւորիչն ևս տաճարի ձևը պիտեցած պէտք է լինէր Կեսարիայէ և ուրիշ պտտած տեղերէ: Աւելի յարմար է ասել թէ Լուսաւորիչը ոչ թէ տաճարի նկարագիրը, այլ չորս տաճարներու խորհուրդը կը բացատրէ, ինչպէս ինքն ևս յայտնի խօսքերով ասած է:

Տեսիլքը ուրիշ մասեր ևս ունի: Լուսաւորիչ կը տես-

նէ բոլոր դաշտը միասին սեղաններով լեցուն, իւրաքանչիւրի վրայ մի մի խաչ: Կը տեսնէ խորհրդաւոր մի գետ, որտեղից սև այծեր կանցնեն և ճերմակ ոչխար կը դառնան, լուսակէզ գառեր կը ծնեն, գառերէն ոմանք դայլ կը լինին, և այլք կը թեաւորուին և երկինք կը բարձրանան. իսկ գայլերը հրեղէն հեղեղի զօրութեամբ կանհետանան: Տեսիլքի այս մասը հայոց եկեղեցւոյն կը պատկանի ըստ մեկնութեան նոյն իսկ Լուսաւորչի: Այլ եթէ տակաւին ուզուի դիտողութիւն ընել, թէ մի գուցէ տեսիլքը եղելութեան վրայ ձեռած լինի, մեք մատենագրական խնդիրներու չմտնելով կը յիշեցնեմք միայն, թէ Լուսաւորչի տեսիլքը յատուկ պարագաներ չունի, և իւր ամբողջութեամբ կրնայ պատշաճիլ բոլոր եկեղեցիներու վրայ ճշմարտուած ընթացքին:

7. ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Միածնի իջման տեսիլքով, որի թուականը ճշտեցինք ի 25 յունուար 302, կը փակուի ապաշխարութեան միջոցը, որուն 66 օրերը կը յիշեցնեն առաջաւորէն գատիկ եղող միջոցի տասն չաբաթները: Անկէ ետքը կը սկսի լուսաւորութեան գործը, թագաւորն ու թագուհին և արքունեաց աւագանին և նախարարներ իրենց բանակներով կը հաւատան Քրիստոսի, և Տրդատ հրաման կը հանէ որ քրիստոնէից գէմ հալածանքը դադարի և ժողովուրդը համարձակ պաշտէ Քրիստոսի սուրբ հաւատքը:

Լուսաւորչի առաջին գործերէն մին կը լինի երեք վկայարաններ կանգնել տեսիլքի վերջին երեք սիւներուն՝ կամ որ նոյն է կուսանաց նահատակութեան երեք տեղերուն վրայ, որք յետոյ կատարեալ և խորաններ ունեցող տաճարներ կը լինին, և իւրաքանչիւրի ներքե կամփոփուին կուսանաց մարմիններ, որք կամ կանու-

խէն անտուկներու մէջ փակուած էին, կամ թէ ուրիշ նախահոգ զգուշութեամբ և պատուով պահուած էին մինչև այն ատեն: Յիշեալ երեք տաճարները ցարդ կը մնան, թէպէտ Լուսաւորչայ շինածները փոփոխուած են: Այժմեան Ս. Հռիփսիմէի տաճարը Կոմիտաս կաթողիկոսի շինածն է. (Է. դար). Ս. Գայիանէի տաճարը Եզր կաթողիկոսի շինածն է, (Է. դար), իսկ Ս. Զողակաթը Նահապետ կաթողիկոսէ շինուած է (Ժէ դար): Խորաններու ներքե զետնափոքնր կան մեծամեծ քարերով ծածկուած, և անոց մէջ են կուսանաց նշխարները, որք և տեսնուեցան վերջին անգամ Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով (Ժէ դար) մասնաւոր նորոգութեանց առթիւ, ըստ պատմելոյ Դաւրիժեցւոյն (Առաք. 251. 252): Միայն Զողակաթի մէջ հանգչող կուսին տապանն ու տապանաքարը կը մնայ ցարդ ի բացի, իսկ սուրբի անունը տեղացիք սովոր են Մարիանէ Կոյս անուանել:

Պէտք էր տեսիլքի մեծ սիւնի տեղն ևս խորան և տաճար կառուցանել, այլ դայդ առ այժմ կը յետաձգէ Լուսաւորիչը մինչև եկեղեցւոյն մեծ հովիւ տրուի: Կըյիշեցնեմք թէ մեհեանի տեղ էր այն, և նահատակութեան տեղ չէր եղած, ուստի վկայարան շինուելու յարմար չէր, այլ քաղաքորմով պատեալ կը թողուէր այնպէս, միայն մի խաչ աւելցնելով վրան:

Վկայարանաց շինութեան կը հետեին բազմիներու կործանումներ: Վաղարշապատու մեհեաններ հարկաւ անմիջապէս քակուած էին, երբ կը յիշատակուին կործանումները կարգաւ՝ Տիրի մեհեանը Մեծամօրի մօտ, Անահիտինը Արտաշատ, Բարիշիմնայն Թորդան, Արամազդինը Հանի, Անահտականը Երէզ, Նանէականը Թիւ և Արամազդայն Բագայառիջ: Սոքա երկու մասնաւոր կեդրոններ կը կազմեն, առաջինն Արարատայ դաշտը և երկրորդը Եկեղեաց գաւառը իւր շրջականերով, (այժմ Եր-

դնկա և Դերջան և Կամախ), և այդ յիշատակութեանց մէջ բնաւ հարաւային կողմանց Տարոնայ և Վասպուրականի անուններ չեն տրուիր:

Դործոց ընթացքը քննելով և պատմական պարագաները կշռելով մի նշանաւոր իրողութեան դիմաց կը գրտնուինք, այն է յեղակարծ և ընդհանուր մի փոփոխութիւն Հայոց ամբողջ ազգի վրայ, որ մինչ Հռիփսիմեանց նահատակութեան օրը ամբողջ հեթանոս և կռապաշտ կերեւար, քանի մի օր ետքը բովանդակ հաւատացեալ և քրիստոնեայ եղած կը տեսնուի, մինչ մի երկրի դարձը և իւր կրօնքը փոխելը երկարատեւ և շարունակեալ գործողութիւն պէտք է լինէր: Լուսաւորչի վիրապէն ելնելէն քիչ օր ետքը արդէն քրիստոնէութիւնը տիրող կրօնքն է դարձած բոլոր Հայերուն համար: Արդ՝ այս փոփոխութիւնը կը կատարուի, թէպէտ Գրիգոր՝ միակ քարոզիչն այդ կրօնքին անձամբ ամեն կողմ չերթար և երթալ իսկ չէր կարող, և ոչ իսկ ընկերներ կամ աշակերտներ կը սփռէ զանազան կողմեր, որոնք չկան իսկ: Գրիգորի բոլոր ազդեցութիւնը արքունեաց վրայ է. և արքունեաց վրայ տարած յաջողութիւնը ընդհանրական արդիւնք կունենայ: Ուրովհետեւ քրիստոնէութիւնը նոր չէ երկրին մէջ. քրիստոնեաներ բաւական բազմութեամբ կան ամեն կողմեր, հալածանքն ու ճնշումը նոցա հրապարակի վրայ ազդեցութիւնը կը ծածկէ, և հալածանաց դադարման արքունի հրովարտակը կը բաւէ որպէս զի մէջտեղ ելնեն և ազդեցութիւննին անարդեւ գործածեն, և ահա ամեն կողմ քրիստոնէութիւնը տիրող կրօնք կը դառնայ և բոլոր երկիրը րիստոնեայ կերելի: Ասկէ զատ ոեւ է մեկնութիւն չբաւեր ճշտութեամբ բացատրել այդ սքանչելի եղելութիւնը:

Ստոյգ է, որ տեղ տեղ հեթանոսական ոյժեր կը մնան, դեւեր գէպի հիւսիս կը փախչին. որ ասել է թէ

հեթանոսութիւնը հիւսիսային լեռնագաւառներ կապաւինի. և հարաւային գաւառներու մէջ, ինչպէս պիտի տեսնեմք, քուրմեր պատերազմներու իսկ կը ձեռնարկեն, սակայն այդ ամենը ցրիւ և մասնաւոր ղէպքեր են, որոնք մանաւանդ մեր կարծիքը կը հաստատեն, թէ ժողովուրդի քրիստոնէութիւնը կը տարածուի բնական բերմամբ. մինչ միւս կողմանէ քուրմերու իշխանութիւնք կըլզիացեալ կամրանան իրենց կեդրոններու մէջ. մինչեւ որ եկեղեցական և քաղաքական իշխանութեանց միացեալ զօրութիւնը իրենց ղէմ ելնէ: Հետեւապէս մի անգամ եւս կը հաստատուի, թէ քրիստոնէութիւնը առաջին երեք դարերու մէջ Հայաստանէն ջնջուած չէր, և հալածանաց դադարմամբ համարձակութիւն գտնելը բաւական եղաւ որ բոլոր երկիրը մէկէն ի մէկ քրիստոնէական լուսով լուսափայլեալ լուսադարգուի, և որովհետեւ այդ լուսաւորութեան բուն պատճառը Գրիգորն էր, իրաւամբ էլ ազգը ԼՈՒՍՆԻՈՐԻՉ անունով փառաւորեց նորան:

Ուրիշ դիտելու մի կէտ ևս եկեղեցական պաշտօնէից բացակայութիւնն է, եկեղեցական մի ամենակարեւոր իրողութեան մէջ: Սակայն հարկաւ Հայաստանի մէջ եկեղեցականներ բոլորովին չէին պակօեր. Ս. Թէոդորոս Սալահանուոյ պատմութեան մէջ կայ Ս. Տասիոս բահանայն. Ս. Հռիփսիմեան պատմութեանց մէջ կան Ուրբաթայրիի քահանաները. Արտագու և Սիւնեաց աթոռներ հարկաւ առանց պաշտօնէի չէին, թէպէտ Ս. Մեսրոպեան հայրապետին անունէն ետքը ուրիշ ծանօթ անուն չունինք: Վիրապի կենդանաթաղ մարտիրոսին հրաշալի ազատութիւնը, Տրդատայ յեղակարծ ախտին սրանչելի բժշկութիւնը, ու քրիստոնէութեան այդ պարագայից մէջ ստացած փայլն ու աղղեցութիւնը, այնպէս զրաւեցին արքունիքը, որ նա ինքը դարձաւ մի գործիչ Հայ քրիստոնէութեան, և ինքն ստանձնեց առաքելութեան

մեծ պաշտօնը, ինքը գրեթէ ձևակերպեց այդ կրօնական ձեռնարկը, և քրիստոնէութեան մնացորդաց գործակցութիւնը ուղղակի չփնտռեց: Չատերը մեր քրիստոնէութեան չորրորդ վարու պատմութիւնը գննելով, հայ քրիստոնէութիւնը կը դատաւիւետեն և նորա մէջ հեթանոսական հետքեր և խառնուրդներ կը գտնեն: Բայց այս իսկ կը կազմէ հայ քրիստոնէութեան ինքնատիպ նկարագիրը: Հայ քրիստոնէութիւնը կազմակերպուողներն արդէն եկեղեցակա՜նութեան մէջ վարժ և քարոզութեան ու տարածման պատրաստութեամբ եկած պաշտօնէից խումբ չեն, ինչպէս եղած են ուրիշ տեղեր, որպէս զի արդէն կազմակերպեալ մի ձև տեղափոխելու աշխատին, և իրենց վարժութեամբ ստացած ձևերը և ծէսերը և սովորոյթները տարածեն: Այլ եկեղեցական պաշտօնէութիւնէ օտար մի Գրիգոր որ Քրիստոսի հաւատքը ունի միայն, և Քրիստոսի հաւատքի ոյժը անձին վրայ փորձող մի Տրդատ, ներքին համոզման բուռն զօրութեամբ հաւատքը կը տարածեն միայն, առանց ձևի ծէսի, և հետեապէս հեթանոսական սովորութիւններ կը մնան, կրօնական, ամուսնական, ընտանեկան, և այլ շատ կէտեր իրենց ամբողջ իսկական ձևով կը քրիստոնէանան, և հետեաքար շատ բնական է, որ քրիստոնէութեան ներքև հեթանոսութեան հետքեր տիրեն, և հայ քրիստոնէութիւնը, արդէն քրիստոնէութեամբ կազմակերպեալ ազգաց ձևերէն տարբերութիւններ ունենայ:

8. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ազգը քրիստոնեայ եղած էր, երբ դեռ իրեն հոգևորական պետ չունէր ըստ քրիստոնէական նուիրապետութեան, թէպէտ ունէր մի գլուխ ըստ հաւատոյ զօրութեան: Տրդատ թագաւորը աշխատեալ ժողովով աւագանւոյն (Ագաթ. 593) Գրիգորի իրաւունքը կը հռչակէ,

և ձեռնադրութիւն ընդունելու համար իշխանավայել հանգիսով Գրիգոր կը տարուի Կեսարիա, և ձեռնադրութիւնը կընդունի Պոնտոսի երեսարքոսէ, այսինքն է Կեսարիոյ Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոսէն (Ագաթ. 600):

Գրիգորի Կեսարիա երթալուն կարող եմք տալ զանազան համոզողական պատճառներ, որոնց մին է Գրիգորի գրեթէ կեսարացի լինելը. զի թէպէտ հեթանոս ծնաւ ի Հայաստան, այլ հեթանոսութեան կեանք չունեցաւ և գրեթէ խանձարրապատ Կեսարիա փոխադրուելով այնտեղ սնաւ և կրթուեցաւ և ապրեցաւ իբրեւ քրիստոնեայ, ամուսնացաւ և տան և զաւակաց տէր եղաւ, և ինքզինքը Կեսարիոյ ժողովուրդ ճանչցաւ, և հարկաւ կը փափաղէր իւր եկեղեցականութիւնն ևս այնտեղէն ստանալ:

Միւս կողմէն Տրդատայ մտաց ևս համաձայն էր, Հռովմայեցոց ծանօթացնել զինքն և փառաւոր կերպով կատարիլ տալ ձեռնադրութիւնը, ինչպէս որ թագաւորակերպ ուղևորութեան հանդերձանքներն ևս կը վկայեն: Կեսարիա ոչ միայն երեսարքական մեծ աթոռ էր, այլ և Հայոց համար բոլորովին օտար երկիր չէր, և առաջին Հայք կը համարուէր, թէպէտ նոյն միջոցին Հռովմայեցոց գաւառ եղած, ինչպէս եղած էին մէկ միջոց նոյն իսկ Մեծ Հայոց նահանգները առանց իրենց բնագաւառութեան կերպարանը կորսնցնելու: Եկեղեցական առմամբ ևս Կեսարիա՝ Հայոց առաքելոյն Թադէոսի հաստատած աթոռներէն մին էր և Հայք իրենց առաքելոյն շնորհաբաշխութիւնը տաժած կը սեպուէին:

Միւս կողմէն Կեսարիոյ աթոռը Գրիգորի ձեռնադրութիւն տալով Հայոց աթոռը հիմնած չէր լիներ: Կեսարիա չըրաւ ինչ որ սովորաբար ըլլած են կազմեալ աթոռներ քրիստոնէական աշխարհակալութեան ոճով: Ուրիշ տեղեր յատկապէս եկեղեցական պաշտօնեաներ յղուած են բարոյելու՝ այնպիսի երկիրներ՝ ուր քրիստոնէութիւն

մտած չէ, և այդ պաշտօնեաներ երբ նոր հաւատացեալներ կը շահեն՝ իրենց հետ մէկտեղ նոքա ևս հպատակ կընեն այն աթոռոյն, որոյ կողմանէ առաքուած են: Կեսարիա ոչ բարոզիչ և ոչ պաշտօնեայ յղեց ի Հայաստան, և ոչ ևս Հայաստան քրիստոնէութիւն չմտած մի երկիր էր, ըստ վկայութեան բոլոր քրիստոնէութեան: Հայոց քրիստոնէութեան վերաբարձումը իւր մէջէն եղաւ առանց ուրիշ աթոռոյ միջամտութեան, և Հայք իրենց թագաւորով իրենք ընտրեցին իրենց առաքելական աթոռոյն յաջորդը և իրենց եկեղեցւոյն պուլսը, և պարզապէս հոգևոր շնորհաբաշխութիւն առնելու համար դիմեցին Կեսարիոյ աթոռոյն: Ձեռնադրութեան յիշատակը պահող պատմութիւնն ևս կը ճանչնայ այդ բացատրութիւնը, զի ձեռնադրող Ղևոնդիոսի բերանով կը վկայէ. «Եւ արդ քանզի քեւ ծաղեաց արեգակն արդարութեան Քրիստոս ի դոսա, և դու ընտրեցար ի տեղի ընտրելոց սրբոց առաքելոցն Բարթողիմէոսի և Թադէոսի» (Ագաթ.): Ուրեմն նախ Հայոց դարձին կամ լուսաւորութեան սկզբնաւորութիւնը իրենց կը պատկանի և ոչ Կեսարիոյ աթոռոյն. և երկրորդ՝ Հայք առաքելական աթոռ ունէին և Կեսարիոյ իշխանութեամբ նոր աթոռ չէ հաստատուած: Որ ինչ և լինին առաջին երեք դարերու Հայ քրիստոնէութեան վրայ պատմաբանից կարծիքները, նորա ստուգութիւնը ևս կասկածանաց ներքե չէ կարող ընկնել և մեզ աւելորդ է այդ կէտը փաստաբանել:

Գրիգորի ստացած ձեռնադրութեան ոչ նոր հաստատութիւն այլ Հայոց առաքելական աթոռոյն վերանորոգումը լինելը կը հաստատուի նոյն իսկ գործողութեան արդիւնքէն: Կեսարիոյ աթոռը ոչ այն ատեն և ոչ յետոյ երբէք միջամտութիւն ըրած չէ Հայոց եկեղեցւոյ գործերուն, և երբէք հսկողութեան իրաւունք վայելած չէ: Գրիգոր ինքնին կը տնօրինէ և կը հրամայէ ամեն բան, և-

պիսկոպոսներ և արքեպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ, մինչև իսկ իւր ձեռաց ներքև փոքր կաթողիկոսութիւններ կը հաստատէ, եկեղեցական կանոններ և ծէսեր կը կարգադրէ տեղական աւանդութիւններ պահելով և ընդհանուր քրիստոնէութեան սովորութեանց հետեւելով. այնպէս որ Հայոց եկեղեցւոյ վարչութիւնը, դաւանութիւնը, ծէսն, ու կանոններն յունականին կամ ընդհանրականին նմանութիւնը ունենալով հանդերձ, ամբողջական ընդօրինակութիւնը չեն, և ինչ որ աւելի յունականին մօտ է, աւելի հինգերորդ դարու Թարգմանչաց՝ քան թէ չորրորդ դարու Լուսաւորչին գործն է: Ինչ որ Հայ եկեղեցւոյ յատուկ սովորութիւններ են, մեք ազգային աւանդութեամբ ամենքն ևս Լուսաւորչին կընծայեմք, որով թէ Լուսաւորչի մի անկախ եկեղեցւոյ գլուխ լինելը կը հաւաստեմք, և թէ մեր առաքելոց աւանդութիւնները Լուսաւորչով մեզի հասած կընդունիմք, զի նա եղաւ իսկապէս Հայաստանեայց եկեղեցւոյ երկրորդ առաքեալ, և ուղղափառ եկեղեցւոյս Լուսաւորիչ, և առաքելական աթոռոյս իշխանութեան վերանորոգիչ և կարգադրիչ:

9. ՀԻՆՈՒԹԻՒՆՔ

Գրիգոր Լուսաւորիչ Կեսարիոյ մէջ ձեռնադրուելէ յետոյ, այսինքն բոլոր եկեղեցական աստիճանները զըպրութենէ մինչև իպիսկոպոսութիւն ընդունելէ յետոյ գընաց Սեբաստիա, ուր և մի ժամանակ մնաց, (Գլակ. 24) և այսմ պատճառ դրինք արդէն նոյն քաղքին մէջ ունեցած ազգակցական յարաբերութիւնները: Յիշեալ երկու քաղաքներէն ևս գործակից պաշտօնեաներ ընտրեց և առաւ, և նորէն իւր երկիրը դառնալու համար Կարնոյ և Հարբայ ճանապօղ իջաւ Տարոն, որ Հայոց հեթանոսական կրօնքին մեծ կեդրոններէն էր իւր Աշտիշատով և Խնակ-

նեան բազմիններով Աշխարհագումար տօներով: Այն տեղ հեթանոսութիւն աւելի ամուր էր և Գրիգոր ասեղ զիմադրութեան հանգիպեցաւ. ինքը խաչով և նախարար բանակներով օրինաւոր պատերազմ մղեցին բուրմերու գէմ և ուր որ հեթանոսութեան կեդրոն եղած էր բրիստոնէութեան ևս մեծ կեդրոն կազմեցին զետեղելով այնտեղ Ս. Յովհաննու Կարապետի և Ս. Աթանազիոսեայ եպիսկոպոսի մասունքները, զորս իբրեւ հոգեորական նուէր ընդունած էր Կեսարիոյ հայրապետէն. Ս. Կարապետի Մասունքը ըստ աւանդութեան Յովհաննու աւետարանչի ձեռօք փոխադրուած է Հրէաստանէ յԵփեսոս, և Փլաբիանոս եպիսկոպոսի ձեռօք մասամբ Եփեսոսէ ի Կեսարիա բերուած, և Լուսաւորչի ձեռօք դարձեալ մասամբ Կեսարիայէ Տարոն փոխադրուեցաւ: Իսկ Ս. Աթանազիոսէս նոյն ինքն Գրիգորի աներձայն էր և սորա մասունքը գուցէ ընտանեկան իրաւամբ ստացած էր Լուսաւորիչը: Տարոնոյ մէջ երեք տեղ դրաւ Լուսաւորիչը սուրբ նշխարաց մասերը, այսինքն է Ս. Կարապետ Խննակնեան բազմիններու տեղ. Ս. Յովհաննէս Եղրդուտ կոչուած տեղը, որ հաւանաբար ուրիշ նշանաւոր մի բազին էր Տարոն դաշտին հարաւակողմը, և Մատնաւանք Աշտիշատայ ստորոտը: Նշխարները զետեղուեցան հողի մէջ մի մի տապան կազմելով, ինչպէս էր հին եկեղեցւոյ սովորութիւնը վկայից ոսկրները պատուել ի տապանի, և ոչ երբէք տուփերու և շարժական անօթներու մէջ: Իսկ Աշտիշատայ մէջ մի մեծ եկեղեցի շինեց, որ առաջին եղաւ և Մայր Եկեղեցւոյ անուն ստացաւ:

Այս և սորա նման փառաւոր կոչումներ կարծել տուին ոմանց օտարազգեաց (Գեղցեր. 59) թէ Հայոց եկեղեցական կեդրոնը Աշտիշատ եղած է և ոչ Վաղարշապատ, և թէ Էջմիածինը չէր Հայոց Մայր Աթոռոյն տեղը Լուսաւորչի ժամանակ: Սակայն եթէ այս գրութիւնը

ճշմարիտ լինէր, պէտք էր վերիվայր ընել բոլոր ազգային աւանդութեանց արդիւնքը, բայց բարեբաղդաբար կրօնական սրբավայրեր ունենալ հայրապետական աթոռէն դուրս ևս զժուար չէ: Աթոռը երկրի մայրաքաղաքի մէջ և արքունական գահի մօտ պէտք է լինէր և եղաւ, և Աշտիշատ չէր յայնժամ հայոց մայրաքաղաքը այլ Վաղարշապատ. իսկ կրօնական կեդրոններ հաստատուեցան ուր որ հեթանոսական պաշտամանց կեդրոններ կային. և ոչ միայն Աշտիշատ, այլ և Բագաւան և Յրէզ և Հանի և ուրիշ կռապաշտական կեդրոններ հաւատար կերպով նկատողութեան առնուեցան և իբր ստացութիւն Լուսաւորչին շնորհուեցաւ մեծ քրմապետին իրաւանց ժառանգութեամբ և մեծ հայրապետի աթոռ և կալուած և բնակութիւններ եղան:

Վերը պատմուած եղելութեանց ժամանակամիջոցը ճշդելու համար երկու թուականներ կը գտնեմք պատմութեան մէջ: Զենոբ կը յիշէ (Գլակ. 35) նաւասարդի մէկը, որ 302 տարին կընկնի սեպտեմբեր 12-ին, և Ագաթանգեղոս կը յիշէ (Ագաթ. 507) սահմի 7, որ կը պատասխանէ նոյեմբերի 17-ին: Այս թուականը Գրիգորի Տարոնի մէջ գործունէութեան վերջին օրն է, յորում բազմաթիւ անձանց մկրտութիւնը կը կատարէ Արածանուոյ կամ Ստորին Եփրատայ գետի մէջ: Տեսիլքի թուականէն հաշուելով 10 ամիսներու միջոց կը մնայ, որ բաւական է պարունակել ընտրութիւնը, Գետարիայ ուղևորութիւնը, ձեռնադրութիւնը, Սեբաստիա երթալը, Տարոն գալը, և այնտեղի զանազան գործողութիւնները:

Լուսաւորիչը Տարոնէ կանցնի Բագրևանդ, որ գիւրին և բնական ճանապարհ է և երկու մեծ կրօնական պաշտամանց կեդրոնները, Աշտիշատն ու Բագաւանը իրարու կը կապէ: Այնտեղ կը հասնի իրեն Տրդատ և Բագաւանայ Ս. Յովհաննու տաճարի մօտ, նպատ լերան

ստորոտը տեղի կունենայ Տրդատայ մկրտութիւնը, ուր և սեպագեալ մի քար կը ցուցուի մինչև այսօր և Արձան Տրդատայ կը կոչուի: Հաշիւէն շատ հեռացած չեմք լինիր, եթէ ամսօրեայ պահքն ևս (Ագաթ. 615) ի նկատի առնելով, որ յիսնակաց պահոց հետ կը համեմատի, Տրդատայ մկրտութիւնը գնեմք նոյն իսկ Քրիստոսի աստուածայայտնութեան տօնին, 303 յունվար 6-ին:

Սոյն այս 303 տարւոյ սկիզբները կը հասնին Գրիգոր և Տրդատ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը և զըլխաւոր գործերնին կը լինի այլ ևս Մայր Եկեղեցւոյ նիւթական և բարոյական շինութիւնը: Էջմիածնի տաճարի շինութիւնը յետաձգուած էր կուսանաց վկայարաններու շինուելուն առթիւ՝ թողլով որ պաշտօնական գործը պաշտօնական հովուապետի ձեռօք լրանայ: Գրիգոր շատ տաճարներ կառուցեր էր Այրարատ հասնելէն առաջ, սակայն ժամանակազրական յառաջնութիւնը պաշտօնական առաւելութիւն չէր տար. և Միաձնի Իջման տեղը սահմանաւ էր ի սկզբանէ լինել Մայր եկեղեցի Հայրապետութեան Հայոց, որ այս առթիւ կը փոխանակէր Թագէտի Արտաղեան աթոռոյն տեղը: Էջմիածնի մայր եկեղեցին նուիրեալ է յանուն Ս. Աստուածածնի, և Աստուածածնի նախագոյն տօնը Փոխման կամ Ննջման տօնն է: Արդ այն կարգադրութիւնը, որով Ս. Աստուածածնայ տօնի նախընթաց օրը Զոդակաթի յիշատակ կը կատարեմք, ներքին աւանդական կապ ունի տօնի հետ, իբր զի շարաթ օր մայր տաճարի նաւակատիւն է և կիրակին նոյն տաճարին անուանական տօնն է: Այս աւանդութեան հիմնուելով և 303 տարուոյ օգոստոս 15 կիրակի եղած լինելը հաշուելով, սոյն այս օրը պէտք է նշանակեմք իբր օր տարեկանաց Կաթողիկէին Սուրբ Էջմիածնի: Լուսաւորչայ հայրապետութեան սկզբնաւորութեան համար Խորենացին կըսէ թէ եղած է «յեօթն և ի տաս-

ներորդի ամի թագաւորութեան Տրդատայ» (Խոր. Բ 91): Արդ եթէ թագաւորութեան թուականը 287 համարեմք, կը հասնի ի 304, բայց արդէն երրորդ ամ Դիոկղետիանոսի կսկսի ի 286, և միւս կողմանէ երբ մի ղէպը միւս ղէպըով կը ժամանակագրուի, սկսուած տարիներ իբր ամբողջ կը յիշուին, և մին միւսի վրայ գումարել ուղիղ չլինիր: Հետեաբար Դիոկղետիանոսի երրորդ տարին և Տրդատայ եօթնետասնեորդ տարին, քսան ամբողջ տարիներ չեն, և կարգարանայ ժամանակագրութիւնը եթէ Գրիգորի ձեռնադրութիւնը դնեմք 302-ին և մայր տաճարի շինութիւնը 303-ին:

10. ՀՈՒՆՈՒԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Լուսաւորիչը ձեռնադրութեան տարին 62 տարեկան յոգնած մարդ էր, և չարշարանքներով և վիրապի տառապանքներով վշտալից կեանք ունեցած և տկարացած էր. այսու հանգեւրձ լուսաւորութեան առաջին տարիներու մէջ կը գտնուէր ի նմա գործունեայ մի կեանք. բայց քիչ ետքը պատմութիւնը կը յայտնէ թէ Լուսաւորիչն առանձնական և խաղաղական կենաց սիրող կը դառնայ և ժողովրդական հոգերէն փախչելով ճգնաւորական կենաց կը հետևի: Նկատելով առաքելական կենաց մեծութիւնը հարկաւ չեմք կրնար ըսել թէ Լուսաւորիչ ճգնաւորութիւնը եկեղեցական պաշտաման կը նախագասէր, այլ թէ իրօք տկարացած էր և աշխատութեանց բեռը իրեն ծանր և անյարմար կը դառնար:

Աստի կը ծագի Լուսաւորչին մի օգնական կամ փոխանորդ տալու խորհուրդը: Տաճատ Աշոցեան Գրիգորի Կեսարիոյ կեանքին ծանօթ անձը և որ Գրիգորի վիրապի դատաւարտուելուն պատճառ եղած էր, այս անգամ տեղեկութիւն կուտայ նորա երկու զաւակներ ունենայուն

և միայն կրօնաւոր լինելուն վրայ (Խոր. Բ. 82): Զարմանալի է ապաքէն Գրիգորի Կեսարիա երթալովն, հանդերձ տղոց մէջ տեղ չեղնելը և անոնց գոյութեան անծանօթ մնալը. բայց դիպուածոց շփոթութեան առջև անհնարին չէ: Թագաւորի հրամանով Կեսարիայէ կը բերուին երկու զաւակներն (Ազաթ. 437), և արքունի պատուիրակներ Գրիգորը ճգնարանէն հանելով Արիստակէսը, որդւոց կրտսերը, կրօնաւոր լինելուն համար առաջ ձեռնադրել կուտան յեպիսկոպոսութիւն (Ազաթ. 439), որ այնուհետև կը լինի իւր հօր անբաժին ընկերը (Ազաթ. 642), և անոր գործակիցն ու եպիսկոպոսակիցը (Բուզ. 6), և Լուսաւորիչ համարձակ կը վայելէ առանձնութեան հանգիստը:

Ոչ մի պատմագիր չճշգրտելով Արիստակէսի ձեռնադրութեան տարին, միայն գիտեմք թէ Լուսաւորիչ որդիք իրենց հօր մօտ չեկան երբ սա առաջին անգամ Տրդատայ ծառայութեան մէջ Կեսարիայէ անցաւ, և ոչ էլ յետոյ երբ ձեռնադրուելու համար Կեսարիա եկաւ (Խոր. Բ. 80): Լուսաւորիչ զառնալէն յետոյ մի միջոց ևս զաւակաց խօսքը չլինիր: Սովորաբար Արիստակիսի ձեռնադրութիւնը կը դրուի 316-ին, սակայն հաւանաբար մանուկ Գրիգորիսը ձեռնադրուեցաւ 315-ին, և պէտք է որ Վրթանէս և Արիստակէս աւելի կանուխ եկած լինէին, հետեւաբար աւելի յարմար է Արիստակէսի ձեռնադրութիւնը դնել 306-ին, երբ ինքն արդէն 42 տարեկան էր:

Հայոց դարձին յարակից է Վրաց դարձը: Ի նկատի առնելով պատմութեան ինչ ինչ պարագաները, ինչպէս են Վրաց իշխան Միհրանի Տրդատի արկածէն վախնալը, և Նունէ առաքելուհւոյն կուռքերը կործանելէն ետքը մինչև որ եկեղեցական մի հովիւ հասնի պարզապէս մհհեաններուն տեղ խաչեր կանգնելու համար Լուսաւորչէն ստացած հրահանգը (Խոր. Բ. 86), պէտք է ասել թէ

Վրաց դարձը եղած է Հայոց դարձէն անմիջապէս հետը
 Լուսաւորչի ձեռնադրութենէն յառաջ:

Իսկ Աղուանից դարձին համար կը գրէ Կաղանկայ-
 տուացին, թէ Ուռնայր թագաւոր Հայաստանի մէջ մկր-
 տուելով իր երկիրը դարձաւ և զայն լուսաւորեց (Կաղն. Թ.):
 Թերևս այդ դարձը հետեանք է այն յաղթութեան, զոր
 Տրդատ տարաւ Աղուանից վրայ Կոստանդիանոսի դարձէն
 քիչ յետոյ, իբր 315 թուին: Նոյն ժամանակին Լուսաւոր-
 չի թուը Գրիգորիս Աղուանից խնդրանօք իրենց եպիս-
 կոպոսապետ և կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, տակաւին
 21 տարեկան եղած ատեն «վասն հոգեկիր առաքինի ար-
 զասեացն և զգիտութիւն Աստուծոյ յանձին կրելով»
 (Թուղ. 10):

Լուսաւորչի ձեռնադրած եպիսկոպոսներուն թիւը 400
 կը գրուի սովորաբար (Աղաթ. 634), թէպէտեւ Զենոր
 620 գաւառներ կը յիշէ, որոց մի մի եպիսկոպոս պէտք
 էր ձեռնադրել (Գլակ. 13): Օտոր վիճակագիրք Մեծ Հայոց
 աթոռը յիշած ատեննին կասեն թէ «ունի քաղաքս և բեր-
 դըս երկերիր» (Աթոռ. 49), որ է ասել 200 եպիսկոպո-
 սարան: Մեծ Հայոց 15 նահանգներ 191 գաւառներ կը
 պարունակեն, որ իբր 200 եպիսկոպոսարան ասել է. և
 Վրաց և Աղուանից կողմերն եւս հաշուելով, և Աղաթան-
 զեղոսի յիշած Խալտիք, Մաքրութք, Միջագետք և Ատրը-
 պատական նահանգներն եւս աւելցնելով (Աղաթ. 624), և
 բացառիկ կերպով ձեռնադրուածներն եւս համրելով 400
 թիւը բնաւ չափազանց չի լինիր:

Լուսաւորչի առաքելական և հովուապետական գոր-
 ծունէութենէն մանրամասնութիւններ հասցրած չէ մեզ
 պատմութիւնը, այլ մեծ գործեր ինքնին կը խօսին: Դար-
 ձի պարագայն հրաշալի դիպուածներու առջև տարօրի-
 նակ մի կերպարան ստացաւ, բայց նորադարձները խրա-
 տել և ուսուցանել, կանոններու և օրէնքներու հնազան-

դեցնել, նուիրապետութիւն և ծիսակատարութիւն հաստատել, քրիստոնէութիւնը ամրակուռ հիմնու վրայ բարձրացնել, ամբողջ մի եկեղեցի իւր ամեն հանգամանքներով բարեկարգել և բարեզարդել, այնպիսի մի մեծ գործ է, որու կարեւորութիւնը երկար բացատրութեանց չկարօտիր. և այդ մեծ գործը կը կատարուի ազգի մէջ իւր իսկ ոյժերով. առանց մի ուրիշ եկեղեցւոյ ձեռնարկութեան և գործակցութեան, և այսմ անստելի փաստեր կը մնան Հայ Եկեղեցւոյ ինքնատիպ նկարագիրը և նոյն իսկ հեթանոսական զեղծմանց բաւական ժամանակ քրիստոնէական հաւատոյն հետ միասին ապրելը:

Թէ որչափ Լուսաւորիչը կարողացած էր ամուր կերպով քրիստոնէութիւնը Հայոց մէջ հաստատել, կը քաղեմք այն նշանաւոր գործէն, զոր արտաքին պատմութիւնն հասուցած է մեզ (Եւսեբիոս): Մաքսիմինոս Դաժ Հռովմայ գահակից կայսրներէն մին, լսելով թէ Հայք բոլորովին քրիստոնեայ եղած են, պատերազմ բացաւ անոնց դէմ 312-ին, որպէս զի նուաճէ և դարձեալ հեթանոսական պաշտամանց ստիպէ: Հայոց կրօնական պատերազմներուն անդրանիկը մղուեցաւ Գրիգորի ներշնչմամբ և Տրդատայ առաջնորդութեամբ. և հոգւոյ և մարմնոյ քաջութիւնը միացեալ դէմ դրին յարձակման. յաղթեցին և վանեցին և ցրեցին Հռովմայեցւոյն խորհուրդը:

11. ՀՌՈՎՄ ԵՐԹԱՆՈՒ ԶՐՈՅՅԸ

Աշխարհի վրայ ոչ մի տեղ քրիստոնեայ պետութիւն չկար, երբ ի Հայս քրիստոնէութիւնը պետական և տիրող կրօնք եղած էր. եկեղեցին դեռ ամեն կողմ հալածանաց ներքոյ էր, երբ ի Հայս արդէն յաղթական դիրք ստացած էր: Հայոց լուսաւորութենէն և Տրդատայ քրիստոնէութենէն տասնութէկ տարի յետոյ տեղի ունեցաւ Կոստանդի-

Նոսի դարձը և քրիստոնէութեան տրուած ազատութիւնը 312-ին, որ տարին Մարտիմինոս Դաժ յետին ճիգ թափեց Հայոց դէմ պատերազմելով: Այդ դիպուածներուն իբր յարակից կը պատմուի յոմանց, թէ Տրդատ թագաւոր և Գրիգոր հայրապետ պնացած լինին ի Հռովմ, Կոստանդիանոսի դարձը շնորհաւորելու և բարեկամութիւն հաստատելու: Բաց աստի կաւելցուի, թէ այս առթիւ Սեղբեստրոս հայրապետն Հռովմայ Գրիգոր Լուսաւորչին շնորհաց պատրիարքական կամ կաթողիկոսական, այսինքն հայրապետական իշխանութիւն և աստիճան և պատիւ, և թէ այս շնորհման գրաւոր հաստատութիւնն եւս տրուեցաւ *դաշանց թուղթ* կոչուած գրութեամբ, որի պատճէնն եւս յայտնի է և հրատարակուած և որուն Հռովմէականք մեծ ծանրակշռութիւն կընծայեն, անոր մէջ Հռովմայ աթոռոյն վաւաւորութիւնները կարգալով, իսկ այլ ոմանք կընդունին Նոյն գրութիւնը՝ կարծելով այնու դիւրացնել Հայոց կաթողիկոսութեան ծագման և ինքնագլուխ ազատութեան բացատրութիւնը:

Կարծեցեալ պատմութեան մանրամասնեայ պարագայները կաւանդուին այսպէս: Տրդատ կըլսէ Կոստանդիանոսի դարձը և կուզէ երթալ տեսակցիլ և խնդակցիլ: Գրիգոր հայրապետն եւս կառնու ի միասին. և բազմաթիւ բանակ էլ ուղեկից առնելով և ջամաքի ճանալով Կովկասները կանցնի և Սեւ ծովով հիւսիսակողմի երկիրներէն ճանապարտելով կը հասնի Հռովմ, ուր մեծ պատիւ և ընդունելութիւն կը գտնէ Կոստանդիանոս կայսրէն, և Լուսաւորիչն եւս կը պատուուի իբր կենդանի նահատակ թէ կայսրէն և թէ Սեղբեստրոս հայրապետէն: Երկու թագաւորներ և երկու հայրապետներ իրարու հետ սէր և բարեկամութիւն կը հաստատեն և սիրոյ և ուխտի գիր կը ստորագրեն զրիչը Հաղորդութեան բաժակին թաթիսելով: Սեղբեստրոս կուզէ մեծ ունոր պատիւ տալ Լուսաւորչին,

և հայոց աթոռը պատրիարքութեան կը բարձրացնէ, և ուրիշ աթոռներու հնազանդութենէն կազատէ և կուտայ Գրիգորի կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն: Ուրիշ շատ ընծաներ և պատիւներ եւս կը տրուին Հռովմայեցւոց կողմանէ, և արքունական փառօք և ծովային ճանապարհութեամբ Գրիգոր ու Տրդատ կը դառնան իրենց երկիրը:

Այդ պատմութիւնը երեք մաս ունի. 1. Տրդատայ և Գրիգորի Հռովմ երթալը. 2. հայոց հայրապետութեան Սեղբեստրոսէ Հնորհուիլը. 3. Դաշանց թուղթին վաւերականութիւնը: Այդ երեք կէտերէն առաջինը կրնայ ստոյգ լինել առանց վերջիններուն, կամ առաջինները կրնան ստոյգ լինել առանց վերջինին. սակայն ըստ մեզ երկրն եւս հաւասարապէս ճշմարիտ չեն և վերջին ժամանակաց մէջ ստեղծուած գրոյցներ են: Արդէն ժամանակն իսկ հընար չէ որոշակի ճշդել. որովհետեւ սովորաբար կը գրուի ի 318 կամ 319, Արիստակէսի ձեռնադրութիւնը ենթադրելով ի 316, իսկ ըստ այլոց կը գրուի ի 311, երբ դեռ Կոստանդիանոսի դարձը եղած չէր, կամ ի 312, երբ Հռովմայ հայրապետը Սեղբեստրոս չէր այլ կամ Եւսեբիոս կամ Մեղրեփաղէս, որով հարկ կը լինի Սեղբեստրոսի անունը ջնջել, թէպէտ և գրոյցը սերտ կապուած է այս անուան հետ:

Նախ և առաջ Դաշանց թուղթին անվաւեր պրութիւն լինելը բոլոր մատենագրական գննութիւնը յայտնապէս կը ցուցնեն, և ինչ էլ լինի մեզմէ առջիններուն կարծիքը, այժմ այլ եւս ուսումնական մի անձ չկայ, որ նորա վաւերականութիւնը պաշտպանէ: Գրուածքի լեզուն, ոճը, գործածուած նոր բառերը, յետին ժամանակաց գէպրորու յիշատակութիւնը, հին պատմագրաց մէջ անունն անգամ ծանօթ չլինելը, և այլ այսպիսի բննադատական փաստեր, այնպէս աչքի ընկնող բաներ են, որ Հռովմէա-

կանութեան ամենաջերմ պաշտպաններն իսկ լքած են այլ եւս Դաշաւնց թուղթին դատը:

Հայոց կաթողիկոսութեան Սեղբեաստրոսէն շնորհուիլն եւս չէ կարող պաշտպանուիլ, քանի որ հաստատուած է Հայոց Եկեղեցւոյն Առաքեալներէն հիմնուած և իսկապէս առաքելական լինելը: Թող որ պատրիարքութեանց բաժանման ձևն եւս չներեր, որ Հռովմ կարենայ իշխանութիւն գործածել ուրիշ պատրիարքութեանց սահմաններու վըրայ և կայսրութենէ դուրս ելող երկիրներու վրայ, և անտեղի է հնթադրել, որ Հռովմ Կեոսարիոյ կամ Անտիոքայ աթոռներու հպատակութենէն հանէ մի աթոռ, որ նմին հպատակ կենթադրուի: Աթոռներու ազատութեան և հըպատակութեան ձևերը ծագած են իսկապէս քաղաքական քաժանութիւններէ, և անկէ ետքը քարուղչական աշխարհակալութենէ, և եթէ այդ գլուխներով հպատակութիւն չհաստատուիր՝ ի գուր է ուրիշ պատճառներով յարաբերութիւններ ստեղծել: Հայաստանեայց ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյն ինքնուրոյն հայրապետութիւնը նախնական է, վասն զի առաքելական հիմնարկութիւն է, վասն զի կայսրութեան քաղաքական բաժանումներէն դուրս է, վասն զի ուրիշ աթոռոյ քարուղչութեամբ աշխարհակալուած չէ:

Ճանապարհորդութեան կէտին գալով, Լուսաւորչի Հռովմ երթալը հաւասարապէս ամենէն չիշուիր, և շատեր պարզապէս Տրդատայ երթալը կը յիշեն և Լուսաւորիշը կը լռեն. նոյնպէս սիրոյ և խաղաղութեան վրայ խօսելով պարզապէս քաղաքականը կիմանան, որով Լուսաւորչի երթալը ինքնին կը հերքուի:

Իսկ լսկ Տրդատայ երթալուն գալով, այդ եւս յայտնապէս մի շփոթութեան արդիւնք է: Մի օտար թաղաւորի Հռովմ երթալը այնպիսի մի մեծ պատահար էր, որ հռովմայեցի պատմագիրը չէին կարող դանց քնել: Եւ ի-

բաւցնէ եւս երկարօրէն կը պատմեն նորա Հայոց մի Տըր-
դատ Թագաւորի Հռովմ գալը, նորա ճանպօրտութեան
պարագաները, Հռովմի մէջ կատարուած հանդէսները, այդ
առթիւ եղած ծախքերուն քանակը, և Հայոց ու Հռով-
մայեցւոց միջև բարեկամութեան հաստատուիլը: Այլ այս
ամենը տեղի ունեցած է Ներոնի կայսրութեան օրով ա-
ռաջին դարու մէջ, և Հռովմայեցի պատմչաց Տրդատ ա
նուանած այդ Թագաւորը մեր պատմութեան մէջ անյի-
շատակ մնացած է: Այլ անուններու չփոխութեամբ ինչ
որ ժամանակակից օտարը կանուխէն պատմած են առա-
ջին դարու Տրդատին վրայ, մերոնք փոխադրել են չոր-
րորդ դարու Տրդատի վրայ, Ներոնը Կոստանդինոսի փո-
խելով և յրիտոնէութեան պարագայն աւելցնելով, այլ
միւս կողմէ ամենայն ճշտութեամբ կրկնելով հանդերձան-
քի ճոխութիւնը, բանակի ընկերակցութիւնը, Կովկասի և
հիւսիսային երկիրներու ուղեգիծը և այլ մանր արտաքին
պարագաները: Առ այս աւելցնելով ևս թէ այդ ճանա-
պարհորդութեան պատմութիւնը Ազաթանգեղոսի յունարէ-
նին մէջ գոյութիւն չունի, իրաւամբ կրնամք եզրակաց-
նել, թէ՛ թէ Դաշանց թուղթը, թէ՛ հայրապետութեան
չնորհումը, թէ՛ Գրիգորի երթալը, թէ՛ Տրդատայ ուղեու-
րութիւնը, պարզապէս անհիմն և անվաւեր զրոյցներ են:

Մեր նպատակէն օտար կը սեպեմք այդ զրոյցի ծուլ-
ման և գտած ընդունելութեան վրայ ուսումնասիրութեանց
միջամտել. և բաւական կը համարիմք միայն ակնարկել,
թէ այդ բարեմիտ ձեւը երեւան եկաւ այն դարուն, յո-
րում Հայեր մի կողմանէ Հռովմի արտաքին օգնութիւն-
ներու հետամուտ էին և միւս կողմանէ իրենց հայրապե-
տութեան անկախութիւնը Հռովմի առջեւ պաշտպանել
կաշխատէին: Միեւնոյն հոգին կերելի թէ Ներշնչած է
վերջին ժամանակաց հռովմէադաւան հայ պատմաբաններն
եւս, երբ այդ զրոյցի հիմամբ կը փափագէին հայոց ա-

Թողոյ ինքնուրոյնութիւնը պաշտպանել և միանդամայն հռովմայ աթոռոյ ձգտումները փայփայել:

12. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Լուսաւորչի ուղեւորութիւն արած չլինելուն իբր փաստ ի գէտ էր յիշել նաև նորա ճգնաւորական կեանքը, զի նոյն իսկ Վաղարշապատի բնակութենէն փախչող անձի համար հաւանական չէ հռովմի ոստանը այցելելու ենթադրութիւնը: Սոյն այս ճգնաւորական կենաց հետեանքն եղաւ, ծերութեան տկարութիւնն ևս աւելցնելով, որ Լուսաւորիչը չկարողացաւ երթալ Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն, թէպէտ հրաւէր եկած էր Պոստանդիանոսի կողմանէ, այլ իւր որդին Արիստակէսը յղեց իւր տեղը, ըստ ազգային աւանդութեան, թէպէտ և Նիկիոյ Ս. Հարց ստորադրութեանց կարգին Արիստակէս իւր անուամբ գրուած է և ոչ իբր փոխանորդ: Ժողովոյն փակուելէն յետոյ Արիստակէս դարձաւ Վաղարշապատ բերելով իւր հետ Նիկիական հանդանակն ու կանոնները, ուր յատուկ ժողով եւս գումարուեցաւ և Նիկիական հաւատքը հանդիսապէս հաստատուեցաւ և խոստովանուեցաւ:

Ազգային աւանդութեան մէջ ունիմք, թէ Նիկիական հանգանակը Լուսաւորչայ ձեռք բացատրութեան յաւելումներ ստացաւ և եղաւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հիմնական դաւանութիւնը, զոր Լուսաւորիչը կնքեց և հաստատեց «Իսկ մեք փառաւորեսցուք» հատուածով, որ ամփոփումն է բրիստոնէական վարդապետութեան, և ուր առաջին անգամ կը հնչէ «Սուրբ Երրորդութիւն» բացատրութիւնը, որ նոյն իսկ Նիկիական հանգանակի մէջ կը պակսի: Այդ աւանդական յիշատակը քննադատական զննութեանց հանդէպ չէ կարող տոկալ, զի մեր եկեղեցւոյ մէջ գործածական հանգանակը ոչ թէ բուն Նիկիականն է

Լուսաւորչի յաւելումներով ճոխացած, և ոչ էլ Կոստանդնուպոլսոյ Ս. Փողոսիոյ հանգանակը, այլ Աթմանասեան կոչուած հանգանակը, որով և Լուսաւորչի յաւելումներուն տեղի չմնար: Բայց շատ լաւ կրնամք Լուսաւորչին վերադրել մեր եկեղեցւոյ մէջ այդ հանգանակին ընդունելութիւնը և պաշտօնական կիրառութեան մտնելը: Իսկ «Իսկ մեք փառաւորեսցուք» յաւելումն ևս բոլորովին մեզի յատուկ և միւս եկեղեցեաց անծանօթ մի մաղթանք չէ, որ կարող լինիմք ուղղակի մեր Լուսաւորչին յատկացնել անոր խմբագրութիւնը: «Երրորդութիւն» բառին գալով, եթէ ոչ այդ մաղթանքի մէջ, քոնէ հասարակ կիրառութեան մէջ այդ բառը կարող եմք Լուսաւորչի ժամանակին վերադրել, որովհետեւ չէ փայլում նորա մէջ հինգերորդ դարու ոսկեղէն դարութեանց ճաշակը: «Երրորդութիւն» որ ճշտիւ շարքի մէջ երկուքէ ետքը յաջորդող տեղը ունենալ կրնանակէ, չէ տալիս Երեքանձնեայ Աստուածութեան խորհրդոյն մէջ պարունակեալ երից միասնական գոյութեան ճիշդ իմաստը, և ոչ էլ կը համապատասխանէ միւս լեզուաց բացատրութիւններուն, որ աւելի լաւ կրնային թարգմանուիլ «Եռեակութիւն» բառով: Հինգերորդ դարէ առաջ ազգին մէջ ընդունուած կրօնական ուրիշ բառեր և բացատրութիւններ եւս ունիմք, որք նմանապէս լեզուական ճշգրտութեան կոյմէ թերի կրնան նրկատուիլ:

Խորենացին Արիստակէսի ժողովէն դառնալը պատմելով կը յիշէ թէ նա ի միասին բերաւ «քսան կանոնեալ գլխովք ժողովոյն» որոշումները, և թէ Լուսաւորիչը «սուղ ինչ գլուխս յինքնէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու»: Աստի կրնամք հետեւցնել թէ Վաղարշապատու ժողովը նիկիական հաւատքէն զատ իւրացոյց եւս նիկիոյ Ս. Փողոսիոյ բարեկարգական քսան կանոնները, յորս կան զանազան օրէնքներ եպիսկոպոսաց իրաւասութեան, եկեղեցւոյ պաշ-

տօնէից վարուց և գործոց, մեղաց ապաշխարութեան և այլ կարեւոր իրաց վրայ, որք և մինչեւ այժմ կը գըտնուին մեր Կանոնագրքի մէջ: Իսկ Լուսաւորչէ գրուած յաւելուածները պէտք է լինին «Կանոնք սրբոյն Գրիգորի առաքելոյ Հայոց» անուամբ նոյն Կանոնագիրքին մէջ գըտնուածները, որք երեսուն կանոններ են և մեծ մասամբ մեղաց ապաշխարութեան վրայ կը խօսին: Ունիմք եւս «Մասմանագրութիւնք կարգաց և կանոնք սրբոյն Գրիգորի Պարթևի» անունով կանոններ, որք Կանոնագրքի մէջ անցած չեն: Պէտք չէ ենթադրել թէ այսպիսի կանոններ Լուսաւորչէն նիկիոյ Ս. Ժովովոյն տարին պրուեցան, լուսաւորութեան թուականէն քսանուչորս տարի ետքը, և ոչ էլ կարող եմք պնդել, թէ մեզի հասած կանոններ ուղղակի Լուսաւորչէն խմբագրուեցան, այլ թէ այսպիսի կարգադրութիւնների Լուսաւորչայ հեղինակութեամբ հաստատուեցան, գործածուեցան, աւանդութեան անցան, և յետ ժամանակաց Լուսաւորչայ անուամբ ի գիր առնուեցան:

Ի դէպ է այստեղ աւելցնել Լուսաւորչայ անուամբ մեզ հասած մատենագրութիւնը, որ Յաճախադատում անուամբ ծանօթ է, և Ագաթանգեղոսի մէկ մասը, որ «Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի» անուամբ կը պարունակէ Լուսաւորչի քարոզած և խօսած հաւատոյ ուսումները և կենաց կանոնները: Մատենագրական քննադատութիւնք չեն հաստատել, որ այս գրութիւնը ուղղակի Լուսաւորչի երկասիրութիւններն ըլլան, և ոչ էլ մեր իրաւունք կզգամք հակառակը պնդելու: Մեզի բաւական է այդ մատենագրութեանց Լուսաւորչի անուամբ ճոխացած լինելը, և անոնց մէջ գտնել Լուսաւորչէն մեզի քարոզած հաւատոյ սկզբունքները, որք աւանդական պահպանութեամբ ի գիր առնուած և իբր նուիրական յիշատակ ընդունուած են:

Ժամագիրքին մէջ եւս «Աստուած մեծ» գանձի համար նշանակուած է թէ «ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ ասացեալ» է, բայց մատենադրական և քննադատական գննութիւնք անհնար կը գտնեն Լուսաւորչի ժամանակ այսպիսի մի քարոզ շարագրուիլը, և շատ հաւանաբար ի պատիւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի չինուած է, կամ թէ «Լուսաւորչէ» բառը օտարամուտ յաւելուած է, և հեղինակը Գրիգոր հայրապետներէն մին է, Վկայասէրը կամ Պահլաւունին, վասն զի սոցա պարէն աւելի հին չի կարող լինել գանձը:

Բայց Լուսաւորչի ժամանակ ևս հայ հաւատացեալը առանց հայերէն ժողովրդական ազօթքի չէր կարող լինել, թէ և հայերէն դպրութիւն և պիւր չկար: Պէտք էր որ ինչ ինչ մալթաքներ հայերէն լեզուով թարգմանուած և բերանացի աւանդութեամբ սերտուած լինէին և ժողովրդական բարեսլաշտութեան պէտքը լրացնէին, օրինակի համար «Փառք չօր», «Փառք ի բարձունս», «Սուրբ Աստուած», «Հաւատամք», և այլ այսպիսի անհրաժեշտաբար կարևոր կրօնից և հաւատոց արտայայտութիւններ պէտք էր Լուսաւորչի ձեռամբ և իշխանութեամբ հայերէնի վերածուած լինէին, զի անհնարին է ըմբռնել հայուն քրիստոնէութիւնը առանց հայերէն ազօթքի, և զի օտար լեզուներ չէին կարող բոլոր ազգին ընդհանրապէս ծանօթ և գործածական լինել: Սոյն դիտողութիւնը սաղմոսներու վրայ եւս պիտի տարածեմք, նկատելով որ ժամագիրքին մէջ գործածուն սաղմոսներ բաւական տարբերութիւններ ունին աստուածաշունչին բովանդակութեան մէջ պարունակեալ սաղմոսներէն: Չեմք կարծեր որ անտեղի լինի հետևցնել, թէ ժամագիրքին մէջ կը տիրեն չորրորդ դարու թարգմանութիւններ, իսկ աստուածաշունչի մէջ հինգերորդ դարու խնամեալ թարգմանութիւններ:

Այս ամենայն պզտիկ տեղեկութիւններ և դիտողու-

թիւներ կը բաւեն հաստատել, թէ Լուսաւորչի ժամանակ եւս Հայաստանեայց եկեղեցին կարեւոր կարգ ու կանոնէ զուրկ չէր, և ազգային եկեղեցւոյ նկարագիրն ունէր:

13. ԿԵՆԱՑ ՎԱԽԱՆ

Սուրբ Լուսաւորչի առաքելական և հայրապետական կենաց վերջին մասը գրեթէ ժողովուրդէն անտես և բոլորովին հեռացեալ կանցնէր իրեն սիրելի առանձնութեան նուիրեալ: Նորա սովորական տեղն էր Պարանաղի գաւառի Սեպուհ լեռը (այժմ Գոհանամ լեռ Քեմախու մէջ), ուր յառաջագոյն առանձնացած էր Ս. Մանէ կոյս Հոփսի սիմեանց ընկերներէն: Այդ կուսին ճկնարանը Մանեայ Այր անունով եղած էր Լուսաւորչին եւս սիրական առանձնարանը, ուստից երբեմն երբեմն կեինէր իւր հոգեւոր դաւակաց այցելել, և հետեւելով նախընթացաբար գրուած պատմութեան, մի վերջին անգամ եւս իջած էր և Վաղարշապատու մայրաքաղաքն ու մայրաթոռը հիւած, Արիատակէսի նիկիոյ Ս. Ժողովէն դառնալուն հանդիսաւոր և նշանաւոր սլարագային:

Պատմութիւնը չէ տալիս Լուսաւորչայ մահուան պարագաները, և բաւական կը սեպէ ըսել, թէ Մանեայ Այրին առանձնութեան մէջ փոխեցաւ առ Տէր առանց ուրուք տեղեկութեան, և նոյն այրի մէջ թաղուեցաւ անժանօթ հովիւներու ձեռք: Եթէ Լուսաւորչայ առանձնասիրութեան վրայ բարձր գաղափար չունենայինք, պէտք էր խստիւ մեղադրել Հայոց երախտամոռաց անհոգութիւնը, որ կարող կը լինէին մինչև իսկ անդիտանալ իրենց հոգեւոր ծնողին մահը: Եթէ Լուսաւորիչ հաստատուն մի տեղ ունէր, սովորական այցելուներ և խնամողներ պէտք էր իմանային նորա մահը, և ոչ թէ պատահական հովիւ:

ներ, և պէտք էր ծանուցանէին իւր զաւակաց, և արքունեաց և ազգին, որպէս զի գոնէ երախտագիտութեան վերջին արտայայտութիւնը չզլացուէր աննման և բազմերախտ հայրապետին: Բայց կերեւի թէ Լուսաւորիչն ինքնին յատուկ և որոշ կամք ունեցած է իւր տեղը պահելու և իւր մահը ծածկելու, նոր ոմն Մովսէս որ խորայեղացոց անխորհուրդ սիրոյ արտայայտութենէն խուսափելով անծանօթ կը մեռնէր լերան վրայ:

Մահուան թուականը մերձաւորաբար գտնելու համար միակ ծանօթ պարագայն այն է, թէ նա տակաւին կենդանի էր երբ 325 տարուոյ աշունին Արիստակէս կը դառնայր Նիկիոյ ժողովէն, թէ այդ առթիւ վերջին անգամ լինելով Վաղարշապատ եկաւ, և թէ այն օրէն յետոյ այլեւս չտեսնուեցաւ (Խոր. Բ. 90): Քիչ ետքը Լուսաւորչի մահը տեղի ունեցած պիտի լինի 325 տարուոյ վերջ և ձմեռուան սկիզբը:

Պատմագիրք և զաւազանագիրք հաստատապէս 30 տարի կուտան Լուսաւորչի հայրապետական իշխանութեան և 302 տարիէն սկսելով կը հասցնեն 332-ին: Սակայն այդ հաշիւը այսպէս ճշտողներ կը կարծեն, թէ Նիկիոյ Ս. Ժողովը եղած է 331-ին, և ժողովին յաջորդ տարին Գրիգորի մահը դնելով կը հասնին ի 332: Սակայն քանի որ Նիկիոյ ժողովոյն թուականը ճշտուած է 325 տարուոյ ամառուան մէջ, Լուսաւորչայ մահն ևս պէտք է դնել նոյն տարուոյ ձմեռուան, յրացեալ 23 տարիներ հայրապետութեան մէջ ապրելով, այլ ոչ թէ նոյնչափ տարիներ հայրապետութիւնը կատարելապէս վարելով. զի 306 տարիէն սկսելով իրեն օժանդակ ունեցաւ որդին Արիստակէսը, և վերջին գոնէ 10 տարիներու մէջ ամեն պաշտօնավարութենէ ձեռնթափ եղած էր:

Լուսաւորչին 239 տարին ծնած լինելով և մինչև 325 ապրած լինելով, մեր բացազրած և հաստատած

ժամանակագրութեամբ, մեռած կը լինի 86 տարեկան, որ դժուարիմանալի ենթադրութիւն չէ:

14. ԳԻՒՏ ՆՇԽԱՐԱՑ

Նկատողութեան արժանի է, որ ամեն սուրբերու մահուան օրը տօնական լինելով, միայն Լուսաւորչիչը այդ տօնը չունի, որ նշան է թէ իւրօր Լուսաւորչի մահը իսկըզբան ծանօթ բան չէ եղած: Հնազոյն տօները եղած են վիրապէն ելնելը և նշխարաց գիւտը, իսկ վիրապ մտնելու տօնը աւելի ուշ հաստատուած է: Թերևս վիրապէն ելնելը նոյն իսկ իւր կենդանութեան ժամանակ տօնելի տարեդարձ եղած է, և իբրև Լուսաւորչի տօն շարունակած է մահուանէ ետքն ևս: Իսկ նշխարաց փափաքն ևս շատ մեծ եղած պիտի լինի, որ վերջապէս կը հաճի Աստուած յայտնել զայն Գառնիկ անուն մի ճգնաւորի, և այս հրաշալի պարագայն եւս հանդիսաւոր տալեդարձով կը տօնուի: Նշխարաց գիւտը կը դրուի սովորական և նոր հաշուոյ համեմատ 441-ին, այլ մեր հաւանական չեմք գտնել այդ թուականը:

Երբ կը մեռնի Ս. Վրթանէս ըստ մեր հաւանական հաշուոյն 341-ին, կը թաղուի նա ի Թորղան Դարանաղեաց ըստ միաձայն վկայութեանց Խորենացւոյն (Խոր. 24) և Բուզանդայ (Բուզ. 29), միայն թէ մինչ Խորենացին մարդարէական մեկնութիւն կուտայ այն տեղ թաղուելուն ուր յետոյ Լուսաւորչայ ոսկերք պիտի ամփոփուէին, Բուզանդ պատմական և յայտնի կերպով կասէ թէ «անդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի գոտրա սուրբ զոսկերսն հանգուցանէին»: Երբ կը մեռնի Ս. Արիստակէս 333-ին ըստ մեր հաւանական հաշուոյն կը թաղուի ի Թիւեկեղեաց, և այդ զուակին իւր հօր մօտ չթաղուիլը կը ցուցնէ, թէ այն ատեն զեռ չկայր Լուսաւորչի գերեզմանը:

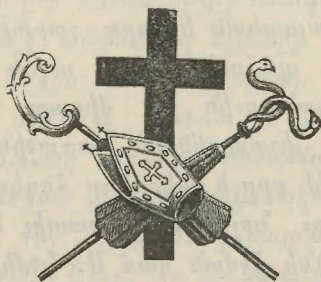
ի Թորդան, մինչ Վրթանիսի այստեղ հօրը մօտ թաղուիլը կը հաստատէ թէ ուրեմն Լուսաւորչի նշխարը զտնուեցան Վրթանիսի կաթողիկոսութեան ժամանակ, և Սեպուհ լեռնէն բերուելով թաղուեցան ի Թորդան, որ Լուսաւորչի անձնական սեփականութիւնն էր արքունական շնորհմամբ: Գուցէ նոյն ինքն երանելի ճգնաւորն Գառնիկ, սուրբ Լուսաւորչին ձեռնասուն և անմիջական աշակերտ մի է, որ իւր հոգեոր հօր նշխարաց հետամուտ եղած է: Մարթ է ևս ասել, թէ նշխարը Լուսաւորչին առիւի կանուխ էլ անձանթ չէին, բոլորովին ի Մանեայ այրն Սեպուհոյ, մինչ Վրթանիսի ձեռօր փոխադրուեցան ի Թորդան ի սեփական կալուած իւր տոհմին: Ըստ այսմ կտսեմք թէ պատմութիւնն նորա համար շատ կարեւորութիւն չտուաւ գիւտի նշխարաց թուականին, որովհետեւ պարզապէս սովորական պայմաններու ներքե կատարուեցաւ: Որդւոց և թուանց մի պատմութիւն եւս յայտնապէս Գիւտի նշխարաց պարագայն կը խառնէ Վրթանիսի կաթողիկոսութեան (Սով. 51), որ կատարեալապէս կը հաստատէ մեր կարծիքը, և ոչինչ կը ստիպէ մեզ այլ ևս մի դար յետաձգել մի այդպիսի կարեւոր դիպուած, ինչպէս նոր ժամանակագիրք կուզեն, որ անյարմար և անպատիւ ևս կը դառնայ երկար ատեն զուրկ և անհոգ ենթադրելով ազդը իւր Լուսաւորչին հանդէպ:

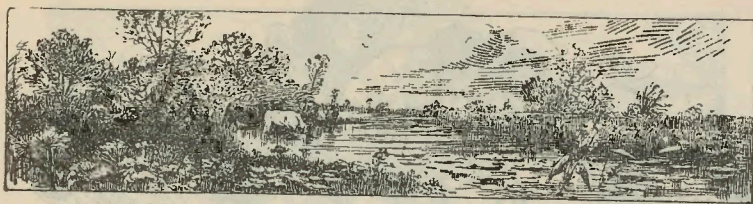
Թորդանի մէջ ամփոփեալ նշխարը չեմք գիտեր երբ սկսան հանուիլ և ցրուիլ: Լուսաւորչայ Ս. Աջը եղած է հայրապետական աթոռոյ գանձն ու զօրութիւնը և իբր պաշտօնական նշանակ նորա իշխանութեան, որով և նշանաւոր դեր ունեցած է կաթողիկոսական աթոռոյն տեղափոխութեանց մէջ: Էջմիածնայ մայրաթոռը կը պարծիցարդ ճշմարիտ Ս. Աջով, որ կը գործածուի Ս. Խաչափայտի և Ս. Գեղարդի հետ Մեռնի օրհնութիւնը կատարելու: Ուրիշ գլխաւոր մասունքներ ներսէս ձինոզ

կաթողիկոսէ զեռեղուեցան Վաղարշապատու Ս. Լուսաւորիչ կամ Զուարթնոց եկեղեցւոյն մէջ, որ աւերակ է այսօր Վաղարշապատու մօտ և կը կարծուի իսկ թէ գեռ մասունքներ կը գտնուին շինութեան հիմերուն մէջ: Իսկ գլուխն և ինչ ինչ ոսկերք և չլթայի մասը միջին դարու մէջ, սոյն այս Զուարթնոց եկեղեցիէն հայ կուսանաց ձեռօր փոխադրուեցան Նէապոլիս (Նապօլի) Իտալիոյ, ուր և յատուկ տաճար շինուեցաւ ի պատիւ Ս. Լուսաւորչին, որ և յարկ կը մնայ Ս. Գրիգոր Հայոց (Տ. Gregorio Armeno) անուամբ, և յարակից կուսաստանով, ուստի պակսած են այլ ևս հայ կուսաններ, և իտալացի կուսաններ կը բնակին անդէն. և մեծաւ պատուով կը պահեն Ս. Լուսաւորչին գլուխը ամփոփեալ գրեթէ բնական մեծութեամբ և հայրապետական զարդերով շինուած պղնձեայ և համակ ոսկեզօծ կիսարձանի մէջ, ինչպէս նաև ուրիշ ոսկերաց և չլթայի մասեր: Ս. Գրիգոր յատուկ ջերմեռանդութիւն կը վայելէ բարեպաշտ Նէապոլսեցւոց կողմէ, և Ս. Գենարիոս (Տ. Gennario) եպիսկոպոսի հետ, որ Նէապոլսոյ առաջին երկնային պաշտպանն է, Հայոց Ս. Գրիգորն ևս քաղաքին երկրորդ երկնային պաշտպանն ճանչցուած է, և փառաւոր տօն ունի սեպտեմբեր 30-ին ըստ նոր տոմարի:

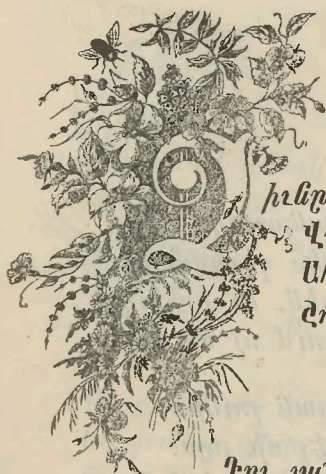
Իսկ մեր մէջ գլխաւոր տօնն է զիւտի Նշխարաց յիշատակը Հոգեգալստեան երրորդ շաբաթ օրը, և հրամայեալ տօն կը պահուի բոլոր ազգի մէջ: Նոյնպէս հանգիստով կը կատարուին թէ վիրապ մտնելուն և թէ վիրապէ ելնելուն յիշատակները. առաջինը Մեծ պահոց հինգերորդ շաբաթ օրը և երկրորդը Հոգեգալստեան առաջին շաբաթ օրը: Նոյնպէս ի պատիւ Լուսաւորչին կը համարուին Միածնի իջման կամ Ս. Էջմիածնի տօնը Հոգեգալստեան երկրորդ կիրակին. և Մայր տաճարի նաւակատեաց կամ ս. Չղակաթի տօնը վերափոխման նախ-

ընթաց շարաթ օրը, վերջապէս վիրապի մէջ հրեշտակի հանապազօր այցելութենէն մի օր պակսելուն յիշատակը համբարձման չորրորդ օրը կամ թէ Երկրորդ ծաղկազարդ կոչուած յինանց եօթներորդ կիրակին: Իսկ ի պատիւ Ս. Լուսաւորչին յօրինեալ երգերու և շարականներու գեղեցկութիւնը և առատութիւնը նոր փաստ մի է ազգին դէպ առ իւր Լուսաւորիչն ունեցած ջերմեռանդութեան, որոյ անունն ու յիշատակը հանապազօր և ամեն օր շատ անգամ կը կրկնուի բոլոր գլխաւոր մալթանքներու մէջ: Վերջապէս հայն իւր եկեղեցին, իւր հաւատքն, իւր յոյսն, ու իւր սիրուն բոլոր իրձերն եւս իւր Ս. Լուսաւորչին հետ կապուած է, և իւր այդ բոլորանուէր դպացմանց լրումն ու ամփոփումը կարտայայտէ, երբ իւր քրիստոնէութիւնն ամբողջաբար կը կոչէ **ԼՈՒՍԱՆՈՐԾԱՅ ԼՈՅՍ ՀԱՒԱՏՔԸ**, այն՝ զոր պարթեւադնեանն Գրիգոր տարածեց և ամրակուռ հաստատեց վեշտասան դարեր առաջ, և որ եղև ընդ բովանդակ դարս իւր հոգեծին որդւոց արթուն պահապանն, և որ պիտի պահէ նոցա անվրդով և անսասան մինչեւ ցլրումն ժամանակաց, և պիտի առաջնորդէ դէպի յաւիտենական երանութիւն:

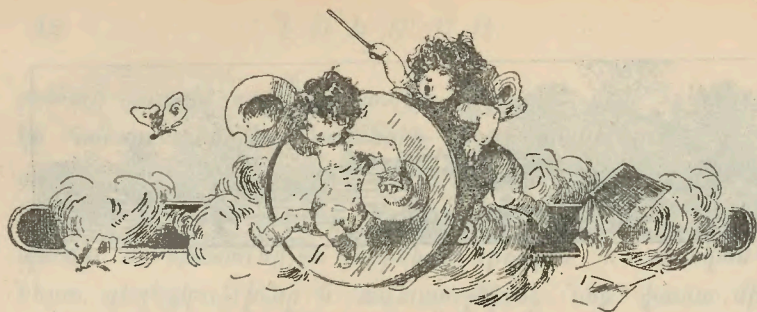
ԵՐԿՈՒ ԳԵՐՈՒՆ

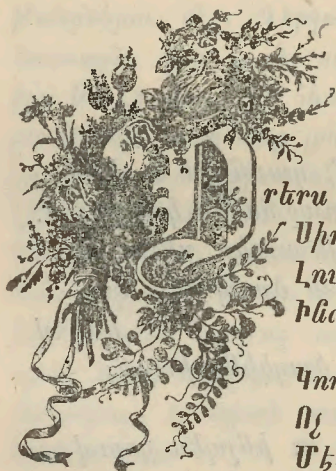
իւնք հաշում, դառնում է վսակ,
 Վագում առաջ հեզիկ կարկաշով.
 Ահա արդէն արեւը սեւորակ
 Հոսով պիտի ծածկուի կա-
 նաշով
 եւ ծաղկիկն սիրուն:

Դու շա՛ց եղար, եւ ինչպէս ցօղով
 Վարդն է քրչում աշերդ եղան քաց...
 եւ ինչաց որ դու էլ շուտով
 Պիտի զարթնիս, ինչպէս նորաքաց
 Մի ծաղիկ սիրուն:

Զնայած հոգով եւ դուրս եմ քոյում,
 Զեմ կշանում այս վառ քունունիկից.
 Բայց դարձեալ քեզ, միշտ քեզ եմ կանչում —
 Անուշ եւ դու զարնան հրապոյրից,
 Իմ ծաղիկ սիրուն:

ԻՆՉ ՈՒ ԻՆՉ

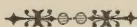

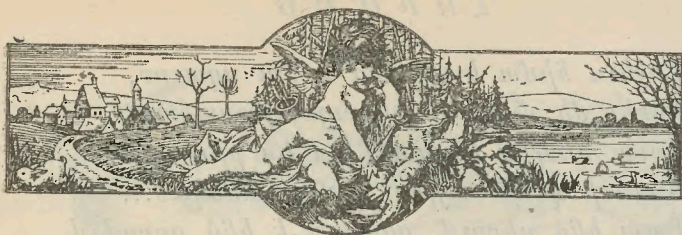
Ինչ անցան անցնող,
Սիրքս քոյե գերեզման
Լուռ է արդեն. եւ երկիւղ
Ինձ չէ ազդում ոչ մի քան...

Կորցնելո՞ւ քան յունիմ,
Ոչ գտնելո՞ւ էլ մի յոյս.
Մէկ է՝ ուր էլ որ չիմիմ,
Մէկ ինձ համար մոռնե՞ն ու յոյս:

Բայց եթէ կայ յիրաւի
Հրաշք աւաճն աշխարհում,
Եւ հրաշքով կը վառուի
Հանգած կրակն իմ սրտում,

Կամրացնեմ եւ նորան,
Ինչպէս մի քերդ անառիկ,
Իմ խեղճ անմիտ մանկութեան
Յնորների դեմ խաբուսիկ:

Մ Ո Ւ Ս Ա

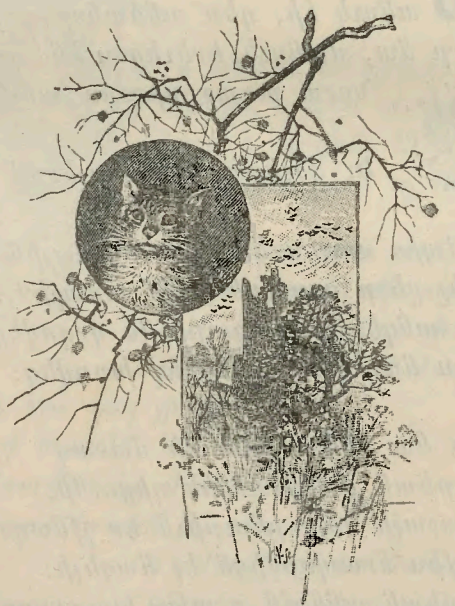
Մսնուկ էի, դեռ անծանօթ աշխարհի,
 Երբ նա, մանուկ, երեւեցաւ ինձ պայծառ.
 Եւ առաջ սիրքս անմեղ բաց
 արի,
 Եւ մօտեցաւ ինձ աչերով շուս-
 փառ,

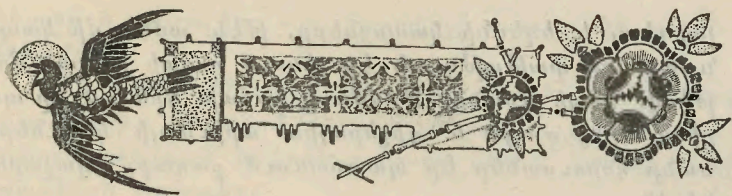
Բաղքաւստիս որպէս հրեշտակ երկնային
 Եւ գրասիլ զերթ գարնան երգն առաջին...
 Բայց նա անգէտ խաղաղութիւնս վրդովեց
 Ու սիրքս նո՛ր զգացումներով խռովեց:

Երեւեցաւ նա ինձ որպէս մի մասսի
 Դեղեցկութեան չնաշխարհիկ դիցունի.
 Ձերթ հրաշալի կոչս բնութիւն եր չմնող
 Եւ ջրնորիս հրապոյրիցն էլ նազելի:
 Վայելչութեան անհուն դրախտ խոստացան
 Սիրաբորբոք նորս աչեր դիտարկան...
 Բայց միայն վիշտ ճաշակեցի այն ժամից,
 Եւ դառնութեամբ լցուեց հոգիս անձկալից:

Առջեւս հիմա կանգնած է նա սգաւոր,
Իբրեւ մի մայր որդեկորոյս, յուսահաս.
Նորա դէմքին կարդում եմ ես քիւրաւոր
Ցաւերի վեպն՝ աշոց համար աննկատ...
Բայց ինձ սիրում, գգում է ինձ գորովով,
Եւ ես նորան մօտենում եմ հաւասով,
Հանգիստ առնում նորա կործին վշահար —
Միսիքարիչ հրեշտակ է նա ինձ համար:

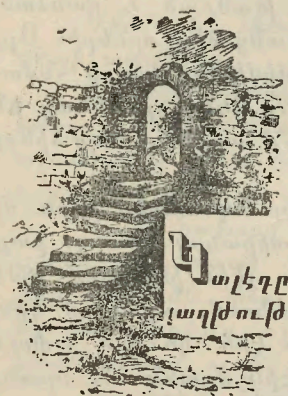
Ե. Յովհաննիսեան

ՈՒՐԱՅՈՂԸ

(ՄԱՌԻՐՈՒՄ ԵՕԿԸՅԻ)

Այլեզը, որ մարգարէի և իւր յարատե
լաղթութիւնների շնորհիւ «Աստուծոյ սուր»
համարձակ մականունն էր ստա-
ցել, Հռովմէական կալսրութեան
ասիական կալուածքների վրայ
յարձակուելով՝ արդէն հարիւր երեսուն ասպարէզ առաջ
էր գնացել:

Իւր յաղթական ճանապարհի վրայ, որ ներկուած
էր քրիստոնեաների արիւնով, Կալէզը ստիպուեց կանգ
առնել Դամասկոս քաղաքի առաջ: Այստեղի զօրաց
հրամանատարն էր արիասիրտ Թովմասը, Հերակլ կայսեր
փեսան. այդ միջոցին քաղաքում ապրում էին քառա-
սուն հազար քրիստոնեայ յոյներ:

Արդէն եօթը շաբաթ անցել էր, բայց Կալէզը
դեռ չէր կարողացել Դամասկոսի պարիսպներին տիրել:
Թովմասի ընկէցները ոչնչացրել էին նրա պաշարման
աշտարակները և չնայելով, որ նա յաճախ լցնել էր
տալիս պատնէշների ականները, այսուամենայնիւ յու-
նաց կողմից արձակուած կրակը շարունակ լափում էր

յարգեալ և եղեգնի կապոցները, թէև ամեն մի կապոց նախապէս փաթաթուած էր լինում ուղտի թրջած մորթիով: Բացի դրանից Թովմասը յաճախ երևում էր պարիսպներից դուրս և գիշերային արիւնալի կռիւներով ծանր կորուստներ էր պատճառում քաղաքը պաշարողներին:

* *
*

Մի գիշեր արաբացի գիշերապահների մի խումբ, որ յաճախ թափառում էր պարիսպների շուրջը, մի պատնէշի յետևը գտաւ երկու թամբած և սանձած հեծնելու պատրաստի ձիեր, առանց ձիաւորների: Այդ ձիերը հանգիստ կանգնած էին միմեանց կողքի շնամնուելով ալն անտէր ձիերին, որոնք հէնց որ մենակ են մնում, սկսում են սանձը բերանում արածել: Այս ձիերը սպասում էին մէկին:

Սարակինոսներն այդ ձիերը նկատեցին իբրև մի ցանկալի աւար և յուզում էին տիրանալ նրանց, բայց երկու կենդանիներն էլ ոչոքի մօտ չէին թողնում: Եթէ նրանց միայն մի մարդ էր մօտենում, աքացում էին, երկուսի կամ երեքի դէմ միասին էին կռւում՝ խփում ու կծում, իսկ եթէ շատերն էին մօտենում, նրանք շրջապատողների միջից անցնելով, աջ ու ձախ էին վազում և ալսպիսով իրենց հալածող արաբացիներին օրինաւոր յոգնեցնելով՝ վերադառնում էին իրենց նախկին տեղերը, պատնէշի յետևը:

Արաբացիները առաջնորդը դառնալով իւր ընկերակիցներին, կարծիք յայտնեց, թէ այստեղ մի գաղտնիք պէտք է լինի և թէ այդ գաղտնիքն իմանալն երկու թամբած ձիերից աւելի մեծ արժէք կունենայ, ուստի պէտք է պարսպի յետևը թագնուած հսկել, մինչև որ գաղտնիքը բացուի:

Արաբացիները լուռ ու մունջ թագնուեցին ծառերի ու թփերի յետևը, փոսերի մէջ:

Երբ գերանդիագէն պահակը արևելեան հորիզոնից իջաւ, մի մարտկոցի աշտարակից յանկարծ հնչեց կարճ սուլոց, որից յետոյ ձիերից մէկը թողեց իւր ըն-

կերոջը և արշաւեց այդ մարտկոցի աշտարակի ուղղութեամբ:

Նոյն միջոցին սարակինոսները տեսան, որ մի մարդ աշտարակից պարանով իջնելով՝ հեծաւ ներքեւում պատրաստի կանգնած ու իրեն սպասող ձին և կամաց դէպի պատնէշն արշաւեց:

Դեռ ձիաւորը չէր հասել պատնէշին, երբ երեք հարիւր ձողաչափ հեռաւորութեան վրայ գտնուող երկրորդ մարտկոցի աշտարակից հնչեց կրկնակի սուլոց, որից յետոյ երկրորդ ձին նոյնպէս թողեց իւր տեղը և մօտեցաւ երկրորդ աշտարակին:

Միայնակ ձիաւորն ուղիղ ճանապարհով արշաւեց դէպի պատնէշը:

Սարակինոսների առաջնորդը պատուիրեց իւր մարդկանցը հանգիստ մնալ, ասելով թէ, որովհետեւ երկրորդ աշտարակից իջնող մարդը նոյնպէս այստեղ կգայ, մենք երկու թռչունն էլ մի ցանցով կորսանք:

Բայց նախորդ ձիաւորը զգուշ էր. նա հասնելով պատնէշին, առաջ սկսեց իւր շուրջը գննել, հետագոտեց ամեն մի փոս, ամեն մի անկիւն, որպէս զի տեսնէ, թէ արգեօք ոչ ոք չէ թողնուած այդտեղ: Ձին նրան տարաւ ուղիղ արաբացիների թաղնուած տեղը:

Նա վարժ ձիավար լինելով՝ հեշտութեամբ կարող էր փախչել, որովհետեւ պարսպի դուռը շատ մօտ էր և անմտութիւն կլինէր, նթէ արաբացիները մինչև այնտեղ հալածէին նրան: Բայց թէ ինչո՞ւ նա չփախաւ, ինչո՞ւ աւելի լաւ համարեց սուրը հանել և միայնակ թշնամու գնդի վրայ յարձակուել և առանց որ և է օգնութեան նրանց հարուածել—այս բոլորը նա ստիպուած կլինի շուտով խոստովանուել Կալէգին:

Անվահեր արիասրտութիւնը յաղթող չհանդիսացաւ բազմութեան վրայ. երբ ֆանատիկոս արաբացի քաջամարտիկներից մէկը ջարդուած ընկած էր նրա ձիու պալտերի տակ, յանկարծ իր ձեռքի սուրը խրեց ձիու կողքը և ազնիւ կենդանին ընկնելով՝ իր տակը թողեց ձիաւորին:

Խորամանկութեամբ խաբուած ասպետը դեռ կըռ-

ւում էր իր թշնամիների հետ, երբ արաբացիները խրմբովին յարձակուելով նրա վրայ, զէնքերը խլեցին և գետին գլորեցին նրան:

Ասպետն իւր երկաթապատ աջով ջարդեց իրեն մօտեցողի երեսը և երկաթեայ սաղաւարտով փշրեց իրեն գետին գլորող արաբացու գանգը:

Հէնց այդ միջոցին հասաւ երկրորդ ձիաւորը: Յաղթուած հերոսը լսեց նրա ձիու պալտերի տրոփիւնը և մի վերջին յուսահատական ջանքով արաբացիների միջից բարձրացաւ և յունարէն լեզուով բարձր կանչեց. «Թշուներ բռնուած է»:

Այդ լսելուն պէս երկրորդ ձիաւորն արագ շրջեց իր ձիու գլուխը և փախաւ:

Բռնուած ասպետին շղթայեցին:

«Տեսնում ես», հեգնութեամբ ասաց նրան արաբացին. «միւս ձիաւոր ընկերդ երկշտուութեամբ դաւաճանեց քեզ»:

Ասպետը հառաչելով պատասխանեց. «ընկերս, միւս ասպետը, աղջիկ էր»:

* * *

Կալանաւոր ասպետին տարան Կալէդի մօտ. նշանաւոր կալանաւորներին սովորաբար միշտ տանում էին սարակինոսների գլխաւորի մօտ, նրա հետ «չափուելու» համար, իսկ աննշանները «չափուում» էին նրա զինուորների հետ:

Թէ ինչ էր նշանակում այս «չափուելը», իսկոյն կիմանաք: Կալէդը ոչ մի կալանաւոր չէր պահում իւր մօտ, ոչ էլ փրկագին էր վերցնում նրանց համար, այլ թողնում էր իւր զինուորներին, այդ կալանաւորների ոյժերը փորձելու համար տեղի ունեցած ճակատամարտից յետոյ:

Եթէ կալանաւորը յաղթուած էր, Կալէդը հրամայում էր ազատ թողնել նրան, իւր զօրքերի շարքն էր դասում նրան և վարձ ու զէնք տալիս, իսկ յաղթող հանգիսացողներին հրամայում էր խմբովին մօտակալ

գետափը տանել և Նրանց արիւնը գետի մէջ թափելուց յետոյ, մարմիններն երեսանց գետնի մէջ թաղել, որով հետև Կալէդը դիւցազն մականունը ստանալիս Մահմէդին խոստումն էր արել՝ իւր յաղթական ճանապարհի վրայ գտնուող բոլոր գետերն անհաւատների արիւնով ներկել։—

«Դու քաջ մարդ ես, յոյն», ասաց Կալէդը կալանաւոր ասպետին. «իմ ասպետները վկայում են այդ, բայց այժմ ինձ հետ պէտք է կռուես, կամենում ես»։

Կալէդը բարձրահասակ, զօրեղ, պնդակազմ և առիւծի ոյժ ունեցող մարդ էր, իսկ կալանաւորը կռուի մէջ նուագելով՝ միայն իւր ոյժերը կատարելապէս սպառելուց յետոյ էր միայն ընկճուել։ Բայց այնուամենայնիւ պտտասխանեց, որ ինքը պատրաստ է Կալէդի հետ կռուելու, որտեղ, երբ և ինչ զէնքով որ նա կամենայ։

«Յոյն ասպետ, այս կռոււմ կեանքի և մահուան խնդիր կորոշուի։ Ո՛չ, աւելի ևս, յաւիտենական կեանքի և յաւիտենական մահուան։ Ամենից սիրով սր զէնքովն ես կռոււմ, արդեօք նիզակով։»

— Այո՛։

«Կամ գուցէ աւելի սիրով սրով կկռուես։»

— Այո՛։

«Կամ գուցէ լախտով։»

— «Թէպէտ այդ ինձ համար մի փոքր անսովոր բան է, բայց այդ էլ ընդունում եմ»։

«Եթէ այդպէս է, մենք կը կռուինք ոչ սրով, ոչ նիզակով և ոչ էլ լախտով, այլ ամենածանր զէնքով— խօսքերով։ Ես յարձակոււմ եմ քո հաւատի վրայ, պաշտպանուիր»։

Ասպետը ժպտաց. հէնց այդ բանում իրեն զօրեղ էր զգում նա։

«Ուրեմն կռիւն սկսոււմ է. — Դու կամենում էիր փախչել իմ պաշարած Դամասկոս քաղաքից։ Դամասկոսի պարիսպները պաշտպանոււմ են քաջ զինուորներով և որ շու նրանց մէջ վատերից մէկը չես՝ ապացուցաւում են իմ զինուորների քեզնից ստացած արիւնոտ վէրքերը։

Բայց այնուամենայնիւ դու ուզում էիր գիշերով գաղտնագողի փախչել այս փառքի ասպարէզից»:

Ասպետը չէր պատասխանում:

«Երկրորդ ասպետը, որ քեզ հետ միասին ուզում էր փախուստ տալ և որին դու խրախուսեցիր յետ դառնալ, քո ասելով՝ աղջիկ էր: Եթէ դու այդ բանը չասէիր էլ, ես կիմանայի: Եթէ նա տղամարդ լինէր, կամ քեզ կազատէր կամ թէ քեզ հետ միասին կբռնուէր»:

Ասպետը լուռ գլխի շարժումով դրական պատասխան տուեց:

«Այն աղջիկը, որի հետ ուզում էիր փախչել, քո սիրելին էր: Որ դու նրա հետ ուզում էիր փախչել, ապացոյց է, որ նրա ազգականները չէին կամենում նրան քեզ կնոթեան տալ: Որ դու ստիպուած էիր նրա հետ փախչել, ապացոյց է, որ նրա ազգականները զօրեղ մարդիկ են Դամասկոսում: Եւ որ դու այս փառքի ասպարէզից փախչել ցանկացար, ապացոյց է, որ դու շատ ես սիրում նրան»:

Կալանաւորը մի խորը հառաչանք արձակեց:

«Աստծս ճիշտ է, այնպէս չէ»:

«Իսկապէս դու տեսնում ես պարիսպների միջով և կարողանում ես սրտի խորքերը թափանցել: Իրօք այնպէս է, ինչպէս որ ասացիր. ինչ մնում է միայն անուններ աւելացնել: Այժմ քո առաջը կանգնած կալանաւորը կոչւում է ասպետ Եօնաս, իսկ այն աղջիկը, որին սիրում եմ, մեր հրամանատար Թովմասի եղբօր դուստր Եւդոսիան է: Պատմութեան բանալին հետեւեալն է. Երեսուն օր է արդէն, որ դու պաշարել ես Դամասկոսը. քաղաքի պարիսպներն արդէն շատ տեղերում վնասուած են: Բայց քանի որ յարձակումն էիր գործում, դիմացդ շարունակ երկու անգամ աւելի զինուած մարդիկ էիր գտնում պատնէշների վրայ, քան թէ սպասում էիր դու՝ հիմնուելով լրտեսներիդ հաղորդածների վրայ»:

«Ճիշտ որ այդպէս էր. մեր ամեն մի յետ մղուած յարձակումը ողբալի հետեանք էր ունենում լրտեսներ-

րիս համար, որովհետև անողորմաբար կախել էի տալիս նրանց»:

«Այդպէս էր լինում, որովհետև Թովմասը կանանցն էլ զինուորի հագուստ էր հագցնում և երբ տղամարդիկը կուռում էին առաջին շարքերում, նրանց ետևում կանգնած կոնսլքն ու օրիորդները թշնամուն վախեցնում էին իրենց թուով և սպառազինութեամբ»:

«Նրանք էլ էին կուռում»:

«Երբ տղամարդիկ կուռում էին, նրանք նրանց տեղըն էին բռնում»:

«Ինչ սարսափելի միտք. միայն անհաւատները կարող են այդպիսի միտք լղանալ. մէթէ կարելի է կնոջը տղամարդու հետ հաւասարեցնել և արքայութեան ճանապարհը բաց թողնել այդ երկրային ծաղիկի համար: Դու այդտեղ ծանօթացար այդ աղջկայ հետ»:

«Այո: Ձեր յարձակման միջոցին երկու աղջիկ էին կանգնած իմ լետեր: Երկու թույլ արարածներ. մէկը մեր զօրապետ Թովմասի աղջիկն էր, իսկ միւսը նրա եղբօր աղջիկը: Այդ ժամանակ նրանք հէնց նոր էին վաճառքի գուրս եկել, ուր մեծացել էին կոյսերի հսկողութեան ներքոյ»:

«Այն օրը դու երեք մարդու փոխարէն էիր կըռում. այսինքն քո և երկու աղջիկների»:

«Գոնէ դէպի այդ աղջիկներն ուղղած սրերի հարուածները մարմնիս վրայ էի ընդունում»:

«Եւ հէնց տեղն ու տեղը երկուսն էլ սիրահարուեցան քեզ վրայ: Երկուսն էլ իրենց սիրոյ նետերը դէպի քեզ ուղղեցին: Ո՛հ, ես դիտեմ այդ և այլևս չեմ շարունակում հարցեր տալ. այդպէս են կանայք. կարող են ուրիշ տեսակ լինել. մէթէ Ալլահը նրանց այդ կատարելագործութեամբ չստեղծեց: Երկուսն էլ սիրով բոբոքուեցին այն ասպետի համար, որ իրանց ներկայութեամբ նրանց համար կուռեց և յաղթեց. այդ օրը դու թէ տղամարդկանց և թէ կանանց հաւասարապէս յաղթեցիր: Ասեմ՝ թէ լետոյ էլ ինչ պատահեց: Ձեր զօրապետ Թովմասը դափնեայ պսակ դրեց գլխիդ և յայտնեց, որ քեզ ընդունում է իւր որդու տեղ, իսկ դու պատաս-

խանեցիր, որ աւելի սիրով նրա նղձօր որդին կլինիս: Անհաւատները կարող են միայն մէկին սիրել. անհաւատի սրտում չեն կարող երկու կանայք տեղ բռնել: Դու մերժեցիր զօրապետի աղջկայ ձեռքը, բայց եղբօր աղջկանն էլ չստացար: Այդպէս չէր իրողութիւնը»:

— «Ճիշտ գուշակեցիր», հառաչեց ասպետը և գլուխը կախ գցեց:

Կալէզը շարունակեց իր պատմութիւնը, շեշտելով միմիայն գլխաւոր կէտերը. «Դուք երկուսդ, որ սիրում էիք միմեանց, համաձայնութիւն կայացրիք՝ գաղտնի կերպով քաղաքից փախչելու: Ո՛րքան պէտք է դուք իրար ճանաչէիք, որքան պէտք է ձեր գաղտնի դաշնակցութեամբ տոգորուած լինէիք, որ մինչև անգամ ձեր ձիերը, որ նշանակեալ ժամին պատնէշի առաջն էիք կանգնեցրել՝ միաբան էին միմեանց հետ: Բախտը չլաղողեց ձեզ. դու բռնուեցար, իսկ քո սիրելին ստիպուած եղաւ փախչելով որոնել իւր փրկութիւնը: Նրան թոյլ տուին պարսպի դռնից ներս մտնելու. հաւանականաբար այնտեղ ճանաչեցին, որ աղջիկ է: Ամենքն իմացան, որ հրամանատարի եղբօր աղջիկը կամեցել է գիշերով փախուստ տալ պաշարուած քաղաքից: Ի՞նչ կլինի քո սիրուհու վիճակը»:

Ասպետ Եօնասը գլուխը կախեց և լռեց:

«Եթէ չես ուզում տեսլ, ես այդ էլ կգուշակեմ: Եթէ փախչող կոյսը մի արաբացի հրամանատարի աղջիկ լինէր, հայրն անմիջապէս կսպանէր նրան և աշխարհիս վրայ մի կտրուած ծաղիկ աւելի պակաս կլինէր, ուրիշ ոչինչ. իսկ դու կարող էիր քեզ համար մի ուրիշ ծաղիկ որոնել: Բայց ձեր օրէնքով կինն էլ հոգի է ընդունւում: Այդ պատճառով քո սիրուհուն չեն սպանի, բայց դրա փոխարէն չորս մերկ պատերի մէջ կբանտարկեն, ուր ոչ մի ուրախութիւն չկայ և որտեղից ալլես անկարելի է ազատել նրան: Գլուխդ չի վերցնի, որ նա այնտեղ թաղուած մնայ, որովհետև քեզ լաւ լալտնի կլինի, որ այդ հանգուցեալը նոյն իսկ գերեզմանի մէջ տաքում, վշտանում, հառաչում, ազատութեան է սպասում և որտեղ որ լինես, քնած թէ զուարճանալիս,

նա քո մասին է մտածում, հիւժում, քեզ համար ողբում: Ի՞նչ ես կարծում, լաւ կլինի այդպէս»:

— «Ո՛հ», պտտասխանեց Եօնաս ասպետը:

Արտը հրամանատարը վեր թռաւ ուղտի մորթեայ գորգի վրայից, իւր ծանր ձեռքով բռնեց ասպետի ուսը և ասաց.

— «Ուրեշն հաւատդ դրժեցիր և յաղթուեցար»:

— «Դեռ ևս ոչ», պտտասխանեց ասպետը:

— «Կատարելապէս յաղթուած ես, ինքդ թեւատարած ընկար իմ սրի վրայ և սուրս խորը խոցեց քո սիրտը:

Դու մոռացար հագնել զրահդ, ասպետ. երբ, քո խօսքի համաձայն, փախաւ սիրուհիդ, դու կրկնակի կերպով իմ կալանաւորն եղար: Եթէ դուք ջուխտդ միասին կալանաւորուած իմ առաջը լինէիք, երկուսով միացած, կարող էիք ինձ ծաղրել: Ինչպէս դու, այնպէս էլ նա կարող էիք ծաղրելով երեսին ասել. «մենք ոչնչից չենք վախենում, կամենաս սպանել տուր մեզ, կամենաս չարչարիր, կամ մաս մաս արա, մենք մարտիրոսներ կլինինք. միասին մեռնելը մեզ համար հոգեկան զուարճութիւն կլինի: Ուրիշ ի՞նչ ընտրութիւն կմնար ինձ. կամ պէտք է ձեր արիւնով գետի հոսանքը կարմիր ներկել տալի կամ թէ պէտք է հրամայէի երկու ձի տալ ձեզ և ասէի. «փախէք, սիրեցէք միմեանց»:

Բայց այժմ դու մենակ ես կանգնած քո թշնամու առաջը, որի մարդկանցը սրի վերքեր ես հասցրել. բայց որովհետեւ ես յարգում եմ իմ քաջ թշնամուն, ուստի և բարեկամական ձեռքս դէպի քեզ եմ մեկնում: Քո բարեկամները և հաւատակիցները, որոնց համար արիւնդ թափեցիր, իրենցից հեռացրին քեզ, գլխիդ անէծքներ են թափում և քո վշտահար սիրուհուն իրանց ձեռքով մտրակում: Եթէ երբ և իցէ դու համբուրել ես նրա սպիտակ ուսերը, գողալով պէտք է մտաբերես այն մեխապատ մտրակների պատճառած սպիները, որ կմնան նրա ձիւնափայլ սպիտակ մարմնի վրայ: Եթէ երբ և իցէ ուրախացրել է քեզ նրա քաղցր ժպիտը, դու պէտք է ատես այն սառը, անողորմ պարիսպները, որոնք նրան անշատում են քեզանից: Եթէ

դու նրան սիրում էիւ և դեռ ևս սիրում ես, պէտք է սեղմես Կալէդի ձեռքը:»

Ասպետ Եօնասի աչքերի առաջ սկսեց ամեն բան կարմրին տալ: Ամեն մի առարկայ արեւնոտ մէզով էր փաթաթուած թւում նրան:— Դառն ատելութիւնը, տանջուած սիրոյ թմրութիւնը հետզհետէ սկսեց տիրանալ նրա սրտին: Երբեմն երբեմն նրա բոլբոլուած նեարդերը ցնցւում էին սառը լիշողութիւնից: Նրան թւում էր, որ իբր թէ ի վաղուց հետէ չտեսնուած սրբերի և մարտիրոսների երկար ու անվերջ շարքերն տնցնում էին նրա հոգևոր աչքի առաջով, որոնց սկիզբն անչափանում էր աստղերի մէջ, իսկ վերջը դեռ ևս հանգստանում գերեզմաններում: Նրան թւում էր, որ իբր թէ լսում է հեռաւոր բարձրութիւնից եկող սաղմոսերգութեան հնչիւնները, որ իբր թէ մի անասելի ճաճանչով փայլող դէմք, փշեայ պսակը գլխին, ցած է իջնում անտեսանելի և անըմբռնելի բարձրութիւնից և նայում նրան. որ իբր թէ մի արագասլաց ոյժ նրա ականջում փսփսում է. «ամբողջ կեանքն իւր բոլոր զուարճութիւններով յաւիտենականութեան մի վայր կեանն է ներկայացնում»:

Նա վարանման մէջ էր:

Այդ վայրկեանին մի ձայն հնչեց նրա ականջին: Մի ձայն, որ հազիւ յիսուն տարուց ի վեր լալտնի էր Ասիայի դաշտավայրերում և որ Դամասկոսի անկումից յետոյ յաւիտեանս լռեց. զանգակների զողանջիւնն էր այդ:

Դամասկոսի սուրբ Բարբարէ վանքի զանգակն էր առաջին անգամ զողանջել արեւելքի առասպելներով տոգորուած մթնոլորտի մէջ և ամեն տեղ տարածուող հնչիւններով ցրուել արեւելեան կրօնի աղօտ և զիւրաջող առասպելական աշխարհի մառախուղը:

Ասպետ Եօնասը ծանր շնչելով լսեց այդ զողանջուող հնչիւնները և նրա դէմքը գունատուեց:

Կալէդը կնճիռները հաւաքած զննում էր վարունող Եօնասի դէմքը: Այլ ձեռքը դեռ ևս մեկնած էր պահել, բայց ձախն արդէն բռնել էր իր սրի դաստակը:

Ձանգակների զողանջիւնն երկրորդ անգամ լսուեց։
 Եօնաս ասպետը դեռ ուշադրութեամբ ականջ էր
 դնում։ Նրա ամբողջ հոգին թւում էր, թէ խօսում
 է այդ զանգի հնչիւնների հետ, ինչպէս այն լրաբերի,
 որ աներկբայելի կերպով ճշմարտութիւնն է յայտարարում։

Արդէն երրորդ անգամ լսուեց զանգի ձայնը։

Յանկարծ ասպետի գունատ այտերը բորբոքուեցին.
 արագ մօտեցաւ նա Կալէզին, բռնեց նրա ձեռքը և
 սեղմեց ուժգին։

— «Ես քոնն եմ»։

Սուրբ Բարբարէ անուանուած վանքի միակ զան-
 գակը միայն այն ժամանակն էր զողանջում, երբ մի
 կոյս աղջիկ յաւիտենական կուսութեան խոստումն էր
 տալիս այնտեղ։ Իսկ երեք անգամ ընդհատումներով զո-
 ղանջելով յայտարարում էր աշխարհին, որ մենաստան
 մտած կոյսն իշխանուհի է։

Այս բանն իմացաւ ասպետ Եօնասը զանգահարու-
 թիւնից — և վճռեց այսուհետեւ կոչուիլ ոչ թէ «ասպետ»
 Եօնաս, այլ Եօնաս չբէգ։

* * *

Եօնասին յաղթող և կալանաւորող արաբը կոչուում
 էր Դերար. սա մի արկածախնդիր մարդ էր, որի հա-
 մարձակութիւնը յանդուգն կատաղութեան էր հասնում
 և որի մականունն էր «պատերազմների խեղկատակ»։

Երբ Հերակլէս կայսրը վաթսուն հազար զինավարժ
 զօրքով Այսնտիենի մօտ երեւաց՝ Դամասկոսը պաշարե-
 լուց ազատելու համար, զօրախաղի ժամանակ, զօրքի
 ընդհանուր հրամանատար Վերդանը, որ նստած էր
 հարուստ զարդարանքներով պատած ու ձիւնանման
 սպիտակ ջրու վրայ, յանկարծ նկատեց, որ իր փալլուն
 և շքեղ հետևորդների մէջ մի օտարական է խառ-
 նուել։

Այդ մարդու օտարական լինելն երեւում էր ոչ այն-
 քան նրա հագուստից, այլ առաւել ևս այն հանգաման-

քից, որ նա բոլորովին մերկ էր: Միայն ազդրների վրայ փաթաթած ունէր մի կարմիր շալ. նրա միակ զէնքը նիզակն էր:

Այս մարդը Դերարն էր:

Այդ կատաղի արկածախնդիրն ամբողջ զօրքի դիմացը թշնամու բանակն էր անցել ձիով և երբ սկսել էին նրա վրայ ուշադրութիւն դարձնել, նա այնքան էր մօտեցել հրամանատարին, որ նիզակի մի հարուածով կարող էր նրան ձիուց ցած գլորել:

— «Կենդանի բռնեցէք այդ յանգուզն մարդուն» կանչեց Վերդանը իւր ուղեկիցներին և երեսուն զրահաւորուած հեծեալներ իսկոյն յարձակուեցին այդ մերկ մարդու վրայ:

Բայց ով կարող էր կենդանի բռնել Դերարին:

Երբ փալուռ հեծեալները սրընթաց առաջ էին արշաւում, Դերարն իւր առանց թամբի, սանձի և զէնքի թեթև ձիով սկսեց նրանց առաջն ալս ու այն կողմն ընկնել. դէպի իրեն էր գրաւում նրանց աջ ու ձախ կողմից, թողնում էր, որ մօտենան, բայց մի ոստումով կրկին ամենից առաջ էր ընկնում, իրան հետևողներին մէկին թույլ էր տալիս, որ բաւականաչափ մօտենայ իրեն և լետոյ, յանկարծ շուռ գալով, արագ հարուածով թամբից ցած գլորում նրան: Իսկ թշնամու հարուածներն աջ ու ձախ էին սոսկում, առանց նրան դիպչելու: Նա վահանով չէր պաշտպանւում, այլ ձկան պէս դուրս էր սլքւում նրանց ձեռքից և ասեղի ծայրից խոյս տուող մի կաթիլ սնդիկի նման փախչում, այն ինչ նրա նիզակը միշտ հարուածում էր թշնամուն: Դերարն իւր ձիով անակրնկալ կերպով մի կողմնակի թռուցք էր անում և յետևից իւր նիզակի ծայրը մըխում մօտովն անցնող հեծեալի ծոծրակը:

Երբեմն այնպէս էր ցոյց տալիս, իբր թէ ձիուց ցած է ընկնում, բայց երբ հալածողները հասնում էին, նա իր ձիու կողքից քաշ ընկած՝ կտրում էր թշնամիների շարքը և փախչում: Տասնևեօթը հակառակորդի, քիչ թէ շատ վիրաւորուած, ձիուց ցած գլորելուց լետոյ, երբ «պատերազմների խեղկատակը» իր ընկերների

մօտ վերադարձաւ, նրանք հանդիսաւոր բացագանչութիւններով ընդունեցին նրան:

Երբ Կալէդն այդ յանդուգն ձեռնարկութեան համար խստօրէն հաշիւ պահանջեց նրանից, Դերարը պատասխանեց.

«Ես ուզում էի նոյն իսկ իմ անձի վրայ փորձել, թէ արդեօք այսօր Ալլահը մի հրաշք կգործէ մեզ համար: Նրանք էին ինձ հետ կուռում, ես միայն պաշտպանւում էի»:

Եւ իսկապէս Ալլահը հրաշք գործեց նրանց համար, որովհետեւ այդ օրուայ երեկոյեան դէմ յունահռովմէական մեծ և ուժեղ զօրաբանակը ցրուած փախուստ տուեց Այսնադէնի դաշտավայրով՝ հալածուած փոքրաթիւ թշնամուց և ամբողջ բանակը, զրօշները, զէնքերը և պաշարուած Գամասկոսն աւար թողեց թըշնամու ձեռքը:

Այս միևնոյն Դերարն էր, որ կալանաւորեց Եօնասին:

Երբ Կալէդն ուրացողին ներկայացրեց իր զօրավարներին, Դերարն առաջինն էր, որ ձեռքը մեկնեց նրան՝ չնայելով որ իւր աչքը գեռ ևս կապած էր այն գիշերային կռուի միջոցին՝ Եօնասից ստացած բռունցքների հարուածներից:

Հարուածներ տուող այդ ձեռքն արժանի էր, որ սեղմուէր մահմեդականի ձեռքով:

«Գալդ բարի, Եօնաս բեգ, ուրախ եմ, որ չթողի քեզ Գամասկոսից փախչելու. քեզնից մի շատ յաջող հարուած ստացայ և գրա փոխարէնը սիրով կուղենայի հառուցանել քեզ: Իմ ցանկացած հառուցումն այն կլինէր, որ քեզ կրկին Գամասկոս տանէի և փախած ուղեկցիդ յանձնէի: Քեզ յայտնի են այն գաղտնի անցքերը, որոնք դէպի պաշարուած քաղաքն են տանում և գիտես, թէ պարիսպների մօտ մասերն աւելի հեշտութեամբ կարելի է կործանել:

«Այժմ ես քո տրամադրութեան ներքոյ եմ. հետդ կգամ և, եթէ կամենաս, քեզ հետ միասին կկռուեմ»:

Եօնասը նոյնպէս սեղմեց սարակինոսի ձեռքը:

Երկու այսպիսի ձեռների փոխադարձ սեղմուիլը մեծ վտանգ էր սպառնում Դամասկոսին:

Որովհետև եթէ Եօնասը միտք ունենար պաշարուած քաղաքի թույլ կողմերը մատնելու, Դերարն էլ արիութիւն կուներնար այդ հանգամանքից օգտուելու և թշնամու ոյժը ոչնչացնելու:

Այդպէս էր ընկել Բօսրան Դամասկոսի պաշարումից առաջ: Այդպէս էր Ռօմանոսը մատնել իւր հայրենի քաղաքի գաղտնի ստորերկրեայ ելումուտքը և նոյնպէս Դերարն էր առաջնորդել հարիւր լանդուգն զինուորներին դէպի քաղաքի պարիսպները՝ գիշերային խաւարի միջով:

Եօնաս բէգը գիշերային յարձակումից լետոյ՝ ժողովուած արաբ զօրավարների և իւր հաւատակից կալանաւորների ներկայութեամբ երգումով ուրացաւ քրիստոնէութիւնը:

Եօնաս Բէգը հերոս էր և դարձաւ մատնիչ:

Նա դրժեց իւր հաւատը և երգուեց.

«Ես, Եօնաս Բէգս, ժխտում եմ ձեզ հետ ունեցած իմ բոլոր կապերը թէ այս և թէ միւս աշխարհում. ես ուրանում եմ խաչեցեալին և նրա բոլոր պաշտողներին: Ես ընտրում և ընդունում եմ Ալլահին՝ Տէր, Իսլամը՝ կրօն, Մէկկան՝ սուրբ տաճար, մահմեդականներին՝ եղբայր և Մահմեդին՝ մարգարէ, որ ուղարկուեց մեզ ճշմարիտ ճանապարհի վրայ՝ դնելու և ճշմարիտ հաւատը բարձրացնելու՝ հսկառակ նոցա, որոնք բացի Աստծուց կուռքեր էլ են պաշտում»:

Եւ այս բոլորը կատարուեց մի գունատ աղջկայ սիրուն աչքերի համար:

* * *

Երբ Դամասկոսի զօրքի հրամանատարը լսեց Եօնասի հաւատուրացութիւնը, գուշակեց, որ իր քաղաքին էլ Բօսրայի ճակատագիրն է սպասում՝ ստորերկրեայ անցքերի կողմից: Ուրացողն ամենավտանգաւոր թշնամին

է, որովհետեւ գիտէ իր դրժած հաւատակիցների գաղտնիքները:

Պէտք էր ճակատագրի առաջն առնել: Այն գիշերը, երբ Եօնաս Բէգը Դամասկոսի դռների առաջն եղած հրապարակի վրայ ուրացութեան բոլոր ձեւականութիւններն էր կատարում, պաշարուած քաղաքի հրամանատար Թովմասը Դամասկոսը փայլուն կերպով լուսաւորել տուեց: Աշտարակները և եկեղեցու բոլոր գմբէթները լուսաւորուած էին գունաւոր Բէնգալիան կրակներով և քաղաքի «Կայցան» դռան վրայ ծածանւում էր մի հրակայական խաչ, որի շուրջը խմբուած հոգեւորականութիւնը սրբազան երգեր էր հնչեցնում:

Այդ միջոցին Թովմասը բանալ տուեց քաղաքի դռները և յունական զօրքերի գլուխն անցած՝ կէսգիշերային լուսաւորութեամբ յարձակուեց թշնամու վրայ:

Սարակինոսների զօրքը նախապատրաստուած էր այդ յարձակման համար և երկու կողմն էլ հաւասար քաջութեամբ կռոււմ էր պատերազմի դաշտում:

Սուր սրի դէմ էր հարուածում և կռուողներից ոչ մէկն առիթ չունէր իւր հակառակորդից ամաչելու:

Գեներալ Թովմասը հռչակաւոր նետաձիգ էր. նա իր ձիու հետ միասին պաշտպանուած լինելով անթափանցելի զրահով, կռուի ամենավտանգաւոր տեղն էր գտնւում և հանդիպած թշնամուն գետին գլորում: Հակառակորդի ոչ ուժեղ ձեռքը և ոչ էլ լանդուզն արիութիւնը չէր կարող օգնել, որովհետեւ յոյն հրամանատարի նետը հեռուից արդէն թափանցում էր նրա մարմնի մէջ: Եւ եթէ թշնամին նոյն իսկ հսկայ լինէր, ամենաթոյլ նետն անգամ բաւական էր նրան միւս աշխարհըն ուղարկելու:

Ճակատամարտի կատաղի աղաղակների միջոցին «Կայցան» դռան վրայ ծածանուող խաչի մօտից անդադար հնչում էր սուրբ մարդկանց և կոյսերի սրբազան երգերը՝ ի միխթարութիւն հաւատացեալների և ի սարսափ թշնամիների:

Կռիւր տեւեց մինչև հետևեալ օրուայ ժամի 12-ը:

Կէսօրին Կալէդը նոր զօրքեր հանեց Թովմասի դէմ,

բայց Եօնասին թոյլ չտուեց կռուին մասնակցելու: Նա զիտէր, որ ամենքը նրան էին որոնում և եթէ Եօնասը հարիւր կեանք ունենար, հարիւր նետ բոլորին էլ վերջ կգնէր: Կալէզը նրան մի ուրիշ լանձնարարութիւն պիտի անէր:

Նոր աւելացած զօրքերի առաջնորդն երիտասարդ և պատկառելի դիւցազն Աբան էր, որ բացի իւր գեղեցիկ, հաւատարիմ և արիասիրտ ամուսին Ալմիզայից ոչ մի կին չէր ճանաչում:

Ալմիզան արշաւում էր «սրբազան կռուի» ամեն մի ճակատամարտում իր ամուսնու կողքին: Աբանը ճանաչուած էր իբրև հմուտ նիզակ բանեցնող, իսկ Ալմիզան նրանից լետ չէր մնում իբրև քաջ նետաձիգ:

Այդ երկուսն էլ անսխալէս լարձակուեցան գետերաւ Թովմասի վրայ:

Աբանը կրում էր արծաթեայ զրահ և սաղավարտ, որից շղթաներ էին կախուած: Սրան միայն մի տեղից կարելի էր վերաւորել, այն է վզից, ուր վերջանում էր զրահը: Եւ մի նետ նրա վզի հէնց այդտեղը հարուածեց և Աբանն անշնչացած ընկաւ ձիու վրայից:

Ալմիզան տեսաւ նետաձիգ թշնամուն, լետոյ ամուսնու դիակը գրեց իր ձիու վրայ, պատերազմի դաշտից դուրս տարաւ, լուաց, զգեստները հագցրեց իրենց վրանում, գրկեց, համբուրեց նրա սառը մարմինը և առանց մի կաթիլ արտասուք թափելու, առանց մի հառաչանք արձակելու, ասաց. «դու երջանիկ ես, սիրելիս, դու գնացիր այն Աստուծոյ մօտ, որ միացրեց և այժմ կրկին բաժանեց մեզ միմեանցից: Բայց ես վրէժդ կլուծեմ, որպէս զի ես էլ արժանի լինիմ գնալու այնտեղ, ուր դու գնացիր»:

Ապա կրկին վերադարձաւ կռուի դաշտը և առաջին արձակած նետով հարուածեց Թովմասի կողքին գնացող դրօշակակրի ձեռքը:

Դրօշը վայր ընկաւ:

Յետոյ արձակեց երկրորդ նետը և հանեց Թովմասի մի աչքը:

Դաժասկոսցիների զօրքի շարքերում ընդհանուր

վայնասուն բարձրացաւ, երբ դրօշակակիրն ու հրամանատարն այդպէս մէկը միւսի լետեից գետին գլորուեցին: Բայց մի վայրկեանից լետոյ երկուսն էլ նորից վեր կացան:

Թովմասը կապել տուեց աչքը, ինքը բարձրացրեց դրօշը և վիրաւորուած՝ վերջին ճիգը թափելով յարձակուեց թշնամու վրայ և լետ մղեց նրան, մինչև որ Կալէգի պահեստի զօրքերն օգնութեան հասան: Միայն վրայ հասնող գիշերը կռուին վերջ գրեց:

Կէս գիշերից մինչև հետևեալ օրուայ երեկոն տեւող կատաղի կռուից լետոյ արաբացիները գնացին հանգստանալու: Նրանք կարող էին անկասկած ենթադրել, որ լետ մղուած թշնամին—ուժասպառ քրիստոնեաները է. նրանց վիրաւորուած հրամանատարը նոյնպէս ուրախ պիտի լինէին գիշերուայ վրայ հասնելուն, որպէս զի վիրաւորուածների վերքերը կապեն և զինուորների յոգնած մկանուկներին նոր ոյժ տան:

Կարծում էին, որ նրանք էլ կքնեն:

Բայց յայնքը չքնեցին:

Արաբացիների խորը քնի միջոցին, երբ ամեն մի մարդ մեռածի նման է լինում, յանկարծ հնչեց զանգակի ձայնը և պարզ երկնքից խփած կայծակի նման՝ յունաց զօրքը յարձակուեց քնած սարակինոսների վրայ:

Այժմ նրանք, նախորդ գիշերուայ պէս, կռուի պատրաստի զօրքերի չէին սպասում: Այժմ զրահը զրահի, հեծեալը հեծեալի դէմ չէր կռոււմ, այլ խորը քնից արթնացած կիսամերկ արաբացիները խարխափում էին՝ ցրուած գէնքերը գտնելու համար և ընկնում յոյն հեծելազօրքի ոտների տակ, մինչդեռ սարսափելի մանգաղաւոր կռքերն անգլուխ մնացած մարդկանց բազմութեան միջով անցնելով՝ արեան ծով դարձրին արաբացիների բանակը: Երկսայրի սրերն էլ իրենց բանն էին տեսնում:

Այս պատերազմական խորամանկութիւնը ճակատագրական հետևանք ունեցաւ սարակինոսների համար: Սրանց ամենալաւ զօրքերն առանց դիմադրութեան ընկան ընդհանուր կոտորածում: Գեներալ Թովմասը սար-

սափելի կերպով տուժել տուեց իւր աչքի կորուստը Հազարաւոր զինուորների թարմ, կարմիր արիւնն այդ աչքի գինն էր:

«Ո՛վ Ալլահ, որ երբէք չես քնում», աղաղակում էր Կալէդը յուսահատուած, «անօգնական մի թողնի քնի մէջ յարձակման ենթարկուած քո ծառաներին»:

Միայն մի թեթեւ բրդեայ բաճկոն էր ծածկում նրա մարմինը և միայն մի սուր էր շարժում նրա աջ ձեռքին, երբ Կալէդն իւր անթամբ ձիու վրայ նստած յարձակուեց կոտորածի ամենասարսափելի տեղը. նրան հետևեցին միայն չորս հարիւրի չափ հեծեալ:

Բայց այս փոքրիկ խմբի արած հրաշքները, Աստուծոյ սրի անյաղթելի ձեռքը վերջ դրեց յոյների առաջ խաղալուն և մինչդեռ փոքրիկ գունդը կռւում էր թշնամու ամբողջ բանակի հետ, իմաստուն Աբու Օբայդահը խառնաշփոթ զօրքերը կարգի բերեց, իսկ խելագարի պէս դէս ու դէն ընկնող Դերարը յարձակուողների շարքերը թափանցեց և կէս ժամից յետոյ պատերազմի բախտն արդէն փոխուած էր: Երբ բևեռային աստղը հորիզոնին հասաւ, լունաց զօրքը կրկին լետ էր մղուած Դամասկոսի պարիսպների շրջապատի մէջ: Միայն ընկեցիկ մեքենաները պատնէշների վրայից ռումբեր էին արձակում յոյներին հալածող սարակինոսների վրայ:

Այս անյաջող փորձը պաշարուած քաղաքի վերջին ճիգն էր:

Թովմասի զօրքերի յաղթուիլը Դամասկոսի կործանումն էր նշանակում:

Երկար պաշտպանուելու համար այլևս պաշար, իսկ արագ յաղթելու համար բաւականչափ ուժեր չունէին:

Գեներալ Թովմասը գիտէր, որ այլ ևս ոչ մի օր չպէտք է կորցնել. դաւաճան Եօնասը, որ ուրացաւ իւր հայրենակիցներին, կարող էր մատնել և նրանց:

Նա ամենից եռանդով էր կռւում պարիսպների պաշտպանութեան համար և այդ պատճառով էլ նրան յայտնի էին պարիսպների ամենաթույլ կողմերը: Հետևեալ գիշերը քաղաքի կողմից հարիւր պատգամաւոր

ամբողջ հոգևորականութեան հետ միասին հանդիսաւոր արարողութեամբ և եկեղեցական ջահերի լուսով քաղաքի դռնից դուրս գալով՝ մտան սարակինոսների բանակը:

Ազատ երկնքի տակ եպիսկոպոսը մի կարճ աղօթք ասաց:—Այդ վերջին աղօթքն էր, որ մի քրիստոնէայ քահանայ վերառաքում էր Աստուծուն այդ վայրում:

Այս աղօթքով եպիսկոպոսն աղաչում էր Աստծուն, որ մեղմացնի վայրագ թշնամու սիրտը:

«Աստուած, ամենակարող Աստուած, աշխարհների ոգին, որ ուրախութեան և խաղաղութեան միջոցին կոիւ և պատերազմ է պատճառում և միայն նրա իմաստութիւնը գիտէ՝ թէ ինչո՞ւ: Կարո՞ղ է Սա իւր սեպհական սուրը, «Աստուծոյ սուր» Կալէզին, որին ինքն է պողպատ զարձրել, կրակի մէջ ամրապնդել և արիւնով ներկել, կարո՞ղ է նրան դիւրաբարոյ, զիջող զարձնել, որպէս զի աղաչանքի և արտասուքի ազդեցութեամբ նրա սիրտը մեղմանայ:

Աստուած կարող է այդ անել:

Երբ պատգամաւորներն արաբացիների բանակը հասան, Կալէզը, Աստուծոյ սուրը, ոչ մի տեղ չեւեռաց:

Նրան չգտան. նա գաղտնապէս հեռացել էր և ոչ ոքի չէր ասել իւր ուր լինելը. նրա հետ միասին անյայտացել էին ուրացող Եօնասը, Փանատիկոս Դերարը, վրէժխնդիր Ալմեզան, բոլորը—որոնք երգուել էին կոտորել Դամասկոսի քրիստոնէաներին, որոնց սիրտը քարացել էր վրէժխնդրութիւնից, նախանձից, հռչակուելու ցանկութիւնից և որոնք միայն արեան ծարաւի էին: Այս չորս անձինքն անհետացել էին արաբական բանակից և ոչ ոք տեղեկութիւն չունէր նրանց մասին: Դրանց փոխարէն մնացել էր միայն հրամանատարի օգնական բարեսիրտ Աբու Օբայդահը, որ մասնակցում էր Կալէզի արշաւանքին: Սա էլ մնացել էր միմիայն նրա համար, որ Աստուծոյ սրի հարուածած վէրքերը կապէ: Երբ պահապաններն եպիսկոպոսին յայտնեցին Կալէզի բացակայութիւնը և պատգամաւորներին տա-

րան Աբու Օբայդահի վրանը, եպիսկոպոսը թեթևացած սրտով արտասանեց.

«Աստուած լսեց մեր աղաչանքը»:

Եւ իսկապէս, նրանց պաղատանքը լսելի եղաւ:

— «Ի՞նչ էք ցանկանում, քրիստոնեաներ», հարցրեց ծերունի Աբու Օբայդահն ալեգարդ եպիսկոպոսին:

— «Մեր ցանկութիւնն այն է, որ Աստուծոյ կամքը կատարուի. նրա կամքն էր, որ Պամասկոսը ձեր ձեռքն ընկնի. մենք չենք կարող նրա ամենակարող կամքին հակառակել. քաղաքը ձեզ ենք յանձնում»:

— Ալլահը պահպանի ընկճուածներին. էլ ի՞նչ էք կամենում մեզնից:

— «Ինչ որ դու կուս մեզ»:

«Ահա մագաղաթը, գրագիրը թող նշանակի. եթէ դու իմ առաջների դէմ բան ունենաս ասելու, գլխով նշան արա և ես ուրիշ տեսակ գրել կտամ»:

Եպիսկոպոսը համաձայնութեան նշան արտայայտեց: «Ուրեմն այս վայրկեանից սկսած դադարում են բոլոր թշնամական յարաբերութիւնները Պամասկոսի բնակիչների և պաշարող զօրքի մէջ»:

Եպիսկոպոսը համաձայնուեց:

— «Կայցան դուռը հոգևորականների ձեռքով պէտք է բացուի և արաբացի զօրքերի պահպանութեան յանձնուի»:

— «Պամասկոսում ապրող քրիստոնեաներին կրօնի ազատութիւն պէտք է տրուի և ոչ ոք չպէտք է ստիպէ նրանց դժեւ իրանց հաւատը: Բնակիչներից իւրաքանչիւրը թող սեպհականէ այն հողն ու տեղը, որին տիրել էր մինչև այսօր և բացի Խալիֆին տրուելիք համեմատական հայրիկից, ոչ ոք իրաւունք չպէտք է ունենայ մաքս կամ տուրք նշանակել»:

Եպիսկոպոսը գլխով արեց՝ ի նշան համաձայնութեան:

— «Դուք կարող էք անարգել լահախել ձեր եօթն եկեղեցիները»:

Եպիսկոպոսի տէքերը արտասուքով լցուեցան:

— «Իսկ նրանք, որոնք չեն կամենայ Խալիֆի իշխանութեանը հպատակել ու կցանկանան տուն և հայ-

րենիք թողնելով առաւելութիւն տալ անորոշ վիճակին և պատուաւոր աղքատութեան, կամ թէ չեն կարող յաղթող թշնամու ներկայութեամբ այստեղ ապրել— կարող են ազատ կերպով հեռանալ այստեղից»:

Եպիսկոպոսը հեկեկաց. ինքն էլ այդպիսիների թուին էր պատկանում:

— «Ի՞նչո՞ր իրենց զէնքերով, ձիերով և դրօշներով»:

Այս արդէն Դամասկոսցիների սպասածից աւելի էր:

«Եւ իրանց կայքից ու կալուածքից կարող են նրանք այնքան վերցնել, որչափ կարող են հետները տանել»:

Պատգամաւորները համբուրեցին ծերունի թշնամու ձեռքը:

— «Գո՛հ էք իմ պայմաններից»:

— «Մի՞թէ կարող էինք աւելի պահանջել»:

— «Ուրեմն այս դաշնադրութիւնը ստորագրենք և վնքենք մեր կնիքներով, որպէս զի հաստատուի»:

Այս վաւերացմանը տեղն ու տեղը ստորագրուեց, վնքուեց և յօներն ու սարակինոսները դաշնադրութեան մի մի օրինակ վերցրին:

— «Այժմ փոխադարձ պատանդներ տանք միմեանց, որպէս զի մեզից ոչ մէկը դաշնադրութիւնը չխախտէ: Չեզնից ո՞վ է կամենում իբրեւ պատանդ մնալ այստեղ»:

— «Ես ինքս կմնամ», ասաց ծերունի եպիսկոպոսը:

— «Այդ գէպըում ես էլ, իբրեւ պատանդ, կերթամ ձեզ մօտ», ասաց Աբու Օթալահը և մինչ դեռ եպիսկոպոսն իւր երեք ընկերներով հրամանատարի վրանում մնաց, Աբու Օթալահն երեք իմամների և Դամասկոսցի պատգամաւորների հետ անձամբ գնաց քաղաք՝ ձիթենու ճիւղը ձեռքին բռնած:

Բայց որտեղ էր Կալէդը խաղաղութեան դաշնադրութիւնը կապելու միջոցին: Աստուծոյ սուրն ո՞ր էր անյայտացել երկրի երեսից, երբ գիշերային մթութեան մէջ խաղաղութեան ձիթենու ճիւղն էր ծաղկում:

Կալէդն այդ միջոցին ճիշտ որ երկրի երեսին չէր գտնուում, այլ դետնի տակ. նրա հետ էին և քրիստո-

նեաների ամենասարսափելի թշնամիները, Գերարը և և ուրացող Եօնասը:

Եօնասը մատնել էր նրանց այն գաղտնի ստորերկրեայ անցքը, որ պարիսպների տակից սկսուելով՝ հասնում էր մինչև աշտարակի գետնափոր կամարների տակ:

Մի քանի հարիւր մերկացրած սրերով զինուած արիասիրտ սարակինոսներ հետները վերցրած՝ անցան նրանք ստորերկրեայ ճանապարհը և զիշերուալ խաղաղութեան միջոցին յարձակուեցին աշտարակի քնած պահապանների վրայ. կոտորեցին բոլոր չիմադրողներին և յետոյ պարսպի դռները բաց արին դուրսը թագնուած սարակինոսների դռների առաջ: Որովհետև կռուողները յոգնել էին և քաղաքն էլ անձնատուր էր եղել, ընդհանուր հանգստութիւն էր տիրում քաղաքում: Այլևս ոչ ոք չէր սպասում, որ կռիւր շարունակուի. պաշարուածները պաշարողներին հնազանդութիւն առաջարկելով՝ այլ ևս զէնքը ձեռին չէին հսկում: Ընկեցները քնած էին իրենց քարընկեց մեքենաների մօտ և պատերազմող քաղաքացին, որ թշնամուն սարսափեցնելու համար, իւր կնոջ հետ միասին, զինուորի զգեստ հագած պատնէշների վրայ էր կանգնած՝ խաղաղութեան յայտարարութիւնից յետոյ վերադարձաւ տուն, հանեց զինուորական զգեստը և հանգստացաւ իւր կնոջ կողքին:

Այս խորը քնի միջոցին էր, որ Կալէգն իւր արիւնարբու գնդերի հետ ոտք կոխեց Դամասկոսի փողոցները:

Սկզբի երկիւղի միջոցին քաղաքի փողոցները լցուեցան փախչող ամբոխով. անգէն և մերկ մարդիկ վազում էին դէպի վաճառանոցի հրապարակը. իսկ յոյն զօրքերի դեռ ևս զինուած գնդերի մէջ էլ սարսափ էր տիրում:

Ներս խռնուող արաբացի պատերազմողների ճանապարհը ոչ ոք չէր խափանում:

Ով կամենար սպանել, կարող էր սպանել:

Ով կամենար յափշտակել, կարող էր յափշտակել. իսկ ընդհանուր հրդեհը յետաձգեցին, որ վերջն անեն:

Եօնաս բէգը Կալէդի զօրքերն առաջնորդեց դէպի մենաստանը:

Այն սարսափը, որ ամբոխին դէպի փողոցներն էր առաջ մղում, այն կոյր յուսահատութիւնը, որով անդէն մարդիկ իրենց մերկ մարմիններով ուզում էին զինուած յարձակողների առաջն առնել, բազմաթիւ համարձակ մարդկանց կատաղի զիմադրութիւնը, ձիաւորի ասպանդակներին փաթաթուող մայրերի խելագար աղաղակները — այս բոլորն ապացոյց էր, որ Եօնաս բէգը ճիշտ նպատակին էր դիմում:

Մենաստանը քաղաքի գանձարանն էր. այդտեղ էր ժողովուած բոլոր ոսկին և թանկագին քարերը և — որ ամենից թանկագինն էր — այդտեղ էին գտնուած քաղաքի կոյս աղջկները, որոնց մէջ էր նաև Եւդոկիան:

Ամենքին յայտնի էր, որ այդ մենաստանին տիրելու համար մի կատաղի, յուսահատ կռիւ պիտի տեղի ունենար:

Եօնասն իւր հայրենակիցների արեան միջովն այնպէս էր քայլում, որ կարծես լճակի տղմի միջովն անցնելիս լինէր:

Իւր սրով ճեղքած գլուխներից շատերին անձամբ ճանաչում էր. շատերը նրա սրի հարուածն ընդունելուց յետոյ նրա անունն էին տալիս, բայց Եօնասը ոչ ոքին չէր խնայում: Նրա հոգեկան աչքերի առաջ միայն Եւդոկիայի պատկերն էր նկարւում:

Կալէդը չէր կարողանում առաջ գնացողներին հասնել, Կերարը նոյնպէս յետ էր մնում նրանցից: Եօնասը միշտ իւր խմբից նիզակ ձգելու տարածութեան չափ տեղ առաջ էր գնում. նա էր ամենքի համար ճանապարհ հարթում, նա էր մահաբեր սուրը հետզհետէ աւելի խորը թափանցում իւր հայրենիքի սիրտը, մինչև որ վերջապէս նրա սրի ծայրն եկեղեցու դռանը դէմ առաւ:

Ամենքը, որոնք մենաստանի դռներն ուզում էին պաշտպանել, թէ երիտասարդ, թէ ծեր, թէ ծանօթ և թէ զինակից, մէկը միւսի յետևից ընկան Եօնասի սրի հարուածներից. նրա սուրը, կարծես թէ հմայուած էր.

նրա ամեն մի հարուածը նպատակին էր հասնում:

Եօնասն արբել էր իւր հայրենակիցների արիւնով. նա մոլեգնել էր: «Եթէ Աստուած նոյն իսկ իւր հրեշտակներից մէկին ցած ուղարկէ այս զոռները պահպանելու, ես դարձեալ կ'իսորտակեմ», աղաղակեց նա պարծանքով և իւր երկաթի ձեռքով դռան փականքը բռնեց, ցնցեց, դուրս գջլեց և բացեց, բայց ապշած երեւոյց շէմքի վրայ: Ո՛չ թէ Աստծու հրեշտակապետն էր կանգնած նրա առաջ, ալ Աբու-Օբայդահ:— մեծ վեղիւր:

— «Ժպի՛րհ», աղաղակեց մեծ զօրավարը, «քնչպէս ես համարձակուեմ զէնքը ձեռքիդ յարձակուել մի քաղաքի վրայ, որ ալդէն Ալլահի մարգարէների պահպանութեան ներքոյ է գտնուում: Քո գլխին գալ այն արիւնը, որ դու թափեցիր այս խաղալութեան գիշերը և դու էլ ընկղմուես այդ արեան մէջ»:

Այս խօսքերը լսելով՝ Եօնաս Բէգը գլխին փայտի հարուած ստացողի պէս ծունկ չոքեց և անզգայ ընկաւ մենաստանի դռների առաջ:

Մենաստանու հնչեց ութ հարիւր լիսուն կոյսերի ջերմեռանդ երգեցողութիւնը՝ նման միւս աշխարհից հնչող ներդաշնակութեան, որ երկինքը խնդրում է՝ այս աշխարհում կատարուած սարսափելի գործերը ներելու համար:

Այդ միջոցին վրայ հասաւ և Կալէգը:

Արիւն էր կաթում նրա սրից ու թւերից, արիւն հոսեց նաև նրա բերանից, երբ տեսաւ Աբու-Օբայդահին, ստորագրուած դաշնադրութիւնը ձեռքին:

«Ողորմութեան չեն արժանանալ Ալլահի թշնամիները», կատաղած և փրփուրը բերանին գոռում էր նա. «մահ այն ամենին. սրունց երակներում արիւն է հոսում»:

«Չափաւորի՛ր եռանդդ, Կալէգ», ասաց ժիր հրամանատարը. «արիւն թափելու ժամերն արդէն անցել են, այժմ խաղաղութիւն է տիրում: Ալլահը քաղաքը մեր ձեռքը մատնեց և հաւատացեալներին ազատեց կռուի հոգսերից»:

«Այդ ճիշտ չէ, ճիշտ չէ», կատաղած գոռում էր հրէշը: «Ալլահը նրա արիւնն ինձ տուեց: Ես յարձակումով վերցրի քաղաքը և սուրը ձեռիս անցայ քաղաքի դռներով»:

«Իսկ ես քեզնից առաջ եկայ ստորագրուած դաշնագրութիւնը ձեռքիս, ինքնակամ կերպով բացուած դռներով»:

«Մի հակառակիւր ինձ, ես կսպանեմ նրան, ով կը համարձակուի իմ առաջը կտրել և անհաւատներին պաշտպանել»:

«Եթէ այդպէս է, առաջ ուրեմն խրիւր սուրդ այս դաշնագրութեան մէջ, որի վրայ գրուած է Աստուծոյ անունը», ասաց Աբու-Օբայդահը և երկու ձեռքով բռնեց նրա առաջ լայն մագաղաթը, որի վրայ ամենից վերեւ ոսկի տառերով փալլում էր Աստուծոյ անունը:

Կալէդը տեսնելով այդ հակառակութիւնը, ձեռքի սուրը կատաղութեամբ ուժգին կերպով խփեց հատաքարի սիւներին:

Մենաստանի դռնով դուրս եկան տասներկու իմամներ, շրջապատեցին Կալէդին ու Աբու-Օբայդահին և աշխատում էին հանգստացնել աղմկարար պատերազմողներին մեղմացուցիչ խօսքերով:

«Թող մարգարէն իւր բոլոր վրէժխնդրութեան հրեշտակներով յարձակուի քո անիծեալ յոյների վրայ», անիծում էր Աստուծոյ սուրբը: «Այստեղ խաղաղութեան դաշնագրութիւն են կապում ձախ ձեռքով, մինչդեռ աջով թշնամու բողազներն են կտրում: Յոյց տուր դաշնագրութիւնը. կամենամ՝ կկատարեմ, չեմ կամենայ՝ չեմ կատարի»:

«Ալլահն է պահպանում ինձ էլ, քեզ էլ, թշնամուն էլ և եթէ նա չկամենայ, ամեն մէկս շան նման կստոկենք: Ես խաղաղութեան դաշն կապեցի, դու չեմ կարող քսնդել»:

«Լաւ, ասաց Կալէդը և իւր սուրը միեց պատեանի մէջ: Ես այլևս չեմ կռուի, բայց փորձիր կանգնեցնել փողոցներում ցրուած յարձակումն գործողներին, փորձիր համոզելու նրանց, որ չսպանեն և չյափշտակեն»:

«Այդ արդէն արել եմ», ասաց Աբու-Օբայդահն անդրդուելի հանգստութեամբ»:

«Երկրորդ գոնով, որ այս գիշեր յանձնուեց մեզ, մեր անձնապահ գունդը գնաց քաղաքը պաշտպանելու և այդ վայրկեանից ամեն մի փողոցում քո խմբերը կը պատահեն նոյնիսկ մեր զօրքերին, որոնք նրանց կռուից յետ կկանգնեցնեն»:

Կալէդը չէր ուզում իւր ընկերոջ խօսքերին հաւատալ, բայց այդ միջոցին վաճառանոցի կողմից աղմուկով եկող արաբացիների խումբը լուր բերեց՝ թէ այլևս անկարելի է առաջ գնալ, որովհետեւ բոլոր փողոցները բռնուած են Աբու-Օբայդահի թիկնապահներով:

«Տես, Կալէդ», ասաց ծերունին հանդարտութեամբ, «եթէ դու Ալլահի սուրն ես, ես էլ Ալլահի Վահանն եմ և զուր տեղը կկռուես նրա դէմ, դու կարող ես միայն մի անյաջող հարուած տալ, բայց Վահանը ծակել չես կարող»:

Կալէդը դարձեալ հանգստացաւ և խելքը գլուխն եկաւ այդպիսի վայրկեաններումն էր նա իւր չարանիւթ ծրագրները կազմում:

«Ե՛կ, քնանք վանքի բակը, թող մեր մարդիկը վկայ չլինին մեր անմիաբանութեան»:

Կալէդը, Աբու-Օբայդահն և իմամներն անմիջապէս ներս մտան բաց դռնով:

«Խնդրեմ կարդա՛ դաշնագրութիւնը», ասաց այստեղ Կալէդն իւր ընկերակցին:

«Ինչնից հեռու կանգնիր և այդ թուղթն ինձ չըտաս կարդալու, որովհետեւ կարող է պատահել, որ պատառեմ ու այդպիսով խախտառակեմ թէ ինձ և թէ քեզ: Կարդա՛, լսում եմ: Ես կարծում եմ, որ դու լաւ պամաններ առաջարկած կլինես և չեմ սխալուի, եթէ ասեմ, որ մկներին ազատ թողնելուց առաջ՝ նրանց տամները հանած կլինես»:

Աբու-Օբայդահն սկսեց առանձին առանձին կէտերը կարդալ:

Կալէդի կատաղութիւնն աւելի ու աւելի սաստկանում էր:

Ամեն մի առանձին կետը կարգալիս նա այնպիսի քարձր ձայնով էր սկսում ծիծաղել, որ նրա ծիծաղի ձայնն եկեղեցու ներսը թափանցելով՝ խառնուում էր կոյսերի սրբազան երգեցողութեան հետ:

«Այդ էլ, հող ու երկիր էլ պիտի ունենան: Այդ անհաւատները, ապստամբները դեռ էլի 7-ը եկեղեցի պիտի ունենան, ուր կարող պիտի լինին Ալլահին անիծել. Օբայդահ, դու խելագարուել էիր, ինչ է. գիշեր էր և դու քնից զարթելով՝ երևի չես իմացել, թե ինչ ես ստորագրել...»

Ամենից լաւը հետևեալն էր:

«Եւ ով որ չի կամենալ քաղաքում մնալ, կարող է անարգել իւր հարստութեամբ, ձիերով և զէնքերով գնալ»:

Կալէդը կատաղի վազրի նման յարձակուեց վաւերագրի վրայ և անպատճառ կպատառոտէր այդ, եթէ իմամներն այս ու այն կողմից նրա վրայ թափուելով՝ լետ չմղէին նրան:

«Թող Ալլահի կայծակները շանթեն ինձ, եթէ ես համաձայնեմ, սպիտակամորուս ծեր խենթ, ուզում ես երեսիս թքել. ես յաղթեմ թշնամուն և դու թոյլ տաս, որ նա իւր զէնքերով քաղաքից դուրս գնայ, այն էլ զէնքերը, ձիերը և գանձերն ու դրօշը հետը տանելով»:

Աբու Օբայդահը հանդարտ ծալեց թուղթը և գօտիի մէջ դրեց:

«Ինչ որ ես գրել եմ, գրուած է. ինչ որ ասել եմ, կկատարեմ»:

Ծերունի զօրավարի այս վեհ վարմունքը բարձրացրեց նրան բիրտ պատերազմող Կալէդից. այս իմաստուն և հանդարտ մարդու առաջ Կալէդը ստորաջաւ իբրև մի սովորական աւագակ: Եւ նա այս բանը չնոյալ էր զգում:

Երբ Կալէդը հասկացաւ, որ իւր կատաղութեամբ ոչինչ չի կարող անել, այլ միայն իւր հեղինակութեանը կվնասէ, գաղարեց զայրանալուց, բայց իւր բարկութիւնը թափեց՝ քրթմնջալով չնչին բաների մասին:

«Լա՛ւ, ուրեմն ինչ որ գրուած է, գրուած է. անհաւատները կարող են քաղաքից դուրս գնալ դէպի դաշտավայրը: Դաշնագրութեան մէջ ասուած է. «Խլրաքանչիւր ոք կարող է իւր զէնքերը հետը վերցնել», ես թոյլ կտամ միայն մի զէնք վերցնել, մի նետ, մի սուր կամ մի տէգ. ով ինչ ուզում է, թող այն ընտրէ:»

Աբու Օբայդահն ուսերը շարժեց. — «Թող քո սածը լինի, եթէ այդպէս ես ցանկանում»:

«Նրանք միայն Դամասկոսի սահմանից կարող են ազատ դուրս գնալ — յետոյ արդէն իմ գործը կը լինի, թէ ինչպէս կհասնեմ նրանց յետեւից»: — Այդ բանը մեծ աշխատանք կպատճառէ քեզ. եթէ համբերութիւն ունենայիր մինչև վերջը լսելու, կիմանայիր, որ դաշնագիրը հեռացողներին իրաւունք է տալիս երեք օր առաջ գնալու և այդ երեք օրուալ ընթացքում մեզնից ոչ ոք իրաւունք չունի նրանց հալածելու»:

Քիչ էր մնում, որ Կալէդը կատաղութիւնից լաց լինէր:

«Իսկապէս դու շատ լաւ ես հոգացել նրանց համար, Օբայդահ. ամեն բարեքով լցրել ես դրանց. բաղմաթիւ քաջ և հաւատացող մուսուլմաններին նրանք ժամանակից առաջ դրախտն են ուղարկել և Մահմադը նրանց երջանիկ ճանապարհորդութեան համար այնքան չէ հոգացել, որքան դու՝ նրանց սպանողների համար»:

Դարձեալ մի բան. քո դաշնագրի մէջ գրուած է, որ նրանք կարող են իրենց գանձերը հետները վերցնել. ոսկի, պատուական քարեր, մարգարիտ և թանկագին զգեստներ այնքան, որքան որ կարող են հետները տանել: Բայց թող անիծուած լինի բերանս զրած ամեն մի պատառը, եթէ ես թույլ տամ նրանց, որ մի փշրանք հաց գոնէ հետները վերցնեն, որովհետև դաշնագրի մէջ այդ մասին ոչինչ չէ ասուած:»

Այս խօսքերն ասելու ժամանակ Կալէդը հեգնութեամբ ծիծաղեց, բայց Աբու Օբայդահի վրայ ոչ մի փոփոխութիւն չարտայայտուեց:

«Դու սխալուում ես, Կալէդ. մարգարէի պատմութեան մէջ գրուած է, որ եւր Մահմեդն իրեն հալա-

ծողների ձեռքից փախչում էր, մի այլի կին անապատում տուեց նրան իր ունեցած վերջին պատառը և այս հացի կտորը Մահմեդի ամենամեծ գանձն էր բոլոր երկրային ստացուածքների մէջ: Ուրեմն հացն էլ մի գանձ է — այդպէս է գրուած»:

Կալէդի դէմքն ալլալւում էր կատաղութիւնից:

«Այնուամենայնիւ ես կոչնչացնեմ նրանց, մըրթմըրթաց Կալէդը՝ բարկութիւնից խեղդուած ձայնով և հեռացաւ Աբու Օբայդահից:

«Վանքի կոյսերի երգեցողութիւնը հետեւեալ վայրկեանին փոխուեց՝ Աստուծոյ մեծութիւնը և ամենակարողութիւնը փառաբանող մաղթանքի:

Այդպիսով Դամասկոսն աւերումից ազատուեց:

Դամասկոսի բնակիչներն ազատուած էին: Ով կամենար ապրել, կարող էր ապրել և իր կեանքը վայելել:

Բայց այն քաջերը, որ պաշտպանել էին Դամասկոսի պարիսպները, այն կանայք, որոնց ամուսինները քաղաքի համար կռուելով մահացել էին, այն կոյսերը, որ իրենց նուիրել էին Աստուծուն — սուքա բոլորն ազատութեան թշուառութիւնը գերադասեցին ստրկութեան բարեկեցութիւնից:

Քաղաքի առաջն եղող ազատ դաշտի վրայ հաւաքուեցան, վերջին դրօշի տակ, այն փոքրաթիւ հաւատարիմները, որոնք ցայժմեան հրամանատար Թովմասի հետ էին մնացել. այն հոգեւորականների, պատուաւոր քաղաքացիների, կանանց, երեխայոց և վանքի կոյսերի հետ, որոնք ցանկանում էին նրանց հետ գնալ:

Աբու Օբայդահի թիկնապահները բաժանում էին նրանց սարակինոսների մնացած զօրքից: Նրանք ձի հեծան և սրբազան երգեր հնչեցնելով՝ իրենց հայրենի քաղաքին հրաժեշտ տուին:

Աւրացողը տեսաւ նրանց իր մօտով անցնելը. նա նկատեց, որ հպարտ վճռական հայեացքները համարձակ իրան էին նայում և յաղթուածների այս տեսարանը սարսուռ էր ազդում նրա վրայ:

Դրանց հետեւեց վանքի կոյսերի երկար շարքը, որ սպիտակ հագնուած, արմաւենու ճիւղերը ձեռքերին,

ջորինների վրայ նստած, երգելով անցնում էին:

Այդ երգն ուրացողի սիրտը դող գցեց, բայց երբ նա կոյսերի մէջ նկատեց իւր սիրեցեալի դէմքը, նրա կիրքը բորբոքուեց և խղճմտանքի ձայնը լռեց:

«Եւդոկիսիա», աղաղակեց նա վշտալի և յուզուած ձայնով:

Կոյսն իւր աղօթագրքից չհեռացրեց հայեացքը:

«Եւդոկիսիա, ես այստեղ եմ, Եօնասը»:

Կոյսն անցաւ նրա մօտով առանց մի հայեացքի արժանացնելու նրան:

Ուրացողի աչքերից արտասուքներ ցայտեցին. այս արտասուքը կատաղութեան և ցաւի արիւնն էր:

Եւդոկիսիան պէտք է լինէր այն վարձատրութիւնը, որի համար նա իւր հաւատն ուրացաւ. այն մրցանակը, որի համար հայրենիքին զաւաճանեց և որի պատճառով իր եղբայրների արիւնի մէջ լողաց, բայց ալժամ, այն վայրկեանին, երբ արդէն յաղթանակն իրենն է՝ տեսնում է Եւդոկիսիային իր առաջովն անցնելիս՝ նման այն երազային պատկերին, որին ասում ենք. «այժմ դու իմն ես» և իսկոյն քնից զարթում:

Կալէդը նկատեց Եօնասի արցունքը:

«Դու լալիս ես», ասաց նրան, «լաց եղիր, այդ շատ լաւ է քեզ համար»:

Քաղաքից գնացող քրիստոնեաների երգը հնչում էր դեռ հեռուից. Եօնաս Բէգը նայում էր նրանց աշտարակի ծալրից, քանի որ երևում էին, իսկ երբ անյայտացան նրա աչքից, նրա արտասուքը դեռ չէր ցամաքել:

«Լաց եղիր, այդ շատ լաւ է», ասաց Կալէդը, երբ պատահեց նրան:

Հետևեալ օրն էլ Կալէդը Եօնասին տարաւ պարիսպների ծալրը, որտեղից նա արտասուալի աչքերով դէպի այն կողմն էր նայում, որ կողմից անյայտացել էր իւր սիրելին:

Դեռ այսօր էլ կարող ես լալ, նկատեց Կալէդը: Երբորդ օրը նոյնպէս Կալէդը հաճութիւն տուեց իւր ընկերոջ վշտին, բայց չորրորդ օրուայ առաւօտը կա-

նուի գօրքը զէնքի կանչելու աղմկարար նշանը տուեց
և իմացրեց Աբու-Օբայդահին, որ ինքը մտադիր է չորս
հազար հեծեալներով փախստականների յետևից ընկնել:

Ծերունի գօրավարը գլուխը շարժեց:

Դու երեխայ չես, Կալէդ, որ երևակայութեանդ
ետևից ընկնելով՝ արևը հորիզօնից ցած բերես: Դու
գիտես, որ փախստականներն երեք օրուայ ճանապարհ
առաջ են գնացել և դու որքան արագ էլ նրանց յետե-
ւից ընկնես, նրանք էլ առ սահաւն նոյնպիսի արա-
գութեամբ առաջ կերթան: Անկարելի է, որ կարողա-
նաս նրանց հասնել: Նոյն իսկ նրանց հետքն անգամ
դժուարութեամբ կգտնես: Լիբանանի անտառը մտնե-
լիս՝ կկորցնես նրանց հետքը և ստիպուած կլինիս ան-
յայտութեան մէջ թափառելու և երբ վերջապէս հան-
գիպես նրանց, նրանք կապաւինեն մեր թշնամու քա-
ղաքներից մինը, որի դռները դու միայն արտաքուստ
կգիտես և դեռ ուրախ էլ կլինես, եթէ մի որևէ կեր-
պով կարողանաս ազատուել ամեն կողմից քեզ վրայ
թափուող թշնամու բազմութիւնից:

«Անհոգ եղէք», պատասխանեց Կալէդը, «խօսքս
խօսք է, իսկ խոստացածս ես միշտ կատարում եմ: Դու
խոստացար անհաւատներին ազատել և խօսքդ կա-
տարելով ազատեցիր նրանց: Ես էլ ուխտեցի նրանց
ջնջել և նոյնպէս կկատարեմ խօսքս»:

Այդ ասելուց յետոյ՝ Դերարին կանչեց իր մօտ և
ասաց. «ընտրիր մեր հեծելազօրքից չորս հազար մարդ,
որոնք յայտնի են իւրեւ ամենահամարձակներ, կռուի
մէջ ամենաաներկիւղներ, աշխատանքի ու ջանքի վե-
րաբերմամբ ամենատոկուններ և ամենից շատ սովին
դիմացողներ: Իւրաքանչիւրը թող վերցնի մի սուր, մի
նիզակ և մի քսակ ոլոռ, որ ճանապարհին չքաղցի: Ես
ինքս էլ կգամ ձեզ հետ, իբրև հասարակ զինուոր, ո-
րովհետև այս անգամ Եօնաս բէգը կլինի մեր առաջ-
նորդը: Մենք փախստականների յետևից կընկնենք»:

Դերարը նոյնպէս գլուխը շարժեց:

«Դուցէ կասկածո՞ւմ ես»:

— Այդ անկարելի է:

«Դու էլ ես ասում, որ այդ անկարելի է»:

— Յոյներն արդէն ծովափ կլինին հասած:

«Ծովի վրայ նոյնպէս կհալածենք նրանց»:

— «Զիռվ»:

— Այո ձիով: Եօնասին ուղարկիր ինձ մօտ:

Եօնասը ներկայացաւ խորհրդին:

«Եօնաս բէգ, այսօր էլ էիր նայում դէպի այն կողմը, ուր երկինքն ու գետինը միախառնւում են»:

— Այո:

«Այսօր էլ տեսա՞ր այն դէմքը, որ աչքիցդ անյայտացաւ, բայց այնուամենայնիւ սաւառնում է հոգուդ առաջ»:

— Այո, տեսայ:

«Երեք օր ու գիշեր է արդէն, որ նա անյայտացել է քո աչքից. կարո՞ղ ես դեռ հասնել նրան»:

— Առանց մի որ և է կասկածի:

«Եթէ այդպէս է, հեծիր ձիդ և առաջնորդիր մեզ»:

Չորս հազար արաբացի հեծեալները քրիստոնեաների զգեստներ էին հագել. — Այդպէս էին ուղևորւում ուխտագնաց, բարեպաշտ քարաւանները մեծ խմբերով դէպի հեռաւոր անապատներում ապրող հոգագործ մենակեացների բնակավայրերը: Կալէդը սպասեց այն վայրկեանին, երբ արևի ժամացույցը ցոյց տուեց այն: Ընդհանրապէս, որ ընդհանրապէս էր ընկել լոյն. մին երեք օր առաջ: Երբ այդ ընդհանրապէս, նա ասաց Եօնասին. «այժմ փչել տուր փողը և մինչև նրանց հասնենք, դու կլինես մեր հրամանատարը: Հրամայիր, առաջնորդիր և ցոյց տուր մեզ հանգստութեան և կուռի ժամանակը»:

Մի ժամից յետոյ անապատի փոշուց կազմուած ամպերը ծածկել էին հալածողների խումբը: Դրանք միայն գիշերուայ կարճ ժամերին էին մի փոքր հանգստանում, արևի մայր մտնելուց յետոյ և արեւածագից առաջ էին աղօթում, իսկ կերակրւում էին թամբի վրաջ նստած:

Լիբանանի ստորոտներում նրանք կորցրին փախտականների հետքերը: Լեռնային անդունդների խճա-

քարերը և մայրիների թափուող տերևները ծածկում էին փախստականների հետքերը:

Սակայն Եօնասն այնտեղ ևս գտաւ նրանց հետքը:

Դամասկոսցիներն իրենց հալածող սարակինոսների ձեռքից ազատուած կլինէին, եթէ այդ հալածող թըշնամիների մէջ չգտնուէր կատաղի սիրով տոգորուած մի մարդ, որի սիրելուն իրանց հետ էին տանում:

Լիբանանի ճանապարհները, նոյն իսկ փախչողների համար անտանելի էին դարձել՝ ընկած ժայռերի և ահագին քարաժայրերի շնորհիւ:

Արաբացիները կռուում և աշխատում էին, բայց չէին մնում:

Սակայն Խնչ նպատակ ունէր այս ամբողջ քրտնաջան աշխատանքը:

Լեռնաշղթայի միւս կողմն արդէն բանակած էին հռովմէական զօրքերը, որոնցից փախստականները բաւականաչափ օգնութիւն կարող էին ստանալ: Հորիզոնում երևում էին Գաբուլայի և Լաօդիցիայի աշտարակները—այնտեղ էր գտնուում վաթսուհի հազար մարդուց բաղկացած յունաց զօրքը. ո՞վ պէտք է թոյլմասին ու նրա հետ մնացած մարդկանցը հետևէր մինչև այդտեղ:

Հարկաւ միայն մի խելագարուած սիրահար: «Այնուամենայնիւ մենք պէտք է հասնենք նրանց», ասաց Եօնասը դանդաղող արաբացիներին և Կալէդը համաձայնութեան նշան արեց: Նա կարիք ունէր հէնց մի այդպիսի մարդու, որ դեռ հաւատում է քաջութեան հրաշագործութեանց: Անտառում պատահեցին նրանք մի փայտ կոտորողի, որին և հարց ու փորձ արին փախստականների մասին:

Բախտը յաջողում էր փախստականներին: Յունաց կայսեր մի հրամանը, որ ճանապարհին հասաւ Թովմասին, պատուիրում էր նրան իսկոյն փոխել ճանապարհը և դէպի ծովափ ուղևորուել, ուր նրանք պատրաստի նաւեր կգտնեն:

Պարզ երևում էր, որ կայսրը վախեցել էր, թէ մի գուցէ փախստականներին տեսնելով՝ Անտիօք քա-

զաքը պաշտպանող զօրքերն իրենց սրտի արիութիւնը կորցնեն:

Գեներալ Թովմասն իւր մարդկանց հետ գտնուում էր ուրեմն ազատ երկնքի տակ, բայց երկիրն արդէն ամբողջապէս թշնամիների ձեռքն էր և ամուր քաղաքներով ու բազմաթիւ զօրքերով շրջապատուած:

Հալածողները պէտք է օձի նման սողալին փախստականների յետեից, ձայն չպէտք է հանէին և աշխատէին, որ իրենց գոյութեան նշանն անգամ չցոյց տան թշնամուն: Այժմ նրանք ճանապարհորդում էին աւելի գիշերը, քան թէ ցերեկը: Եօնասի տեղագրական ծանոթութիւնը ճակատագրական հետևանք պիտի ունենար փախստականների համար: Գիշերով, սաստիկ փոթորկի միջոցին նա առաջնորդեց սարակինոսների զօրքերը դէպի Լաօդիցիա և այնքան մօտեցաւ քաղաքին, որ կայծակի լուսով կարելի էր տեսնել պարիսպների վրայի գիշերապահին, մինչդեռ արաբացիք իրանց նիզակների ծայրերը փաթտթեցին շորերով, որպէս չի այդ գէնքի փալփալը չմատնէ իրենց:

Կէս գիշերին նրանք հասան մի խորը հովիտ, որ այնպէս կապեց նրանց ճանապարհը, որ նրանք մըթնումը չէին կարող շարունակել իրանց ուղին և ստիպուած էին այդտեղ հանգիստ առնել:

Կալէդը պառկեց ծառի տակ և քնեց:

Երբ շարունակ արթուն մնացող Եօնասն արեւածագից առաջ զարթեցրեց նրան, նա բարկացաւ, որ խանգարեցին իրեն և ասաց, որ վատ երազ է տեսել: Եւ պատմեց, որ երազում ինքը կռուի մէջն էր, բայց իր սուրը ոչոքի վէրք չէր հասցնում և շուշանի ցօղունի նման այս ու այն կողմն էր տատանւում իր ձեռքին:

Սա վատ նշան է:

Եօնասը ծիծաղեց այդ խօսքերի վրայ՝ ասելով. «երազներն անձրևային եղանակի նշան են» և հրամայեց բարձրանալ անտառապատ զառիվայրով: Ոչոք այլևս յօյն չունէր փախստականների յետեից հասնելու. նոյն իսկ Կալէդը կորցրել էր յօսը, բայց նա հրամանատարու-

Թիւնը յանձնել էր Եօնասին և քանի որ վերջինս «յառաջ» էր հրաձայնում, իրենք պէտք է հնազանդուէին:

Արդէն կէսօր էր, երբ սարի գագաթը հասան: Կալէդը, որ անմիջապէս Եօնասի յետևից էր գալիս, երբ նշմարեց իր առաջը տարածուող տեսարանը, ձեռքերը դէպ երկինք բարձրացրեց և ակամայ աղաղակեց. «Ալլա հ»:

Մի հրաշալի տեսարան ներկայացաւ նրա տէքի առաջ. փառահեղ դաշտավայրը ծածկուած էր տատանուող արմաւենիների ստուերներով, իսկ դաշտի այն կողմը տարածուած էր անհուն երկնքի հետ միախառնուող ծովը: Բայց ամենից հրաշալին այն էր, որ ծովեզրին ծածանուող արմաւենիների տակ տարածուած էին փախստական դամասկոսցիների վրաններ:

Այստեղ էին հանգստացել նրանք այդքան չարչարանքով լի օրերից յետոյ և կարծում էին, թէ արդէն ամենաապահով վիճակի մէջ են: Նրանց առաջը ծովն էր, որի վրայ տատանւում էին յունական առագաստանաւերը և ծովերին մօտեցրած մակուկները, որպէս զի հէնց որ մակընթացութիւնն սկսուի, փախստականներին իրենց մէջն առնեն: Իսկ նրանց յետևը գտնւում էր անտառապատ լեռնաշղթան, իսկ լեռնաշղթայի միւս կողմն երկու ամրացրած քաղաքներ:

Ո՞վ չէր մտածի, թէ հաճելի կլինի այս արմաւենիների տակ հանգստանալը:

Կալէդը սպասեց, մինչև որ ամբողջ զօրքը հաւաքուեց և յետոյ հրամայեց ամենքին ծունկ չոքել և աղօթել: — Այս ֆանատիկոս ամբոխն ամեն մի յարձակումից առաջ միշտ աղօթում էր: — Յետոյ իւր մարդկանցը բաժանեց երեք խմբի: Առաջ ընթացների գլխաւոր կարգեց Եօնասին, պահեստի խմբի հրամանատարութիւնն ինքը յանձն առաւ, իսկ Դերարին յանձնարարեց, որ երրորդ խմբով թշնամու նաւակներին տիրանայ:

Առաջին երկու խմբերը միաժամանակ անտառից դուրս գալով՝ յարձակուեցան անդորր բանակած դամասկոսցիների վրայ: Առաջին երկիւղի միջոցին զրանց մի մասը փախաւ դէպի նաւակները, որպէս զի ծովը մըտ-

ներով փախչեն: Դրանք շուտով նաւակներն ափից արձակեցին և չնայելով տեղատուութանը՝ դէպի ծովի խորքը գնացին: Այդ բանը տեսնելով կատաղի Դերարը, կռիւների խեղկատակը, իրագործեց նաւերին ձիերով հետեւելու համարձակ գաղափարը—մի միտք, որի նմանը չկայ պատերազմական արուեստի պատմութեան մէջ:

Արաբական պատմագիրները խօսում են Ալլահի այն հրաշքի մասին, որ ծովին հրամայեց՝ յունական նաւակների տակից անյայտանալ և ջրի մակերևոյթի վրայ փախուստ տուողներին՝ հեծեալների խմբերի ձեռքն ընկնել: Դերարի ձիաւորներն իրանց թամբերի վրայ նստած՝ ձեռք բերին յոյների նաւատորմիղը և չթողին, որ մի նաւ անգամ ազատուի իրանց ձեռքից: Մի ժամից յետոյ վրայ հասած մակընթացութիւնն իւր հետ արիւնոտ դիակներ միայն տարաւ:

Երկրորդ խումբը, Եօնասի հրամանատարութեան ներքոյ, աւելի ծանր վիճակէ մէջ էր: Թովմասը և իւր մարդիկն այլևս ժամանակ չգտան իրանց վայր դրած զէնքերը վերցնելու, բայց դրա փոխարէն մի ուրիշ բանի համար ժամանակ ունեցան: Յուսահատութեան կռիւների մէջ ենք գտնում մենք այս սիրուն մտքի կրկնութիւնը:

Երբ պատերազմողները տեսան, որ իրենցից աւելի զօրեղ թշնամուց յարձակման ենթարկուեցան, միատեղ հաւաքուած կանանց, երեխաների և ծերերի շուրջը մի երբեակ շրջան կազմեցին և իրենց գօտիներից կախուած շղթաները կապեցին իրենց կողքին կանգնողների գօտիներից, որպէս զի իրանցից ոչ մէկը չկարողանայ փախչել, այլ ստիպուած լինի հէնց կանգնած տեղն ընկնելու: Այսպէս կանգնած էր այս փոքրիկ խումբը մետաղեայ գօտու նման՝ յարձակողների դիմաց: Եօնաս բէզը մտածում էր կրկնել այստեղ այն, ինչ որ Աբու Օբայդահն արաւ Դամասկոսի առաջ: Կալէզը նրան լիազօրութիւն էր տուել: «Անձնատուր եղէք և կենդանի կմնաք» աղաղակեց նա հեռուից: «Անիծեալ լինիս, ուրացող», պատասխան ստացաւ նա: «Եւդոկիային ինձ յանձնեցէք», աղաղակեց նա երկրորդ անգամ և իբրև

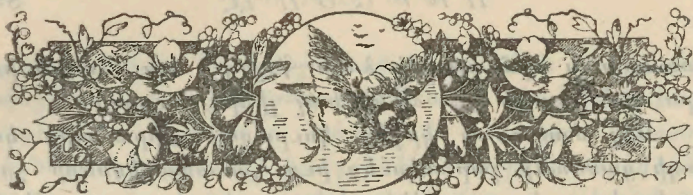
պատասխան միմիայն մի ձայն հնչեց. այդ ձայնն իւր սիրուհու խօսքն էր. «Անիծեալ լինիս, ուրացող»:

Այդ ժամանակ կրքից կուրացած սիրահարը կատաղի ցասմամբ յարձակուեց իւր հաւատակիցների շրջ. թայի վրայ և առաջինն էր, որ կտրեց այդ շղթան: Յոյների խումբը յուսահատութիւնից արիութեամբ էր կռոււմ, բայց այնուամենայնիւ հետզհետէ փոքրանում էր: Միայն երկու երեք մարդ էին դեռ կռոււմ Եւդոկիայի շուրջը, բայց դրանք էլ կատաղի սիրահարի ձեռքով գետին գլորուեցան. կանգուն մնաց միայն գենեքալ Թովմասը: Բայց ուրացողը նրա մետաղապատ կրծքի վրայով նայնպէս ճանապարհ հարթեց գէպի իւր սիրուհին—այդ ժամանակ աղջիկն ինքը վերցրեց իւր հօրեղբօր գետին ընկած սուրը և անձամբ սկսեց կռուել իւր նախկին նշանածի հետ: Եօնասը նրա սուրը վայր ձգել տուեց, թռաւ գէպի նա և գրկեց նրան՝ «իմս» ասելով: Բայց Եւդոկիան գօտիից դուրս հանելով դաշոյնը, խրեց իւր սիրտը: Եօնաս բէգն այժմ ձեռքին բռնած ունէր իւր կռիւների վարձատրութիւնը—Եւդոկիայի գիակը:

Գերմաներէնից թարգմ.

Իսահակ Զարուիւնեան

ՀԱՅԵՐԸ ԲԻԻՋԱՆԴԻՆՅՈՒՄ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՉՄԵԿԻԿ ԿԱՍ ԿԻՌ ԺԱՆ

ԲԻԻՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅ ԿԱՅՄԱՆՆԵՐԻՑ ՄԷԿԸ *)

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՎԱՐԵԳ ԻՇԻԱՆ ՍՎԵՍՏՈՍԼԱՒԻ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՐԿԱԴԻՈՊՈԼՍԻ ՄՕՏ

Եթե չէր այն բեռն, որ Ձմիկիկը կամովի
յանձն առաւ. Նիկեփորը նրան ժառան-
գութիւն էր թողնում մի պետութիւն,
որի գոյութեան վտանգ էր սպառնում:
Արեւելքում, ասորական սահմանի վրայ
չէին դադարել սարակինոսների դէմ պա-
տերազմները, որոնք դարերով էին շա-
րունակում. Կրէտէի և Կիլիկիայի յաղ-
թական հերոսը, Նիկեփորը, նոր նուա-
ճած երկրների սահմանները թողել էր
գրեթէ անսպառաքան, իտալական գործերը չփոթութեան մէջ,
բայց, որ գլխաւորն է, տէրութեան հիւսիսային սահմանի

*) Տես «Լուամայ» չորրորդ տարի գիրք Բ. եր. 54—101.

վրայ, մայրաքաղաքից մի քանի օրուան ճանապարհ միայն հեռու ոտք էր հաստատել մի սոսկալի թշնամի, որին անխոհմտութեամբ Նիկեփորն էր հրաւիրել բոլղարների դէմ: Վարեգների Սվետոսլաւ իշխանը Բոլղարիան նուաճելուց յետոյ միտք չ'ունէր իւր հայրենիք վերադառնալու, այլ հրապուրուած Կ. Պօլսի հարստութիւնների համբաւով, կամենում էր ուղղակի նրա վրայ արշաւել: Նիկեփորի սպանութեան լուրը վառեց Բիւզանդիոյ բոլոր թշնամիների վրէժխնդրութեան տենչն ու նոր կայսրը թագ կապելու յաջորդ օրուանից արդէն պիտի պատերազմի պատրաստութիւն տեսնէր: Գարնան բացուելուն էր սպասում Սվետոսլաւ, որ անցնի Բալկանեան լեռներն ու տիրէ թրակիային և Մակեդոնիային:

Զմեռուան խստութիւնն ու լեռնաշղթան անցնելու մեծամեծ դժուարութիւնները միայն կանգ էին առնել տուել ռուսաց կրակոտ իշխանին: Նիկեփորն զգալով իւր սխալը՝ սկսել էր պատրաստութիւն տեսնել նոր թշնամուն դէմ դնելու, Կ. Պօլսն ամրացրել էր և զինուորական նախապատրաստութիւնների մէջ էր, որ դեկտեմբերի 10-ին սպանուեցաւ, բայց նրա ձեռքից վայր ընկած սուրն արժանաւոր աջ բռնեց, Զմէկիկն արժանաւոր ժառանգ երևեցաւ Նիկեփորին:

Սվետոսլաւի յարձակումներն սկսուեցան 970 թ. մարտ ամսից, նրա հրոսակախմբերը ասպատակեցին դէպի Փրակիա: Առաջին ամբողջութիւնը, որին տիրեցին, էր Ֆիլիպպոպոլը, որ արեան հեղեղի մէջ խեղդեցին: Ժամանակակից պատմագիրն աւանդում է, որ քաղաքի առումից յետոյ քսան հազար գերեքցից և կախաղան հանուեցան: Այս դէպքից յետոյ սարսափը տիրեց ամենին, թշնամիք դրանն էին գրեթէ, որովհետեւ այդ շրջանում Բիւզանդիոյ սահմանն անցնում էր Ֆիլիպպոպոլի և Անդրենոպոլի միջովայրով: Մի անգամ ևս հռովմէական հողն ոտնատակ եղաւ հեթանոսներից, որոնց առաջ միայն մի հարթ տարածութիւն կար մինչեւ աստուածապահ քաղաքը: Սարսափը շատ մեծ էր մայրաքաղաքում, ժամանակակից եկեղեցական բանաստեղծներից Յովհան Նրկրաչափը նկարագրում է այդ վտանգը Փոկասին նուիրուած մի ոտանաւորի մէջ: Ըստ երևութին մի վայրկեան անդամ կորցնել կարելի չէր սակայն Զմէկիկը վերջնականապէս այս յուսահատական կռուի մէջ մտնելուց առաջ փորձեց դիւանագիտութեան ճանապարհ-

հով վտանգը հեռացնելու Անշուշտ նա այսպէս էր դործում Վասիլ ներքինու ազդեցութեան տակ, որ միշտ աւելի սառնասիրտ և խոհեմ էր, թերևս կամենում էր նաև ժամանակ վաստակել իւր զօրազնդերը խմբելու համար: Կայսերական բամբերները, «Բասիլիսկոսներ», ուղարկուեցան փութով Սվետոտսլաւի մօտ: Սրանք Յովհաննի կողմից հետեւեալ պատգամը տարան. «Իմ նախորդս, Փոկասը, քեզ հրաւիրել էր բոլորներին նուաճելու համար: Ես պատրաստ եմ քեզ վճարելու այդ ծառայութեան վարձը: Սրանից յետոյ ժամ է արդ, որ դու դառնաս քո հայրենիքը, Կիմերեան Բոսփորը, և թողնես Բոլղարիան, որ ինձ է պատկանում, որովհետև դա մի ժամանակ Մակեդոնիոյ մի մասն էր կազմում, որը հռովմէական կայսրութեան հին դաւառներէցն է: Արդ՝ փութա յետ դառնալու այդ տեղից»:

Այս տիրական հրամանից յետոյ Սվետոտսլաւը, զրդուած միշտ դաւաճան Կալոսիից, որ մտադրուել էր կայսր դառնալու վարեզների օգնութեամբ այն պատասխանը տուաւ, որ կարելի էր սպասել յաղթութիւններով դռնօղացած մի բարբարոս իշխանից: Ֆիլիպպոպոլսի առումից յետոյ բոլոր Թրակիան չտապել էր հպատակութիւն յայտնելու Կիևի իշխանին և Նեստորի անունը կրող քրոնիկոնի ու Յովհան Նրկրաչափի ոտանաւորին նայելով բարբարոս հրոսակներն ասպատակել էին մինչև Կ. Պօլսի պարսպների տակը: Հէնց այս ժամանակն էր, որ կայսեր դեսպանները պահանջում էին ռոսների (այսպէս էին կոչում դրանց այն ժամանակ) իշխանից հեռանալ Բոլղարիայից, որ արդէն այնքան սիրելի էր դարձել նրան իբրև աստուածային ամենայն բարիքներով լի մի երկիր: Ռոսների իշխանն ամենայն յանդգնութեամբ մերժեց կայսեր պատգամները, համաձայնեց թողնել միայն Թրակիան, որի համար ահագին փրկանք պահանջեց: Հիւսիսային Բոլղարիայում նուաճած քաղաքներն իսկ կամենում էր նա իւր ձեռքին պահել, մի խօսքով նա պարզապէս յայտնեց, որ ինքը մտադիր է հաստատուելու Գանուբեան Բոլղարիայում. «Եթէ դու մերժես իմ առաջարկներս, յայտնում էր բարբարոսների իշխանը Չմչկիկին, այն ժամանակ դու և քո հրպատակներդ ուրիշ ասելիք չ'ունիք, եթէ ոչ հեռանալու Նւրոպայից, ուր դուք այլևս գրեթէ հոգ չունիք, ուր և ապրելու ոչ մի իրաւունք չունիք: Յետ քաշուեցէք Ասիա, թողէք մեզ Կոստանդնուպօլիսը: Սա միակ միջոցն է ձեզ համար խաղաղութիւ-

նը հնարաւոր կացուցանելու ուստի ազգի հետ: Մի դարու ընթացքով այս երրորդ տնգամն էր, սկսած Ասկուրի արշաւանքից, որ ռուսները պահանջում էին Բիւզանդիոյ դարաւոր տէրերին իրենց թողնել Կոստանդնուպօլիսը: Ապագայումս իսկ մինչև մեր օրերը, կցում է Փրսնսիացի պատմաբանը, Սվետոսլաւի ազգի սերունդները նորոգել են այս սպառնալիքները, բայց մոսկովեան ցեղը դեռ ևս տէր չէ այն հռչակաւոր վայրին, ուր ամբառնում էին հոռոմների կայսրների սրբազան պալատները:

Պատերազմն անխուսափելի էր գարձել: Չմշկիկի պէս մի եռանդոտ մարդու չէին կարող գոհացնել Սվետոսլաւի պատգամները. «սակայն, աւելացնում է Լեոն Սարկաւազը, նա կամեցաւ փորձել և մի վերջին խաղաղասիրական միջոց»: Չմշկիկը մի երկրորդ դեռպանութիւն ուղարկեց Սվետոսլաւի մօտ, թերևս ժամանակ վաստակելու նպատակով, որովհետև դրանք աւելի խիստ լեզուով սկսան խօսիլ. «Լաթր իմ խորհրդներս, ասում էր կայսրը վարեազների իշխանին, և լաւ կը լինի քեզ համար: Ճանապարհ ընկիր շուտով ինչքան կարող ես: Թող Աստուած չանէ, որ ես լինեմ այն խաղաղութեան վրդովողը, որ կայ այսօրան տարի մեր երկու ազգերի մէջ: Եթէ դու և քոյինք սղատակամ չը հեռանաք, միևնոյն է ուժով կը ստիպուիք հեռանալու: Նա կասարեկապէս վստահ եմ, որ Աստուած ինձ պիտի տայ յաղթութիւնը: Յիշիր հօրդ Իգորի վախճանը»: Այս սպառնալից պատգամը լրացրեց իշխանի գայրոյթի չափը. «նա խելագարուեց», ասում է ժամանակագիրը. «Շատ անօգուտ է, ասաց նա Բիւզանդացի բանբերներին, որ ձեր տէրը նեղութիւն կրէ մեզ մօտ գալու: Թող նա այդ աշխատութիւնը յանձն չառնէ: Մեր վրանները քիչ ժամանակից Կոստանդնուպօլիսի պարսպների տակ զարկած կը լինին: Մենք կը պատենք ձեր մայրաքաղաքը մի խոր խրամով, եթէ ձեր կայսրն և զինուորները փորձեն քաղաքից դուրս գալու, նրանց սոսկալի ընդունելութիւն կանենք: Մենք նրանց ցոյց կը տանք մեր քաջութիւնը գործերով, անպիտան վաճառականներ կամ մեր ձեռքի աշխատանքով ապրող խեղճ արհեստաւորներ չենք, այլ ազնիւ պատերազմողներ, արիւն թափելու ծարաւի, գէնքի ձեռքին ապրող և կռուող: Յովհան թագաւոր, ռուսները քո կարծածներդ չեն, նրանք կնամարդի չեն: Պիտ չես յաջողիլ երբէք քո ծիծաղելի սպառնա-

լիքներովդ նրանց զարհուրացնել, ինչպէս սարսափեցնում են ստնտուի հէքիաթները ծծկեր մանուկներին», Սրա հետ միասին Սվեատոսլան յայտնեց իւր մտքի խորհուրդը. Բոլշարիան նրան չէր գրաւում, նա կամենում էր տիրել Կոստանդնուպոլսին և նրա գանձերին. Յարեգրագի հարստութեան մասին առասպելները վաղուց էին գրգռել նոցա տենչերը, ուստի Չմչկիկը տեսաւ, որ անմիջապէս պէտք էր պատերազմն սկսել. Ասիայից եկած գնդերն անմիջապէս Եւրոպա անցան և սկսան դիմել դէպի Ֆիլիպպոպոլ. Կայսրը չը կարողացաւ զօրքի հետ անմիջապէս պատերազմի դաշտը դիմել, նա դեռ ևս չէր աւարտել իւր սպառազինութիւնը և երկիւղ էր կրում իւր նորահաստատ գահի դէմ դաւադրութիւններից:

Լևոն Սարկաւագի ասելով՝ Չմչկիկն այս ժամանակ կազմակերպեց այն ընտիր զօրագունը, որոնց կոչեց «Անթանյացոց» «Անմահներ», հաւանօրէն այսպէս կոչուած այն պատճառով, որ ամեն ճակատամարտից յետոյ սպանուածների տեղը լրացուում էին բանակի միջից ընտրուած արիագոյն զինուորներից: Ինչպէս Շլումբերգէն ենթադրում է, սա մի նմանութիւն էր Պարսից «անմահից» կամ «մատենի» գնդի, որին նա իբրեւ հայ ծանօթ էր: Այս գնդի հրամանատարութիւնը Չմչկիկն իրեն վերապահեց և ինչպէս կը տեսնենք, մեծամեծ գործեր կատարեց այս նշանաւոր կռուի մէջ:

Վարեդների իշխանի դէմ հանուած առաջին գնդերն երկու զօրավար ունէին. Դրանցից մէկը Յովհան Չմչկիկի աներ-ձագն էր, Վարդ Սկլերոսը, յայտնի պատերազմիկների սերնդից, որոնք «Սկլերոս» (խիստ, անգութ) մականունն էին կրում և նոյնպէս հայ էին ծագմամբ: Կիւ Փանն ամուսին էր Վարդի Մարիամ քրոջը, որ Լևոն Սարկաւագի ասելով, գեղեցիկ ու անաւատ էր, բայց որ մեռել էր քիչ առաջ: Վարդ Սկլերոսը, որ տալագայում սասանեցրեց Բիւզանդիան, մի խստաբարոյ, յատկական խառնուածքով, անօրինակ եռանդով, զօրագլուխ էր, անուն էր հանել Նիկեփորի ժամանակ ասիական կռիւներում:

Բիւզանդական յառաջապահ գնդի զօրագլուխն էր նշանաւոր Ստրատոպետարքոս Պետրոս Փոկասը, Անտիօքի և Հալէպի նուաճողը. Եւրոպայում նա յետ էր մղել հունգարացոց յարձակումը Թրակէից, չը նայելով որ սա ներքինի էր, բայց քաջութեամբ յետ չէր մնում իւր ժամանակակից հերոսներից:

Այս երկու զօրավարներին պատուիրեց կայսրը յարձա-
 փումն չը գործել, այլ Թրակէում հաստատուել և Թոյլ չը տալ, որ
 Վիեւի իշխանի հրոսակներն առաջ անցնեն: Սրանք պիտի սպա-
 սէին Սվետոսլաւի յարձակման, իրենց բանակը պիտի ամրաց-
 նէին և զօրքին չարունակ վարժելով կռուի համար պատրաստ
 պահէին: Վարդ Սկլերոսը բանակ դրաւ Անդրինոպոլսում և մանր
 զնդեր ուղարկելով՝ հսկում էր Թշնամու վրայ:

Անգործ չէր և Սվետոսլաւը, նա ամենայն պատրաստու-
 թիւն տեսել էր մի մեծ պատերազմի համար, բայց բիւզանդացի
 սաղրիչների շնորհիւ գլուխ էր վերցրել բոլոր ազգային կուսակ-
 ցութիւնը, դրանց դաւաճանութեան տեղեկանալով Սվետո-
 սլաւը բռնել տուաւ բոլոր իշխաններին և կոտորեց, այսու
 իսպառ կոտորեց նա բոլորների դիմադրութիւնը: Նա դաշ-
 նակցութիւն էր հաստատել հունգարացւոց և պաժենէզների հետ,
 որոնցով ստուարացրել էր իւր բանակը:

Վարեզների յառաջապահ զնդերն հասնում էին մինչև Ան-
 գրինոպոլ, սրանք կողոպտում և ամայացնում են իրենց անցած
 տեղերը: Մերձաւորապէս 970 թուի ապրիլ ամիսն էր, Բիւզան-
 դացի ժամանակագիրներն իրենց յատուկ չափազանցութեամբ
 Սվետոսլաւի զօրքի թիւն հասցնում են 300,000—308.000
 հոգու, Նեստոր կոչուած ժամանակագրութիւնը միայն 30,000
 մարդ է հաշոււմ, Շիլմբերթէն 60,000 է ենթադրում: Վայսերական
 զօրքի յառաջխաղալն իմանալով՝ վարեզները փութացին նրանց
 դէմ ելնելու: Սվետոսլաւի բանակը բաղկացած էր ուսնե-
 րից, բոլորներից, պաժենէզներից, հունգարացիներից և հոնե-
 րից: Սվետոսլաւը յառաջ էր մղում օգնական հեծելազօր գըն-
 դերն, որոնց մասին այնքան էլ հոգ չէր տանում, իսկ ինքը
 հետևում էր իւր փառաւոր հետևակախմբով: Նա կանգ առաւ
 այն ժամանակ, երբ իւր հեծելազօրն հանդիպեց բիւզանդա-
 կան զօրաբանակի յառաջապահ զնդին: Այս վիպական կռուի
 առաջին ընդհարումները տեղի ունեցան Արկադիոպոլսի, այժ-
 մեան Բուրգազի դաշտում: Այդ քաղաքը 25 մղոն միայն հե-
 ոււ էր Կոստանդնուպոլսից:

Բիւզանդական բանակի ընդհանուր հրամանատարը Վարդ
 կլերոսն էր, որի ձեռքի տակի զօրքը միայն 12,000 հոգուց
 էր բաղկացած: Այս ընտիր զօրազնդերով նա առաջ ամրացել
 էր Անդրինոպոլսում, ապա սկսել էր յետ նահանջել, ձևացնելով՝

որ փախչում է, երկիւղ կրելով վարեգներով: Այս ձևով նա անհրաժեշտ թշնամու համարձակութիւնը, որ առանց գիտենալու դէպի լարուած որոգայթն էր դիմում: Վարեգները տեսնելով՝ որ բիւզանդացիք չեն համարձակուում գիմադրելու, սկսել էին արհամարհել նրանց: Նրանք ցերեկով ողողում էին երկիրը, գիշերներն անց էին կացնում խրախճանութիւնների մէջ, ամեն զգուշութիւնից յոյների վերաբերութեամբ, ձեռք էին վեր առել: Այս բանին էր սպասում Վարդ Սկլերոսը: Աջ թևով յենուելով Արկադիոպոլի վրայ, նա սկսաւ փակել նրանց ճանապարհը դէպի առաջ, որոշեալ օրը մի հեծելագունդ հանեց նրանց դէմ, խրատ տալով փախուստ ձեռնել և նոցա դէպի դարանք քաշել: Յովհան Ալակասը, հեծելագնդի առաջնորդը սկզբաւ բռնու յարձակումն գործեց, ապա սկսաւ կռուելով յետ նահանջել և վերջապէս արշաւելով փախչել, հալածող թշնամին արհամարհելով փախստական գունդն սկսաւ ձիարձակ հալածել յոյներին, այդ ժամանակ դարանից դուրս եկաւ Վարդ Սկլերոսն իւր գնդով և ջարդեց թշնամեաց խառնուած և անկարգ ամբոխը: Ամբողջ զօրագունդը ոչնչացաւ, կենդանի մնացածներն ևս գերի բռնուեցան: Վարդ Սկլերոսն իմանալով, որ թշնամեաց գլխաւոր բանակը յետևումն է և յարձակման է սպասում, օգուտ քաղեց այս յաջողութիւնից և առանց քաշուելու իւր զօրքի սակաւութիւնից, յարձակուեցաւ նրանց վրայ, որոնք հերոսական գիմադրութիւն ցոյց տուին: Վարդն իւր զօրքն երեք խմբի բաժանեց, գլխաւոր գունդն ինքն առաջնորդեց թշնամու դէմ, միւսներին պատուիրեց առաջին նշանին, յարձակումն գործել: Բիւզանդական ծանր հեծելագործի թափին չը կարողացին դէմ դնել հունգարացի և պածէնէզ թեթիւ հեծեալներն, ուստի փախան և խառնակութիւն յառաջ բերին հետևակ զնդի մէջ: Վարեգները հետևակ էին և պաշտպանուած իրենց մեծ վահաններով սոսկալի հարուածներ էին հասցնում տապարներով և նիղակներով: Մարտի խռան մէջ մի հսկայ վարեգ յարձակուեց Վարդ զօրավարի վրայ և մի սոսկալի սրի հարուած տուաւ նրա սնդաւարտին, իսկ սա էլ իւր կողմից սրով միջակտուր արաւ հսկայ հիւսիսականին: Հազիւ դիաթաւալ էր եղել առաջին հսկան, որ վրահասաւ երկրորդը, մի աւելի սոսկալին, այս անգամ Վարդին փրկեց իւր կրտսեր եղբայր կոստանդին Սկլերոսը, որ նրա կողքին էր կռուում: Այս պատանու երեսին հազիւ էր աղուա-

մազ բուսել: Տեսնելով իւր եղբօրն հասած վտանգը, Կոստանդինը սուրը վբարերաւ թշնամու գլխին, որը սակայն խոյս տուաւ հարուածից, իսկ Կոստանդինի սուրը կտրեց ձիու գլուխն, ապա մի երկրորդ հարուածով միջակտուր արաւ գետնատարած հսկային:

Վարդ Փոկասը թէպէտ և քիչ մնաց Կեսարիայում, բայց տոյգքան ժամանակն էլ բաւական եղաւ մի մեծ բանակ ժողովելու համար: Նրան յարեցան այն բազմաթիւ բախտախնդիրները, որ այս անընդհատ պատերազմների չըջանում անգործ սպասում էին քաղաքներում, պատրաստ ամենայն ինչ կորցնելու կամ միանգամից փառքի ու հարստութեան հասնելու: Փոկասների ազգակիցներն ու կլիէնտները նոյնպէս մտան նրա դրօշի տակ: Պարսակուտէնոս եղբայրներն, որոնք հարուստ կայուածատէրներ էին, միացան նրա հետ իրենց գնդերով: Սրա կողմնանցաւ նաև Սիմէօն Ամպելան կոչուած մի հարուստ կալուածատէր, որ անուանի էր իւր առատաձեռնութեամբ և քաջութեամբ: Կրկին անգամ տեղի ունեցաւ այն փառաւոր հանդէսը, որ 963-ին կատարուել էր Կեսարիայ դաշտում, Վարդ Փոկասը կայսրը հռչակուեց իւր բանակի մէջ, սև կօշիկների փոխանակ ծիրանի կօշիկներ զգեցաւ, որ բարձրագոյն իշխանութեան նշաններից մէկն էր:

Ապստամբութիւնը սպառնում էր աւելի մեծ ծաւալ ստանալու, Վարդ Փոկասի հայրն ևս, որ Մենտելինէ էր աքսորուած, իւր մի հին բարեկամի, Աբիւղոսի Ստեփաննոս եպիսկոպոսի շնորհիւ եւրոպական նահանգներումն էր կամեցել դըդումն յառաջ բերել, սակայն դաւադրութիւնը բացուել էր և յանդուգն եպիսկոպոսը գլխատուել, Լևոն Կիրապաղատի մահուան պատիժը Չաչիկը փոխել էր կուրացման, այն ևս վերջին վայրկեանին մեղմել, պատուիրելով դահճին, առ երևոյթս միայն գործ դնել այդ պատիժը:

Բիւզանդական խիստ բարբերի ժամանակ մի այսպիսի մեղմութիւն անօրինակ է գրեթէ, սակայն մեղմութեան այս միակ օրինակը չէ, որ տուել է յոյներին այս հայ կայսրը:

Սրանից յետոյ աքսորեալների բոլոր ինչքը խլեցին և աւելի խիստ հսկողութեան տակ դրին, միանգամայն հալածել սկսան և նրանց բարեկամներին ու կուսակիցներին: Այս անյաջողութիւնը չը վհատեցրեց Վարդ Փոկասին, նա կայսրութեան

հասած էր համարում իրեն, ուստի փութով շարժեց իւր բանակը Կեսարիայից դէպի մայրաքաղաքը, ճանապարհին ոտքի տակ սկսաւ տալ իր կողմը շանցնող գիւղերն ու քաղաքները, որոնց աւարը իւր գնդերին էր բաշխում: Չմշկիկը մի նամակ ուղղեց ապստամբին. «Քանի ղեռ ժամանակ կայ, ով Վարդ, ճանաչէ չափդ,» գրում էր Կիւ ժանը. հպատակուի՛ր մեր զօրութեան, մենք սիրով կը բաշխենք քեզ կեանքդ և կը թողնենք քեզ ու հետևորդներիդ ձեր ստացուածքը: Եթէ դու հակառակես մեր աղերսին, սոսկալի մահուամբ կը վախճանուես: Սակայն Վարդ Փոկասն հայհոյանք ժայթքեց կայսեր դէմ, նրան անառակ, անօրէն հրէշ, եղեռնագործ և հայրասպան կոչելով հրապարակաւ. «Դարձուր ինձ կայսրութիւնը, գրեց նա, որին ես աւելի եմ արժանի քան դու: Եթե՛նիցս պիտի վճարել տամ քեզ, ո՞վ թշուառական, իմ անբախտ հօրեղբօրս, Նիկեմիորի, մահը և այն չարչարանքները, որին ենթարկել ես հօրս և եղբօրս...»:

Յովհանն տեսաւ, որ զուր էր յապաղելն, ուստի շտապեց իւր ամենից փորձուած զօրավարին, Վարդ Սկլերոսին ապստամբի դէմ ուղարկել, միանգամայն լիազօրութիւն տալով նրան արիւն չթափելու համար ամենայն միջոց գործ դնել, թեկնածուի կուսակիցներին գրաւելու համար պատիւ, փառք, դրամ և իշխանութիւն պարգևել իւր անուամբ: Վարդ Սկլերոսը ապստամբի վաղեմի զինակիցն ու ազգականն էր, իւր հարազատ եղբայրը, Կոստանդին Սկլերոսը նրա քրոջ ամուսինն էր: Վարդ Փոկասը մի ճարտարաբան նամակով մերժեց Սկլերոսի առաջարկն հպատակուելու մասին. «Մի՛ յողնիր այլ ևս, վերջացնում էր նա իւր նամակը, ինձ համոզելու, որ պարտաւորիմ ձեռքս ու ոտքս կապուած իմ մահացու թշնամուս յանձնուել: Վիճակը ձգուած է: Ես կամ ձեռք կը ձգեմ կայսրութիւնն և դրանով միջոց կ'ունենամ իմ և խախնիների վրէժը լուծելու այս չարիքների անդունդից, ուր նա մեզ գլորել է, կամ թէ ոչ կը կրեմ արիարար իմ ճակատագիրը»:

Վարդ Սկլերոսի դանդաղկոտութիւնը Փոկասն երկիւղի տեղ դնելով աւելի և աւելի յանդգնանում էր, կայսեր զօրավարը սակայն յառաջ էր տանում իւր ծրագիրն ու դիմում առաջ:

Կռիւն երկար տևեց, վերջապէս, Սկլերոսը նշան տուաւ դարանամուտ զօրքին: Բիւզանդական բանակի երկու թևերը,

որ անտառում դարան էին մտել, զինուորական երգերով և թըմ-
բուկի ու փողերի աղմկով յարձակուեցան յոգնած վարեգների
վրայ, որոնք սկսան փախչել: Ձուր էին աշխատում զօ-
րավարներն յետ պահել նրանց. սոսկումն էր տիրել ա-
մենին: Ձօրագլուխներից մէկը փորձեց պահել իւր գունդը, ա-
ռաջ անցաւ, կարծես թէ զօրականներն սկսան սիրտ առնել,
քայց Վարդ Սկիւրոսը վտանգը նախատեսնելով յարձակուե-
ցաւ այդ հսկայի վրայ և սրի մի հարուածով կիսեց նրան երկու
մասի և ինչպէս աւանդում է տարեգրողը, հսկայի կէսն ընկաւ
ձիւ մի կողմը, միւսն էլ միւս կողմը: Սա վերջ տուաւ կռուին.
վարեգները զարհուրած փախստի դիմեցին: Մինչև մուլթը կոխե-
լը շարունակուեց հալածանքը, անվերջ սպանութիւնները ծած-
կեցին դաշտը գիակներով. դժուար է սպանուածների թիւը ու-
րոշելը, բիւզանդացոց չափազանցութիւններն այս մասին ակ-
ներև են, մի բան միայն պարզ է, որ այս յաղթութիւնը փրը-
կեց կայսրութիւնն ու մայրաքաղաքը:

ԳԼ. Զ.

ՎԱՐԴ ՓՈԿԼՍԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻԻՆՆ ՈՒ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչ բիւզանդական զօրքերն այս սխրագործութիւններն
էին կատարում Թրակիէի դաշտերում, Չմչկիկն անխոնջ շարու-
նակում էր իւր անագին սպառազինութիւնը, Անատոլիայից ան-
դադար գնդեր էին գալիս մայրաքաղաք: Սրանց սպառազինում,
կրթում և շտապով փոխադրում էին դէպի Թրակիոյ և Մակեդո-
նիոյ թեմերի հարաւային սահմանները ձմերելու համար: Սկեա-
տոսլաւի արշաւադնդի մնացորդներն ու ամբողջ զօրքը կրկին
յետ քաշուեցաւ բալկանների միւս կողմն և կենդրոնացաւ Բու-
ղարիայում:

Նետտորի անուամբ յայտնի տարեգրութիւնը պատ-
մում է, որ Սկեատոսլաւը յաղթել է Անդրիանոսովսի մօտ,
հասել է մինչև մայրաքաղաքի պարսպների տակ, ուր Չմչկիկը
նրան կանգ է առնել տուել սուտ խոստումներով և մի դաշ-
նադրութեամբ, որն ինքը նենգութեամբ խախտել է ապա: Շրլմ-
բերթէն այս առթիւ յայտնում է, որ ինքն աւելի հաւատ է ըն-
ծայում յոյն ժամանակագիրներին, քայց մանաւանդ ժամանա-

կակից Լևոն Սարկաւագին, սակայն անհնարին չէ համարում որ այդ միջոցին զինագադար ևս տեղի ունեցած լինի:

Յաջորդ տարին, 971 թուի դարնանը Չմշկիկն արդէն պատ-
րաստ էր իւր բանակին գլուխ անցնելու և դիմելու կայսրու-
թեան սպառնացող վարեգների իշխանի դէմ, բայց մի անակըն-
կալ դիպուած խանգարեց նրան:

Սրբազան պալատում լուր ստացան, որ Վարդ Փոկասը, սպանուած Նիկեփոր կայսեր Լէօն եղբոր որդին, որին արգե-
լել էին Ամասիայում, ազատուել է արգելանքից և ապստամբու-
թեան դրօշն է բարձրացրել իւր երկու ազգական պատրիկներէ
հետ միասին: Վարդ Փոկասը փախել էր բանտից մի փոթոր-
կալից գիշեր և գլուխ կանգնելով ապստամբ գնդին, իրեն գահի
թեկնածու էր հրատարակել, իբրև ժառանգ իւր հօրեղբորը:
Ապստամբները կարծում էին, որ Չմշկիկը զբաղուած լինելով
միջոց չի ունենալ իրենց դէմ գէնք առնելու, բայց սխալուե-
ցան, որովհետև կայսրն անմիջապէս Փոկասի դէմ ուղարկեց
յաղթական Վարդ Սկլերոսին իւր ձեռքի տակ եղած ամբողջ զօ-
րութեամբ:

Ապստամբներն անշտանգ հասան Կեսարիա, որ կենդրոն
էր Անատոլիոյ վարչութեան: Այս քաղաքը Փոկասի շնորհիւ շատ
էր բարձրացել և նրա անկմամբ ստորացել, այն տեղ էին Փո-
կասների ընտանեաց մերձաւորները, որոնք առիթ էին սպա-
սում գէնք առնելու: Ապստամբ թեկնածուն հասել էր Քառա-
սուն մարտիրոսների լճի կամ Ակ-Շէհէր-Գեօլի եզերքն ու բա-
նակ դրել. այդ տեղ ընդհարուեցան երկու բանակները: Սկլե-
րոսն իւր ստացած հրահանգին համաձայն սկսաւ խոյս տալ
հակատամարտից, նրա լրտեսները ծպտեալ իբրև մուրացկաններ
չըջում էին Փոկասի բանակում, խօսակցում էին զանազան զո-
րավարների հետ, յիշեցնում էին կայսեր ներողամտութիւնը,
խոստանում էին նոյն իսկ վարձատրութիւն, եթէ թողնէին ա-
պստամբին, միևնոյն ժամանակ սպառնում էին հաստատամիտնե-
րին սոսկալի վրէժխնդրութեամբ: Պատալիքութիւնը սկսաւ. թեկ-
նածուի կուսակիցները մի առ մի թողին նրան, ամեն գիշեր
աչքի ընկնող կուսակիցների անցնում էին կայսերական բանակը,
ուր նրանց գրկաբաց էին ընդունում: Նոյն իսկ Փոկասի ազ-
գականներն ու ապստամբութեան ղեկավարները, Սիմէօն Ամպե-
լասը, Պարսակուտենոս եղբարք թողին նրան: Քիչ ժամանա-

կում Փոկասի բանակը հալուեցաւ, նրա շուրջը մնացին մի-միայն իւր տան հաւատարիմները, նա սկսաւ քաջալերել իւրայիններին, խոստումներ անել, բայց իզուր, օր է ցօր նրա կողմնակիցների թիւը պակասում էր: Այդ ժամանակ միայն նա զդաց իւր ահել վիճակը, նոյն իսկ տեսիլքների մէջ իւր գործի անյուսալի լինելն էր տեսնում. այս միտքն այնքան պաշարել էր նրան, որ ինչպէս տարեգրողը պատմում է, կայսերական ծիրանեգոյն կօշիկները սկսան սև երևիլ նրա աչքին: Այս յուսախաբուլթեան մէջ նա մի փորձ ևս արաւ. կէս գիշերին մի քանի հաւատարիմներով թողեց իւր բանակն և փախաւ մի լեռնային ամրոց, ուր առաջուց պաշար էր պատրաստել և տեղափոխել էր իւր ընտանիքը: Այս ամրոցը Տօրոսի լեռնակրճերումն էր և կոչւում էր Տիւրայիօն: Սկիւրոսը հալածեց նրան, բռնեց նրա հետևորդներից շատերին և կուրացրեց, Փոկասը սակայն կարողացաւ ինքն իրեն ամրոցը ձգել:

Սկիւրոսի գնդից մի քաջարի զինուոր բաժանուեցաւ իւր ընկերներից, զիմեց ուղղակի Փոկասի վրայ, հասաւ նրան ամրոցի դրան առաջ և սկսաւ հայհոյելով մարտի հրաւիրել. ապստամբն սկսաւ աղերսել Կոստանդին Քարոնին, այսպէս էր կոչւում այս քաջը խնայիւր ինձ, ես արդէն բաւական թըշուառ եմ, խնայիւր ինձ, աղաչում եմ: Յիշիւր, յիշիւր թէ ինչքան բախտը փոփոխական է: Տես. իմ հայրս կիւրապաղատ էր, իմ պապս կեսար, իմ հօրեղբայրս կայսր, ես ինքս առաջիններից մէկն էի: Տես թէ ես այժմ ուր եմ: Այսպէս աղերսում էր նա իւր խուլ թշնամուն, բայց յանկարծ կանգ առաւ, իբրև թէ անձնատուր է կամենում լինել: Քարոնը ծիծաղում էր նրա աղաչանքի վրայ, այդ խօսքերը տղայի խօսքեր անուանելով և սուրը քաշած կամենում էր հարուածել, որ յանկարծ Փոկասի սուրը կիսեց նրա գլուխը: Սրահից յետոյ նա փակուեցաւ ամրոցում: Վարդ Սկիւրոսը պաշարեց բերդն ու ստիպեց ապստամբին անձնատուր լինելու: Յաղթական զօրավարը կատարեց իւր գործն ու կայսեր յայտնեց Փոկասի բռնութիւնը. Ձմշկիկը մի անգամ ևս ցոյց տուաւ իւր զթասրտութիւնը, փոխանակ ապստամբին գլխատելու կամ կուրացնելու, հրամայեց կտրել նրա մազերն և ուղարկել Քիոս կղզու մի վանք: Այսպիսի զթասրտութեան օրինակ առաջին անգամ Կիոս ժան հայ կայսրը տուաւ բիւզանդացոյ:

Այլ ևս չէր կարելի ժամանակ կորցնել։ Սկիւրոսը հրաման ստացաւ Նւրոպա անցնելու իւր զօրաբանակով, Սվետոսլաւի դէմ կռիւը շարունակելու։

Կիւ ժանի գահակալութեան երկրորդ տարուան (971) գարունն անցաւ Փոկասի ապստամբութեան դէմ կռուելով և վարեգների արշաւանքի պատրաստութեան մէջ, նոյն տարուան ընթացքում նա մի դաշինք հաստատեց Վենետիկեցոյ նորածին հասարակապետութեան հետ և Սառակիսոսների արշաւանքի դէմ առաւ։ Իտալական գործերը կարգի գնելու համար Գերմանիոյ կայսրութեան ժառանգին կնութեան տուաւ ծիրանեծին Թէոփանոն իշխանուհուն։ Վարեգները Արկադիոպոլսի պարտութիւնից յետոյ չը համարձակուեցան Կ. Պոլսի դէմ արշաւելու, թէպէտ և Վարդ Սկիւրոսի Ասիա անցնելը լաւ տւիթ էր նրանց համար։

Այս տարին ևս անցաւ պատրաստութեան մէջ. Վարդ Սկիւրոսին փոխարինող զօրավարը, Յովհան Կուրկուաս կամ Յովհան Գուրգէնն իւր ընթացքով աւելի ևս յանդգնութիւն ներշնչեց Սվետոսլաւի վարեգներին։ Յովհան Գուրգէնը նշանաւոր հայ զօրավարների ցեղիցն էր, ինքն ևս հռչակ հանած զօրագլուխներից մէկը, բայց ծերութեան հասակում դանդաղկոտ և ծոյլ էր դարձել։ Այսպիսի ախոյեանի դիմաց վարեգ գնդերն համարձակութիւն առան և անդադար ասպատակում և աւերում էին Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ բերդի դաշտերը։ Այս ասպատակութիւններն աւերել և ամայացրել էին երկիրը, շինական ժողովուրդը թողել էր դաշտերն ու գիւղերն և ապաստանել քաղաքների և բերդերի սլարիսպների յետեւը, երկիրը մնացել էր անմշակ, իսկ վարեգները առատութեան մէջ լողում էին նուաճած երկրում։ Ամբողջ ձմեռն անցկացրին բիւզանդացիք պատրաստութեան մէջ, Կրէտէն նուաճող մեծ նաւատորմիղը կրկին սպառազինուեցաւ Սև ծովով պատերազմի դաշտը զօրք և պաշար հասցնելու ճանապարհը փակելու։

ԳԼ. Է.

ՉՄՀԿԻԿ ԿԱՅՍԵՐ ԱՄՈՒՄՈՒԹԻՒՆԸ

Զմչիկիւր ձմեռուան ընթացքում մի նոր գործով ևս շտապեց իւր գահն ամրապնդելու։ Ինչպէս ասացինք, Զմչիկին ա-

մուսնացած էր Վարդ Սկերտսի քրոջ Մարիամի հետ, որ սակայն մեռել էր առանց ժառանգ թողնելու: Քաղաքական պատճառներն և ծերունի պատրիարքի դիմադրութիւնը արգելք էին եղել Չմշկիկին ամուսնանալու իւր սիրուհու, Թէոփանոնի հետ, բայց նա պիտի հոգար օրինականութիւն տալու իւր գահակալութեան, ուստի և նոյն քաղաքական պատճառներից ստիպուեցաւ ամուսնանալու մի ծիրանեծին իշխանուհու հետ, որին սիրելու առանձին պատճառներ չունէր, սա միակ միջոցն էր իւր գահն յափշտակելուն ձեռնարկութիւն տալու: Յովհանն ամուսնացաւ Կոստանդին Է-ի դստեր, Ռոմանոս Ա-ի քրոջ հետ, որ երկու մատաղատի կայսրների հօրաքոյրն էր: Այս իշխանուհին կոչւում էր Թէոդորա և տասներկու տարի առաջ Թէոփանոնի խնդրի համաձայն աքսորուած էր իւր չորս քոյրերի հետ միասին իշխանաց կղզիների վանքերից մէկը: Բացի այս առթից մենք նրա տնունը չենք լսում այլ ևս. ժամանակակից պատմագրի նկարագրիւր գովասանական չէ այս թագուհու մասին, նա ոչ գեղեցիկ էր և ոչ բարեկազմ: Գեղեցկութեան փոխանակ ունէր նա բարոյական ընտիր յատկութիւններ: Խնդիրն այն է, որ Թէոդորան կայսեր դուստր էր, և այս էր հայ արկածախնդրի ուզածն, որով կարող էր իւր անձը կապել մակեդոնական կայսերական տան հետ: Ամուսնանալով մատաղատի կայսրների բնիկ հօրաքրոջ հետ, նա դառնում էր բնական խնամակալ մանկահասակ կայսրների, Վասիլի և Կոստանդինի: Սկիւիտէս ժամանակագիրն յայտնում է, որ այս առթիւ ժողովուրդն համոզուեցաւ, որ՝ Յովհանն չէ կամենում զրկել գահից մանուկ կայսրներին: Լևոն Սարկաւազը նկարագրում է, ժողովրդի ցնծութիւնը այս հարսանեաց առթիւ: Ինչ վերաբերում է կայսեր ներքին զգացումներին դէպի իւր տգեղ ամուսինը, այդ մասին չեն խօսում պատմագիրները, սակայն բաւական է յիշել, որ Կիւս ժանի թերութիւններից գլխաւորը նոյն պատմագիրների ասելով՝ ցանկասիրութիւնն էր, որին անշուշտ նա յագուրդ կը տար Սրբազան Պալատի կանանոցը լցնելով ամեն ազգի հարձերով:

Հարսանիքը կատարուեցաւ 971 թուի նոյեմբերին մեծ չքով, սրան հետեց նոր թագուհու թագադրութիւնը, որի նկարագիրն ունինք մենք Արարողութեանց գրքում:

Այսպէս անցաւ 971-ից 972 թուի ձմեռը: Յովհանն Չմշկի-

կի հայրական վարչութիւնը, որ ամէնի համար մեղմ էր և գթառատ, այդ ժամանակ անչափ ժողովրդական դարձաւ: Այն պերճ, փառաւոր, բարեսիրտ, արդարասէր, առատ և հրապուրիչ իշխանըն ստիպուեցաւ իւր հանգստութեան օրերն անց կացնել հանդէսներ տալով: Ժողովրդին հաճելի հանդէսներն ու խաղերը միմեանց յաջորդում էին, որով Յովհանը սկսում էր օրինական կայսր դառնալ ժողովրդի աչքում: Այսպէս շարունակուեցաւ մինչև փետրուարի 19, երբ վերջանում էր բարիկենդանը:

ԳԼ. Ը.

ԿԱՅՍԵՐ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ԵՒ ՊԵՐԵԱՍԼԱՎՅԻ ԱՌՈՒՄԸ

Գարնան բացուելուն պէս կայսրը դիմեց արշաւանքի: Մարտ ամսի 28-ին, ծաղկազարդի շաբաթի հինգերորդ օրը կայսրը դուրս եկաւ պալատից և ինքնակալութեան դրօշը ձեռին դիմեց խալկիսի Փրկչի մատուռը յաղթութիւն խնդրելու Աստուծոց: Ինքնակալութեան դրօշը մի երկար կոթով խաչվառ էր, որի մէջ տեղը կար Փրկչի խաչափայտի մի կտորը տուփի մէջ: Խալկիսի այս փոքրիկ կայսերական մատուռը Յովհանն ապա ընդարձակեց և ճոխացրեց զարդարանքներով:

Անհաւանական չէ կարծել, որ բիւզանդական բարբ ու վաւրքի հետ միասին մանր, հպատակ իշխանութեանց մէջ մուտք կը գործէին և բոլոր հանդիսակատարութիւններն, ուստի և արժէ այստեղ մանրամասնաբար կանգ առնել այն հանդիսի վրայ, որ տեղի ունեցաւ Չմչկիկի պատերազմի դուրս գալու օրը: Անշուշտ նոյն ձևերն էին բանեցնում և մեր Բագրատունի թագաւորները, բիւզանդական կայսրների „Հոգևոր որդիք“:

Կիւ ժանը դուրս եկաւ պալատական մատուռից և Կենարար խաչափայտն ամփոփող խաչվառը ձեռին, բոկոտն սկսաւ դիմել դէպի Սուրբ Սոփիա, նրան հետևում էր անհամար պաշտօնէութիւն ու հոգևորականութիւնը: Տաճարի մէջ կայսրը խընդրեց Աստուծոց տալ իրեն իրեւ առաջնորդ մի հրեշտակ, որ գնար իւր բանակի առաջնից և հրավառ սրով ուղին ցոյց տար: Այս տեղից թափօրը ուղղուեցաւ վաւրքերն տաճարը, ուր պահուում էր քաղաքի պաշտպան սուրբ Աստուածածնի հուշակաւոր պատկերը: Ճանապարհի ամբողջ երկարութեամբ ձգւում էր թա-

փորը, փողոցներում և կտուրների վրայ խռնուած էր ամբոխը, գնում էր թափօրի առաջևից սաղմոսելով: Ի՞նչ սրտաշարժ տեսարան պիտի ներկայացնէր այս եկեղեցական թափօրը, երբ քրկիրը մեծագոյն վտանգի մէջ էր:

Վլաքիրնի տաճարից դուրս գալով կայսրը մտաւ նոյն առաւել կոչուող պալատը, որտեղից երևում էր Ոսկեղջիւրի առաջև չարուած նաւատորմիղը: Եկեղեցական թափօրն աւարտուեցաւ այստեղ նաւատորմիղի օրհնութեամբ, որ կատարեց պատրիարքը, ապա տեղի ունեցաւ մի կեղծ նաւային ճակատամարտ, որից յետոյ մեծ դիօնգերիոսը կամ ծովապետը հրաման ստացաւ նաւելու Դանուբի գետաբերանը, որպէս զի կտրէ վարեգների ծովով յետ դառնալու ճանապարհը: Դանուբ գետի անուն տալու ժամանակ Լևոն Սարկաւազը աւելացնում է. Դանուբը Խոտէր գետն է, դրախտի գետերից մէկը, «այն որ կոչուած է Փիսովն»: Դուրս գալով Եգիպտոսի արևելակողմից, նա շտտով մըտնում է գետնի տակ, այնտեղ մի առ ժամանակ հոսելուց յետոյ, արտաբխում է կելտական լեռների մօտ, որ տեղից թաւալում է իւր ալիքն Եւրոպայի միջով դէպի Եւքսինեան Պոնտոսն, ուր թափւում է նա հինգ բերանով: Տասներորդ դարու վախճանին այս էր բիւզանդական ամենագիտնական մատենագրի գիտութիւնը, այս պէտք է աչքի առաջ ունենալ և մեր մատենագիրների քննութեան ժամանակ, որոնց համար Բիւզանդիան գիտութեանց աղբիւր էր:

Հասաւ վերջապէս այնքան խնամով պատրաստուած պատերազմի սկիզբը, որի մասին բիւզանդական պատմութեան նոր պատմահայր Լըբոն ասում է թէ «արժանի էր հնութեան ամենից հռչակաւոր զօրավարի գործ լինելու և մեզ այս կայսեր անձնական արիութեան և ռազմագիտութեան մասին մեծագոյն գաղափարն է տալիս»:

Մինչ Լևոն ծովակալի առաջնորդութեամբ նաւատորմիղը դէպի Դանուբի բերանն էր լողում, կայսրն իւր բանակի գլուխըն անցած դուրս եկաւ մայրաքաղաքից մարտ ամսի վերջին զատկի տօնից, որ այդ տարի ապրիլի 7-ին էր, քիչ առաջ: Կայսերական բանակը միացաւ Յովհան Գուրգէնի գնդին, որ ձմեռէլ էր Մակեդոնիայում: Յովհան Գուրգէնը մի արի գինուոր էր, բայց ծոյլ և արբեցող զօրագլուխ, նա անգործ նիրհում էր, մինչ վարեգները սիրտ առած նրա անգործութիւնից և Սկիւրոսի գնդի

Ասիա տեղափոխուելուց, ասպատակում էին և աւերում Թրակիան և Մակեդոնիան, հասնում էին մինչև Անդրինոպոլսի պալատների տակը: Ահա այստեղ կանգ առաւ Չմշկիկի բանակը մի երկու օր: Անդրինոպոլսում կայսեր ներկայացան Ավետոսուլաի երկու զեռպանները կամ աւելի ճիշդ ասելով՝ երկու լըրտես, որոնց երկիւղ ներշնչելու համար կայսրը հրամայեց չըջեցնել բանակի մէջ ցոյց տալ իւր բոլոր զօրութիւնն և ապա արձակել, որ երթան իրենց իշխանին պատմեն, թէ ինչ մեծ զօրութեան դէմ պէսքէ կռուի:

Այսպէն արագութեամբ յառաջ խաղաց, տեղեկանալով որ Բալկանեան լեռների անցքերն առանց պահապանի են, նա ժամանակ չը տուաւ վարեգներին իւր ուղին փակելու և արագութեամբ անցաւ այդ վտանգաւոր կրճերը: Այս դէպքը մեծ առաւելութիւն տուաւ բիւզանդացոյց, որովհետեւ եթէ Բալկանեան անցքերը պահապաններ ունենային, յոյները կարող չէին լեռների միւս կողմն անցնել, եթէ կարողանային ևս, մեծամեծ կորուստներ պիտի ունենային: Լեռնաշղթան անցնելուց առաջ պատերազմական խորհուրդ գումարուեց, ուր պատմագրի ասելով Չմշկիկը հետևեալ ճառը խօսեց. «Կրճերը, որ տանում են դէպի Բուլղարիա, ազատ են: Վարեգները չեն փակել այդ անցքերը: Դրա պատճառը զատկական հանգէսներն են: Մեր ուսիները չեն կարող երևակայել, որ մենք կը հրաժարուինք այդ հանգէսները տօնելու, որպէս զի շուտափոյթ իրենց վրայ յարձակուինք: Համոզուած, որ մենք գործել կը սկսենք տօներից յետոյ, դրանք թոյլ են տուել իրենց առաջը կտրել: Օգտուենք ուրեմն նրանց այս մեծագոյն սխալից նախքան ժամանակ կուենան այդ ուղղելու: Ես վստահ եմ, որ այս վտանգաւոր անցքը կատարելուց յետոյ, պատերազմի մեծագոյն դժուարութիւնները մի հարուածով կաւարտուին: Որովհետեւ մենք անմիջապէս կը յարձակուինք Պերեսաւալիցի վրայ, Բուլղարիոյ թագաւորանիստ քաղաքի, և վարեգներն յանկարծակիի բռնուելով, չեն կարողանալ մեզ դէմ դնել: Սրանից յետոյ մենք շուտով կը վերջացնենք գործը, այդ մովի քաջերի հետ: Բալկանեան կրճերը մեծ սարսափի առարկայ էին բիւզանդացոյց համար, քանիցս այնտեղ բիւզանդական զնդերը կոտորուել էին, քանիցս գերի բռնուել և կորել, ուստի լսելով կայսեր այս համարձակ ճառը, նրանք չփոթուեցան, բայց դիմախօսել չը յանդգնեցին:

Չը խաբուելով այս լուումից, Չմշկիկը դիմեց նրանց մի կրակոտ քաջալերական ճառով, որ այս խօսքերով աւարտեց «Պատե-
րազմում ամենայն ինչ կախուած է վստահութիւնից: Եթէ մենք
դանդաղենք, միթէ վարեգները մեր մերձեանալն իմանալով՝ չեն
չտապիլ փակելու այդ կրճերը: Այն ժամանակ, յիշաւի, մենք
կընկենք վատթարագոյն վիճակի մէջ: Յիշեցէք որ դուք այն
հոովմէացոց սերունդն էք, որոնք Տիեպերքը նուաճեցին:»

Այս ճառով Յովհաննէս յաղթանակեց: Բանակը վառուեց
ամբողջապէս նախանձով, շարժուեցաւ. և առաջից գնում էր
Անմահները, Չմշկիկի այս նոր ստեղծած Մատեան գունդը, մի
փառաւոր հեծելագունդ, որ այս կռուի մէջ փառքի շատ
պսակների արժանացաւ: Այս փայլուն ընտրեալ գունդը, կայսե-
րական այս նոր փաղանդը, կազմուած էր խնամով ազնուական
երիտասարդներից, որոնք ընտրուած էին Անատոլիոյ զօրաբա-
նակի արիագոյն զինուորներից: Դժբաղդաբար մենք չը գիտենք
ոչինչ նրանց սպառազինութեան մասին, միայն յայտնի է, որ
դա շատ գեղեցիկ ու հարուստ էր, որ այդ զինուորներն ա-
մենքն էլ զբաւ ունէին հագած, որ հաւանօրէն ոսկեզօծած կը
լինէր: Մինչև իսկ անյայտ է մեզ դրանց թիւը, որ նայելով
դրանց կատարած գործերին պէտք է բաւական մեծ լինէր:

Այս յառաջապահ գնդին հետևում էր կայսրը, անշուշտ
չըջապատուած փայլուն սպայակոյտով: Պատմագրի ասելով՝ նա
գեղեցկապէս զարդարուած և սպառազինուած էր ոտից
մինչև գլուխ, նստած մի տփալարանոց ձիու վրայ և ձեռքին
բռնած երկար նիզակ: Այս չըջանի բոլոր պատերազմները նկա-
րագրելուս պատմագիրներն առանձնապէս յիշատակում են զօ-
րագլուխների սպառազինութիւնն ու փայլը, այս էր ժամանա-
կի սովորութիւնը, որով ազդում էին զինուորների ամբոխի
վրայ: Սրանց համար զօրագլուխի արտաքոյ կարգի փայլը, գեր-
բնականին հասնող փառահեղութիւնը մի պայման էր յաջո-
ղութեան: Բոլոր այս սպառազինութեան միջոցներն էին պող-
պտը, ոսկին, արծաթը, ակնեղէնն ու կերպար: Պատերազմի
ձիանն ևս ծածկուած էին լինում ոսկեթել բանուածներով:
Յովհաննէս Չմշկիկն իւր այս սպառազինութեան մէջ, հեռուից,
բալկանեան արևի ճառագայթների տակ նմանում էր աւանդա-
կան սուրբ Դէորդ զօրավարին:

Կայսեր բանակում կային տասնուհինգ հազար հետևակ և

տասն երեք հազար հեծելազոր, որոնց հետ հաշուելով և Մատեան գունդը, նա պէտք է երեսուն հազարի չափ զօրք ունենար, որի մէջ հեծելազնդի բազմութիւնը համեմատելով հետեակախմբի հետ, շատ աչքի է ընկնում, երևի այն պատճառով, որ վարեգների դէմ դրանք աւելի յաշողալ էին կռւում: Այս փառաւոր հեծելազնդի գլխաւոր մասը կազմում էին հայերը, որոնք առանձնապէս աչքի ընկան: Այս յառաջապահ գնդին հետեւում էր մի աւելի մեծ զօրագունդ, որ իւր հետ բերում էր պաշարն ու պաշարման գործիքները, այս գնդին առաջնորդում էր Վասիլ ներքինին, հռչակաւոր Պարակիմովնոսը: Սրանից ևս երևում է, թէ ինչ վտանգ էր սպառնում կայսրութեան, որ ինքը կայսրն ու իւր ամենազօր առաջին նախարարը բոլոր կայսերական բանակով վարեգների դէմ էին արշաւել:

Զմշկիկն իւր այս ահագին բանակով անցաւ անվտանգ բալկանների միւս կողմը, վարեգները յանկարծակիի բռնուեցան, նրանք չէին սպասում յոյներին, ուստի և ոչ մի դիմադրութեան չը հանդիպեց կայսրը, Կիււի իշխանը ամենևին հոգ չէր տարել կրճերի պահպանութեան համար: Լեռներից անցնելուց յետոյ կայսրը զօրքին հանգիստ տուաւ մի բնական ամուր դիրք ընտրելով իբրև բանակատեղ: Զարչարանաց չորեքշաբթի, ապրիլի 3-ին կայսրը դիմեց Մեծ Պերեսաւաւիցի վրայ, որ բոլոր թագաւորների մայրաքաղաքն էր, ուր կենդրոնացրած էր թշնամեաց բանակի նշանաւոր մասը:

Այսօր իսկ կան այս նշանաւոր քաղաքի ողորմելի աւերակները, որ թուրքերը կոչում են Էսկի Ստամբուլ, ընկած Շումլայից հինգ ժամուան ճանապարհ հեռու դէպի հարաւ, բալկանների ստորոտում: Ահագին պարիսպների մնացորդներն յայտնում են, որ այս գիւղը մի ժամանակ նշանաւոր քաղաք էր: Բազմաթիւ աւերակների մնացորդներն հաստատում են, որ սա էր բոլոր արքաների մայրաքաղաքը: Դեռ ևս կանգուն է մի քառակուսի պարսպապատ չէնք, որ տեղացիք սարայ են կոչում, անշուշտ Սիմէօն թագաւորի ժառանգների միջնաբերդը: Դեռ ևս քննուած չեն այս աւերակներն և հնախուզութեան համար մի անմշակ դաշտ է այս քաղաքը: Առաջին անգամ աւերուելով Նիկեփոր Լոգոթէտից, կրկին վերաշինուեցաւ Սիմէօն թագաւորի ձեռքով. «այս քաղաքս քարաչէն և ամեն գոյնի փայտաչէն տներով, մարմարաչէն եկեղեցիներով, ոսկեզօծ ու

նկարագարդ, ուր մարգարտագարդ, մանեկագեաց և ապարանջանաւոր իշխանը նստած էր գահի վրայ, ոսկէ թուրը կողքից կախած, չըջապատուած իւր փայլուն բոյարների խմբով: Չմշկիկի ձեռքով աւերուելուց յետոյ այլ ևս ոտքի չկանգնեց սա, մինչև անցաւ տաճիկների ձեռքն և դարձաւ աւերակների կոյտ:

Յոյների յարձակման միջոցին քաղաքիս հրամանատարն էր վարեզ իշխան Սֆենգել կամ Սվիննալդ բոյարը, որ Սվեա-տոսլավից յետոյ երրորդն էր բանակի մէջ, իսկ Կիեւի իշխանն այդ միջոցին Դորիւստոլոնում կամ Սրիստրայուումն էր, անշուշտ կայսերական նաւատորմդի դէմ դնելու համար: Պատմութեան ընթացքից երևում է, որ Սվենալդն ու իւր զօրագունդը բոլորովին անտեղեակ էին յոյների յարձակման մասին, նրանք չէին կարծում, որ կայսրն անցել է լեռների այս կողմը:

Բիւզանդական բանակը լուսթեամբ առաջ էր դիմում: Սակայն, երբ մերձեցաւ թշնամու բանակին, որ նոյն իսկ Պերեսալաւեցի պարխսպների տակն էր, տուած նշանի համաձայն հնչեցին միանգամից բոլոր պատերազմական փողերը, թմբուկները, շփոռներն ու երաժշտական գործիքները: Օդը թնդաց այս աղմուկից, մի սարսափելի աղաղակ բարձրացաւ, յոյն հեծելագործն ու հետեակագունդը պատերազմի գոռիւն գոչիւնով յարձակուեցան թշնամեաց վրայ, որոնք աշխատում էին խմբուել: Առաջին սարսափից քիչ կազդուրուած՝ այս հիւսիսային հսկաները գէնք առան, կարգի մտան և արձակեցին իրենց յատուկ պատերազմական այն երկար մունչիւնը, որով սովոր էին կռուի ժամանակ միմեանց քաջալերել: Անմիջապէս մի կատաղի կռիւ սկսաւ: Երկար ժամանակ ճակատամարտի վախճանն անորոշ մնաց, որովհետև չնայելով բիւզանդացոց զօրքի քաջագործութեան, վարեգները պաշտպանուում էին յուսահատ քաջութեամբ: Չմշկիկն զգալով՝ որ պէտք էր վերջ տալ այս ձգձգման, մարտի մէջ մղեց Անմահից գունդը, որ յետ էր պահել: Սրանք մեծ թափով ընկան թշնամեաց ձախ թևի վրայ: Այս խիտ շարքերով ընթացող հեծեալներն իրենց նիզակները դէպի առաջ բռնած յարձակուեցան վարեզ հետեակագնդի վրայ, որ եռանկիւնաձև էր շարուած: Չը նայելով իրենց սառնասիրտ արիւթթեան, վարեգներն ընկճուեցան, որովհետև անսովոր էին այսպիսի կռուի: Սրանց պարտութիւնը պատճառ եղաւ ամբողջ բանակի փախստեան, նրանք դիմեցին քաղաք, Անմահներն սկսան հա-

լածել ամեն կողմից, ջարդել իրենց երկար նիզակներով և շատերի ճանապարհը դէպի քաղաք կտրել: Դաշտը ծածկուեցաւ դիակներով, բազմաթիւ հիւսիսականներ գերի բռնուեցան, վերջապէս քաղաքի երկաթապատ դռները փակուեցան վերջին փախստականների յետևից: Սֆենգելը, որ պահեստի գնդով քաղաքումն էր մնացել, վախենալով, որ բիւզանդացիք քաղաք չը խուժեն, հրամայեց բոլոր դռներն ու ելքերը փակել: Պարիսպների յետևն ազատուելով Անմահների հալածանքից, ոգի առան նրանք ու միանալով քաղաքում մնացածների հետ դիմեցին պատնէշների պաշտպանութեան, որ ծածկեցին իրենց դիակներով, բայց կանգ առնել տուին բիւզանդացոց յարձակումը:

Ապրիլի 3-ի այս ճակատամարտը վարեգների համար շատ ճակատագրական եղաւ: Բիւզանդացի պատմագիրների չափազանցաբանութեամբ այդ օրը 8500 հոգի ընկան Սֆենգելի զնդից: Դիչերը միայն վախճան դրաւ այս սոսկալի կռուին: Բիւզանդացիք բանակ դրին քաղաքի պարիսպների տակ: Յոյն դաւաճան Վալուսիւրը, որ այս՝ վարեգների պատերազմի սկզբնական պատճառն էր, գտնուում էր Պերեսպլաւեցում, տեսնելով յոյն բանակի մէջ կայսեր, զգաց վտանգի մեծութիւնն և հազիւ թէ մութը գետինն էր առել, որ դուրս սողաց քաղաքից և սանձարձակ արշաւանքով դիմեց Դորիւստոլոն, Սվեստոսլաւին իմաց տալու:

Յաջորդ օրը, Աւագ հինգշաբթի, ապրիլի 4-ին, կայսեր օգնութեան հասաւ Վասիլ ներքինին իւր բանակով և պաշարման մեքենաներով: Քաղաքի պաշարումը կայսրն ինքն անձամբ կարգադրեց: Նախ քան յարձակում գործելը Յովհան Չմշկիկն իւր մեղմ բարձի համաձայն առաջարկեց Սֆենգելին անձնատուր լինել իւր գլխութեան, սպառնալով, որ հակառակ դէպքում, երբ իւր ձեռքն ընկնեն, ամենին կը կոտորէ: Զօրագլխի պատասխանը շատ չուշացաւ. նա մերժեց: Յովհանն առանց վայրկեան կորցնելու յարձակումն գործեց, որ Սվեստոսլաւի հասնելուց առաջ տիրէ քաղաքին: Երկար փոդերի հնչիւնով բիւզանդական զնդերը սեպաձև փաղանգով խուժեցին պատնէշների վրայ: Յովհանն ինքն էր ղեկավարում յարձակման: Մեծ էր յարձակման թափը, բայց աւելի ևս մեծ եղաւ դիմադրութիւնը, վարեգները քաջալերուած Սֆենգելի ահե-

դադող ձայնից, նետեր, քարեր և ամեն տեսակ սպանիչ նիւթեր էին տեղում բիւզանդացոց գլխին: Բիւզանդացոց պաշարման մեքենաներն ահագին ժայռի կտորներ և բռնկող նիւթեր էին արձակում դէպի քաղաքը: Վարեգների դրուժիւնը անտանելի դարձաւ շնորհիւ այս մեքենաների, նրանք այլ ևս չէին կարողանում նոյն ուժով յետ մղել յարձակումները: Վայսրն իւր արծուի հայեացքով նկատեց այս, հրամայեց վեր մագլցելու սանդուղներն յառաջ քաշել, ինքն անձամբ գնդերի մէջ պատելով՝ գրդուում էր նրանց քաջութիւնը: Ահագին աղմկով դրուած սանդուղքներն անմիջապէս լցուում են վեր մագլցողներով, որոնք իրենց սիրելի կայսեր աչքի առաջ քաջութեան հրաչքներ գործել պատրաստ էին: Յանկարծ վեր է ցատկում պաշարողների միջից մի պատանի, գրեթէ անմօրուս մի տղայ, Թէոդոս Մեղունիկոտէս, Անատոլեան գնդի մի զինուոր: Սա սուրը ձեւին, վահանը գլխին բռնած, թռչում է մի սանդուղքի վրայ, յետ է մղում իւր ընկերներին, բարձրանում է աստիճանից աստիճան սոսկալի տեղատարափի տակ և կանգնում է պատնէչի գլխին: Մի վարեգ փորձում է վայր գլորել նրան նիզակով, իսկ նա կտրում է այդ ոտխի գլուխն ու պարսպից վայր գլորում: Ապա բարձրանում է նա պատնէչի գլուխը: Այս օրինակն ազդում է բիւզանդացոց վրայ, նրանք յաղթանակի ազադակներով մագլցում են սանդուղքներով դէպի վեր, այդ մատաղ դիւցազնին հասնելու: Հետզհետէ նոր սանդուղքներ են շարուում, պատնէչները լցուում են բիւզանդական զօրքերով, վարեգները յետ են քաշուում և փողոցից փողոց հալածուելով՝ ապաստանում են պալատի պարսպի յետեր, ուր էր բոլորական թագաւորի գանձը:

Մինչ վարեգներն ապաստանում էին բոլորական թագաւորի պալատը կազմող միջնաբերդում, քաղաքն ընկաւ յոյների ձեռքը, որոնք դռները ջարդելով ներս խուժեցին և սկսան կողպտել գերել ու այրել: Գերիների մէջ էր բոլորների թագաւորը, Բորիսը, Պետրոս ցարի աւագ որդին: Վարեգները նրան իւր հօր մահուանից յետոյ գրեթէ բանտարկուած էին պահում, սրան ճանաչեցին իւր խիտ ու չէկ մօրուսից: Նա զգեցած էր արքայական հանդերձներ և ծիրանի կօշիկներ: Սրան գերեցին իւր երիտասարդ թագուհու և երկու երեխայոց հետ միասին և տարան կայսեր առաջ, որ պատուաւոր ընդունելու-

Թիւն արաւ նրան: «Տէրդ բոլորաց, ասաց քաղաքագէտ հայը, ես լեռների այս կողմն եմ անցել, որ վրէժ առնեմ այն չարիքների համար, որ քեզ հասցրել են վարեգները: Նա չեմ եկեք երբէք Բոլղարիան նուաճելու, այլ ազատելու»: Իւր նրբամիտ քաղաքականութեամբ Յովհաննը հրամայեց ազատ թողնել բոլոր բոլղար գերիներին, որ բռնել էին թշնամական գործերն սկսուելուց ի վեր: Վարեգ զօրքերի մէջ անշուշտ շատ բոլղարներ կային: Սակայն այս բոլորն անհրաժեշտ խօսքեր էին միայն հանգամանքից բղխած, աննշան գործեր Բոլղարիոյ ապագայի համար:

Կոտորածն ու կողոպուտը երկար տևեց քաղաքի մէջ: Նրբամենքը, որոնք չէին կարողացել միջնաբերդը մտնել, կոտորուեցան և կամ գերի բռնուեցան, բիւզանդացիք պաշարեցին թշնամեաց վերջին ապաստանարանը: Սկզբում սրանք մի քանի անգամ յանկարծակի յարձակումն գործեցին կողոպուտով զբաղուած բիւզանդացոց վրայ և անգգոյշներին կոտորեցին: Նրանք կոտորեցին և այն յանդուգն զինուորներին, որոնք փորձեցին միջնաբերդը մտնել փախստականների հետ միասին: Յովհանն անձամբ հասաւ պաշարման վայրն ու սկսաւ ինքը ղեկավարել գործը: Բիւզանդացիք մի առ ժամանակ յուսահատուեցան և անառիկ համարելով այդ միջնաբերդը զենքերը վայր թողին. ահա այդ միջոցին կայսրն ինքն առաջ անցաւ և այնպիսի վրտանգի մէջ մխուեցաւ, որ զօրքերը նրան ազատելու համար նորից կատաղի յարձակումն գործեցին, բայց էլի չը կարողացան առնել բերդը: Պէտք էր վերջ դնել կռուին, կայսրն հրամայեց կրակ տալ շրջապատի փայտէ պարիսպը, որից անցաւ տներնին, ուստի վարեգները ստիպուեցան դուրս խուժել: Հրդեհի մէջ շատերը կորան բարբարոսներից: Յոյները ներս խուժեցին և սկսան կոտորել մի գունդ վարեգներ վերջին դիմադրութիւնը ցոյց տուին և Վարդ Սկլերոսն իւր զնդով ստիպուեցաւ մինչև վերջին մարդը կոտորել նրանց: Այս կոտորածից ազատուեցաւ միայն Սֆենգելը, որ մի քանի մարդով փախաւ Սվետոսլաւի մօտ:

Յաջորդէ օրն Աւագ ուրբաթ էր. Չմչկիկն իւր զօրքին հանգիստ տուաւ. այդ և յաջորդ երկու օրն ևս, Չատկական տօնը կայսրը կատարեց բոլղարների մայրաքաղաքում, կիսաւեր մայր եկեղեցում: Բիւզանդական բանակի մէջ քահանայք և

վարդապետները մեծ բազմութիւն էին և հանդէսներն այնպիսի չքով էին կատարում, որ մեծ ազդեցութիւն էին թողնում պարտուածներին վրայ:

Իւր ընթացքը շարունակելուց առաջ կայսրը հրամայեց քաղաքը պաշտպանողական վիճակի մէջ դնել, քանդուած պատնէշը նորոգել տուաւ և առնուած քաղաքի անունը փոխելով՝ վերակոչեց Յօհաննուպօլիս, իւր անուամբ: Քաղաքի մէջ պաշար ամբարելով և բերդապահ գունդ թողնելով՝ նա դուրս եկաւ Սվեատոսլաւի դէմ գնալու:

Ապրիլի 8-ին կայսրը զօրքով գիմեց դէպի Դորիւստոլոն, բոլղարական երկրորդ մայրաքաղաքը, ուր Վիւսի իշխանը կենդրոնացրել էր իւր զօրութիւնը: Ճանապարհին կայսրը մի քանի աննշան բերդերի ևս տիրեց, իսկ բոլղար քաղաքներէն շատերը տեսնելով վարեգների պարտութիւնը, մտան կայսեր հովանու տակ, որ ինչպէս տեսանք, ձեացնում էր, որ եկեւ էր Բոլղարիան ազատելու:

Դորիւստոլոնը հին հռովմէական Դիւրոստոքումն է և այսօրուան Սիլիստրան, որ Ժ. դարում մի շատ նշանաւոր ամրութիւն էր: Սվեատոսլաւը իւր զօրքին հասած գծախտութեան լուրն առնելով այստեղ, կատաղեց, նա ըմբռնել չէր կարողանում, թէ ինչպէս իրենից արհամարհուած բիւզանդացիք կարողացել էին իւր լաւագոյն քաջերին յաղթել ու ջարդել, սակայն այս գոռոզ վարեզը նահանջել ասած բանը չը գիտէր: Չը նայելով իւր դառն վիճակին, նա մերժեց կայսեր առաջարկը: Յովհանն Խնայելով իւրայինների արեան, առաջարկում էր վարեգ իշխանին թողնել Բոլղարիան և քաշուել իւր երկիրը: Իւր զօրքին քաջալերեց Սվեատոսլաւն ու վառեց վրէժխնդրութեան ոգով, բոլղարներին խրատելու համար, բոլոր բոլղարական գնդերը շղթայեց, իսկ նրանց նախարարներին կամ բռնադատներին, որոնք 300 հոգի էին, գլխատել տուաւ, որովհետեւ սրանք սկսել էին թողնել վարեգներին և անցնել յոյների կողմը:

Չմշկիկը մեծ զգուշութեամբ յառաջ էր գիմում գծուաւորակիր ճանապարհով դէպի Դորիւստոլոն, կայսերական բանակի լրտեսների խմբից երեք հարիւր հեծեալ անզգուշութեամբ շատ առաջ է անցնում և պատահում թշնամեաց մի մեծ խմբի, որ 7000 հոգուց էր բաղկացած: Բիւզանդական այս յանդուգն

գունդը, որ երևի թէ վրացի կամ հայ օժանդակ խմբերիցն էին, իրենց բուռն յարձակմամբ փախցնում են մինչև Դորիւստոլոն:

ԳԼ. Թ

ՍՎԵԱՏՈՍԼԱՒԻ ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԵՂԵՐԱԿԱՆ
ՄԱՀԸ

Բիւզանդացոց և վարեգների վերջնական մենամարտը տեղի ունեցաւ Դորիւստոլոնի կամ այժմեան Սիլիստրայի առաջ: Արժէ այդ հսկայական մենամարտի առաջ կանգ առնել և հանդիսատես լինել այն հերոսութիւններին, որ արին երկու կողմն ևս, Շիւմբերժէն իւր Չմչիկին նուիրած հատորի մէջ գեղեցկապէս նկարագրել է այդ մաքառումն և եթէ տեղի սղութիւնը չ'արգելէր ինձ, սիրով յառաջ կը բերէի այդ ճարտարաբուն տեսակարարը բառացի թարգմանութեամբ, սակայն ստիպուած եմ ծայրաքաղ անելով անցնել Բիւզանդական վիպասանութեան այս Գ. գլուխը (113—184):

Բիւզանդական բանակը Դորիւստոլոնին մերձենալով հանդիպեց Սվետոսլաւի ճակատած զօրքին, որոնք թուով տասն երկու հազարի չափ էին, հետևակազօրը միջավայրում պաշտպանուած միացրած վահանների պարսպների յետևը, իսկ օժանդակ հեծեալ պածէնեզների զնդերն երկու թևերի վրայ: Պածէնեզներին հրամայուած էր հսկելու բոլորական զնդի վրայ և եթէ որ և է դաւաճանութեան փորձ տեսնէին նրանց կողմից, պէտք է կոտորէին ամենին: Յովհանն ևս իւր հետևակազօրը մէջ տեղում կարգեց, իսկ սպառազէն հեծեալներին «Անմահից» զնդի հետ միասին երկու թևերում: Հեծելազօրքի յետևում շարուած էին պարսաւորները: Բիւզանդացիք քաջալերուած էին նախընթաց յաղթութիւններով, ուստի տեղ հասնելու օրը (ապրիլի 23-ին) ճակատամարտ տուին:

Վռին սկսան բիւզանդական հեծեալները, որոնք մեծ թափով յարձակումն գործեցին վարեգների սեպաձև շարուած բանակի վրայ. Չմչիկին ինքն էր հրամանատարութիւն անում, ինչպէս թշնամու բանակում Սվետոսլաւը: Երկու գնդերի կատաղութիւնն ևս հաւասար էր. վարեգներն անյաղթելի անունը

ժառանգած լինելով՝ չէին կամենում տեղի տալ, իսկ բիւզանդացիք ձանձրացած սրանց յանդգնութիւնից յուսահատական ճիգեր էին անում յաղթելու նրանց: Վարեգների բանակի կողմն էր պատերազմական յանդգնութիւնը, բիւզանդականինը ռազմադիտութիւնը:

Տարուերուող յաջողութեամբ կռուեցան երկու կողմերը մինչև մոլթը կոխելը, ժամանակագրերի ասելով՝ այդ օրը յաջողութիւնը տասներկու անգամ մի գնդից միւսն անցաւ: Տասներորդ դարու հայ պատմագիր Ասողիկը, որ ժամանակակից էր այս դէպքերին, պատմում է, որ Յովհաննի բանակում շատ հայ զնդեր կային, սրանք էին ահա, որ երբ յոյն հեծելազօրը յետ մղուեցաւ վարեգներից, հաստատուն մնացին և պաշտպանեցին կայսեր, մինչև փախստեան դիմող հեծելաւորները կրկին ոգի առին և թշնամու վրայ յարձակուեցան: Այս դիւցազն զօրականները յարձակուեցան առիւծաբար թշնամու վրայ, որ կայսեր վրայ էին խուժել, սրի ճարակ արին նրանց մի մասն, իսկ միւսը փախցրին: «Հայերն այս ժամանակ քաջ զօրականներ էին, և աչքի էին ընկել արդէն Ասորիքում Նիկեփոր Փոկասի ժամանակ: Այս մասին յատկապէս վկայում է Արուսեանը արաբ տարեգրողը: Ճակատամարտը չէր ընդհատուում սակայն, չնայելով մերձեցող գիշերուան, ոչ մի կողմը չէր նահանջում: Վերջապէս կայսրն անձամբ վճռեց վերջ դնել զրան, նիզակը դէպի առաջ ուղղած խթեց իւր նժոյգն ու ընկաւ թշնամեաց վրայ, սլածենէզների գունդը ձախ թևի վրայ տեղի տուաւ այս բռնուն յարձակման և խառնուեցաւ, Սվետոսլաւն անձամբ օգնութեան հասաւ նրանց մի նոր զնդով, կայսրն ևս յառաջ կոչեց իւր պահեստի վերջին զնդերը: Մինչև կէս գիշեր շարունակուեցաւ այս կատաղի կռիւը, վերջապէս վարեգները դիմադրել չկարողացան և փախստի դիմեցին, որի ժամանակ յոյները մեծ բազմութիւն կոտորեցին և գերեցին: Ճակատամարտը դադարեց միայն այն ժամանակ, երբ վերջին կենդանի մնացած թշնամին քաղաքի պատնէշների յետնն անցաւ: Այս վախճանն ունեցաւ ահա 972 թուի ապրիլի 23-ի այս հռչակաւոր ճակատամարտը:

Ճակատամարտը տեղի էր ունեցել մեծ նահատակ սուրբ Գէորգի տօնի օրը, ուստի և յոյներն ու իրենց բարեպաշտ կայսրը նրան վերագրեցին իրենց յաղթութիւնը: Պատերազմի

արիւնոտ դաշտը գրաւեցին յոյներն ու մեծ խրախճանով տօնեցին իրենց այս յաղթութիւնը:

Միւս օրն առաւօտուց՝ իսկ ինքնակալը բանակը յառաջ մղեց բերդի պարսպների տակ, ուր փակուած էին Բողարիայում մնացած բոլոր վարեգները: Ձը նայելով ապրիլի 4-ի և 23-ի յաղթութիւններին՝ վարեգները դեռ ևս հզօր արայեաններ էին: Պէտք էր զգոյշ լինել նրանց յարձակմանց դէմ: Այսօրն անմիջապէս ամրացրեց իւր բանակն և սպասեց նաւատորմին, որ դեռ ևս տեղ չէր հասել: Նաւերը պէտք է փակէին վարեգների յետո նահանջման ճանապարհը ծովով: Ահռեալ Սարկաւազը նկարագրել է հակիրճ խօսքերով յոյն բանակի ամրացումը: Նրա ասելով՝ դա սովորական ձևն էր բիւզանդացոց, երբ թշնամու երկրում բանակում էին: Գորիւստոնի դիմացը մի բարձրաւանդակի վրայ Յովհանն հաստատեց իւր բանակը: Բանակետղի շուրջը մի խորը խրամ փորուեցաւ, դրանից հանուած հողը թումբ կազմեց, որի վրայ դրուեցան քարէնկեց միքենաներն և պատնէշ կազմեցին: Այս երկաթէ պարսպից ոչ ոք ներս թափանցել չէր կարող: Զօրքը ապահովապէս պատսպարուում էր այս պատնէշի յետև և դիւրութեամբ յետ էր մղում ամեն մի յարձակումն: Բանակետղի տարածութիւնը պէտք է ահագին լինէր, որովհետև այնտեղ պատսպարուած էր զօրքից զատ և ամբողջ աղին և ծառայագունդը:

Բանակն այսպէս ամրացնելուց յետոյ Յովհանն վճռեց յարձակումը դործել չը սպասելով նաւատորմի հասնելուն: Պատմագրի ասելով դա տեղի ունեցաւ մի օր յետոյ, ապրիլի 25-ին, հինգշաբթի: Օրերի թիւն ու յաջորդող գործողութիւնները ցոյց են տալիս, թէ տասներորդ դարում ինչպիսի մասթեմատիքական ճշգրութեամբ էին վարուում ռազմական գործողութիւնները. ապրիլի 23-ին յոյները կռուում են մինչև գիշեր, տասներկու անգամ յետ են մղուում և էլի յաղթում, միւս օրը փոխանակ հանգստանալու, նրանք ամրացնում են իրենց բանակը և յաջորդ օրը, 25 ին ապրիլի յարձակում Գորիւստոնի վրայ:

Առաջին յարձակումն սկսաւ առաւօտեան վաղ և տևեց ամբողջ օրը, յոյները բաւականանում էին միայն քարեր արձակելով, վարեգներն ևս նրանց պատասխանում էին պատնէշների վրայից. այդ օրը բիւզանդացիք կարող չեղան մերձենալ

պարսպներին, գիշեր վրայ հասաւ թէ չէ, կայսրը յետ կանչեց զօրքը: Բայց հազիւ թէ դադրած բիւզանդացիք բանակն էին մտել և ընթերելու էին պատրաստուում, որ գէտերը նշան տուին, թէ վարեգներն երկու կողմից յարձակումն են գործում: Սյս անգամ վարեգների մեծ մասը ձիաւորուած էին, յոյս ունենալով յոյների հետ այդպէս աւելի յաջողութեամբ մաքառելու: Քաղաքի արևելեան դռնից վարեգները դուրս խուժեցին և յարձակուեցան Պետրոս Փոկասի գնդի վրայ, որ արևմտեան զօրախմբի զօրավարն էր, իսկ արևմտեան դռնից խուժեցին Անատոլեան գնդի վրայ, որի զօրագլուխն էր արի Վարդ Սլլեքոսը: Բիւզանդացիք մեծ դժուարութեամբ յետ մղեցին այս յարձակումը կէս գիշերին: Հեծեալ վարեգները կարող չեղան մաքառել յոյների դէմ, որովհետև նրանք ոչ ձիու վրայ նստել գիտէին և ոչ էլ հեծեալ կռուել: Բիւզանդացիք իրենց երկար նիզակներով փախստեան մատնեցին այս անվարժ հեծեալներին: Շատերը կոտորուեցան այդ գիշերը: Դժուարին եղաւ փառեզ հետևակներին յետ մղելը: Յոյն ժամանակագրի ասելով՝ յոյները ոչ մի մարդ չը կորցրին այդ պատերազմում, որ հաւանական չէ անշուշտ:

Հասաւ վերջապէս և բիւզանդական փառաւոր նաւատորմիլը ծովակալ Լևոնի հրամանատարութեամբ: Նաւերը փակեցին վարեգների նահանջի ռզին: Յոյն զօրքերն ուրախութեան աղաղակով ողջունեցին նաւատորմի ժամանումը: Մեծ եղաւ վարեգների սարսափը հրընկեց նաւերի տեսքի առաջ, որովհետև ի մանկութենէ լսել էին նրանք այդ ծովային հրէշներէ մասին, որ վառել ու լափել էր Իգորի արչաւախումը: Անմիջապէս նրանք ցամաք հանեցին իրենց մակոյկները, որոնցով եկել էին հեռաւոր հայրենիքից: Այդ մակոյկները մի մի ծառի բնից փորուած թեթև նաւակներ էին, որոնցով վարեգները լողում էին գետերի վրայ, իսկ սահանքներում ցամաք էին հանում և ձեռքով տանում մինչև նաւարկելի գետեզրերը: Յոյներից ազատելու համար այս մակոյկները դիզեցին նրանք Խորհատոյնի պարսպների տակ, ուր գետն էր հոսում, այսպիսով նրանք կամենում էին ազատել իրենց փրկութեան այդ վերջին յոյսը:

Ամբողջ գիշերն յոյն բանակում լսուում էր վարեգ զօրքի լաց ու կոծը, նրանք կատարում էին սգոյ հանդէսը, տրիզ-

Նախ: Այս կոծին մասնակցում էին և կանայք, որոնց ձայնը իշխում էր տղամարդոց խաղաղ ձայնի վրայ: Դուռն խառն էին սգոյ խաղերը, որոնցով վարեգները սովոր էին փառաւորելու իրենց սպանած ընկերի փառքն ու նրանց մուտքը վալհալլա:

Ապրիլի 26-ին Սվետոտսլաւը քաղաքի մէջ առաւ դուրսը, ամբողջութիւնները պաշտպանող, վարեգ զնգերն ևս: Յովհանն ճակատը յարդարեց, վարեգներին դուրս հրաւիրեց մարտի, բայց նրանք փակուած մնացին և չեկան կռուելու: Երեկոյեան միայն, երբ բիւզանդացիք յոգնած և քաղցած դիմում էին ընթերելու, ստիպուեցան յարձակուող վարեգների դէմ դուրս գալու: Այդ օրը կայսրն ընդունել էր Կոնստանդիա և մի քանի այլ քաղաքների ներկայացուցիչներին, որոնք եկել էին իրենց քաղաքների բանալիքն յանձնելու: Կայսրն ընդունեց դրանց սիրով և բերդապահներ ուղարկեց գրաւելու այդ քաղաքները:

Մինչ յոյներն անկասկած էին, վարեգները դուրս խուժեցին բոլոր դռներից և ընկան նրանց վրայ: Այդ գիշերուան մարտըն աւելի կատաղի և արիւնահեղ էր. մի վայրկեան յաջողութիւնը կարծես թէ անցել էր իսկ վարեգների կողմը, սակայն մի հանգամանք փոխեց ճակատամարտի ելքը: Սֆենգելը, Պերիասլաւեցի հերոսն սպանուեցաւ մի հասարակ յոյն զինուորից: Սրա մահը պատճառ եղաւ վարեգների չփոթութեան և յետ նահանջելուն: Չը նայելով այս դժբաղդութեան, նրանք դեռ շարունակեցին կռիւն ու քաղաք չը մտան, կայսրը փորձեց նրանց շուրջը պտտել և ճանապարհը կտրել, վտանգը նըշմարելով՝ վարեգները կամեցան յետ նահանջել, բայց արդէն ուշ էր: Փախչող վարեգները ցրուեցին դաշտի վրայ և բիւզանդացիք մեծ կոտորած արին, սակաւները միայն կարողացան քաղաք մանել հեռաւոր դռներով: Ասիացի զինուորներից մէկը Թէոդոր Լալական, որ յայտնի էր իւր անսովոր յանգեցումութեամբ, զարմացրեց ամբողջ բանակն իւր արած կոտորածներով, նա այնպիսի ուժգին հարուածներ էր տալիս, որ կտրում էր թրով սաղաւարտն ու զլուխը միանգամից:

Վերջապէս կայսրը յետ կանչեց իւր յոգնած զօրքը, մեծ քանակութեամբ պարէն բաշխել տուաւ նրանց և չրջելով զնգերի մէջ վառեց նրանց արիասրտութիւնը իւր ճառերով: Վարեգները միայն այժմ փակուեցան բոլորովին Դորիւստոլոնում և բիւզան-

դացիք յուսահատուած յարձակումներէց, սպասեցին պաշարմամբ առնելու քաղաքը:

Մի փոքրիկ յաջողութիւն ձեռք բերին վարեգները նոյն այդ գիշերը, ապրիլի 27-ից 28-ը, օգուտ քաղելով մթութիւնից և փոթորկից երկու հազար հոգի իրենց նաւակներով եզերք դուրս եկան, ինչ որ պաշարեղէն գտան բարձեցին նաւերն և կոտորելով յոյն բանակի ծառաներից շատերին, մտան քաղաքը: Յովհանն կատաղեց յոյն նաւատորմի դէմ և խիստ հրամաններ տուաւ ապագայի համար: Այժմ Կորինտոսոնը մտադիր էր նա քաղցածութեամբ ստիպելու որ իւր ձեռքը մատնուի:

Մինչ կիւռ ժամն այս հերոսական կռիւն էր մղում Բիւզանդիոյ գոյութիւնն ապահովելու համար, քիչ մնաց զրկուէր գահից. արևելեան կայսրութեան մէջ այնքան սովորական դարձած դաւադրութիւններէց մէկը Կ. Պօլսում քիչ էր մնացել որ յաջողուէր: Այս անգամ ևս Փոկասներն էին դաւադրութիւն յարուցանողը: Յովհանն իւր մեղմութեամբ և մարդասիրութեամբ խնայել էր Լևոն Փոկասի և նրա որդու Նիկետաս Փոկասի կեանքն ու փոխանակ գլխատել տալու կամ կուրացնելու, հրամայել էր կուրացումը ձեացնել և արգելել Լիդքոս կղզու՝ Սըրանը կաշառելով իրենց պահապաններին, փախել էին Մեթեմնէից և նաւակով հասել Կ. Պօլիս, այդ տեղ դեռ չատ էին Փոկասների կուսակիցը, որոնց միջոցով յոյս ունէին Սըրազան պալատը մտնել և կայսր հրատարակել Լևոնին: Կամենալով իրենց կողմը դրաւել կայսերական մետաքսեղենի գործարանի գլխաւորին, որ նա ևս իւր բազմաթիւ գործաւորներով օժանդակէ գործին, դաւադիրներէից մին գնաց նրան յայտնելու դադտնիքը, սա առ երեսո համաձայնեց և ապա մատնեց նրան Վասիլ Ներքինուն և Լևոն ծովակալին, որոնք այդ ժամանակ մայրաքաղաքումն էին: Վասիլ Ներքինին գլուխ կորցնող մարդ չէր, ուստի անմիջապէս զօրքով շրջապատեց դաւադիրներին, Սուրբ Սօֆիայից, ուր ապաստանել էին Փոկասները, դուրս քաշեց նրանց և ուղարկեց իշխանաց կղզու վանքերից մէկն, ուր ապա կուրացրին նրանց և մինչև իրենց կեանքի վերջը պահեցին: Այս անգամ միայն ընկճուեցան այս անհանգիստ դաւաճանները:

Նոյն այս ժամանակ, պատմում է Սկիլետէս ժամանակագիրը, արժանի յիշատակութեան մի իրողութիւն պատահե-

ցաւ: Ծերակուտի անգամներից մէկի պարտիզում գտան մի մարմարէ տախտակ մի տղամարդու և մի կնոջ պատկեր վրան փորուած և հետևեալ արձանագրութեամբ. «երկար կեանք Յովհաննիս և Թէոդորային, քրիստոսասէր թագաւորողաց»: Շատերն հետաքրքրուեցան այս մարգարէական քարով, ասում է պարզամիտ ժամանակագիրը: Նրանց թուում էր, որ դա իրերի դրութիւնն էր գուշակում, առաւել թերահաւատները կասկածում էին մի խաբերայութիւն և կեղծիք էին նկատում պարտիզի տիրոջ կողմից դէպի կայսրը: Յս ոչինչ չեմ հաստատում, աւարտում է խոհեմ մատենագիրն իւր խօսքը, որովհետև չը գիտեմ թէ ո՞ր կողմն է ճշմարտութիւնը *)»:

Յովհաննիս առանց մի վայրկեան անգամ հանգիստ տալու շարունակում էր Դորիւստոլոնի պաշարումն, որ երկու ամիս ու կէս այլևս տևեց, թերևս վարեգներն օգնութեան էին սպասում, կամ յոյս էին դրել Կ. Պօլսի դաւադրութեան յաջողութեան, որ առանց յարձակման փորձ անելու նստած էին: Յովհաննը մտադրուել էր քաղցով առնելու քաղաքը, ուստի օրէ ցօր խստացնում էր պաշարումը, միւս կողմից ևս մեքենաներով ջանում էր քանդել պարիսպները: Պաշարման մեքենայից հրամանատարն էր հռչակաւոր Յովհան Գուրգէն՝ զօրավարն, որ արդէն ծեր էր և արեցցութեան մատնուած: Յուլիսի 19-ին, կէսօրուանից յետոյ վարեգները յարձակումն գործեցին մեքենայից վրայ: Գուրգէնը ճաշից և գինուց ծանրացած քնած էր, երբ խմաց տուին թշնամու յարձակումը, նա դեռ թմրած ձիու վրայ թռաւ և յառաջ անցաւ իւր գնդի հետ միասին, սակայն յանկարծ վայր գլորուեցաւ ձիուց և վարեգները կայսեր տեղ դնելով նրան թափուեցան վրան: Մի վայրկեանի մէջ թշնամիք գլխատեցին նրան և յետ քաշուելով ցցեցին նրա գլուխը պատնէշներից մէկի վրայ: Բիւզանդական բանակի համար այս մեծ կորուստ էր, որ սիրտ տուաւ թշնամեաց:

*) Ահա մի բանաձև, որ շատ էին սիրում բիւզանդական ժամանակագիրներն և որ յաճախ գործ է գնում և մեր պատմահայր Խորենացին, անշուշտ նրանց հետևելով Այս առթիւ յիշեցնում եմ Խորենացու հետազօտողներին այն բազմաթիւ նմանութեան կէտերը, որ կան մեր պատմահօր երկի և բիւզանդական ժամանակագրողների երկերում: Սրանցից են և տեղերի առնուանց այն կամայական բացատրութիւնները, որ այնքան սիրում է Խորենացին, տես Շլիւմբերգէ, երես 73. ծանօթ. 1:

Յաջորդ օրը, յուլիսի 20 ին, Սվետոսլաւը միանգամ ևս փորձեց բախտը: Բոլոր զէնք կրելու ընդունակ զինուորները ժողովեց նա և իւր հրամանատարութեամբ դուրս խուժեց, Վարեգների բանակի մի թեկն հրամայում էր Սվետոսլաւից յետոյ երկրորդը, Իկմոր հերոսը, որ մեծ հռչակ ունէր վարեգների մէջ: Արդէն իսկ երկար ժամանակ տևում էր արիւնահեղ կռիւը, բիւզանդացիք հազիւ դէմ էին դնում այս բուռն յարձակման, Անմահից գունդը հալուումէր հետզհետէ, երբ սրբաւնցից մէկը, Վրէտէի արար խալիֆի որդին, Անիմասը սպանեց վարեգ հերոս Իկմորին և վախճան տուաւ ճակատամարտին: Վարեգները մեծ կորստով փախան և մտան քաղաքը, նոյն իսկ Սվետոսլաւը պիտի գերի ընկնէր, բայց օգուտ քաղեց մթու թիւնից և փախչելով ազատուեցաւ:

Գիշերը մի սոսկալի տեսարան բացուեցաւ բիւզանդական բանակի առաջ: Վարեգներն սկսան իրենց սգոյ ողբն և երբ յուսինը բարձրացաւ երկնականարի վրայ, դուրս տողացին այս հիւսիսային հսկաներն ու սկսան ժողովել իրենց ընկերների գիակաները, դրին հսկայական խարոյկների վրայ և սկսան այրել: Քաղաքից հանեցին բազմաթիւ գերի յոյներ և բոլորներ, զխատեցին դրանց մեռած հերոսները հոգիք ամօքելու համար և ձգեցին խարոյկների վրայ: Այս գոհերի մէջ կային և կտնայք ու մանկունք, այս վերջիններիս առաջ խեղդում էին նրբանք և ձգում գետը: Ստնտեայ մանուկների հետ միասին նրանք գետն էին ձգում և աքաղաղներ:

Յաջորդ օրն, երբ յոյներն սկսան կողոպտել դաշտում մնացած վարեգների գիակաները, դրանց մէջ գտան շատ կանայք, որ կռուել և ընկել էին իրենց ամուսինների հետ միասին:

Այս անգամ ևս ընկճուելով վարեգներն սկսեցին յուսահատուել. արդէն իսկ սակաւաթիւ, պաշարմամբ վերջին նեղութեան հասած, օգնութեան և նահանջի յոյսները կտրած՝ նրանք անձնատուր լինելու էին մտածում, երբ Սվետոսլաւը նրանց խորհրդի հրաւիրեց, յուլիսի 21-ի առաւօտեան: Խորհրդի մէջ կարծիքները բաժանուեցան, ոմանք խորհուրդ էին տալիս գիշերով նաւերը մտնել և փախչել, այլք կամենում էին խաղաղութիւն անել յոյների հետ: Լուութեամբ այս ամենը լսելուց յետոյ Սվետոսլաւը գոչեց որոտածայն, որ պէտք էր կռիւը շարունակել: «Աւելի լաւ է մեռնել փառաւոր մահուամբ, գոչեց

նա, քան թէ ապրել անարգուած»: Այս խօսքերն հրճուանաց աղաղակներով ընդունուեցան, նրանք վճռեցին մի փորձ ևս առնել յաղթելու կամ մեռնելու:

Վերջին կռիւն սկսաւ: Վարեգների զնդերը վահաններով պատսպարուած և խիտ շարքերով դիմեց բիւզանդացոց վրայ: Սվեատոսլաւը քաղաքի դռները փակել էր տուել փախչողների յոյսը կտրելու համար: Յովհանն իւր զօրքի ընտիրձգնդերն յառաջ մղեց: Նրկու կողմն ևս պատրաստ էին մեռնելու բայց մի քայլ դէպի յետ չ'անելու:

Մի վայրկեան ընկճուելու վրայ էին յոյները, որոնք ամարային տօթի տակ, ծարաւից պապակուած և սպառազինութեան ծանրութիւնից յոգնած սկսան տատանուիլ: Յովհանն նկատեց իւրայինների թուլանալն ու մղուեց պատերազմի մէջ, ուր իւր անձնական քաջութեան օրինակով սիրտ տուաւ ամէնքին: Նոյն ժամայն հրամայեց զօրքին ջուր ու գինի բաժանել, որ շունչ առնեն: Ոգի առած յոյներն սկսան կրկին յառաջ մղուել, բայց թշնամիք տեղի չը տուին և ճակատի ելքը մնաց անորոշ: Կռիւը մղուում էր քաղաքի դռների առաջ, ուր հեծեալների համար տեղ չը կար շարժուելու: Կայսրը հրամայեց իւր հեծելազնդին փախուստ ձեացնել և թշնամուն քաշիլ դէպի դաշտը: Կայս նենդութիւնը յաջողուեցաւ: Վարեգները կարծելով թէ յոյները փախչում են, սկսան հալածել նրանց և դաշտին հասնելով ստիպուեցան դէմ դնել փախստից յետ դարձող յոյներին: Սրանց զօրավարն էր Թէոդոր Միսթացին, որ յանկարծ վայր գլորուեցաւ և մնաց ձիու տակ: Նրա շուրջը կատաղի կռիւ սկսաւ, բիւզանդացի զօրավարը մեծ ուժի տէր լինելով բռնեց մի վարեգի գօտուց և իբրև Վահան պաշտպանուեց նրանով իւր վրայ տեղացող հալածանքներից, մինչև հասաւ իւրայինների մօտ իւր տարօրինակ գերու հետ միասին: Դեռ անորոշ էր կռուի ելքը: Նրկու բանակներն ևս մի առ ժամանակ կանգ առան: Այս միջոցին կայսրը կամենալով խնայել իւրայինների առիւնը մի փորձ ևս արաւ, նա դիմեց Սվեատոսլաւին բաների միջոցով և ասաց. «Աւելի լաւ է մեր կռիւն աւարտենք երկուսն էրիցս մէկի մահուամբ, քան թէ ամբողջ ազգի կորստով միայն մի մարդու օգուտը ձեռք բերենք»: Այս առաջարկութեան Սվեատոսլաւը յանդգնութեամբ պատասխանեց, որ նա կարիք չ'ունի իւր թշնամու խորհուրդներին, որ ինքը գիտէ իւր անհ-

լիքը, որ եթէ յունաց կայսրը ձանձրացել է կեանքից, շատ միջոցներ կան կեանքից ազատուելու, որ նա կարող է ընտրել, իսկ ինքը կամենում կուրը շարունակել:

Այս մեծամիտ պատասխանից յետոյ Յովհանը վճռեց մշանդամից վերջ դնել այս կռուին: Վարդ Աղեքոսին իւր գնդով ուղարկեց գրաւելու քաղաքի և վարեգների բանակի միջավայրը, որպէս զի կտրէ վարեգների փախստեան ճանապարհը, միևնոյն ժամանակ հրամայեց Ռոմանոս պատրիկին, Ռոմանոս Լեկապէն հայ կայսեր թոռանը և Պետրոս զօրաւորին վարեգների ճակատը գրաւելու. կուրը վերսկսաւ, բայց մնաց անորոշ: Անեմաս կրեացիին վստահ իւր երեկեան յաջողութեան վրայ, դուրս եկաւ Սիեստոսլաւի դէմ, որ իւր գունդը վառելու համար յառաջ անցած յարձակուել էր յոյների վրայ: Մի հարուածով նա ձիուց վայր է գլորում Սիեստոսլաւին, բայց չէ կարողոնում սպանել նրան, սպառազէնը չէ թոյլ տալիս, որ թուրը մարմնին դիպչի: Վարեգները վրայ են թափում և Անիմասին ձիուց վայր գլորելով յօշոտում են տապարհներով: Այս յաջողութիւնից սիրտ առած սրանք կրկին մեծ թափով խուժում են յոյների վրայ: Կայսրը անցնում է Անմահների գնդի գլուխն և անձնական քաջութեան օրինակով նորից վառում իւր գնդերը. նոյն վայրկենին մի երկնային նշան—ինչպէս հաւատում էին բարեպաշտ բիւզանդացիք—խրախուսեց նրանց, երկինքը ծածկուեցաւ ամպերով և մի սաստիկ փոթորիկ բրդաւ:

Փոշու ամպերը ծածկեցին վարեգ զօրքի աչքերն և նոյն ժամայն մի այլ հրաշք ոգի տուաւ յոյներին և երկիւղ ազդեց հակառակորդներին. երկու բանակներն ևս պարզապէս տեսան, որ մի սպիտակազգեստ հեծեալ հոռոմների բանակի գլուխն անցած դիմում էր դէպի վարեգները: Սպիտակազգեստ հեծեալն ընկաւ վարեգների շարքերի վրայ և սկսաւ կոտորել, նրան հետևեցին յոյն զօրքերն և յաղթութիւնը տարան: Ճակատամարտից յետոյ աներևութացաւ այդ քաջն և չը նայելով, որ կայսրը շատ փնտռել տուաւ, որ չնորհակալութիւն անի, բայց չը գտաւ: Ամենքն էլ հաւատացին, որ դա սուրբ Թէոդորոս զօրավարն էր, որի տօնն էր այդ օրը: Թէոդոր զօրավարը բիւզանդական բանակի հովանաւորն էր, սրան շատ էր յարգում Չմշկիկն և ամէն անգամ պատերազմի գնալիս օգնութիւն էր կոչում իրեն և համարում էր իւր պաշտպանը: Աւանդում

են իսկ, որ Կ. Պօլսի մայրապետներէց մէկը տեսիլք է ունեցել, որի մէջ Տիրամայրն երևացել և հրամայել է սուրբ Թէոփորոսին օգնութիւն հասնել Յովհաննին: Այս հաւասան աւելի ամբացնելու համար Չմշկիկն ապագայում այդ սրբի վկայարանը վերաշինեց և նւթանայա քաղաքի անունն ևս, ուր այդ վկայարանն էր, փոխեց Թէոփորոսօլիս:

Ինչ էլ կուզէ լինի, թէ արդեօք Յովհանն և իւր զօրքը տեսան այս սուրբ զինակցին, թէ դա մի բարեպաշտ խաղ էր Յովհաննի կողմից իւր զօրքի եռանդը վառելու համար, այսքանը հաւատարի է, որ դրա շնորհիւ յաղթեցին յոյները: Հակառակորդները զօրքը պաշարուելով ամեն կողմից ցրուեց և փախստի ժամանակ ոտնատակ եղաւ, այդ օրը գրեթէ բոլոր վարեդ դօրականները, որ կենդանի մնացին, վիրաւորուած էին, նոյն իսկ Սվետոսլաւը: Լեոն Սարկաւազի չափազանցութեամբ այդ օրը ընկան տասն և հինգ հազար վարեդներ, մինչ յոյները կորցրին երեք հարիւր յիսուն մարդ:

Սվետոսլաւն իւր զօրքի մնացորդով փակուեցաւ քաղաքում և ամբողջ գիշերն անցրեց բարձրաձայն ողբով: Յուսահատութիւնը տիրեց վարեդներին, նրանք վճռեցին հաշտութիւն խնդրել: Սվետոսլաւը յուլիսի 25 ի առաւօտը դեսպաններ ուղարկեց Յովհաննի մօտ և հաշտութիւն խնդրեց: Նա խընդրում էր թոյլ տալ իրեն թողնել Բուղարիան և հեռանալ իւր բանակի մնացորդներով, վարեդներին կրկին ընդունել կայսրութեան բարեկամների շարքն և իրեն սլաշար տալ վերադարձի համար: Նա խոստանում էր չը յարձակուիլ ալ ևս Քերսոնիսի վրայ, որ բիւզանդական հիւսիսային կալուածներից միակ մնացորդն էր, մինեւոյն ժամանակ խնդրում էր թոյլ տալ և վարեդներին ազատ առևտուր անել Կ. Պօլսի հետ: Քսան երկու հազար հոգի էին մնացել Սվետոսլաւի զօրքից, որոնց պաշար տալով կայսրը թոյլ տուաւ իրենց մակոյկներով անցնել Դանուբի միւս կողմը: Խաղաղութեան դաշն հաստատուելուց յետոյ կայսրը տեսակցութիւն ունեցաւ բարբարոսների իշխանի հետ: Սվետոսլաւի փորձանքները զեռ վախճան չէին առել, հասնելով գրեթէ իւր հայրենիքի սահմաններին, նա սպանուեցաւ պաժէնէզներից, որոնք այս մեծ արշաւանքի մնացորդները ոչնչացրին 973 թուին. Սվետոսլաւի կառափից մի արժաթապատ ըմպանակ շինեցին այս վայրենիք:

Յաղթական կայսրը վերանորոգել տուաւ ակերուած ամրոցները, Բոլղարիայում զինուորական վարչութիւն հաստատեց և շտապեց դէպի մայրաքաղաքը: Կայսեր յաղթական ընթացքին շուք էին տալիս բոլղար թագաւորազն գերիք և փարթամ աւարը, որի մէջ նշանաւոր էր Տիրամօր մի հռչակաւոր պատկերը: Այս պատկերը մինն էր այն ժամանակներում այնքան հռչակաւոր «Անձեռագործ» պատկերներից, որ երկար ժամանակ իբրև հրաշագործ սրբութիւն յարգուում էր բոլղարներէ մայրաքաղաքում:

Յովհանն ամուսը գործեց քաղաքի Ոսկէ դռնից: Յաղթանակի հանդէսը տեղի ունեցաւ օգոստոսին: Բիւզանդական բոլոր հանդէսները քիչ շատ նման են միմեանց, դրանց մէջ առաջին տեղը գրաւում էր հոյակապ շքախումբը բազմաթիւ պաշտօնէութիւններից, զինուորականներից, հոգևորականներից, գերիներից և զօրքերից: Հանդիսին շուք էին տալիս երգերը, ցնծութեան աղաղակները, երաժշտութիւնն ու ճառերը: Չմըշկիկն այնպիսի մեծ գործ էր կատարել, որ անշուշտ նրա յաղթանակն առանձին փայլ պիտի ունենար, նա կայսրութիւնը փրկել էր կոթսոյից, գրաւել էր մի ամբողջ թագաւորութիւն և տէրութեան սահմանը կրկին հասցրել էր Դանուբին, որ այնքան տարի խլուած էր յոյներից: Քաղաքի ամբոխն ամբողջապէս, բոլոր քաղաքացիք ծաղկապսակ դուրս եկան պարսպներից միւս կողմը պատրիարքի, հոգևորականութեան, պալատի և ծերակուտի առաջնորդութեամբ, որոնք ամենքն էլ իւր անունն էին փսուաբանում, երգում էին սովորական օրհներգները, նրան ընծայում էին պսակներ, ոսկեղէն և ակներով ընդելուզած զայսոններ: Այս ընծաները մատուցանում էին քաղաքի մեծամեծները. իսկ ժողովուրդը նուիրում էր միայն ծաղկէ պսակներ: Մեծ յաղթանակի կարգով նա պէտք է քաղաք մտնէր մի հին ձևի կառքով, որին լծած էին 4 ճերմակ ձի: Յովհանն իւր բարեպաշտութեան մի օրինակ ևս տուաւ, նա հրաժարուեցաւ կառք նստել, այլ կառքի վրայ բազմացրեց իւր աւարի թանկագին գոհարը, Տիրամօր հրաշագործ պատկերն, իսկ ինքը նժողդ հեծած մտաւ քաղաք: Կարելի է երևակայել, թէ ինչ ազդեցութիւն գործեց ինքնակալի այս համեստութիւնը բարեպաշտ բիւզանդացոց վրայ: Պճնուած քաղաքի փողոցներով թափօրն հասաւ մայր եկեղեցին, ուր գոհաբանական տ-

ղօթքներից յետոյ, կայսրն իւր ձեռքով եկեղեցուն ընծայեց բոլղարական թագաւորական թագը:

Եկեղեցուց դուրս գալով կայսերական թափօրը մի առ ժամանակ կանգ առաւ Աւգուստէոնի հրապարակում, ուր մի հզերական հանդէս կատարուեցաւ: Խռնուած ժողովրդի առաջ կայսրը իւր առաջ բերել տուաւ բոլղարների երիտասարդ թագաւոր Բորիսին, որ հետիոտս հետեւել էր կայսեր յաղթական ընթացքին: Երբ գահավէժ իշխանը կանգնեց Յովհաննի առաջ, նա հրամայեց, որ Բորիսն իւր ձեռքով վայր դնէ իւր թագաւորական պատուի նշանները: Դժբախտ գերին մի առ մի վայր առաւ իւր թագը, ակներով ընդելուզեալ ծիրանին և կարմիր կօշիկները հանեց, որ բոլղար թագաւորները կրում էին յոյն կայսրների պէս: Այս քաղաքական հանգէսը նրա համար էր, որ կնքէ Բոլղարիոյ կայսրութեան հետ միացումն, բայց որովհետեւ ինքը կայսրը միշտ մեղմ և զթոտ էր, ուստի անմիջապէս Բորիսին մագիստրոսութեան պատիւը տուաւ: Բորիսի միւս եղբայրը, Ռոմանոսն աւելի սոսկալի վիճակի եւթարկուեցաւ, նրան ներքինացրին: Այսպէս վերջացաւ բոլղարական առաջին հարստութիւնը:

Դրաւուած Բոլղարիան կայսրութեան հետ միացնելու և նրա սահմաններն ապահովելու համար Յովհաննը գործ դրաւ այն միջոցը, որ սովորական էր կայսրութեան մէջ: Կայսեր հրամանով Պաւղիկեան աղանդաւորները, այս «արեւելի կալվինականները, խլուեցան իրենց հայրենի հողից, Փոքր Հայքից, և տեղափոխուեցան Թրակէ, Ֆիլիպպոպոլի գաւառը բալկանների ստորոտը: Թէ այս քաղաքի և թէ ամբողջ երկրի զինուորական պահպանութիւնը յանձնուեցաւ զրաւնց: Այս աղանդաւորներին տեղափոխելն իբրեւ թէ Յովհաննը կատարել է Անտիոքի թովմաս պատրիարքի խորհրդով, ինչպէս ասում է Սկիւետիսը, թէ պէտ և պատմութեան բոլոր ընթացքից երևում է, որ դա մի սխառեմ էր և ո՛չ թէ լոկ քարեպաշտական գործ: Պաւղիկեանները վտանգաւոր էին արեւելեան սահմաններում, որովհետեւ նրանք իբրեւ հալածուած աղանդաւորներ դաւաճանել կարող էին յոյներին և բարեկամանալ սարակինոսներին, մինչդեռ արեւմուտքում նրանք ամրակուռ պարիսպ էին օխտութեան համար ընդդէմ վայրենի կռապաշտների: Պաւղիկեանները նշանաւոր և յանդուգն զօրականներ էին: Սրանք միանալով իրենց

ցեղակից հայերի հետ, որ նոյնպէս գաղթեցրած էին այս կողմերը, բռնացան տեղացիների վրայ և տարածեցին իրենց աղանդը: Այս արիւնածարաւ աղանդաւորները դեռ ևս կային չորրորդ խաչակրաց ժամանակ, որոնք դրանց մնացորդներին ոչնչացրին:

Չմշկիլը յաղթանակից յետոյ ամբողջ ձմեռը հանդէսներ տուաւ ժողովրդին և առատութեան մէջ պահեց այդ միշտ դժգոհ ամբոխը: Իբրև ճշմարիտ հայր իւր հպատակներին նա վերցրեց ամբողջ կայսրութեան երկրներից ատելի «ծխահարկը», որով նրա ժողովրդականութիւնը մեծ ծաւալ ստացաւ:

Իւր բարեպաշտութեան մի այլ օրինակ ևս տուաւ Կիւստանը. նա իւր դրամների վրայ սկսաւ Փրկչի պատկերը կոխել տալ, իսկ հակադարձ երեսի վրայ դրօշմել տուաւ «Յիսուս Քրիստոս թագաւոր թագաւորաց»:

ԳԼ. Ժ.

ՉՄՇԿԻԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱԽԱՆԻՔԸ ՍԱՐԱԿԻՆՈՍՆԵՐԻ ԴԵՄ

Արեւմտեան սահմաններում միայն վարեգների հետ չէր կայսրութեան կռիւը. Նիկեփոր Փոկասի վերջին տարիները բիւզանդացիք ստիպուել էին Սիկիլեան թողնել արաբների ձեռքին, որոնք այդ կղզուց անդադար արշաւանքներ էին գործում Իտալիա և աւերում կայսրութեան գաւառները: Իտալիայում մի աւելի մեծ ոսոխ ունէին արևելեան կայսրները՝ դա էր Գերմանիոյ հռչակաւոր Ոթոն Ա. կայսրը: Սրա քաղաքական ծրագիրն էր իսկապէս տէր դառնալ արեւմտեան կայսրութեան, ամուսնացնել իւր որդի Ոթոնին մի ժիրտնեթին իշխանուհու հետ և իբրև օժիտ Իտալիան ձեռք բերել: Այս խնդրի մասին բանակցութիւնները շատ անյաջող էլք էին ունեցել Նիկեփորի հետ, որի մահուամբ կրկին նորոգուեցաւ. Չմշկիկն իւր ձեռքերն ազատ պահելու համար համաձայնեց գերմանական թագաժառանգին տալ Ռոմանոս Բ-ին Թէոփանոսի դուստր Թէոփանոյին *)

*) Բիւզանդացի ժամանակագիրները լռում են այդ մասին, այս ամուսնութեան վերաբերութեամբ տեղեկութիւն ունինք միայն արեւմտեան աղբիւր-

առանց որ և է օժտի: Այսպիսով 973 թուին Իտալական խնդիրն ևս լուծումն առաւ, մնաց յաւիտենական կռիւը սա-
րակինոսների հետ դեռ ևս շարունակելի:

Կայսրութեան արեւելեան սահմանազխում վիճակը հետե-
ւեալն էր. Նիկեիոյ Փոկասի մահուան տարին յաղթական բիւ-
զանդացիք գրաւել էին Հալէպն ու Անտիոքը, որի առումը մեծ
ցաւ էր պատճառել ամբողջ մահմէդական աշխարհին: Չմշկիկի
գահակալութեան տարուայ, 970 թուից սկսուած մի մեծ դաշ-
նակցութիւն կազմուեցաւ յունաց դէմ, այդ դաշնակցութեան
մէջ էին բոլոր մահմէդական երկրները, Նզիպոսը, Պարսկաս-
տանը, Յալմացիք և ամբողջ Արաբիան: Հարիւր հազար իսլամ
զօրք խմբուեցան Էմիլ Ջոհարի հրամանատարութեան տակ, որ
եկաւ Անտիոքը պաշարելու: Ջոհարը Մուկը ամիրայի զօրա-
վարն էր, որ նոր էր հաստատել իւր աթոռը Կահիրէում, նա
ինքն անձամբ չէր դուրս եկել բիւզանդացոց դէմ, այլ ուղար-
կել էր իւր ստորագործաւորներից մէկին Անտիոքն առնելու: Ան-
տիոքը հինգ ամիս պաշարեցին եգիպտացիք և առնել չը կա-
րողացան, նրանց հեռանալուց յետոյ երկրաշարժը կործանեց
Անտիոքի պարիսպների մի մասը, որը նորոգելու համար Չմշկի-
կըն ուղարկեց Միքայէլ Ալբուրջիին 12,000 գործաւորներով և
որմնագիրներով, որոնք վերաշինեցին պարիսպն և Միքայէլ իշ-
խանը դարձաւ դուքս Անտիոքի: Նոյն տարուան ընթացքում
բիւզանդացիք խլեցին սարակինոսներից և նշանաւոր Մանագ-
կերտ բերդը Հայաստանում: Աբուլֆէդա արաբ ժամանակա-
գիրն ասում է. «ամբողջ ծովեզրեայ Ասորիքն և Նիպոտի եզեր-
քներն յունաց ձեռքն էին անցել, ոչ ոք չէր մնացել դրանց
ետ մղող, այլ ևս ոչ ոք չէր պաշտպանում այդ երկիրը նրանց
դէմ և երկիրը դատարկ էր բոլորովին պաշտպաններից»: Յունաց
այս գերակշռող գիրքը միանգամից խախտուեցաւ Փաթմեան տան
խալիֆի Նզիպոսում հաստատուելով, որովհետեւ նրա հուշակաւոր

ներեց, որոնց մէջ սակայն կասկածի ձայներ չեն լսում, որ Չմշկիկը խաբել է
Ութոնին և փոխանակ ծիրանածին կայսրուհի ուղարկելու արեւմուտք, իւր ազ-
գականներից մի աղջիկ է ուղարկել: Նթէ ճշմարիտ է այս ենթադրութիւնը,
այն ժամանակ պիտի ընդունենք, որ գերմանական նշանաւոր թէոփանո կայս-
րուհին, որ ասիա իբրեւ խնամակալ իւր մատաղ որդու մեծ հուշակ հանեց, մի
հայուհի էր:

ափրիկեցի զօրքը կամ ինչպէս կոչուում էին մաղրէայները հեղեղեցին Պաղեստինն ու Ասորիքը:

Չմշկիկը 973 թուին սկսեց պատրաստուել սարակինոսների դէմ. այս պատրաստութիւնը տեւեց մի տարի ամբողջ, յաջորդ տարին, 974 թուին միայն նա արշաւեց դէպի Ասորիք: Մինչև կայսեր արշաւանք սկսելը յոյները մեծ պարտութիւն կրեցին, երևի 973 թուին: Այս մասին յոյն տարեգիրները լռում են, դրանց փոխարէն արար Աբուլֆարջն ու հայ տարեգիր Ասողիկն ու Մատթէոս Ուռհայեցին պատմում են. «կայսերական արեւելեան զօրաբանակի հրամանատար Մլեհը (անշուշտ հայ) անցաւ վերին Նփրատից միւս կողմն անագին բանակով, նոյն 973 տարուան ընթացքում մտաւ Միջագետք և մի անգամ ևս աւերեց և ասպատակեց այդ թշուառ երկիրը: Նա սարսափելի կերպով աւերեց Նդեսիոյ չրջակայքը 22 օր շարունակ, այրեց ու ոչնչացրեց հարուստ ցանքները Նփրկերտի և Նդիսիոյ»: Իւր այս յաջողութիւններով գոռոզացած Մլեհը պաշարեց Մալաթիան կամ, ինչպէս Ուռհայեցին է ասում, Տիգրանակերտը, որ առաւ: Ապա նա Համեդ քաղաքը պաշարեց, ուր սակայն մեծ պարտութիւն կրեց, Ուռհայեցու ասելով պարտութեան պատճառը մի սոսկալի փոթորիկ էր: Մլեհը գերի բռնուեցաւ իւր սպայակոյտով և ուղարկուեց Բաղդադի խալիֆայի մօտ, ուր նրանք դաւաճանութեամբ սպանուեցան: Մլեհն իւր գերութիւնից մի թուղթ գրեց Չմշկիկին գրղելով նրան դէպի վրիժառութիւն: Այս պարտութեամբ յոյները կորցրին իրենց նոր գրաւած երկրներն և Չմշկիկն այս դրութեան մէջ սկսաւ իւր արշաւանքը:

Բաղդադի խալիֆն այդ ժամանակ մի աննշան և թուլամորթ մարդ էր, նա կոչուում էր Ալմոթի, որ խաղալիք էր իւր թիկնապահների զօրագլխի, ազա՛ բախտիար էմիրի ձեռքին: Մլեհի արշաւանքի առաջ փախչողների անագին բազմութիւն կուտուել էր Բաղդադում, որոնք խռովութիւն յարուցին և պահանջեցին, որ Ալմոթին պատերազմի դուրս գայ յոյների դէմ, սակայն նա պարզապէս խոստովանուեցաւ իւր անկարողութիւնը, իսկ բախտիարը խաբէութեամբ համաձայնուեց զլուս կանգնել պատերազմի, եթէ իրեն կարևոր դրամը տային, խեղճ խալիֆը վաճառքի հանեց իւր պալատի դանձերն ու զգեստները, սակայն եղծաւոր բախտիարը այդ դրամը գրաւեց և էլի շարունակեց

անգործ նստել: Ահա թէ ինչ աստիճանի ընկած էր այդ ժամանակ Բաղդադի ամիրան և թէ ֆաթման նոր հարստութիւնը չը ծագէր Եգիպտոսում, սարակինոսներն ընդ միշտ ընկած կը մնային:

Եգիպտական ամիրապետի զօրքերը գրաւել էին արդէն Պամասիոսը, Խուովութիւնը խախտել էր Բաղդադի խալիֆի զօրութիւնը, Համգանիդների երկրները դեռ ևս ճանաչում էին կայսեր գերիշխանութիւնը, բայց Մլեհի պարտութիւնից յետոյ խախտուել էր և յունական զօրքի հեղինակութիւնը, ուստի կայսրը պէտք է շտապէր, այս թէ ոչ մահմեդականութիւնը կը միանար և այն ժամանակ անհնարին կը լինէր դիմադրել նրան: Մի այլ աւելի բարձր նպատակ ևս ունէր այս «քրիստոսասէր» իշխանը, նա կամենում էր Երուսաղէմը նուաճել և բոլոր քրիստոնէից այս ցանկալի սրբավայրը խլել անհաւատների ձեռքից:

«Այսպիսի էին այն բարեպաշտ և փառահեղ ծրագիրները, որոնք անցնում էին այս դիւցազն հայ պատկաւորի մտքից, որ յաղթել էր վարեգներին և նուաճել բոլարներին: Նոյն այս ծրագիրներն ունեցել էր Նիկեփոր Փոկասը, որ սրանից պակաս դիւցազն չէր»: Խաչակրութիւնից հարիւր տարի առաջ այս հայն ունեցաւ այն ծրագիրը, որ նրանք իրագործեցին: Չմշկիկի համար կրօնական նպատակներին կից նշանակութիւն ունէին և կայսրութեան օրինական իրաւունքներն այդ երկրների վրայ որի համար այնքան դար կուում էին բիւզանդացիք:

Չմշկիկի պատրաստութիւններն ահագին էին, այդ գիտէին թէ արեւելքում և թէ արեւմուտքում: Իտալական քաղաքներից Վենետիկը, Պիզան և Ամալֆին ընդարձակ վաճառականութիւն ունէին արեւելքի հետ և իբրեւ կայսրութեան գերիշխանութեան տակ գտնուող քաղաքներ նրանք ևս պարտական էին օժանդակելու բիւզանդացոց, ուստի և Վենետիկի դոժը մահուան երկիւղով արգելեց վենետիկացոց սարակինոսներին գէնք, նաւաւայտ և առ հասարակ պատերազմական պիտոյք վաճառելը: Այսպիսի արգելքներ շատ էին դրուել, սակայն իտալական վաճառականների ագահութիւնը միշտ խոյս էր տուել հպատակելուց: Մեղ է հասել այն վաւերաթուղթը, որ պարունակում է Վենետիկի հասարակապետութեան վճիռն այս արգելքը դնելու: Այս վաւերաթղթի մէջ մեծ յարգանքով և երկիւղով է յիշուած Յովհան կայսրը: Այս վաւերականի հետաքրքրական կէտերից մէկն էլ այն

է, որ մենք դրանից իմանում ենք, որ այդ դարում մահմեդականները զէնքերն ստանում էին Ներսիսից, որովհետեւ Ռամսկոսի յայտնի զէնքերը շատ սուղ էին: Վենետիկցիք էին նոյնպէս բոլոր նաւատորմի փայտն ու այլ պիտուքները մատակարարողը: Վաճառականութեան ոգին նոյնն էր ժ. դարում, ինչպէս և մեր դարումն է, Վենետիկ բարեսպաշտ կաթօլիկներն էին ամեն տեսակ զէնք մատակարարում քրիստոնէութեան կատաղի թշնամեաց:

Պատմագիրներն յաճախ խառնում են Չմշկիկի երկու արշաւանքները սարակինոսաց դէմ, պէտք է որոշել դրանց միմեանցից, առաջին արշաւանքը տեղի ունեցաւ 974 թուին և դրա ասպարէզն էր Միջագետքը, իսկ երկրորդը 975 թուին, սրա ասպարէզը դարձաւ Ասորիքը:

Արաբ բիւզանդական պատերազմները միշտ նոյն ձևով էին վարւում. զարուհը բացւում էր թէ ոչ, յոյն զօրքերը հեղեղի պէս թափւում էին մահմեդական երկրների վրայ, աւերում կողպտում, գերում, այրում, կոտորում, հարկեր դնում, նոր դաշինքներ կնքում և յետ դառնում: Հազիւ թէ բիւզանդացիք հեռանում էին, որ մոլեռանդ մոլլաներն ու դերվիշները սկսում էին սրբազան պատերազմ քարոզել, որով ոգևորւում էին ամենին, դրժելով կապուած դաշինքներին, սրանք կրկին ապստամբում էին և այսպէս կրկնուում էր ամեն տարի նոյնը: Չմշկիկը մտածեց այս անգամ վերջ դնել Բագդադի մերձիմահ ամիրապետութեան և արշաւեց մեծ զօրքով դէպի Միջագետք: Բիւզանդական բանակն այս անգամ մեզ անհասկանալի պատճառներից դրդուած մուտք գործեց Հայաստան: Չմշկիկն անցաւ Նփրատը, մտաւ Տարոն և բանակ դրաւ Այծից բերդի զմացը: Ահա թէ ինչ է պատմում այս մասին հայ ժամանակագիր Մատթէոս Ուռհայեցին. «Յայնժամ (յամին ՆԻԱ=972) ամինայն թագաւորազունքն Հայոց՝ աղքատքն և իշխանքն և ամինայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արևելքից ժողով արաբին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն Կապանին հիշիպպէ և թագաւորն Աղուանից Գուրգէն, Արաս Կարուց տէրն և Սենեքերիմ Վասսուրաւականիս տէրն և Գուրգէն Անձևացեաց տէրն և Եփանդակ ամենայն տունն Սասնու և բանակ հարեալ ի Հարքայ գաւառին արք իբրեւ ութսուն հազար: Սև եկեալ հրեշտակ թագաւորին Հոռոմոց առ հոսա և տե-

սին պատրաստական զամենայն տունն Հայոց ժողովեալ ի մի-
վայր և երթեալ պատմեցից թագաւորին Չմշկանն. զնացին և
յիշխանացն Հայոց զկնի հրեշտակացն Հոռոմոց իմաստասէրն
Լևոն և Սմբատ իշխանն Թոռնեցին և այլ եպիսկոպոսք և վոր
դպպետք և արարին սէր և խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Հո-
ռոմոց և ընդ Աշոտայ արքային Հայոց: Եւ գայր խաղայր թա-
գաւորն Չմշկիկ ահագին բազմութեամբ և հասանէր ի Տարոն
գաւառ. Հայոց և իջեալ ի Մուշ առաջի Այծեաց բերդին.
եւ յառաջին զիշերն բազում նեղութիւն կրեաց զօրքն
Հոռոմոց ի հետեւակ զօրացն Սասանու (Սասանոյ) և եկին
իշխանքն և վարդապետքն Հայոց առ թագաւորն Հոռոմոց և
մատուցանէին առաջի նորա զթուղթ Վահանայ Հայոց կաթողի-
կոսին: Եւ թագաւորն առեալ ընկալաւ զնա և յոյժ մեծարեաց
զթուղթն և զբերողն և հաստատեաց ուխտ սիրոյ ընդ Հայք
եւ խնդրեաց զօրս յԱշոտայ գալ նմա յօգնականութիւն. և
տուեալ Աշոտ զօրս ի տանէ Հայոց վառելոց և այր պատերազ-
մոյս իբրեւ տասն հազար, խնդրեաց կերակուրս, ռոճիկս. և
զամենն տուեալ նմա Աշոտ: Եւ զվարդապետն Հայոց Ղևոնդ,
զեպիսկոպոսս և զիշխանսն մեծաւ պարգևօք յուղարկեաց առ
Աշոտ թագաւորն Հայոց»:

Պարզամիտ Ուռհայեցու այս տողերը մուծն են. մեզ ան-
յայտ է մնում, թէ ինչո՞ւ հայ թագաւորներն ու իշխաններն
այն ահագին բանակն էին կազմել Տարօնում, ինչ էր տէր Վա-
հան կամ Վահանիկ գահավէժ կաթողիկոսի մասնակցութիւնն
այս դործում, ինչո՞ւ սասունցիք կայսեր զօրքի վրայ յարձա-
կուեցան: Ահա թէ ինչպէս է բացադրում այս դէպքերը Ֆրան-
սիացի պատմաբանը, որի բացադրութիւնները շաա հաւանա-
կան են թւում: Բացադրելով տէր Վահանի գերը և Հայաս-
տանի վիճակն այս շրջանում *), Շլիմբերժէն շարունակում է.
«Բոլոր այս պատմութիւնն այնքան պարզ չէ, ինչքան ցանկա-
լի էր: Շատ ափսոս, որ այս դէպքերի վրայ մենք այլ ոչ մի
տեղեկութիւն չունենք, բացի վերոյիշեալ հակիրճ տեղեկու-
թիւններէց: Ահա թէ ինչպէս է թուում ինձ իրերի ընթացքը:
Այդ ժամանակ երկու կուսակցութիւն կար այդ Հայաստան աշ-
խարհում, ուր կրօնական խնդիրներն ամեն ժամանակ մեծ-

*) L'Epopée Byzantine, երես 244—252.

տեղ են բռնել. մէկ կուսակցութիւնը գահալէժ Վահան կաթողիկոսի և յունաց հետ հոգևոր միութիւն պահելու կողմն էր— դա կայսեր նպաստաւոր կուսակցութիւնն էր— միւսը կըրքոտ թշնամի կուսակցութիւնը, կամենում էր յառել բիւզանդական եկեղեցուց բաժանման վիճակի մէջ: Հաւանօրէն, երբ իրերը վատ ընթացք էին սպառնում, արքայից արքայ Աշոտը, Վասպուրականի թագաւորը, և միւս հայ իշխանները ղէնք առին և ժողովեցան Նփրատի ակունքի մօտ— կայսեր շարժողութիւնների վրայ հսկելու համար, որովհետև նա կամենում էր Հայաստանը խաղաղացնել Բաղդադի վրայ դնալուց առաջ: Այդ տեղ եկան կայսեր բանբերները հայ անազուկատին բերելով որեէ վերջնագիր (ultimatum): Այդ բանբերներին յետ ուղարկեցին հայ դեսպանների հետ միասին, որոնց պարագլուխ էին Լևոն փիլիսոփան և Սմբատ իշխանը: Այս անձինք շատ սիրով ընդունուեցան Կոստանդնուպօլսում, և խաղաղութեան սկզբնական պայմաններն ստորագրուեցան: Ապա, կայսրը հեռանալով մայրաքաղաքից, արշաւանքն սկսաւ, հայ դեսպաններին հետն առած: Նփրատի միւս եզերքին նրան սպասում էր Հայոց զօրքը, որ 80,000 մարդուց էր բաղկացած իւր գլուխն ունենալով արքայից արքային և իւր հպատակ ու դաշնակից հայ իշխաններին:

«Նրկու հակառակորդ կուսակցութիւնները դէմ առ դէմ էին կանգնած այս հայկական բանակում: Մի կողմից մենք տեսնում ենք, որ սասունցիք, նոյն իսկ կայսերական բանակի հասնելու գիշերը, փորձ են անում արգելելու նրանց մուտքը հայոց հողը, միւս կողմից տեսնում ենք հայոց արքայից արքային և աւագակոյտն, որ կայսեր վերջնական խաղաղութեան առաջարկներ է անում, որին կցուած է լինում Վահան գահալէժ կաթողիկոսի նամակը, որովհետև նա դեռ ազդեցիկ էր շատ, Վահանն երևի միջնորդում էր Յովհանի առաջ յօգուտ իւր ազգի: Յովհան Չմլիկը, Կիւ ժանը, ինչպէս նրան անուանում են միշտ հայ պատմագիրները, յիշելով իւր հայկական ծագումը, միշտ ձգտելով խաղաղ միջոցներով կառավարելու, ամենալաւ ընդունելութիւն է անում հայոց, և մի վերջնական խաղաղութեան դաշն է կուռում կայսեր և հայոց շահնշահի միջև: Կայսերական բանակին հայերը պաշար են մատակարարում: Մի քաղմանդամ զօրախումբ տրուում է նրան իրքև օգնական գունդ

Ստրակինսաց դէմկռուելու: Շատ հաւանական է, որ այս թանգագին օժանդակութիւնը ստանալու ցանկութիւնը, որովհետեւ հայ զօրքերը քրիստոնեայ Արեւելքի ամենից լաւագոյններն էին համարուում, մեծ նշանակութիւն ունէր Չմշկիկի դէպի հարաւ արշաւանքի այս ընթացքի փոփոխութեան մէջ, չը նայելով որ դրանով հեռանում էր նա շատ դէպի արեւելք:

«Աշոտ Գ. Ողորմածը, որի հետ այս դաշը կռեց կայսրը, և որ իւր հօրն Աբասին էր յաջորդել, համարում է իւր ազգի թագաւորներից ամենից լաւն ու բախտաւորը: Հայաստանի զանազան կողմերը սրա իշխանութեան տակ հասել էին իրենց զօրութեան բարձրագոյն կէտին: Նրբէք հռչակաւոր Բագրատունիք սրանման փառաւոր ներկայացուցիչ չէին ունեցել: Բոլոր հայ նախարարները, Վասպուրականի թագաւորը, բոլոր գրացի իշխանները, ինչպէս և շատ մահմէդական էմիրներ ճանաչում էին առանց հակառակելու Շահի Սրմէնի գերիշխանութիւնը, որի մեծութիւնը շատ էր անել Բաղդադի ամիրապետութեան անկումով: Սա իսկ այս Բագրատունու հետ իբրեւ հաւասարի հետ էր վարուում, և 961-թուին, Աշոտի Համգուռի թոռն Սէյֆ Էդդուլլայի վրայ տարած յաղթութեան պատճառով տուել էր նրան Շահի Սրմէն տիտղոսը Աշոտ Գ. մի բարեպաշտ իշխան էր, աստուածաբան, նաև, ինչպէս յիշել եմ, մեծ աշխարհաշէն: Սրա թագաւորութեան ժամանակ, եկեղեցիք, վանքեր, պալատներ, ամենքն էլ քարաշէն գեղեցիկ և զարդարուն շէնքեր, արձանագրութիւններով և սրբունքարերով պնդուած, կանգնեցին ամենուրեք, ծածկելով իրենց սարօրինակ բայց նկարէն բազմութեամբ Հայաստանը: Սա ինքն էր որ Անին դարձրեց իւր երկրների հռչակաւոր և փարթամ մայրաքաղաքը, որ գեղեցկացրեց հայ քաղաքների այս թագուհուն, իւր ցեղի զօրութեան օրօրանը, այս տիտղոս դաշտի վրայ, ուր այսօր ինչպէս և այն ժամանակ հեղեղատ Սխուրեանը թաւալում է իւր ալիքները: Նոյնպէս սա ինքն և իւր թագուհին կանգնեցին շատ բարեպաշտական շէնքեր մայրաքաղաքի շրջակայքում, այսպէս 973-ին կաթողիկոսի հետ միասին, չինեցին Արգինայի սիրուն մայր եկեղեցին, ուր առաջին անգամ հասնում է գալիս բոլորչի դմբէթը, որ մինչև այն ժամանակ անծանօթ էր Հայաստանում: Աշոտը մեռաւ 977-ին, Յովհան Չմշկիկից մի տարի ետքը, քսան և վեց տարի յաջողակ և նորոգիչ թագաւորութիւն անելուց յե-

տոյ: Դժբախտաբար, հաւատարիմ հայ Բագրատունի իշխանների ցաւալի սովորութեան բաժան բաժան անելու իրենց ժառանգութիւնը, նա սխալուել էր մեծապէս թուլացնելով իւր զօրութիւնը 962 թուին Ղարսում թագաւորացնելով իւր եղբայր Մուշեղին:

Աշոտի հետ խաղաղութեան դաշը կռելուց յետոյ անմիջապէս կայսրն արշաւեց Միջագետք: դա 974 թուականի արշաւանքն էր: Մեր տեղեկութիւններն այս արշաւանքի մասին շատ սակաւ են, չիոթ և հակասական. ահա թէ ինչ է պատմում Ուռհայեցին.

«Յայնժամ Չմշկիկ՝ որ ասէին կիւ ժան, դարձաւ ի սլատերազմ ի վերայ տաճկաց և մեծաւ յաղթութեամբ և սրտմտութեամբ, կոտորածով և արեամբ ելից գամենայն երկիրն. և զբազում քաղաքս և զամուր բերդս ի հիմանց քարայրասակս տրար երեք հարիւր մինչև ի սահման: Բաղդատդ քաղաքին: Բայց զՈւռհա ոչ արար աւեր յաղաքս կրօնաւորացն, որ բնակեալ էին ի լերին և յամենայն սահմանս նորա՝ երկոտասան հազար. և զայր հասանէր ի վերայ Ամթայ քաղաքին բազում սրտմտութեամբ: Իսկ տէրն Ամթայ քաղաքին կին էր, որ էր քոյր Համտնոյ ամիրային Տաճկաց: Եւ յառաջ ժամանակաց թագաւորն խառնակեալ էր ընդ նմա մեղօք և վասն այնորիկ չարար հնարս առնելոյ զքաղաքն Ամթ: Եւ ելեալ կնոջն ի վերայ պարսպի քաղաքին, ասէ ցթագաւորն. «Ի վերայ կնոջ գաս ի պատերազմ և չհամարեմ զայս քեզ նախատինք»: Եւ ասէր թագաւորն. «Երբեք ունիմ առ իս քակել պարիսպ քաղաքիդ, և ազատեսցին մարդիկդ»: Ասէր տիկինն քաղաքին. «Ե՛ջ քակեալ զկոնդարայն՝ որ կայ ի վերայ Տղլաթ գետոյ, և այնու կատարեսցես զերդումն քո»: Եւ արար թագաւորն այնպէս. և առեալ բաղում գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ, և թողեալ զԱմթ վասն կնոջն իւրոյ և վասն զի Չմշկիկն էր ի գաւառէն Խոզնայ, ի տեղւոյն, որ այժմ կոչի Չմշկածակ և կինն ի նմին սահմանացն էր. զի յայնմ ժամանակին տաճկունքն էին տիրեալ բազում տեղեաց: Եւ ահա թագաւորն՝ յունաց խաղայր գնայր ընդ աշխարհն տաճկաց արեանհեղութեամբ մինչև ի սահմանս Բաղդադ քաղաքին. և չրջան առեալ զներքին կողմն աշխարհին՝ զնայր յերուսաղէմ քաղաքն. և գրեաց թագաւորն Չմշկիկ թուղթ առ Աշոտ թագաւորն Հայոց»:

Այս վերջին խօսքերը Մատթէոսի վերաբերում են Չմշկիկի երկրորդ արշաւանքին, 975 թուականին:

Ասորի Նահեայի պատմածն այս առաջին արշաւանքի մասին քիչ տարբեր է. նրա ասելով յոյն բանակը Մուշից իջնելով հասնում է Ասորիք, յարձակում է Ամիթ քաղաքի վրայ, որ Մլեհի պարտութիւնից ետքը կրկին անցել էր սարակինոսներին: Ամիթը բաց է անում իւր դռները կայսեր առաջ և ահագին տուգանք է վճարում: Նախ քան այս քաղաքի առումը յոյները գրաւել էին Նփրկերաը, որից մեծ աւեր էին հանել: Եդեսիոյ մասին Լեոն Սարկաւազն ասում է, որ դրա բնակիչները երկիւղից փախել էին, ուստի յոյները մտան գրեթէ ամայի քաղաքը: Այստեղ կայսրը խաղաղութեան դաշը կռեց Աբու թալիբ Էմիրի հետ. Չմշկիկն այսու տիրեց հիւսիսային Միջագետքին, որ Բաղդադից բաժանւում էր անապատով. կայսեր վերջին նպատակէտն էր Բաղդադը, իսլամի այդ փառաւոր մայրաքաղաքը, որ հիմնուելու օրից չէր կողոպտուել: Բայց աւանդ, այդ նպատակին հասնելու արգելք եղաւ կայսեր ոչ երկիւղը, ոչ մահմէդականութեան ոյժն, այլ անսպասան և ջրի պակասութիւնը, կայսրը այդ միտքը թողեց միւս տարուան և հաւանօրէն դօրքը սահմանադրին տեղաւորելուց յետոյ՝ ինքը գնաց մայրաքաղաք, որ տօնէ իւր ասիական յաղթութիւնները. կայսեր յաղթական մուտքը Կ. Պօլիս շատ փառաւոր էր. առաջինց տանում էին ահագին քանակութեամբ ոսկի և արծաթ, ինչպէս տարեգիրն ասում է, կայսեր առջինց տանում էին երեք միլիոն ոսկէ և արծաթէ դրամներ: Չմշկիկի այս երկրորդ յաղթանակն էր, չը նայելով որ հապիւ էր սկսել թագաւորել:

ԳԼ. ԺԱ.

ՉՄՇԿԻԿԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ ՍԱՐԿԱԿՆՈՍՆԵՐԻ ԴԷՄ
ԵՒ ՄԱՀԸ

Յովհան Չմշկիկը սրբազան Պարստը մուտք գործելուն պէս մի մեծ դժուարութեան հանդիպեցաւ, իւր իսկ ընտրած պատրիարք Բարսեղը մեղադրուում էր իբրեւ դաւաճան: Կայսրը նրան պատասխանատուութեան հրաւիրեց, իսկ պատրիարքը մերժեց նրա առաջ արգարանալու, յայանելով՝ որ իրեն դատել

կարող է միմիայն տիեզերական ժողովը, գայրացած կայսրը, որին երևի օժանդակում էին և խստաբարոյ պատրիարքից դժգոհ կղերն ու աւագանին, դահալէժ արաւ նրան և նշանակեց մի նոյնպիսի խստաբարոյ և ամենքից յարգուած անապատական, Անտոն Ստուգիացուն Կ. Պօլսի պատրիարք: Պատմագրի ասելով նոր պատրիարքը խորին ծերութեան մէջ էր, ինչպէս Յովհաննը ենթադրում էր, դա իւր ծերութեան պատճառաւ կը դժուարանար դէմ դնել մարմնաւոր իշխանութեան ճնշման, սակայն, ինչպէս պատմութեան ընթացքը ցոյց է տալիս շատ էր սխալուում հայ կայսրը, այդ ծերունին Պողոթնէտ պատրիարքից պակաս յամառութեամբ չը պաշտպանեց եկեղեցու շահերը:

Յաջորդ տարուան (975) գարնան բացուելուն պէս, կայսրը կանգնեց իւր բանակի գլուխը մահմեդականութեան դէմ արշաւելու: Սոսկայի ներքին խռովութիւնները քայքայել էին Բաղդադի ամիրապետութիւնը, որին Յովհաննը վերջին հարուածն էր կամենում տալ: Բայց յոյն բանակն առ այժմ մի աւելի փութով գործ ունէր վճարելու, Նգիպտոսում հաստատուած Փաթմեանց նոր հարստութիւնը սպառնում էր Ասորիքին, նախ պէտք էր գրաւել Փիւնիկէն և Ասորիքն, իսկ ապա դառնալ մահմերձ և խռովութիւնների մէջ կորած Բաղդադի դէմ:

Փաթմեան Մուլիզ ամիրապետի զօրավարներն արդէն գրաւել էին Պաղեստինը, Փիւնիկէն և Դասակոսը, որ սակայն կրկին դուրս էր եկել նրանց ձեռքից շնորհիւ Բաղդադի խալիֆային հաւատարիմ մի թուրք զօրավարի քաջութեան: 975 թուականի սկզբին Մուլիզ ամիրապետի զօրավար Նասր ներքինին արշաւել էր Փիւնիկէ և յոյներից խլել էր Բէյրութը: Կայսրը պէտք է շտապէր մինչև թշնամու Անտիոքին հասնելը:

Չմշկիկը գարնան առաջին օրերին սկսեց իւր արշաւանքը, նրա նպատակն էր Նրուսադէմը, կայսրութեան նախկին սահմանադրուած մինչև Նգիպտոս: Ինչպէս Փրանսիացի պատմաբանն ասում է, մինչև վերջին ժամանակներս Չմշկիկի այս արշաւանքի մասին շատ քիչ բան էր յայտնի, բարեբախտաբար մի վերին աստիճանի հետաքրքրական և հաստատուն վաւերական յայտնուեցաւ, որի ստուգութեան մասին ոչ մի կասկած չէ կարող լինել: Այդ վաւերականն է Չմշկիկ կայսեր նամակը, հայոց Աշոտ թագաւորին ուղղած, որ մեզ տալիս է Մատթէոս Ուռայեցիին:

Այս մի անյուսալի բարեբախտութիւն է, քանի որ բոլոր հայկական հարստութեանց զիւաններէց, թէ Բագրատունեաց և թէ Ռուբինեանց, կորել են դարերից ի վեր այն մեծ ջրհեղեղներէ մէջ, ուր ընկղմել է այդ դժբախտ ազգը,» գրում է Շիւմբերժէն այդ թղթի մասին:

«Այս կայսերական նամակը, որ լի է չը հրատարակած բազմաթիւ հետաքրքրական անցքերով, մի պաշտօնական ճշմարիտ և մանրամասն յայտարարութիւն է 975 թուի արշաւանքի և կայսեր և իւր հաւատարիմ զօրքի մահմեդականաց դէմ տարած յաղթութիւնների մասին, մի յայտարարութիւն որ ստորագրել է ինքը կայսրը: Նրկար ժամանակ դա անծանօթ էր և ծածկուած մինչև մեր դարը Նդիսիոյ հին եպիսկոպոսի հայերէն գրութեան մէջ, առաջին անգամ թարգմանուած 1811 թ. Ս. Մարտենի ձեռքով, բայց չը նայելով դրան դարձեալ գլխովին անծանօթ էր մնացել այս անգնահատելի արժէք ունեցող բնագիրը մինչև որ 1858 թ. երկրորդ անգամ թարգմանուեց է. Դիւլօրիէի ձեռքով, որ այս նուագ, հանեց դրան այն խաւարից, ուր մնացել էր: Շնորհիւ այս թղթի մենք կարող ենք ստուգել արաբ և յոյն տարեգրների այնքան անկատար պատմութիւնները: Ինչպէս կը տեսնենք, այս տարեգրները շատ քիչ բան են աւելացնում կայսեր պատմածներէ վրայ և յաճախ սխալուում են: Բնականաբար, տարեգրողներն երբ հակասում են սրան, պէտք է իրաւունք տանք կայսեր, որ ինքն էր ղեկավարում տմբողջ արշաւանքին և որ անշուշտ ճշմարտութիւնն էր հաղորդում իւր դաշնակցին: Անշուշտ Մատթէոս Ուռհայեցին, որ գրում էր ԺԲ. դարու առաջին քառորդին, կարող էր ընդօրինակել այդ նամակը բնագրից, որ այդ ժամանակ կարող էր պահուած լինել Բագրատունեաց արքունի զիւանում Անի քաղաքում:»

Այս խօսքերին կից ծանօթութեան մէջ յառաջ է բերուած և Դիւլօրիէի վկայութիւնը Չմչկիկի թղթի հայերէն բնագրի մասին, որի արդի վիճակն իսկ ցոյց է տալիս, որ դա թարգմանուած էր յունարէնից, որովհետև յատուկ անուններն իսկ յունական հայցական հոլովով են տառադարձուած հայերէն (Վրիդուն=Բէյրութ. Ուլուուն=Օբոլ):

Չմչկիկի նամակի սկիզբը վերաբերում է իւր առաջին տարուան արշաւանքին, որ արդէն պատմել ենք, երկրորդ մասը

975 թուի արչաւանքի նկարագիրն է, որ կայսրը գրել է անշուշտ Կ. Պօլիս դառնալուց առաջ: Ահա այդ Հանաւոր վաւերաթուղթը:

«Աշոտ շահնշահ Հայոց մեծաց, և իմ հոգեկան զաւակ *), լուր և իմացիր թէ որչափ ինչ սքանչելիս արար Աստուած առ մեզ և զարմանալի յաղթութիւնս, որ և իմանալն անկարելի է զԱստուծոյ քաղցրութիւնն և զհաւոր մարդասիրութիւնն զորարար տէր ընդ ժառանգութիւնս իւր: Ի յայսմ տարուջս ի ձեռն թագաւորութեան մերում կամեցաք և քո փառաւորութեանդ ծանուցանել, ով Աշոտ Բագրատունի և զաւակ իմ. իմացուցանեմ քեզ, որ և դու, որպէս և քրիստոնեայդ ես և հաւատարիմ սիրելի թագաւորութեանս և մերում, ուրախանաս և փառաւորես զհաւոր մեծութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և զիտացես թէ որչափ օգնեսցէ Աստուած քրիստոնէից յամենայն ժամանակի. քանզի յետ հարկատու առնելոյ թագաւորութեանս մերոյ զամենայն արեւելս Պարսից. և կամ թէ որպէս զնշխարս սրբոյ հայրապետին Յակոբայ Մծբնայ ի քաղաքէն տաճկաց և առաք ի տաճկաց զհարկն մեր, և զգերութիւնն հանսք ի նոցանէն և ելեալ գնացաք: Եւ վասն ամբարտաւանութեան և հպարտութեան Ամիր-ըլ-մուսնոյ **) իշխանին Ափրիկեցոց, զորս Մախրը Արապիկ ***), կոչեն, որ և բազում զօրօք եկեալ ի վերայ մեր և առ ժամ մի ի վտանգի արկին զօրսն մեր, և ապա յաղթեցաք նոցա մեծաւ զօրութեամբ և օգնականութեամբն Աստուծոյ, և ամօթալից՝ դարձան որպէս զայլ թշնամիսն: Եւ յայնժամ առաք զներքին կողմն աշխարհին նոցա և ի սուր սուսերի մաշեցաք զգաւառս բազումս և փութապէս դարձաք ի դուրս և արարաք ձմերոց և զամենայն հեծեալզօրսն մեր հողգնցաք. ***)) յապրիլի ամսեանն ի մուսոն

*) Հահնշահ տիպոյը Բագրատի խալիֆն էր շնորհել Աշոտին, իսկ «հոգեւոր զաւակ» էին կոչուում բոլոր հայ թագաւորները Բիւզանդիոյ կայսրներին:

**) Ամիր էլ մուսնին այստեղ վերաբերում է Ֆաթմեան խալիֆ Մուլիկին:

***)) Մախր-Արապիկ արաբերէն «մաղըբի» խօսքիցն է, որ կը նշանակէ «արեւմտեանք» մասնաւորապէս Մարոքի բնակիչ:

****)) Հին հրատարակութեան «հաւաքեցաք»-ից այս նորը յարմար է թուում մեզ, որով կայսրը տալիս է և իւր արչաւանքի ընդհատելու պատճառը, այն է՝ հեծեալզօրքի պաշար գտնելը: Այստեղ էլ վերջանում է առաջին արչաւանքի նկարագիրը և սկսուում է երկրորդինը:

դիմեալ խաղացաք ի յաշխարհն Փիւնիկեցւոց և Պաղեստինացւոց և քննայայգ առնէաք զպիղծ Ափրիկեիցն, որք եկեալ էին ի գաւառն Շամայ: Եւ ելեալ ամենայն զօրօք մերովք դիմեալ խաղալով գնացաք ի յԱնտիքայ *) և անցաք ընդ ամենայն գաւառսն մերոյ թագաւորութեանս և ի հնագոսնդութիւն արարաք մեծաւ հարկատրութեամբ և անհամար գերութեամբ և հասաք մինչև ի Հէմս քաղաք. և ելեալ ընդունեցին զմեզ բարւոք՝ որք մեր հարկատուքն էին գաւառականքն և հասանէաք մինչև ի Վատովէքն (Բակրէք), որ անուանեալ կոչի Իլուպօլիս (Helio-polis), որ է Արեգ քաղաք, երևելի և ահաւոր պարսպեալ մեծ յոյժ և հարուստ: Եւ ելին պատերազմաւ ընդ առաջ մեր, և բազմութիւնք զօրաց մերոց հալածական արարին զնոսա և ի բերան սրոյ կոտորեցին: Եւ յետ սակաւ աւուրց պաշարեցաք զԱրեգ քաղաք, և բազում գերութիւնս, մանկունս և աղջկունս առին զօրքն մեր և զգանձս ոսկւոյ և արծաթոյ անասունս բազումս առին. և ահա անտի ելեալ յառաջացաք ի մեծ քաղաքին Դամասկոս, կամեցաք և զայն պաշարել: Իսկ քաղաքապետն ալեոր էր և այր իմաստուն, առաքեաց առ թագաւորութիւնս մեր և բազում ընծայիւք աղաչեաց զմեզ չանկանիլ ի գերութիւն և ոչ գնալ ի ծառայութիւն, որպէս զՎատովէքայ զբնակիչսն և ոչ զգաւառսն աւերել որպէս զնոցայն: Եւ բերին բազում տուրս պատուականս և յովով ձիս և ջորիս երևելիս և գեղեցիկ սարք յոսկւոյ և արծաթոյ և հարկս յԱրաբացեաց ոսկւոյն քառասուն հազար դահեկան, *սորին ի մէջ զօրավարս **)* և տուին մեզ գիրս, զի յաւիտեան ծառայք կայցեն թագաւորութեանս մերում՝ ազգ զհետ ազգի և ցեղ զհետ ցեղի: Եւ կարգեցաք անդ զօրավար զայրումն, որ կոչէր Թուրք, այր փառա-

*) Այս ընթերցուածն ևս աւելի ճիշտ է թուումքան թէ հին հրատարակութեան ի յԱնտիք, որովհետեւ այդ քաղաքը յոյների ձեռքին էր և իսրէ սահմանի ամենից նշանաւոր բերդը, զօրքն ևս այնտեղ ձմեռած կը լինէր: Այս ընթերցուածին հաստատութիւն է տալիս և խօսքի շարունակութիւնը:

**) Քրանսիացի թարգմանիչը յեղաշրջել է այս խօսքերիս իմաստը. furent distribués par nous à nos soldats: իսրէ թէ 40,000 ոսկին կայսրը բաժանել է իւր զօրականներին, մինչ խնդիրն այստեղ վերարբերում է բերդապահ գնդին և բնագրի «զօրավարս» բառը պիտի փոխել «զօրականս» ինչպէս այդ ունին միւս ձեռագիրները:

և որ Բաղդատեցի, որ եկն առ մեզ ի ծառայութիւն հինգ հարիւր ձիաւորով և հաւատաց ի Քրիստոս. որ և յառաջն ծառայեալ էր Թագաւորութեանս մերում: Եւ Դամասկացիքն արարին դաշինս երգման, զի տացեն անխափան զհարկն, և ասացին գով Թագաւորութեանս մերում, և ընդ մեր թշնամիսն մարտնչել. և յաղազս այսորիկ անպաշարելի թողաք զնոսա: Եւ անտի յարուցեալ զնացաք ի Տիբերական ծովն, ուր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս հարիւր յիսուն և երեք ձկամբն զսքանչելիսն արար. կամեցաք և զայն քաղաքն պաշարել, իսկ նորա եկին ի հնազանդութիւն մերոյ Թագաւորութեանս և բերին մեզ ընծայս բազումս, որպէս Դամասկացիքն, և հարկս երեսուն հազար դահիկանս առանց այլ տրոց և խնդրեցին զօրավարս ի մէնջ և զիր ծառայութեան տուեալ մեզ հաստատուն որպէս զ'Դամասկացիքն՝ հնազանդ լինել մեզ յաւիտեան և տալ անխափան զհարկն մեր: Յայնժամ թողաք զնոսա օգատ ի գերութենէ և ոչ աւերեցաք զքաղաքն և ոչ զգաւառսն՝ և ոչ արարաք զնոսա յաւարս, վասն զի հայրենի տուն էր սրբոց առաքելոյն: Նա աւանիկ և զնազարէթ, ուր զաւետիսն իսկ ի հրեշտակէն լուաւ Աստուածածին սուրբ կոյսն Մարիամ:

«Նոյնպէս զնացաք և ի Թափօրական լեռն և ելաք յայն տեղւոջն, ուր այլակերպեցաւ Քրիստոս Աստուած մեր: Եւ մինչ դեռ յայն տեղւոջն կայաք, եկին առ մեզ ի Ռամէէ և յԵրուսաղեմէ աղաչել զԹագաւորութիւնս մեր՝ ողորմութիւն գտանել ի մէնջ. խնդրեցին զօրավար և եղեն հարկատուք և ուխտեցին լինել մեզ ի ծառայութիւն, զոր արարաք իսկ: Կամեցաք և զսուրբ գերեզմանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ օգատել ի գերութենէ տաճկաց:

«Արդեցաք զօրավարս յամենայն թէմս, որք հնազանդեցան և եղեն հարկատուք Թագաւորութեանս մերում, որ է Պենիադա, որ կոչի Դեկապոլիս *), և ի Գենեսարէթ և յԱրկեա, որ կոչի Պտղմիա և զրով յանձին կալան ամ յամէ անխափան տալ զհարկն և լինել ընդ ծառայութեամբ մեր: Գնացաք մինչև ի Կեսարիա, որ է յեղր մեծի ծովուն Ուկիանոսի, հնազանդեցան և եկին ընդ մերով իշխանութեամբ: Եւ եթէ ոչ

*) Դիւօրիէն ուղղագրում է իրաւամբ ընագիրը Պենիագան փոխելով Բէթան, որ կոչուում էր Սկիւթոպոլիս, Դեկապոլիս գաւառի մայրաքաղաքը:

էին փախուցեալ ծովեզերաց բերդերն, որք էին բնակեալ պիղծ Ափրիկեցիքն զարհուրեալք ի մէնջ, օգնականութեամբն Աստուծոյ ի սուրբ քաղաքն Նրուսաղէմ էաք զնացեալ և ի սուրբ տեղիսն Աստուծոյ էաք յաղօթս կացեալ: Եւ իբրեւ լուաք եթէ փախեան ծովեզերաց բնակիչքն, յայնժամ զվերին կողմն աշխարհին հնազանդեցուցաք և ընդ Հռոմոց իշխանութեամբ արարաք և կարգեցաք անդ զօրավար և ի մեր կոյս արարաք և զոչ հնազանդեալսն պատերազմաւ պաշարեցաք և առեալ գնացաք ընդ ծովեզերին պողոտայն, որ դէմ յանդիման երթայր ի Վրիտանի քաղաքն յերեւելին և յանուանին պարսպեալ յոյժ (որ այժմ ասի Պէրութ *), պատերազմեալ և սաստիկ կռուով առեալ զնա և հազար Ափրիկեցի ձերբակալս արարաք, նոյնպէս և զՆուսերի զԱմիր-ըլ-մումնոյ և զայլ լուազոյն իշխանսն. և յայն քաղաքն զօրավար եղաք և անտի կամեցաք ի Սիդոն անցանել: Իսկ յորժամ լուան Սիդոնացիք, առաքեցին առ մեզ զծերսն քաղաքաց իւրեանց. եկին աղաչեցին զթագաւորութիւնն մեր և խնդրեցին, զի հարկատուք լինիցին մեզ մեծաւ ահիւ և կալ մնալ մեզ ի ծառայութիւն. զոր լուսք իսկ աղաչանաց նոցա և կատարեցաք զկամս նոցա և առաք ի նոցանէ զհարկն և տուաք նոցա զօրավարս:

«Եւ անտի յարուցեալ զնացաք ի Բիւղոն հին և ամուր բերդն և զայն ևս պատերազմեալ առաք և զբնակիչս նորա ի գերութիւն մատնեցաք. և մեծաւ աւարաւ և գերութեամբ անցաք ընդ ամենայն ծովեզերաց քաղաքանին ընդ դժուար և ընդ նեղ ճանապարհին ընդ որ այլք զօրք հեծելոց ոչ երբէք էր անցեալ նեղ և նուրբ և չար ճանապարհ. և անդ գտանէաք չէն ու վայելուչ քաղաքանի և ամուր բերդեր, յորում կային տաճիկ սահապանք, զամենայն պաշարեցաք և քսորայտակ կործանեցաք և զբնակիչսն ի գերութիւն վարեցաք:

«Եւ յառաջ քան զհասանելն մեր ի Տրապօլիս հեծելազօրս առաքեցաք զԹիմացիսն և զՏաշխամաստացիս (?) ի կապանն, որ կոչի Փարիւս, վասն զի լուեալ էր մեր, եթէ պիղծ Ափրիկեցիքն անդ նստէին ի կապանին, և հրամայեցաք քմինս զնել և դարանս մահու գործեցաք նոցա. և որպէս պատուի-

*) Այս բացատրութիւնը անշուշտ Ուռհայեցունն է և պետք է հանել բնագրից:

րեցաքն՝ նոյնպէս և արարին. և երկու հազարք յայտնի եղեալ ի նոցանէ ի վերայ զօրաց մերոց՝ զորս բազումս ի նոցանէ սպանին և յովսէ ի նոցանէ արարին կալանականս, և ածին առաջի մերոյ թագաւորութեանս. նոյնպէս և ուր հանդիպէին՝ փախստականս առնէին զնոսա: Եւ իսպառ ջնջեցաք զամենայն աշխարհն Տրապօլոսոյ, զայգիսն և զձիթենիսն և զբուրաստանսն նոցա առհասարակ կոտորեցաք և յաւեր դարձուցաք և արմատախիլ արարաք զամենայն գաւառսն. և Ափրիկեցիքն, որ էին անդ համարձակեցան և ելին ի պատերազմ ընդդէմ մեր: Յայն ժամ յարձակեցաք ի վերայ նոցա և կոտորեցաք զամենեսեան առ հասարակ. և ապա առաք զմեծ քաղաքն զԾուէլն, որ Դարաւոնն կոչէին^{*)}, զՎաղանեացն և զՍիհունն, և զինքն իսկ հռչակաւոր Զուրգաւ (Bourzô), և ոչ մնաց մինչեւ ցՌամզէ և ցՎեսարիա՝ ոչ ծով և ոչ ցամաք, որք ոչ հնազանդեցան թագաւորութեանս մերում, զօրութեամբն Անեղին Աստուծոյ, զի մինչև ցԲաբելոն հնազանդ արարաք թագաւորութեանս մերում և արարաք ծառայս զնոսա մեզ: Վասն զի ամիսս եւթն չրջեցաւ թագաւորութիւնս մեր յայնմ աշխարհին հանգերձ զօրօք բազմօք. և սպառեցաք զքաղաքս և զգաւառս և ոչ իշխեաց եւլանել Ամիր-բլմումնի ի Բաբելոնէ ընդդէմ մեր և կամ հեծեալս արձակել իւր զօրացն յօգնականութիւն: Եւ եթէ չէր լեալ խստագոյն խորշակ և անջրդի ճանապարհ ի յայն տեղիսն, որ մերձ է ի Բաբելոն, որպէս և քո փառաւորութիւնդ իսկ զիտենալ ունի, թագաւորութիւնս մեր մինչեւ ի Բաբելոն ելութեալ էր, որ և զինքն իսկ յերկիրն եգիպտացւոց հալածեցաք և իսպառ յաղթահարեալ շնորհօքն Աստուծոյ, որ թագաւորեցոյցն զիս:

«Ազատեցան այժմ ամենայն Փիւնիկէ և Պաղեստին և Ասորիք ի ծառայութենէ տաճկաց և հաւանեցան ընդ Հոռոմոց իշխանութեամբ: Այլ և Լիբանանու մեծ լեառն հնազանդեցաւ ընդ մերով իշխանութեամբ, և զամենայն տաճկուներն որ անդ կային, ահագին բազմութեամբ, գերութեամբ առաք և բաշխեցաք հեծելոց մերոց, և զԱսորեստան (այսինքն Ասորիս) քաղցրապէս և մարդասիրապէս հովուեցաք. հոգիք իբրեւ 20,000 հանաք, և ի Գարաւօն բնակեցուցաք:

*) Դիւլլիէն իրաւամբ ուղղում է այս անունս Զուէլ կամ Գարաւա:

«Ահա գիտացես, զի այսպիսի յաղթութիւնս ետ Աստուած քրիստոնէից, որ ոչ եղև երբէք: Եւ գտաք յայնմ քաղաքին ի Գաբաւօնն զսուրբ հողաթափն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որով և շրջեցաւ իսկ ի վերայ աշխարհիս. նոյնպէս և զպատկերն Փրկչին մերոյ, զորս Հրէայքն յետ ժամանակի խոցեալ էին, ուստի վաղվադակի էլ արիւն և ջուր զսոց տիգին. գտաք և յայնմ քաղաքին զպատուական հերսն զլիսո Կտրապետին և Մկրտչին Յովհաննու և առեալ տանեմք ի պահպանութիւն աստուածապահ քաղաքին մերոյ: Եւ արդ ի սեպտեմբեր ամսոյն հաճութեամբն Աստուծոյ զմեր Աստուածակեցոյց զօրքն յԱնտիոք հանաք և վասն այնորիկ քո փառաւորութիւնդ գիտացուցաք՝ վասն զի ի ձեռն մեր հրամանացս զարմանաս և դու ինքն իսկ փառաւորես զԱստուծոյ մեծ մարդասիրութիւնն և գիտացես թէ որչափ բարի գործեցան այժմիկ և կամ քանի յաւելան և լայն և ընդարձակ եղև իշխանութիւն սրբոյ խաչին Քրիստոսի և մինչև ցայս տեղիք անունն Աստուծոյ դովի և փառաւորի. և ճոխանայ թագաւորութիւնս մեր անուամբ մեծութեամբ և զօրութիւն Աստուծոյ բարեբանեալ զովի ի բերանոյ մերմէ. զորս ընդ ձեռամբ մերով հնազանդեցոյց Աստուած, ընդ որում հանապազօր օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայէլի»:

Ուռհայեցին կայսեր այս նշանաւոր նամակին կցում է և երկու այլ նամակ, մին ուղղուած Տարօնի հայ իշխան Լևոնին. որ խոստացել էր Այծից բերդն յանձնելու, և չէր յանձնել, 40,000 Օբոլ էր ստացել արքունի բանակի համար զբաստ հասցնելու և չէր կատարել: Կայսրը պատուիրում է նրան դրամը յետ դարձնել և սպասել իւր ծառայութեանց վարձին: Անշուշտ ծաղր է կամ սպառնալիք այս վարձի խոստումը:

Ահա այդ հետաքրքրական նամակը.

«Եւ յանափուտէն (?) Պառտօսպաթրին Դերջանոյ, Լևոնի և Տարոնոյ զօրավարին ողջոյն և իտէր խնդալ: «Արդ գրեցաք որ զԱյծեաց բերդն որպէս յանձին կալար՝ չես տուեալ. և այժմ գրեցաք առ զօրավարդ մեր որ ոչ բերդն առնու և ոչ զցորեանն զոր պոմանեցիր, զի այժմ չեղև առ մեզ պէտք. բայց զբաւասուն հազար սփօլօնն, զոր յուղարկեցաք, տուր տանել առ զօրավարն մեր որ, առաքէ առ թագաւորութիւն մեր. և զփաստակոցդ քոց և զարմտեացդ գտանես զփոխարէնն ըստ սերմա-

նեացն զամենայն բարի մի ըստ միոջէ»:

Երրորդ նամակն ուղղած է հայ Ղևոնդ վարդապետին, որ Աշոտի դեսպանն էր եղել կայսեր մօտ, սրան հրաւիրում է կայսրը, որ շտապէ Կ. Պօլիս հասնելու, որպէս զի ներկայ լինի իւր վերադարձին և իւր հետ տօնի Քրիստոսի հոգաթափները և Մկրտչի հերաց տօնը: Ղևոնդը կատարում է կայսեր հրամանն ու այնտեղ մեծ հռչակ հանելով դառնում է հայրենիք:

Սամուէլ Անեցի հայ ժամանակագիրը յիշում է նոյնպէս Չմշկիկի այս նամակն առանց բնագիրը յառաջ բերելու: Սամուէլի ասելով՝ կայսրը այս նամակի հետ փաթեթում ընծաներ ուղարկեց Աշոտին երկու հարիւր գերինների և հազար ասորական ձիանց հետ միասին:

Այս զարմանալի վաւերագրերը յառաջ բերելուց յետոյ, Շիւմբերթէն մի առ մի վերստուգում է կայսերական նամակի մէջ յիշուած անցքերն և լրացնում յոյն և արաբ պատմագիրներին խօսքերից: Առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է Դամասկոսի առումն իւր թատերական հանդիսաւորութեամբ: Հետաքրքրական այն է, որ կայսեր նամակի մէջ յիշուած բոլոր այն դէպքերը, որ կայսրն իւր նամակում յիշատակում է, Չմշկիկի նամակի վաւերականութիւնը հաստատում է անհերքելի կերպով:

Յովհան Չմշկիկն այսպէս յաղթական գործեր կատարելով և յունական բանակն այն երկրներն առաջնորդելով՝ ուր քանի քանի դարեր ոչ մի հռովմէական բանակ ոտք չէր կոխել, վերադառնում էր իւր մայրաքաղաքը աւարով և նորանոր սուրբ նշխարներով: Ոչ ոք չէր մտածում գալիք դժբախտութեան մասին: Օգոստոս ամսից սկսած մի զարմանալի դիսաւոր աստղ ամէնքին վրդովել էր իբրև թշուառութեան նախագուշակ, սակայն բիւզանդացի քծնող գիտնականներ այդ նշանն ևս յօգուտ կայսեր էին բացատրել, ուստի և աւելի անսպասելի էր կայսեր անակնունելի մահը:

Իւր փառաւոր բանակի գլուխն անցած կայսրը մտաւ նախ Կիլիկիա, որ Նիկիփոր կայսեր հետ միասին ինքն էր խել սարակինոսներից, երկրի բարեշինութիւն և պտղաբերութիւնը հրճուանք ազդեց կայսեր: Անցնելով Տօրոսի միւս կողմը կայսրը կրկին հիացաւ բարեբեր և հարուստ ագարակները տեսնելով՝ բայց յանհունա զայրացաւ, երբ իմացաւ, որ այդ բոլոր գեղեցիկ ագարակները Վասիլ ներքինուն են պատկանում: Այս ա-

գահ նախարարը մեծամեծ յափշտակութիւններով այնքան կալուածներէ եր տիրել, որ ամէնքի նախանձը շարժում էր, ուստի երբ Չմշկիկն իմացաւ նրա այս աստիճանի հարստութիւնը, սկսաւ բարձրաձայն դժգոհութիւն յայտնել «միթէ ամբողջ գօրքը և կայսրները իրենց կեանքը վտանգի էին ենթարկում պատերազմներում, որ իրենց գրաւած երկրներին որ և է ողորմելի ներքինի տիրէ: Այս լուրերը հասան Վասիլ ականջին, ուստի և որովհետեւ Յովհանը յանկարծակի հիւանդացաւ և մեռաւ, շատերը Վասիլին են մեղադրում, որ իբրեւ թէ նա է թունաւորել տուել կայսեր:

Երբ կայսրը մօտեցել էր արդէն Սրբազան քաղաքին, փոխեց նա իւր ուղին և հիւր գնաց Ռոմանոս Լսկապէնի թոռան, Ռոմանոս պատրիկի կալուածքը, Որիմպոսի հարաւակողմը: Կայսեր պատուին խրախճանի միւս օրը հիւանդացաւ Յովհանը, նա թուլացաւ, մի սաստիկ ջերմ սկսաւ այրել ներսը, վէրքեր բուսան մարմնի վրայ, ոչ մի դեղ չօգնեց նրան, ուստի և շտապեց հրաման տալ, որ շուտով աւարտեն իւր դամբարանը, որ շինել էր տալիս Կ. Պոլսում իւր սիրած խալկէի մատրանը:

Այսու ամենայնիւ նա տօնեց իւր երրորդ յաղթանակը, որի ժամանակ հոգեւարք էր գրեթէ: Պալատ հասնելուց յետոյ այլ ևս ոտքի չը կանգնեց Կիւ ժանը, կանչել տուաւ Անդինոպոլսի Նիկողայոս եպիսկոպոսին և երկարօրէն խոստովանուեցաւ. իր անձնական հարստութիւնը սկսաւ բաժանել աղքատներին և բոլորոններին, որոնց վրայ յատուկ խնամք ունէր: Վերջապէս վախճանը ազատեց նրան ցաւերից 967 թուի յունուարի 10-ին վեց տարի մի ամիս թագաւորելուց յետոյ, իւր կեանքի յիսուն և մէկ տարեկան հասակումը: Այսպէս մեռաւ այրական հասակում ամենափայլունը, ամենաքաջն և թերեւ իսկ ամենալաւը բիւզանդական կայսրներից:

Չը նայելով ժամանակակիցների մեղադրութեանց և ժամանակագիրների վկայութեան Շիւմբերժէն չէ հաւատում, որ Վասիլ ներքինին թունաւորել տուած լինի նրան, իրաւամբ շեշտում է նա այն երևոյթը, որ յայտնի անձանց յանկարծական մահը միշտ ժողովրդական կասկածների առիթ են տալիս: Միանգամայն և յիշում է, որ բժշկութեան մէջ անյայտ է որ և է թոյն, որից մարդս մեռնէ «դանդաղաբար, բայց հաստատապէս», ինքը հաւանական է համարում, որ Յովհանը զոհ է գնա-

ցել որ և վարակիչ ախտի, նոյն իսկ տիւֆաի:

Յովհաննը չը թողեց որդիք, գոնէ պատմագիրները չեն յիշում, որ նա որդիք ունեցած լինի, ինչպէս և յիշատակութիւն չկայ, թէ ինչ եղաւ Թէոդորա թագուհին:

Չմշկիկի թաղման հանգիսի նկարագիրը չունենք մենք՝ միայն գիտենք, որ նրա դամբարանը չքեղ էր, որից սակայն ոչինչ նշան չէ մնացել, երևի 1204 թ. խաչակիրներն այդ ևս աւերած կը լինեն ուրիշ շատ հոյակապ յուշարձանների հետ միասին:

Յովհան երկրաչափը մի դամբանական է գրել Կիւ ժանի մասին, որի մէջ սակայն դարձեալ փայլում է այդ բանաստեղծի ատելութիւնը դէպի Չմշկիկն, որին նա չէ ներում Նիկեփորին սպանելը:

Մատթէոս Ուռհայեցին, որ ժամանակով այնքան մերձ է Յովհանին, տարօրինակ կերպով է պատմում նրա վախճանը, իբրեւ թէ նա Աստուծոյ ապագայ դատաստանի երկիւղից ընկճուած շարունակ կոծում և ողբում էր: Ապաշխարութեամբ իւր մեղքը քաւելու համար նա հրաժարում է թագից, բերել է տալիս Հայաստանից Վասիլ և Կոստանդին կայսրներին և թագաւորեցնում, իսկ ինքը քաշուում է վանք: Յիրաւի Յովհանը շատ բարեպաշտ և կրօնասէր էր, բայց յամենայն դէպս հեռու վանական դառնալուց:

Այսպիսի ողորմելի վախճան ունեցաւ այս բախտախնդիր հայն, որի մասին Ֆրանսիացի պատմաբանն ասում է, որ բիւզանդական կայսրներից «ամենից քաջը եւ զուցէ ամենից լաւն էր»:

Բիւզանդիայում գործող հայերից այս ամենամեծ անձի կեանքը նկարագրելուց յետոյ կը սպասենք մի այլ աւթի և այն քաղմաթիւ մանր դիւցազն հայերի մասին խօսելու, որոնք յայտնի են դարձել Բիւզանդիայում:

Ն. Բարաւեան

Ժ Ա Յ Ռ

(Հ ե ղ մ օ Ն տ ո Վ հ ց)

Վիքիարի ժայռի կրծքին փարուելով՝
Ոսկե անպիկ էր գիշերում խաղաղ:
Սրացաւ, զնաց առաւօտեան վաղ,
Կապոյց երկնքում ուրախ խաղա-
լով:

Սակայն ծերացած ժայռի խորշումում
Խոնար հեժերը միայն մնացին:
Միայնակ, սուգաւած մեֆի մեջ խորին՝
Հալիս է մեղմիկ նա անապատում...

Յարութիւն Թումանեանց

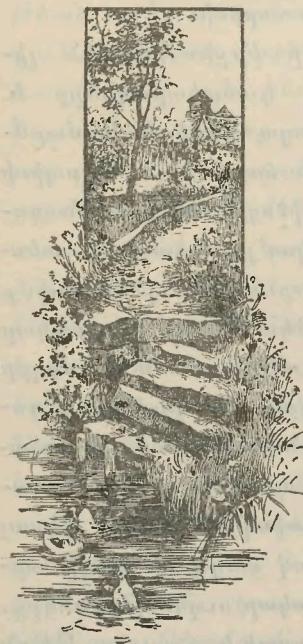

ԲՆԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

T

Ի Ն Ք Ն Ա Յ Ա Ճ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ինքնահաճութեան զգացումը ըստ գիտնական ծիլների անբնական մտքեր—գաղափարներ են, որոնք մանուկ հասակից մարդու սրտի մէջ մտնելով ժանանակի ընթացքում հետզհետէ աճում, զարգանում են: Ինքնահաճութիւնը մարդկային ազգի ամենատգեղ և վնասակար յատկութիւններից մէկն է: Ինքնահաճանհատը իւր գործերով, խօսակցութեամբ և մտաւոր հասկացողութեամբ չի ցանկանում նշանակութիւն տալ ուրիշների յայտնած կարծիք-

ներին և խելօք սկզբունքներին, այլ անում է այնպէս, ինչպէս ինքն է կամենում: Ինքնահաճութեան զաղափարը շատ անգամ ժառանգաբար սերունդից սերունդ է անցնում և ամենահաստատօրէն ապացուցուած է, որ ինքնահաճ ծնողների զաւակներն ըստ մեծի մասին ինքնահաճ են լինում: Այդ վնասակար յատկութիւնն աւելի նկատուում է հիւանդ քան թէ առողջ երեխաների մէջ և դորա հիմքը չպէտք է որոնել նոցա հիւանդութիւնների մէջ, այլ անդադար այն ներողամտութեան և այն զիջողութեան, որ ծնողները գործ են դնում իրանց հիւանդ երեխաների վերաբերեալ՝ կատարելով նոցա սմեն պահանջը ու ցանկութիւնը: Ինքնահաճ երեխաները միշտ և ամեն ժամանակ ձգտում են, որ անպատճառ իրանց կամքը կատարուի:

Ըստ Զալցմանի, երեխաները ինքնահաճ են լինում և այն դէպքում, երբ դաստիարակները և ծնողները անկարող են լինում նոցա հոգեկան և մարմնական պահանջներին գոհացումն տալ. ահա այսպիսի դէպքերում դիմում են մի այլ միջոցի՝ սկսում են գոռալով, բղաւելով, լալով իրանց կամքը կատարած տեսնել, որով կամակորութեան ու ինքնահաճութեան հիմք են պատրաստում: Ինքնահաճութեան այդ վնասակար և տգեղ սերմերը մանկան սրտի մէջ ցանում է մայրը հէնց օրօրոցից: Որպէս զի այդ վատ յատկութիւնը գոյութիւն չունենայ մի որ և է անհատի կամ ընտանիքի մէջ, հէնց մանուկ հասակից պէտք է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել տնային դաստիարակութեան վերայ և զօրաւոր ու խելացի միջոցներով տեղն ու տեղը արմատախիլ անել այն բոլոր վնասակար ուղղութիւնները, որոնք մուտք են գործում նոցա սրտի և բնաւորութեան մէջ: Գերդաստանի մէջ մայրն է այն հեղինակաւոր անձն, որ իւր աշալուրջ խնամատար ընթացքով, սի-

րալիւր ու քնքոյշ վարուեցողութեամբ պէտք է ձգտի վատ անօգտակար յատկութեանց առաջն առնել և նոցա տեղ լաւ, գեղեցիկ և օգտակար սկզբունքներ զարթեցնել իր մատաղ գաւազներէ պարարտ սրտերի մէջ: Ինքնահաճը ոչ մի ժամանակ ինքն իրան իւր ամբողջ գործերով և էութեամբ միացած և ներդաշնակ չէ ընթանում կեանքի մէջ, այլ ամեն մի երևոյթ, դէպք, գործ, խօսակցութիւն նրա աչքին ծուռ և հակառակ և վատ են երևում: Այդպիսի վատ հակումով օժտուած մարդը թէ իւր ընտանիքում, թէ ընկերական շրջանում և թէ հասարակութեան մէջ իւր ամբողջ կազմով և ձգտումներով մի վայրենի, բարբարոս գաղան է հանդիսանում: Վայ այն ծնողին, որի որդիքը ինքնահաճութեան տգեղ գաղափարներով են լցուած. վայ այն մարդուն, որի կինը ինքնահաճ է և յամու և ընդհակառակը. վայ այն կնոջը, որի ամուսինը ինքնահաճ է: Ինքնահաճ ծնողաց որդիքը մի փոքր մեծանալուց յետոյ ընտանեկան օջախից դուրս գալով մտնում են դըպրոցական կեանքի մէջ, ուստի դպրոցի և նրա աշակուղջ ուսուցիչների ու դաստիարակների վերայ մի ծանր և սրբազան բեռն է աւելանում, մանուկների այդ անկեղծ, քրտնաջան մշակները իրանց ամբողջ ոյժը պէտք է դարձնեն երեխայոց մտաւոր, բարոյական, ֆիզիքական կրթութեան վերայ և աշխատեն մրցել, զօրաւոր կռիւ մղել նոցա սրտերի մէջ բոլն դրած այն վնասակար երևոյթների դէմ, որոնք նոքա իրանց հայրենի տնից դպրոց են բերել: Այսպիսի ծանր հանգամանքներում իրանց գործը և կոչումը այն դաստիարակներն են յաջողութեամբ կատարում, որոնք իրանց խելքով և հեղինակութեամբ միշտ բարձր են պահում աշակերտների առաջ և իրանց լաւ կառավարելու ընդունակութեամբ աշխատում են իրանց սաներին կրթելով հան-

դերձ արմատախիլ անել նոցա մէջ գոյութիւն ունեցող լամառութիւնը և ինքնահաճութիւնը: Դպրոցի զօրաւոր կամքը, ոյժը նրանում պէտք է կայանայ, որ նա ի նկատի առնելով մարդուս կրթութեան գլխաւոր նըպատակը, աշխատի ամենայն խելամտութեամբ ու զգուշութեամբ ոչնչացնել մանուկների սրտից եսական, ինքնահաճ, լամառ և ուրիշ շատ վնասակար լատկութիւնները և դոցա տեղ պատուաստել միահամուռ սիրոյ, համերաշխութեան և դէպի բարին ու վսեմը առաջնորդող գեղեցիկ սկզբունքները:

II

ԱՆՁՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՀԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ.

Անճնասիրութեան գաղափարը, ծագումը, նրա առաջ բերած երեւոյթները եւ դարմանը:

Գերմանական նշանաւոր մանկավարժ Շվարցը (1766 — 1837) առաջին դպրոցական ուսուցիչն էր, որ յանձն առաւ ամենայն սիրով գրելու «մանկավարժական օգնութիւն» կամ աւելի լաւ է ասել «մանկավարժական ազդարարը»: Յարգելի մանկավարժը իւր այդ մեծ և նըշանաւոր գործի մէջ ասում է. «ինչպէս որ բանական մարդը երբ աշխարհ է գալիս և նրա մէջ նկատուում է մի ներքին շարժում, յուզում, որը իւր մէջ պարունակում է չարութեան ոգի և այդ վնասակար գաղափարը տրմատախիլ անելու, ոչնչացնելու համար կարիք է զգացւում զօրաւոր գեղի՝ լուրջ խնամատարութեան և հոգացողութեան, այնպէս էլ մարդկային ազգի մէջ երեւացած չար և վնասակար գաղափարները ջնջելու և նոցա տեղ արդարութեան, ճշմարտութեան, ազնուութեան

սկզբունքներ թագաւորեցնելու համար մեծ պահանջ է զգացուում մանկավարժական մի օգնութեան, օժանդակութեան, որը իսկապէս պէտք է մանկավարժութեան և դաստիարակութեան գործի ամենապլխաւոր և էական մասը կազմէ: Խելացի և զօրաւոր դաստիարակութեան ու կանոնաւոր լուրջ կրթութեան միջոցով կարելի է մարդկութեան անբաղաքաւարի անդամներին քաղաքավարութեան հրաւիրել, կրթել և նոցա սրտի ու հոգու մէջ թագնուած չարութեան, ինքնասիրութեան և շահասիրութեան բոլոր սերմերը, գաղափարները արտաքին զրգուման միջոցով երևան հանել և անհրաժեշտ դարման գտնելով բուժել:

Անկիրթ երեսաներն ըստ մեծի մասին ունին իրանց մէջ մի որոշ կազմակերպուած ամուր ինքնակամութիւն և այդպիսիները որպէս վատ զգացում ունեցողներ շատ անգամ միմեանց բարկացնում, ծաղրում, հայհոյում, անհանգիստ անում, խփում են և իրանց այդ ընթացքով ցոյց տալիս, որ իրանք ոչոք, իրաւունք ունին: Յաճախ վէճերի, կռիւների և խաղերի խանդարման ժամանակ հանգիստանում են որպէս չարութեան, քէն ու ոխի, վրէժխնդրութեան, նենգամտութեան, խարդախութեան, անձնասիրութեան, շահասիրութեան բարեկամներ և նոքա այդ վնասակար ու վատ յարկութիւնները ձեռք են բերում իրանց շրջապատողների անբարեկամ, եսասէր և բարբարոս ընթացքից: Եւ այսպէս արմատանում է նոցա բնաւորութեան և հոգու մէջ իրանց շրջանում կատարուած ամեն մի տգեղ ու վնասակար երևոյթ, խօսակցութիւն և այլն:

Այդ սերունդ փչացնող վնասակար ուղղութեան առաջն առնելու համար պէտք է շատ քաղցր, բարեկամական քնքոյշ հոգացողութեամբ ու զգուշութեամբ աշխատել նոցա սրտի մէջ սերմանել արդարութեան,

ճշմարտութեան, բարութեան ազնուութեան գաղափարները և ընկերական գանազան օգտաւէտ խաղերի միջոցով նոցա ճանտչեցնել տալ ընկերների շրջանը, կեանքը, ուր արդարութիւն, հաւասարութիւն, սէր և միահամուռ ընկերութիւն է տիրում, ուր բոլորը միմեանց վերաջ հաւասար աչքով են նայում, աշխատում են իրար ծառայել և բոլորի սրտերում եսասիրութեան, շահասիրութեան տեղ ոնկեղծ սէր և բուն ընկերական եսասիրութեան ոգի է թագաւորում բոլորի սրտերում:

Գերմանացի համաշխարհային զիտնական Կանտը ինքնասիրութեան մասին ասում է. «Գեռ այն օրուանից առաջ, երբ երեխան նոր է սկսում բառեր արտասանել, գեռ այդ օրից շաբաթներ առաջ նրա մէջ արդէն կազմուած է եղել իւր սիրելի ետը, որը անձնասիրութեան համար ծառայում է որպէս աղօտ երևոյթ և ապա ժամանակի ընթացքում ձգտում է զանազան աղմուկներով, գոռում գոչումով, իւր ցանկութիւնները անասելի քաջութեամբ, կամակորոթեամբ ու յամառութեամբ առաջ տանել»:

Այստեղ կամայ ակամայ հարց է զարթնում. ուրեմն ինչ է եսասիրութիւնը կամ ինքնասիրութիւնը: Գրասէր զիտնականը ինքնասիրութիւն բառի մէջ հասկանում է, «Որ դա մի անձի բնածին ջանքը, եռանդն է, որ աշխատում է ամենայն եռանդով մի ուրիշի ետին իր միահեծան հպատակութեան տակ բերելով՝ իշխել, տիրել նրան. այսպիսի ընթացքը ոչ թէ միայն մի սխալ վրիպումն է դէպի մարդիկ, այլ և կատարեալ մեղանչումն դէպի այն բացարձակ արդարութիւն և սէր քարոզող Տէրը, որը Աստուած վեհ անունն է կրում»: Իսկ Հերբարտը ինքնասիրութեան անուանում է. «Մի ոչինչ կէտ՝ գերօ-եսի»:

Ինքնասիրութիւն բառի վերաբերեալ «Զանդերի»

բառարանի մէջ կայ մի բնորոշ վկայութիւն «ո՞վ մարդ, եթէ գու քո ինքնասիրութեան մէջ ապրելով գոհ ես կեանքիցդ, միայնակ ես մնալու աշխարհիս վերայ»: Ինքնասիրութեան զգացումը երեխայի մէջ առաջ է բերում ազատ գործելու և իշխելու ոգի. այդ իսկ պատճառով մանկան ընդհանուր հոգեկան կեանքի մէջ առաջ է հանում մերկ եսականութիւնը իւր վատ ու սուր կողմերով:

Բոլոր յայտնի ու փորձուած մանկավարժները համաբեա կարելի է ասել միաձայն տին կարծիքն են յայտնում, որ ինքնասիրութիւնը—եսասիրութիւնը մարդկային ազգի կեանքի բնական և հիմնական նշանն է:

Մարդուս մէջ բնութիւնից կայ մի անվնաս զգացմունք, որը ձգտում է նրան տանելու ազատութեան, երջանկութեան, թշուառութեան:

Այդ բնական եսասիրութիւնը, որը յայտնի է որպէս վնասող մարդկային բնաւորութեան, դրան մենք պատահում ենք մանկական հասակում ամեն տեղ. և որքան մարդս մեծանում, գիտութիւն է ձեռք բերում, նոյնքան նրա մէջ գոյութիւն ունեցող եսասիրութեան տգեղ զգացմունքը տեղի է տալիս աւելի լայն ընկերական և համամարդկային հաւասարութեան զգացմունքի:

Եթէ որ մի երեխայ իւր կեանքի ընթացքում տանջելով կենդանիներին սւրախութեամբ խանգարում է նոցա Վեանքը և առանց խղճահարուելու դիտում է իւր շուրջը կատարուած անգթութիւնները, այն ժամանակ այդպիսի երեխաները մեծանալով նոյն անտարբերութեամբ կնայեն մարդկային ազգի տանջանոց ամեն տեսակ երևոյթների վերայ և այդպիսին գնալով իւր այդ վնասակար ու անգութ ընթացքի մէջ աւելի յառաջագիմութեան քայլեր է ցոյց տալիս և սառ-

նարիւն անտարբերութեամբ է նալում մարդկային ազգի տանջանաց վերայ:

Ահա այսպիսի տխուր և սրտաճմլիկ ըոպէներում ճշմարիտ և կանոնաւոր կրթութիւնը, դաստիարակութիւնը ունի իւր մեծ և պատասխանատու դերը կատարելու և ցոյց տալու, որ երեխաները, այդ քնքոյշ արարածները երբէք չպէտք է անտարբերութեամբ դիտեն: ուրիշների կրած չարչարանքները, տանջանքները, վրշտերը, ցաւերը և առանց մասնակից լինելու նոցա վրշտերին պղա:տոնական սառնարիւնութեամբ նայեն և թռուցիկ ակնարկ ձգելով անցնեն հեռանան: Դեղեցիկ և խելացի դաստիարակութեամբ պէտք է աշխատել երեխայի թարմ և կենդանի զգացմունքը ուրիշների ցաւերի, վշտերի ուրախութիւնների համար զարթեցնել, կենդանի պահել. պէտք է ձգտել նրա վատ երեւակայութիւնը, լիշողութիւնը օգնութեան կոչել, որպէս զի զիտակցօրէն իրեն հասկանալով կարողանայ ուրիշների դրութեան մէջ մտնել: Ճշմարիտ և անկեղծ դաստիարակը պէտք է աշխատի իւր ամբողջ ոյժերը և ջանքերը ի մի ամփոփելով իւր սաների սրտի և մտքի մէջ բուն դրած եսասիրութեան վնասակար սկզբունքները արմատախիլ անելով խնամք տանել նրա սրտի մէջ բնդահանութեան, եղբայրսիրութիւն վսեմ զգացմունքներ պատուաստել և մեծահոգի կրթել: Պօլմէրը ասում է. «Եթէ մանկան ծննդից ծնողները, դպրոցը և կոմ դաստիարակները աշխատեն իրենց անհասկացողութեան ու թուլութեան շնորհիւ կուռք դարձնել, եթէ նրա ամեն մի հաճոյքին բաւարարութիւն, գոհացում տրուի և եթէ նրա ամեն մի ինքնակամ ցանկութեան հետ համաձայնուեն... այն ժամանակ այդպիսի ծնողները, դաստիարակները և դպրոցը իրանց ամբողջ էութեամբ ոչ այլ ինչ են ներկայացնելու, եթէ ոչ եսասիրութեան,

շահասիրութեան մի մեծ բով, որի տուած պտուղները ամենից աւելի դառն ու անբուժելի են լինում ծնողաց համար»:

III

ՉՈՂՈՔՈՐԹՈՒԹԻՒՆ, ԿԵՂԾՈՒՈՐՈՒԹԻՒՆ, ԴԻՄԱԿԱՌՈՒԹԻՒՆ

Շողոքորթը անուանում է այն անհատը, որը գործում է աշխատում է միայն այնպիսի տեղ, ուր կարող է իր արածը ակնյայտնի տեսնել, որտեղ իրան փաղաքշում են և որտեղ նա աւելի միջոց ու վստահութիւն ունի ուրիշների առաջ քծնելու: Շողոքորթ անձը ամենուրեք և ամենքի առաջ իւր իսկական գոյն լինելը ձգտում է ծածկել, կեղծել և աշխատում է իր շրջապատող մարդկանց հետ կեղծաւորաբար վարուել, ճշմարիտ կատարուած իրողութեանը վատ կերպարանք տալ և ամեն մի երևոյթ, գործ, ընթացք անբնականութեան սահմանին հոսցնել: Շողոքորթութեան վատ ու տգեղ զգացմունքի հետ ըստ մեծի մասին կապակցութեան մէջ են դիմակաւորութեան, ստախոսութեան, անարդարութեան և կեղծաւորութեան վնասակար զգացմունքները: Բանական մարդը, որ դատելու, մտածելու և վիճելու ընդունակութիւն ունի, կեղծաւորութեան միջոցով փոխելով իւր իսկական էութիւնը, աշխատում է զանազան աններելի և շինծու խօսքերով, անբնական ձևերով մի անհատի դէպի իրան դարձնել, գրաւել և ալդպիսի անձերը ալ և ալ հեղինակութիւն ունեցող մարդկանցից ակնածելով ամեն ջանք գործ են դնում իրանց սիրալիր, լաւ, առաքինի և աւելի արդարադատ

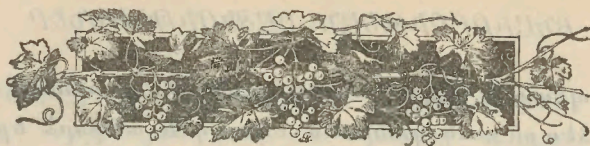
ներկայացնել քան թէ իրանք իսկապէս կան. տեն-
չանօք ուրիշներին դուր և հաճելի լինելու՝ այլ
ձևով է խօսում, գործում և ցոյց տալիս քան թէ ինքը
մտածում է: Կարճ ասած այդպիսի տգեղ յատկութիւն-
ներ ունեցող անհատը իր կեանքի, գործունէութեան
ու խօսքերի մէջ դիմակաւորեալ երևալով աշխատում է
իր շրջապատողներին ցոյց տալ, որ ոչինչ չի եղել և
ամեն բան կեղծ գոյներով են ներկայացնում: Իսկ դիմա-
կաւորութիւնն է մի երևոյթի այն փոփոխութիւնը, որը
իսկական անձին պարզութեամբ չէ ցոյց տալիս այնպէս՝
որպէս է և կայ, այլ փոփոխուած և դիմակաւորուած:

Մարդկային ազգի այս և սրա նման բոլոր պակա-
սութիւնները նրա բնաւորութեանն են պատկանում և
ըստ մեծի մասին առաջ են գալիս ստախօսութիւնից
և ապա կազմում են առանձին առանձին պակասութիւն-
ներ: Կան մարդիկ, որոնք բնութիւնից ունին մի առան-
ձին տենչանք, ցանկութիւն, հակումն դէպի փաղաքշու-
թիւն, քծնութիւն, շողոքորթութիւն, կեղծաւորու-
թիւն... իսկ կան ոմանք, որոնք այդ պակասութիւննե-
րը տեսնում և սովորում են իրանց ծնողներից և կամ
իրանց շրջանի մարդիկներից: Եւ այս երկու դէպքերում
ևս այդ երևոյթները իրանց էութեամբ և վատ կողմե-
րով մարդկային կեանքի համար երևում են որպէս վնա-
սակար թոյներ: Այդպիսի յատկութեանց ոչնչացման վե-
րայ պէտք է սկզբից ուշք դարձնել, ապա թէ ոչ որոշ
շրջան անցնելուց յետոյ ուղղել և բուժելը անհնարին
կ'լինի: Խելացի ծնողների և բարեխիղճ դաստիարակնե-
րի ազնիւ դիրքը, աշխատանքը և միակ ձգտումը պի-
տի այն բանի վերայ կենդրոնանան, որ աչալրջութեամբ
աշխատեն իրանց զաւակների մէջ բուռն դրուած այդ
վնասակար և անսպտուաբեր չարիքները խորտակել, ոչըն-
չացնել և արմատախիլ անել: Ծնողները և դաստիարակ-

ները պէտք է խիստ ուշադրութիւն դարձնեն, որ իրանց ձեռքի տակ գտնուած մատաղ և անփորձ երեխաները մեծերի առաջ մեծ իրաւունքներ ցոյց չտան, սանձարձակ չ'լինին իրանց գործերի և խօսքերի մէջ, յարգանք և պատկառանք ունենան դէպի իրանց մեծերը, ընկերները և իրանց կատարած գործի վերայ զգուշ լինին ու աշխատասէր, հնազանդ, խոնարհ և կանոնաւոր կեանք ունենան: Դաստիարակներն իրանց այսպիսի ընթացքով երեխաների համար կ'ստեղծեն կատարեալ կեանք, լի ուրախութեամբ, քաղցրութեամբ և ազնիւ բարեկամներով: Իսկ սորա հակառակ այն ծնողները և կամ դաստիարակները, որոնք լիջեալ ախտերը փոխանակ դարմանելու և բուժելու, իրանց անփութութեամբ աւելի խնամում և աճեցնում են մանկանց սրտի մէջ, այդպիսիները կեանք ստեղծելու փոխանակ, տանջանք և միայն դառն տանջանք են պատրաստում թէ իրանց և թէ իրանց զաւակների համար:

Արեակի քահ. Միմասեանց

Մ Կ Բ Տ Ի 2 Է Մ Ի Ն

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Էմինի հրատարակչական գործունեութիւնը արտա-
յայտուել է վեց հայ բնագրի հրատարակութեամբ՝ Յով-
հաննու կաթողիկոսի Իրասխանակերտեցւոյ Պատմու-
թեան Հայոց, Ղազարայ Փարպեցւոյ թղթոյն առ Վա-
հան, Տէրն Մամիկոնէից, Մ. Կաղանկ. պատմ. Աղուա-
նից, Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութեան Հայոց,
Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ Տիեզերական պատմութեան
և Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսի Պատմութեան
տանն Սիսական, որոնցից չորսը՝ Փարպեցու թուղթը,
Կաղանկատուացու, Մխիթարի և Բարձրբերդցու պատ-
մութիւնները նա առաջին անգամն է լոյս ընծայել:

Ով որ ծանօթ է Հայոց գրականութեան վերածը-
նութեան շրջանին, նա լաւ գիտէ, թէ ի՞նչ տեղ է
բռնում այդ գործում թէ իւր դժուարութեամբ և թէ
իւր արգասաւորութեամբ հայ բնագրների հրատարակու-
թիւնը: Այդ գործունեութիւնը կամ աշխատանքը կազ-
մում է ամեն բանի հիմքն ու սկիզբը. առանց դորան
անկարելի կլինէր ոչ թէ միայն գրականութեան վե-
րածնութիւնը, այլ և նորա հասարակ ուսումնասիրու-
թիւնը, մինչև իսկ նորա գոյութիւնը ևս վտանգի են-
թարկուած կլինէր: Յայտնի է, որ Հայոց գրչագիր մա-
տեանների մնացորդները մինչև հայ տպագրութեան
սկզբնաւորութիւնը ցրուած էին Հայաստանի զանազան
խուլ ու դժուարամատոյց անկիւններում՝ հին վանքե-
րի ու եկեղեցիների պահարաններում, դարակներում,
խցերում և մասնաւոր մարդկանց տներում, ընկած:

*) Տես «Լումայ» 1899 թ. Ա գիրք:

փոշու ու խոնաւութեան մէջ, փտելու, հրդեհի ճարակ և մկներին կերակուր դառնալու վտանգին ենթարկուած: Շատ սահմանափակ թուով մասնաւոր անհատներն էին, որ միջոց ունէին օգտուելու նոցանից, իսկ ընդհանրութիւնը զրկուած էր այդ արտօնութիւնից: Դորա հետեւանքն էր շատ ուրիշ պատճառների հետ միասին և գրականութեան անկումն ընդհանրապէս և մասնաւորապէս մաքուր գրաբառի կորուստը, որովհետեւ մեր դասական լեզուի մաքուր աղբիւրները, ընտիր օրինակները ամբողջովին ամփոփուած էին այդ ձեռագրների մէջ: Հայ գրականութիւնը անկումից ազատելու, մաքուր գրաբառը իսպառ կորչելու վտանգից փրկելու համար, անհրաժեշտ ձեռագրների հաւաքելը և, որ գլխաւորն է, նոցանից օգտուելու գործը հեշտացնելը: Ահա այդ դժուար գործին ձեռնարկում են տռաջին նուագ հայ տպարանատէրերը, մեծ դժուարութեամբ ու զոհողութեամբ հաւաքելով գրչագրները այստեղից այնտեղից և տպագրութեամբ տարածելով նոցա ժողովրդի մէջ և նոցա գործածութիւնը ընդհանրացնելով: Ծիշտ է, տռաջին անգամ հրատարակուածները մեծաւ մասամբ, կամ, լաւ է ասել, բացառապէս կրօնական բովանդակութեամբ մատեաններն էին՝ Աստուածաշունչ, Սաղմոս, Ժամագիրք, Պատարագամատոյց, Նարեկ, Շարական, Յայսմաւուրք, Յիսուս որդի, Ընդհանրական, Մաշտոց, Նաշոց և այլն, որովհետեւ պէտք էր նախապէս բաւականութիւն տալ ժողովրդի կրօնական-եկեղեցական սահմաններին ու կարիքներին, ճիշտ է, ձեռագրների հրատարակութիւնը գործի նորութեան, դժուարութեան և տպարանատէրերի անպատրաստականութեան պատճառով տռաջին ժամանակները թէ տպագրութեան արուեստի գեղեցկութեամբ ու մաքրութեամբ և թէ բնագրերի հրատարակութեան ճշտութեամբ անկատար ու անբաւարար էր,

բայց արդէն ճանապարհը հարթուած էր և մնում էր միայն Վենետիկի, Ամստերդամի, Կոստանդնուպօլսի, Մառսելի, Լիվոռնօյի, Իլվովի, Խալգարեանի ու Արդուլթեանի տպարանների սկսածը շարունակել, զարգացնել և կատարելագործել: Այդ գործն էլ իւրեանց ձեռքն են առնում Մխիթարեանք, Ս. Էջմիածինը, Երուսաղէմի Ս. Յակովբը և մասնաւոր մարդիկ՝ բարեյիշատակ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետը Պարիզում, արքայապետ մանի օտար հայագէտները, Յովհաննէս Զոհրաբեանը, Շահան-Ջրսէտը, Քերովբէ Պատկանեանը, Կարապետ Եզեանը և միւսները ⁴⁶⁾: Ահա հէնց այդ ասպարիզում գործում է և Էմինը, արտագրելով վերոյիշեալ հրատարակութիւնները: Բնագրների հրատարակութեան գործը, որ մինչև ցայսօր դեռ շարունակուում է և պէտք է շարունակուի, ինչպէս եղևում է, դեռ երկար ժամանակ, որովհետև անդադար չ'հրատարակուած ուրիշ ձեռագրներ են գտնուում, որ պէտք է լինում հրատարակել, գտնուում են հին հրատարակուած ձեռագրների ուրիշ աւելի ընտիր օրինակներ, և հարկաւորում է հը-

⁴⁶⁾ Ձեռագիր հաւաքելու գործում մի առանձին եռանդ ցոյց է տուել բարեյիշատակ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանը, որ թէ անձամբ, թէ ծանօթների ու բարեկամների ձեռքով շատ ձեռագիր է հաւաքել կամ արտագրել Մայր-Աթոռի մատենադարանի համար: Նորա աշխատանքով է եղել, որ փոխագրուել են Ս. Էջմիածին Մաղարթայի Ս. Նախավիպ վանքի ձեռագրները, որոնց մէջ և այն նշանաւոր աւետարանը, որ այժմ Մայր-Աթոռի մատենադարանի վարդն է կազմում Նորա աշխատանքով է եղել, որ երկրորդ անգամ 37 թուին կարգի է բերուել և ցուցակագրուել Մայր-Աթոռի մատենադարանը: Առաջին անգամ կարգի է բերուել ու ցուցակագրուել այդ մատենադարանը երջանկայիշատակ Ներսէս Աշտարակցու հրամանով և Մսերի աշխատութեամբ 1828 թուին: Տես Սեդրակեանի «Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը». Էջ՝ 120—128.

ները նորից աւելի կատարելագործուած կերպով հրատարակել, մի երկար ժամանակեալ, մանրակրկիտ, տաժանելի աշխատանք պահանջող գործ է: Հրատարակիչը, եթէ իւր հրատարակելի բնագիրը նոր է, մի հատ է և ինքը պէտք է նախնական հրատարակութիւն անի, ստիպուած է ուշադրութեամբ կարդալու ամբողջ ձեռագիրը, որ յաճախ այնպէս էլ հեշտ բան չէ, մանաւանդ երբ ձեռագիրը գրուած է երկաթագրի մի քանի խառնուած տեսակներով, ստիպուած է մաքուր վերականգնելու խառնաւորուած տեղերը, որովհետեւ մեր ձեռագրներից շատերը, անխնամք պահուած լինելու պատճառով, գոյնը տուած, սևացած, դեղնած, ջնջուած և կորտուած են լինում, ստիպուած է բազմաթիւ սխալները ուղղել, սխալները, որոնք սպրդած են լինում բնագրի մէջ արտագրողների անձեռնհաս լինելուց, տգիտութիւններից, ստիպուած է լինում կէտադրութիւնը դնել, որովհետեւ ձեռագրերի կէտադրութիւնը կամ բոլորովին անկանոն է լինում, կամ ամենեւին չի լինում և, վերջապէս, ստիպուած է լինում այդ բոլորն արտագրել, սրբագրել և տպագրութեան յանձնել: Հրատարակչի գործը աւելի ևս դժուարանում է, եթէ հրատարակելի բնագրի ձեռագիրը մի քանի օրինակ է, որովհետեւ այդ դէպքում, բացի վերոյիշեալ բոլոր գործողութիւններից, հարկաւոր է լինում և նոցա միմեանց հետ բազմատեղ, ընտրել լաւ ընթերցուածքը, տարբերութիւնը լուսանցքների վերայ նշանակել, չենք ասում արդէն այն, որ հրատարակիչները ինքեանք են շատ անգամ ստիպուած լինում ձեռագրների գրութեան թուականները և միւս հանգամանքները որոշելու և ծանօթաբանութիւններով պարզելու, որովհետեւ ձեռագրները յաճախ կամ բոլորովին անթուական են լինում և կամ յիշատակարանները թուականների հետ պատուում: Այս այսպէս լինելով, շատ

հետ է եղած հրատարակութիւններէց գաղափար կազմել նոցա հրատարակիչների հմտութեան մասին: Ճիշտ է, այս դէպքում մեծ դեր է խաղում և ձեռագրների յատկութիւնը, որոնց վերալից եղել է հրատարակութիւնը, բայց և այնպէս հրատարակչի հմտութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի: Եմինի հրատարակութիւնները իւրեանց մաքրութեամբ, ճշտութեամբ և կէտադրութեան կանոնաւորութեամբ ու ծանօթաբանութեամբ ցոյց են տալիս, որ նա, ըստ ամենայնի, հմուտ և բարեխիղճ հրատարակիչ է եղել: Նորա հրատարակութիւնների մէջ ի հարկէ չի կարելի գտնել բոլոր այն առաւելութիւնները, որ մենք տեսնում ենք մեր մի քանի նոր հրատարակիչների գործերում, ինչպէս օրինակի համար, Եզեանի հրատարակութիւններում, բայց պէտք է ՚ի նկատի առնել ժամանակը, երբ Եմինը կատարել է իւր հրատարակութիւնները, ծանօթաբանութիւնների այն նիւթը, որ մատակարարել է նրան ժամանակակից հայագիտութիւնը և ձեռագրների այն օրինակները, որոնց վրալից նա արել է իւր հրատարակութիւնները: Եմինը իւր հրատարակութիւնները արել է 53, 60 և 61 թուականներին, այսինքն մի այնպիսի ժամանակ, երբ մեր գրականութիւնը տակաւին նոր էր սկսել կանոնաւոր կերպով զարգանալ, երբ դեռ շատ բան մութ էր ու չպարզուած, ուստի և դեռ միջոց ու նիւթ չկար այնպիսի հարուստ ծանօթաբանութիւններով մեկնել բնագիրը, այնպիսի ընդարձակ և ընտիր յառաջաբաններով բացատրել հեղինակների կեանքի հանգամանքները, բնագրի գրութեան և նորա բովանդակութեան նիւթ եղած դէպքերի պայմանները, որ մենք տեսնում ենք Պ. Եզեանի հրատարակութիւններում: Եմինի ձեռքի տակ եղած ձեռագրների օրինակները, որոնց վերալից նա արել է իւր հրատարակութիւնները, բոլորը ևս համեմատաբար ա-

ւելի նոր ժամանակի ընդօրինակութիւն լինելով, անկատար ու թերի են եղել, ուստի և բնականապէս նոցա վերայից եղած հրատարակութիւններն էլ չպէտք է կատարեալ լինէին, չենք ասում արդէն այն, որ նորա հրատարակութիւններից չորսը նախնական հրատարակութիւն լինելով, պարունակում են իւրեանց մէջ այդ տեսակ հրատարակութիւններին յատուկ բոլոր պակասութիւնները: ⁴⁷⁾ Էմինի հրատարակութիւններից մանաւանդ արժանի է ուշադրութեան Ղազար Փարպեցու թուղթը, որի հրատարակութիւնը իւր կատարելութեամբ դեռ միակն է մեր գրականութեան մէջ, որովհետեւ մինչև ցայսօր թղթի մի ուրիշ ձեռագիր օրինակ դեռ չի գտնուել մեր մէջ: Նա իւր 1848 թուին արած ճանապարհորդութեան ժամանակ պատահում է, ի միջի այլոց, և Ս. Էջմիածնում և ծանօթանում բարեյիշատակ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանի հետ և նորանից իմանում թղթի ձեռագրի գոյութեան մասին ու խնդրում նորա ընդօրինակութիւնը: Թղթի այդ միակ ձեռագիր օրինակը գրանուել էր Ս. Էջմիածնի մատենադարանում 1829 թուին, երբ Մսեր Զմիւռնացին ձեռնարկած լինելով կազմել ձեռագրների գրացուցակը, աչքի էր անցկացրել բոլոր ձեռագրները: Դորա վերայից ընդօրինակուել էր երեք

⁴⁷⁾ Բացառութիւն է կազմում միայն Դրասխանակերտցու պատմութիւնը, որի հրատարակութիւնը հանգուցեալը արել է Մսեր Մաղխտորոսի անթուական գրչագիր օրինակից 1843 թուին Երուսաղէմում տպագրուած բնագրի բաղդատութեամբ: Մաղխտորոսը այդ գրչագիրը ընտրել առել էր 1828 թուին Ս. Էջմիածնում Նստվբեան Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի գրքերի միջից և համեմատել էր նորան իւր 1824 թուին Զմիւռնայում գաղափարած անթուական օրինակի և Կ. Պոլսից Յովհաննէս Գէորգեան վարդապետի ձեռքով բերուած և 12 գրչագրների բաղդատութեամբ արուած օրինակի հետ:

օրինակ՝ մէկը Շահխաթունեանի համար, որից և եպիսկոպոսը հատուածներ էր կարգացել Էմինին, միւսը Մսերի համար, որ տարել էր իւր հետ, նախ Քիչինեմի, յետոյ այնտեղից էլ Մոսկուա, և վերջապէս, երրորդը Գանիէլ վարդապետի համար: Վերադառնալով Մոսկուա, նա ստանում է իւր ցանկացած ընդօրինակութիւնը և բաղդատելով նորան Մսերի օրինակի հետ, 1853 թուին լոյս է ընծայում ընդարձակ լառաջաբանով և կարեւոր ծանօթութիւններով. բայց որովհետեւ ձեռագրների երկու օրինակն էլ գաղափարուած են լինում մի և նոյն օրինակից, այդ պատճառով էլ Էմինը շատ չի կարողանում շահուիլ իւր արած բաղդատութիւնից և ստիպուած է լինում մի քանի մութ տեղեր այնպէս էլ թողնել առանց բացատրութեան, ինչպէս ու խոստովանում է և ինքը իւր լառաջաբանում: Այդ հրատարակութեան վերայից է արել հանգուցեալ Մ. Նալբանդեանցը «թղթի» իւր աշխարհաբառ թարգմանութիւնը, որ նորա մահից յետոյ 68 թուին հրատարակել է նորա ընկեր Տէր-Գրիգորեանը: Այն ընդարձակ ծանօթաբանութիւնները, որ հանգուցեալ հրապարակախօսը կցել է իւր թարգմանութեան, ուղղուած են գլխաւորապէս Էմինի դէմ և բանակռուի ձև ունին: Թողնելով մի կողմը Նալբանդեանցի բանակռուի ձևի առանձնայատկութիւնները, որ նորա տաք բնաւորութեան հետեւանքը պէտք է համարել, մենք այստեղ չենք կարող չնկատել, որ նա իւր սրամիտ նկատողութիւններով և հմտալից գրական-պատմական հետազոտութիւններով ճշտել ու լրացրել է Էմինի ծանօթութիւնները և շատ է նպաստել ընդհանրապէս բնագրի մի քանի մութ տեղերի պարզելուն: Էմինը, օրինակի համար, «թղթի» «ծախեալ բազում գանձ» շինեալ զարդարեաց նաև զսուրբ կաթողիկէ եկեղեցին՝ ի նոր քաղաքի խօսքերի տակ ծանօթաբանում:

է՝ «կամ զՎաղարշապատ իմանալ պարտ է և կամ զմեր-
ձակայն Նորք»։ Նալբանդեանցը հանգուցեալ զիտնակա-
նի այդ սխալը ուղղում է, ապացոյց տալով, որ այդ-
տեղ «Նորք» ի խնդիր լինել չի կարող, այլ Նոր-քաղաքի,
որ նոյն իսկ Վաղարշապատն է, իսկ Վաղարշապատի ս.
Կաթողիկէ եկեղեցին մեր այսօրուայ ս. Էջմիածինն է։
Էմինը «Թղթի» մէջ յիշուած «քահանայապետ աշխար-
հին՝ տէր Մուշէ»-ի մասին կարծիք է յայտնում, որ դա
հայոց կաթողիկոս Տէր-Մուշէն է, որ կաթողիկոսացել
է 502 թուին Սամուէլից յետոյ։ Նալբանդեանցը ուղ-
ղում է այդ սխալը և ապացոյց է տալիս. որ այդ Տէր-
Մուշէն Սիւնեաց վիճակաւոր եպիսկոպոսն է, Ստեփան-
նոս եպիսկոպոսի յաջորդը և Պետրոս Քերթողի նախորդը
և որ քահանայապետ կոչուած էին ոչ միայն կաթողի-
կոսները, այլև եպիսկոպոսները։ Էմինը կարծում է, որ
Թղթի մէջ յիշուած Հրատ Կամսարականը Արշաւիր Կամ-
սարականի որդի Հրահատ Կամսարականն է, որի անու-
նը Ղազար Փարպեցին կրճատելով, Հրատ է դարձրել։
Նալբանդեանցը ապացոյց է տալիս, որ Փարպեցին չէր
կարող այդպէս կրճատել Հրահատ անունը և որ այդ
միայն արտագրութեան սխալ է, աղաւաղումն է, ուրիշ
ոչինչ։ Էմինը Փարպեցու ծնողներին «ականաւոր և հա-
րուստ» է համարում, իսկ Նալբանդեանցը հերքում է
այդ կարծիքը, ապացոյց տալով, որ հրատարակչի մէջ
բերած պատճառաբանութիւնները բաւական չեն Ղա-
զարին «ականաւոր և հարուստ» մարդու որդի ենթադ-
րելու։ Էմինը բնագրի «Մի արդարև պատմեսցի այս 'ի
գէթ ըստ բանի ողբոյն և մի լուիցէ 'ի գրուես Ասկա-
ղովնի» հատուածի մէջ «'ի գէթ» բառը սրբագրում է
«գէթ», իսկ Նալբանդեանցը «գէթ» բառը յատուկ ա-
նուն է համարում և ապացոյց է տալիս, որ բնագրի
«'ի գէթ»-ը կանոնաւոր է։ Էմինը Թղթի մէջ յիշուած

«Սևուկ» բառը մարդու անունն է համարում և կարծում է, որ այդ յայտնի Անձևացեաց իշխան Սևուկն է, բայց Նալբանդեանցը ինքը հրաժարուելով մի որ և իցէ որոշ բան ասելու այդ Սևուկի մասին, նոյն ժամանակ մեծ սրամտութեամբ և պատմական փաստերով ապացոյց է տալիս, որ այդ եթէ մարդու անունն է, և ոչ թէ տեղի, յամենայն դէպս Անձևացեաց Սևուկ իշխանը լինել չի կարող: Եմինը կարծում է, որ Փարպեցին, բացի Աղան Արծրունուց, աշակերտել է և ժ. ս. Սահակին ու Մեսրոպին և նոցա հրամանով գնացել է արտասահման կրթուելու, իսկ Նալբանդեանցը հաստատ կերպով հերքում է այդ կարծիքը և ապացոյց է տալիս, որ նա միայն աշակերտել է Աղանին և որ «թարգմանիչքը» նորա աշակերտութեան ժամանակ արդէն մեռած են եղել, ուրեմն և նա չէր կարող նոցա հրամանով Յունաստան երթալ և այլն:

Առհասարակ Եմինը իբրեւ հնութեան յարգը հասկացող մարդ շատ էր սիրում Հայոց ձեռագրները և նոցա հաւաքելու, ցուցակագրելու խնդիրը մի շատ կտրուկ գործ էր համարում մեր գրականութեան համար: Նա իւր ուսուցչութեան առաջին օրերից մինչև վերջը անդադար նամակներով յորդորում էր իւր բարեկամներին, ծանօթներին և ընկերներին ուշադրութիւն դարձնել Հայոց հին թղթերի ու ձեռագրների վերայ, հաւաքելու նոցա ու ուղարկելու իրան, նա յորդորում էր և իւր բազմաթիւ աշակերտներին զբաղուելու այդ գործով և իրան նպաստելու զրջագիր մատենաների մի մատենադարան կազմելու: Մենք յաճախակի և շատ գովասանք ենք լսել նորա բերանից իւր ընկեր և բարեկամ Սայաթ-Նովայի գիտնական հրատարակիչ յայտնի Հախվերդեանի մասին, որ նորան ուղարկել էր մի հատուած Հայոց Գահ-նամակից, որ հանգուցեալ բժիշկը գտել էր մի հին ձեռագրի կազ-

մում և քիմիական միջոցներով մագաղաթի գոյնը տուած
 տառերին վերադարձնելով նոցա նախկին դրութիւնը,
 կարողացել էր կարգաւ նորան: «Եթէ մեր կրթուած
 երիտասարդները, յաճախակի կրկնում էր նա, հետեւէին
 Իւրի Հախվերդեանի օրինակին, մեր հին գրականութիւ-
 նից շատ բան կազատուէր կորստից և մեր ժողովրդա-
 կան գրականութիւնը կունենար շատ ազնիւ մշակներ»:
 Հանգուցեալի այդ յորդորանքները տնպատասխան կամ
 անհետեւանք չէին մնում. նորա աշակերտները կամե-
 նալով նիւթ մատակարարել իւրեանց ուսուցչի ուսումնա-
 սիրութեան գործին, յարգելով նորա կամքն ու ցան-
 կութիւնը, որոնում, գտնում էին իւրեանց բնակու-
 թեան տեղերում պահուած ձեռագրները և ուղարկում
 էին նորան. նորա ընկերները, բարեկամները ու ծա-
 նօթները մասամբ յարգելով նորա ուսումնականութիւ-
 նը, մասամբ էլ կամենալով երախտահատուց լինել Լա-
 զարեան ճեմարանին և նորա հիմնադիրներին իւրեանց
 պատկանած գրչագրներն էին ընծալում նորա մատե-
 նադարանին: Այսպիսով ժամանակի ընթացքում հան-
 գուցեալը հասել էր իւր նպատակին: Նա կազմել էր
 իւր սեփական ձեռագրների փոքրիկ մատենադարանը և
 հիմք էր դրել ներկայումս Լազարեան ճեմարանում
 գոյութիւն ունեցող գրչագիր մատենանների հաւաքու-
 ծունին: Թէ որքան էր հանգուցեալի սեփական ձեռա-
 գրների թիւը նորա կենդանութեան ժամանակ —, չենք
 կարող ասել, ինչպէս և չենք կարող ասել, թէ որքան
 ճշմարիտ էին այն լուրերը, որոնք տարածուած էին և
 շատերի ականջին հասած, որ իբրև թէ նա ճեմարանի
 անունով ստացուած ձեռագրներից մի քանիսը իրան է
 սեփականացրել, իւր մատենադարանին է յատկացրել:
 Մենք միայն կարող ենք այսքանը ասել, որ տեսել ենք
 հանգուցեալի ձեռագրները՝ Սամուէլ Անեցին, Կիրակոս

Պանծակեցին, Մագիստրոսի թղթերը և միւսները և յատկապէս յիշում ենք Աղեքսանդր Մակեդոնացու պատմութեան մի ընտիր ձեռագիրը զարդարուած բազմաթիւ պատկերներով: Էմինը սովորութիւն ունէր ցոյց տալու ձեռագրների գործով հետաքրքրուողներին մասնաւորապէս իւր ուսանողներին իւր ձեռագրները և սիրում էր պատմել նոցա զրուելու, պահուելու և միւս հանգամանքները: Նա պատմում էր, ի միջի ալլոց, թէ ինքը վերջին անգամ Թիֆլիսում եղած ժամանակ անձամբ ականատես է եղել, թէ ինչպէս են ներկայումս Հայերը պահում իւր մօտ գտնուած թանկագին համարուած ձեռագրները: Նա իւր բարեկամներից իմանալով, որ մի պարոնի մօտ գտնուում է Խորենացու ձեռագիրը, կամեցել է տեսնել նորան, յուսալով, որ, գուցէ, հնարաւոր լինի այդ նոր ձեռագրով պարզել հին, հրատարակուածի մութ տեղերը: Բայց անյայտ պարոնը ամենահին չի կամեցել ցոյց տալ, զանազան պատճառներ է բերել և արգելքներ յարուցել: Մեծ թախանձանքներից և ուրիշ զանազան միջոցներ գործ դնելուց յետոյ, վերջապէս, յաջողեցրել է տեսնել ձեռագիրը, փաթաթած բազմաթիւ լաթերի ու թաշկինակների մէջ, և համոզուել է, որ դա համեմատաբար նոր ժամանակուայ գրուած մի այնպիսի ընդօրինակութիւն է, որից չի կարելի շահուիլ:

Լազարեան ճեմարանի ձեռագրների զարդը, ինչպէս յայտնի է, կազմում է նորա հռչակաւոր հին աւետարանը: Ղարաւոբազարցի Խաչիկեանը, որ ընծայութեւն է այդ թանկագին հնութիւնը ճեմարանին, ինչպէս մենք լսել ենք, Էմինի միջնորդութեամբ, արժանացել է վեհազնեայ Խաչատուր ալայի առանձին գոհունակութեան. նորա երկու որդիքը, մեծանուն հոգաբարձուի հրամանով սան են ընդունուել ճեմարանում:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Էմինի հրատարակութիւնները, բացի տպագրութեան մաքրութիւնից, բնագրի ճշտութիւնից, համեմատութիւնների առատութիւնից, նշանաւոր են և իւրեանց լառաջաբաններով: Նորա վեց հրատարակութիւնից մէկը՝ Մխիթար Ալրիվանցու պատմութիւնը ամենաին լառաջաբան չունի, երկուսը՝ Կաղանկատացու և Ստեփաննոս եպիսկոպոսի պատմութիւնները լառաջաբանի տեղ միայն փոքրիկ նախերգանքներ ունին իբրև ծանուցագրեր, թէ ինչ ձեռագրների օրինակներից է եղել տպագրութիւնը, իսկ երեքը՝ Փարպեցու թուղթը, Բարձրբերդեցին և Յովհաննէս կաթողիկոսը բաւականին ընդարձակ և արժանի ուշադրութեան լառաջաբաններ ունին: Թողնելով մի կողմ Փարպեցու թղթի լառաջաբանը, որ թէև ամենաընդարձակն է, բայց նոր բան չի պարունակում իւր մէջ, բացի հեղինակի յայտնի կենսագրութիւնից, որ ամբողջապէս առնուած է թղթի բովանդակութիւնից, մենք այստեղ կանգ կառնենք գլխաւորապէս Բարձրբերդեցու և Դրասխանակերտցու լառաջաբանների վերայ, որոնց մէջ պարունակուած տեղեկութիւնները իւրեանց ժամանակին նորութիւն են եղել մեր գրականութեան համար և որոնք ներկայումս ևս դեռ իսպառ չեն կորցրել իւրեանց թարմութիւնը: Բարձրբերդեցու լառաջաբանի մէջ հրատարակիչը խօսելով իւր հրատարակութեան հանգամանքների մասին, ՚ի միջի այլոց, մէջ է բերում երջանկալիշատակ Ներսէս Աշտարակեցու կոմս Նիկողայ Պետրովիչ Ռումեանցովին գրած նամակը, որ մեզ տեղեկութիւն է տալիս Մոսկուայի յայտնի թանգարանի հիմնադրի և Հայոց եփրեմ կաթողիկոսի մէջ եղած գրագրութեան մասին: Նա յայտ-

նում է, որ իւր հրատարակութիւնը արել է իւր մատենադարանի ձեռագրի անթուական օրինակից համեմատութեամբ Ռումեանցովի թանգարանի օրինակի, որ գաղափարուած է ս. Էջմիածնի մատենադարանի փե. դարի օրինակից և ընծայուած Ռումեանցովին 1814 թուին։ Այդ ժամանակները գեռ Վրաստանի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսի նամակից, որ կցած է ձեռագրին և գրուած նոյն գրչագրութեամբ, որով գրուած է և ամբողջ ձեռագիրը, մենք իմանում ենք, որ կոմս Ռումեանցովը հիմնարկելով իւր նշանաւոր թանգարան-մատենադարանը, ի միջի այլոց, գիմել է և երջանկալիշատակ Եփրեմ կաթողիկոսին և հայկական գրչագիր մատենաների օրինակներ է խնդրել իւր գրատան համար։ Թէ ինչ խեղճ գրութեան մէջ է եղել այն ժամանակները Մայր-Աթոռի հարուստ մատենադարանը—, այդ երևում է այն հանգամանքից, որ երջանկալիշատակ կաթողիկոսը երկար որոնելուց յետոյ, կարողացել է գտնել մեր մատենագրների երկերից միայն երկու ձեռագիր օրինակ՝ Բարձրբերդեցու և Մատթէոս Ուռհայեցու պատմութիւնները, որ և ուղարկելով Թիֆլիս, հրամայել է Ներսէսին ընդօրինակել տալ նոցա և ուղարկել վեհազնեայ Յովակիմ Եղիազարեանին կոմսին մատուցանելու համար։ Վարդան Բարձրբերդեցու ձեռագիրը գրուած է եղել 1432 թուին, իսկ Մատթէոս Ուռհայեցունը 1688-ին։ Դրասխանակերտեցու յառաջաբանում, բացի հեղինակի յայտնի համառօտ կենսագրութիւնից, արժանի են ուշադրութեան երկու կէտ՝ ձեռագիր օրինակների հանգամանքները, որոնց վերայից եղած է տպագրութիւնը, և Միքայէլ Չամչեանի կարծիքի քննադատութիւնը։ Հրատարակիչը իւր տպագրութիւնը, ինչպէս անցեալ գլխի մէջ արդէն առիթ ունեցանք յիշելու, արել է Մսերի ձեռագիր օրինակից բաղդատութեամբ Երուսա-

ղէմում 1843 թուին եղած տպագրութեան, իսկ Մսերը իւր ձեռագիր օրինակը, ինչպէս երևում է նորա նամակից, որ ամբողջապէս մէջ է բերուած յառաջաբանում, կազմել էր երեք օրինակից՝ իւր սեփական, որ նա ընդօրինակել էր Զմիւռնայում 1824 թուին, Ենովքեան Ստեփաննոս եպիսկոպոսի օրինակից, որ նա ստացել էր Ս. Էջմիածնում 1828 թուին, և, վերջապէս, Յովհաննէս վարդապետ Շահաթունեանցի օրինակից, որ նա բերել էր Կոստանդնուպոլսից և որ սրբագրուած էր 12 ձեռագիր օրինակների համեմատութեամբ: Միքայէլ Զումչեանը իւր «պատմութեան» երկրորդ հատորում խօսելով Յովհաննէս պատմաբանի մասին, ասում է, թէ նա, նախ, իւր պատմութեան առաջին մասը մինչև Աշոտ գրել է մինչև իւր կաթողիկոսանալը, վերջին մասը — իւր կաթողիկոս լինելուց յետոյ, երկրորդ, առաջին մասում նա իրան ցոյց է տալիս թշնամի Քաղկեդոնականներին, համարելով նոցա Նեստորական, իսկ երկրորդ մասում «նա յաւէտ հաճեալ է ընդ նոսա», ինչպէս այդ կարելի է տեսնել նորա Կոստանդին Պերփեռութէն կայսեր գրած նամակից և հետևեալ խօսքերից՝ «իսկ իմ չուեալ գնացի 'ի գաւառն Դերջան և ամսօրեայ աւուրս ինչ 'ի նմա զետեղեալ թէպէտև ստէպ ստէպ հրաւիրակն կոչէր սիրալիր կամօք երթալ 'ի պալատն առ կայսր, սակայն ես ոչ կամեցայ զմտաւ ածեալ, թէ գուցէ գտցի ոք և ընդ ականբ հայեսցի զանդ երթալն իմ' 'ի Քաղկեդոնիտան յարակցեալ ինձ համարեալ: Եւ այդպէս ոչ կամեցայ գնալ 'ի գայթակղութիւն մտաց տկարաց»: Եմինը արգոյ պատմագրի այս կարծիքի մէջ որքան բառ, այնքան էլ սուտ է գտնում: Նորա կարծիքով Յովհաննէս պատմաբանը իւր պատմութիւնը գրել է միանգամից, շարունակաբար իւր ծերութեան հասկում, ուրեմն, կաթողիկոսութեան ժամանակ, առա-

ջին մասը հակիրճ և համառօտաբար քաղուածք անելով նախկին հայ պատմագրների գրուածներէց, իսկ երկրորդ մասը պատմելով ընդարձակօրէն իբրև ականատես բոլոր անցած-գնացած անցքերին, ինչպէս այդ ապացոյց են տալիս թէ նորա յառաջաբանի և թէ բուն պատմութեան շատ տեղերը: Նա ապացոյց է տալիս, որ պատմաբանը թշնամի է Քաղկեդոնականներին ոչ միայն իւր պատմութեան առաջին մասում, այլ և երկրորդ մասում ևս, որ Չամչեանի ականարկած խօսքերը բոլորովին հակառակն են ցոյց տալիս, որ կաթուղիկոսի կայսեր գրած թուղթը ոչ մի խօսք, մինչև իսկ ոչ մի ականարկ չի պարունակում իւր մէջ այն բանի մասին, որ իբրև թէ պատմաբանը իւր կաթուղիկոս լինելուց յետոյ, «յաւէտ հաճեալ է ընդ Քաղկեդոնիտս»: Եմինը զարմանալով հարցնում է, թէ արդեօք ինչն է ստիպել Չամչեանին և նորա համահոխներին, ինչպէս, օրինակի համար, Գաբրիէլ Ալվազեանին, որ նոյն կարծիքը կրկնել է և հաղորդել Փէլիքս Լաժարին, անխղճաբար բռնաբարելով մեր հեղինակների գրուածները, ծուռ մեկնելով նոցա խօսքերի իմաստը: Եւ գալիս է այն եզրակացութեան, որ մեր նոր պատմագրի և նորա համախոհների միակ և միակ նպատակն է մի բարի ծառայութիւն մատուցանելու Հռովմայ եկեղեցուն, ցոյց տալով, որ հայերը Քաղկեդոնական են եղել և միայն նոր հայերն են, որ շեղուել են ճշմարիտ ճանապարհից: Իսկապէս ապացոյցի կարօտութիւն էլ չ'կայ, որ Յովհաննէս կաթուղիկոսը, ինչպէս և նորա բոլոր նախորդները, հակաքաղկեդոնական են եղել. դորա համար բաւական է միայն կարդալ նորա երկասիրութիւնը, որ մարդ գայ այն եզրակացութեան, որ Չամչեանը և նորա համախոհները լոյսին խաւար են ասում և ընդհակառակը, քարոզելով, որ պատմաբանը կաթուղիկոսական գահը բարձրանալուց յետոյ, «յաւէտ հաճեալ

է ընդ նոսա», այսինքն ընդ Քաղկեդոնիտս: Մինչև իսկ Ֆրանսիացի Եւթէն Բորէն, որ ծանօթ է եղել մեր հեղինակի պատմութեան, այնպիսի կարծիք է կազմել նորա մասին, որ նա ոչ միայն հակաքաղկեդոնական է եղել, այլև գլխաւոր պատճառն է եղել, որ հայերը մնացել են «հերձուածողութեան» մէջ: Նա իւր գէպի արևելք արած ճանապարհորդութեան ժամանակ հասնելով Հայաստանի Բարձր-Հայքի Դարանաղեաց գաւառի Թորդան աւանը, միտքն է բերում, որ մի ժամանակ այդ կողմերը եկել է Յովհաննէս կաթողիկոսը և առաջարկում է կարգալ նորա գէպի Դերջան արած ճանապարհորդութեան կտորը նորա պատմութիւնից, իւր կողմից հետեւեալ տողերն աւելացնելով իւր ճանապարհորդական լիշողութիւնների մէջ՝ «Պատրիարքս այս, որոյ ամբարտաւանութիւն և յամառութիւն հաւասարի նորին իսկ հանճարոյ, մեծապէս պատճառ են լեալ թողեալ մնալոյ հայոց 'ի հերձուածողութեան, այսպէս պատմէ զիւր ուխտագնացութիւն»: 'Ի հարկէ, ով որ ծանօթ է հայոց եկեղեցու պատմութեան, երբէք չի համարձակիլ ասել, թէ հայերը հերձուածող են և կամ թէ մէկը, մանաւանդ Յովհաննէս պատմագիր կաթողիկոսը հայերի հերձուածողութեան մէջ յարատեւու պատճառ եղած լինի, բայց այստեղ խնդիրը դորա մասին չէ: Այստեղ կարեւորն այն է, որ Եւթէն Բորէն Դրասխանակերտեցուն հակաքաղկեդոնական է համարում: Միանգամայն անհասկանալի է, թէ Չամչեանը ընչից է եզրակացնում, որ մեր այդ հեղինակը «յաւէտ հաճեալ է ընդ Քաղկեդոնիտս»:

Եմինը ընդհանրապէս հաւանելով Մխիթարեանց գրական գործունէութեան, նոյն ժամանակ ատելով ատում էր նոյա առաքելութեան գործունէութիւնը և նոյա ձգտումը կրօնական պրոպագանդայի նպատակով

աղաւաղելու հայոց հին մատենագրների գրուածները և թիւր կարծիք տարածելու գիտնական աշխարհում հայոց ազգային եկեղեցու մասին: Նա կրօնական մոլեռանդութիւն չունէր, ազգային եկեղեցու երդուեալ պաշտպան չէր, նա մինչև իսկ եկեղեցիների միութեան, բոլոր քրիստոնեաների մի հօտ և մի հովիւ լինելու սիրահար էր, բայց զանազան առաքելութիւնների, արուեստական կերպով սարքած պրոպագանդաների միջոցով քրիստոնեաների մէջ քրիստոնէութիւն տարածելը անազնուութիւն էր համարում: Նա հայոց ազգային եկեղեցին, ըստ ամենայնի, ուղղափառ էր համարում և հաստատում էր, որ ով որ միայն աշխատանք յանձն կառնի ուսումնասիրելու հայոց եկեղեցու դաւանութիւնը նորա իսկական, անպղտոր աղբիւրներից՝ եկեղեցական գրքերից, աղօթքներից, երգերից, հայ եկեղեցու հայրերի գրուածներից, նա ուրիշ համոզմունք չի կարող կազմել, ուրիշ եզրակացութեան չի կարող գալ, անքան այդ աղբիւրները մաքուր են, անքան նոքա ուղղափառ են: Այն բոլոր թիւր կարծիքները, որոնք տարածուած էին և տարածուած են հայոց եկեղեցու մասին արեւելեան և արեւմտեան քրիստոնեայ աշխարհներում, նա համարում էր արգասիք կամ տգիտութեան, կամ չար դիտաւորութեան: Թիւր կարծիքների մի մասը նա տգիտութեան արգասիք էր համարում, որովհետև նոցա յայտնողները թողնելով բուն աղբիւրները, կամ չկարողանալով նոցանից օգտուել, օգուտ են քաղել իւրեանց գրուածների համար կողմնակի, օտար, անմաքուր աղբիւրներից, որով և անգիտութեամբ սխալանքի մէջ են ընկել. մի մասն էլ նա համարում էր արդիւնք չար դիտաւորութեան, որովհետև նոցա յայտնողները շատ գեղեցիկ իմանալով իւրեանց ձեռքի տակ եղած օտար աղբիւրների արժէքը և միջոց

էլ ունենալով օգտուելու բուն աղբիւրներից, դարձեալ շարունակել են օգտուել նոյն աղբիւրներից, որով և սխալանքի մէջ են ընկել գիտակցաբար: Իսկ այդ թիւր կարծիքների հիմք եղած օտար, կողմնակի աղբիւրները նա համարում էր միջնադարեան լատին կրօնաւորների և յոյն արեղաների տարեգրները, լիշատակարանները, ժամանակագրութիւնները և պատմութիւնները: Լատին կրօնաւորները իւրեանց ունիտորական գործունէութեան ասպարիզում պատահած լինելով խիստ ընդդիմութեան ազգային եկեղեցու ներկայացուցիչների կողմից, յայտնի բան է, չեն կարողացել իւրեանց գրուածներում տնա-չառութիւն պահպանել և անկեղծութեամբ խօսել հայ եկեղեցու մասին. նոքա բնականապէս աշխատել են ստուեր ձգել հայ եկեղեցու վերայ, թիւր մեկնելով նորա դաւանութեան հիմունքը, ծիծաղելի ներկայացնելով նորա ծէսերը, կարգ ու կանոնները: Բիւզանդացի արեղաններն էլ իւրեանց քրոնիկոնները գրած լինելով հայոց եկեղեցու իւրեանց եկեղեցուց բաժանուելուց յետոյ, ատելութեամբ առջցուած լինելով դէպի Հայերը, որոնք յամառութեամբ շարունակում էին մնալ իւրեանց ազգային եկեղեցու ծոցում, ուշադրութիւն չ'դարձնելով ոչ կայսրների իշխանական սլահանջի, ոչ նոցա տուած նեղութիւնների և ոչ նոցա խորամանկ առաջարկութիւնների վերայ, ի հարկէ, չեն խղճահարուել ամեն տեսակ անհեթեթ լուրեր, տեղեկութիւններ մտցնել իւրեանց գրուածների մէջ հայոց եկեղեցու մասին: Ահա այդ տեսակ թիւր տեղեկութիւնների հետեանք էր Եզուարդ Դիւլորէի այն կարծիքը, որ նա յայտնել էր հայ եկեղեցու մասին իւր Մատթէոս Ուռհայեցու տռաջին խաչակիր արշաւանքին վերաբերեալ հատուածի թարգմանութեան յառաջաբանում, հայերին «միաբնակ»

կոչելով ⁴⁸⁾ Եւ Եւ տեսակ թիւր տեղեկութիւնների հետեանք էր նշանաւոր Դելլինգերի կարծիքը, որ նա յայտնել էր Հայոց եկեղեցու մասին իւր «Զրոյցներ քրիստոնէական եկեղեցիների միութեան մասին» 10-րդ տարւոյ ⁴⁹⁾, Հայերին «Յակոբիկեան» կոչելով, վերջապէս, այդ թիւր տեղեկութիւնների հետեանքն էր, որ ռուս հեղինակները անգիտակցաբար գործ էին ածում «Նեստորական և Եւտիքեան» տերմինները, երբ տեղը գալիս էր խօսելու Հայոց եկեղեցու և նորա զաւանուութեան մասին, չենք ասում արդէն այն, որ ռուս ամբօխը «армянинъ» և «аріяннинъ» բառերը համանիշ էր համարում: Ահա այդ թիւր կարծիքները հերքելու և հայ եկեղեցու մասին ճիշտ հայեացք կազմելու համար է լինում, որ էմինը իւր գրական գործունէութեան մի մասն էլ նուիրում է Հայոց հոգեւոր գրականութեան: Նա նախ և առաջ գրում է Դիւլօրէին, մատնացոյց է անում նորա սխալի վերայ և առաջարկում է նորան նախապէս ուսումնասիրել Հայոց եկեղեցու զաւանութեան իսկական աղբիւրները և յետոյ արդէն իւր կարծիքը յայտնել այդ մասին: Փրանսիացի հայագէտը հետեւում է իւր գիտնական հայ բարեկամի խորհրդին, սկսում է ուսումնասիրել նորա ցոյց տուած աղբիւրները և, իւր առաջուկ կարծիքին հակառակ, բոլորովին ճիշտ եզրակացութեան է գալիս, որ և յայտնում է ա-

⁴⁸⁾ „Comme la majeure partie des ses Compatriotes, assés et Դիւլօրիէն այդ յառաջաբանում il (Matthieu d'Edesse) professait le monophisme, c'est-à-dire le dogme qui n'admet qu'une seule nature en Jesus-Crist, et qui fut condamné par le concile de Chelcédoine, en 451“.

⁴⁹⁾ Դելլինգերի «Զրոյցները» թարգմանաբար տպագրուած են „Православное Оѡзрѣніе“ ամսագրի 72 թիւականի օգոստոսի համարում:

առանձին յօդուածով: Դիւլօրէին հետեւում են միւս թէ-
 Ֆրանսիացի, թէ բէլգիացի և թէ անգլիացի գիտնա-
 կանները և կամաց-կամաց ճիշտ հայեացք է կազմուում
 հայոց եկեղեցու մասին բոլոր արեւմտեան Եւրոպայում:
 Անգղիացիք մինչև անգամ թարգմանում են մի ամբողջ
 շարք աղօթքներ հայերէնից և հրատարակում են նոցա
 երկու առանձին գրքոյկներով, որոնցից առաջինը սահ-
 մանում են հոգևորականների ընթերցանութեան հա-
 մար, իսկ միւսը — աշխարհականների: Թէ առաջին և
 թէ երկրորդ գրքոյկի մէջ գտնուած աղօթքները սահ-
 մանուում են հաղորդուելուց առաջ կարգալու համար
 և թարգմանչի կողմից նուիրուում են՝ առաջինը Վալ-
 տեր Կերրին, իսկ երկրորդը — Սալիսբերիան եպիսկոպո-
 սին: Այնուհետև Էմինը ձեռնարկում է հերքելու և
 ուղղելու արեւելեան աշխարհում, մասնաւորապէս Ռու-
 սաստանում տարածուած թիւր կարծիքները: Այդ նպա-
 տակով նա 1865 թուին թարգմանում է Ներսէս Լամ-
 բրոնացու «Առեւտրականութիւնը», որ հայ եկեղեցու խա-
 ղաղատէր հոգու և համբերող բնաւորութեան ամենա-
 լաւ արգասիքը կամ արտայայտութիւնը կարելի է հա-
 մարել. 1864 թուին նա խմբագրում է «Очеркъ ис-
 торіи армянской восточной церкви», 1873 թուին
 նա թարգմանում է 14 հատ Շարական, որոնց մէջ
 պարզ կերպով երևում է հայ եկեղեցու դաւանութիւնը
 Քրիստոսի բնութեան մասին. 1861 թուին նա գրում
 է իւր «По поводу учения о единомъ естествѣ
 во Христѣ» յօդուածը. վերջապէս, 1879 թուին նա
 թարգմանում է և ամբողջ Շարականը, որի մէջ հետա-
 քըքրուող ընթերցողը կարող է լիովին մեկնութիւն գրա-
 նել իւր բոլոր երկբայութիւններին, տարակուսանքնե-
 րին և կասկածանքներին հայ եկեղեցու դաւանութեան և
 վարդապետութեան մասին: Եւ այս բոլորը նա առաջ

տպագրում է կրօնական «Православное Обзорѣніе» ամսագրում, յետոյ հրատարակում է և առանձին գրքերով ու բրոշիւրներով, որպէսզի կարողանայ, ըստ կրեաց, ընթերցողների մեծ «կոնտինգենտ» գտնել և որքան կարելի է մեծ ծաւալով տարածել նոցա ռուս հասարակութեան զանազան խաւերում: Բացի սորանից, նա իւր այդ գրուածների յառաջաբաններում, ինչպէս, օրինակի համար, «Вступление къ Краткому очерку истории Армянской Восточной церкви» վերնագիր կրող յառաջաբանում, որ նա գրել է իւր խմբագրած «Очеркъ истории Армянской Восточной церкви» գրուածքի համար, նա մատնացոյց է անում բոլոր այն գրուածների վերայ, որոնցից կարող են օգտուել հայ եկեղեցու իսկական զաւանուկեան ծանօթանալու ցանկութիւն ունեցող ռուս ընթերցողները: Էմինի վերոյիշեալ հրատարակութիւններից Հայոց եկեղեցու հանգամանքներին տեղեկանալու տեսակէտից առանձին ուշագրութեան արժանի են նորա խմբագրած «Очеркъ»-ը ⁵⁰⁾ և դորա համար իբրև յառաջաբան կամ ներածութիւն գրած «Вступление»-ն և «По поводу

⁵⁰⁾ «Очеркъ Истории Армянской Восточной церкви»-ն մենք կոչում ենք խմբագրութիւն, որովհետև Էմինը միայն նորան աչքի է անցկացրել խմբագրել է, այսինքն լրացրել ու սրբագրել է: Այդ գրուածքը առաջ գրուել է մի հայի ձեռքով՝ Փրանսերէն լեզուով և հրատարակուել է 1855 թուին Պարիզում Փրանսիացի արեւելագէտներից մէկի աշխատութեամբ. դա կազմւում է մի մասը կամ բաժինը այն գրքի, որ կոչուում է՝ «Histoire, dogmes, tradition et liturgie de l'église arménienne orientale etc»: Էմինի ցուցմունքով ուղղափառ քահանաներից մէկը, որ կամեցել է մի սոոյգ զաղափար կազմել Հայոց եկեղեցու մասին, թարգմանել է այդ գրուածքը ռուսերէն և Էմինի հսկողութեամբ ու խմբագրութեամբ տպագրել «Православное Обзорѣніе» ամսագրում:

ученія о единомъ естествѣ во Христѣ» յօղուածը: Մասնաւորապէս արժանի են ուշադրութեան այդ գրուածներում երեք կէտ՝ Հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելու ժամանակը, հայոց եկեղեցու բաժանուելու հանգամանքները և հայոց եկեղեցու յունաց եկեղեցու հետ միանալու ձգտումները: Էմինը ապացոյց է տալիս, որ 312 թուին, այսինքն նախ քան Կոստանդիանոս Մեծի քրիստոնէութիւն ընդունելը, քրիստոնէութիւնը Հայաստանում արդէն պաշտօնապէս ընդունուած կրօնքն է եղել, ուրեմն և Հայերը անդրանիկ քրիստոնեայ ազգն են: Նորա ապացոյցները երկու տեսակ են՝ մէկը ազգային Հայոց աղբիւրները՝ Ագաթանգեղոսը և Զենոբ Քլակը, որոնք ուղղակի ասում են, թէ հայերը արդէն քրիստոնեայ են եղել, երբ լուր է ստացուել Կոստանդիանոսի դարձի մասին, միւսը օտար, յունացը—Եւսեբեայ ժամանակագրութիւնը, որ իւր IX գրքի 8 գլուխում մեզ հաղորդում է, թէ Մաքսիմինոս կայսրը պատերազմ հրատարակեց իւր ի վաղուց հետէ դաշնակից բարեկամ Հայերի դէմ, կամենալով նոցա քրիստոնէութիւնից հեթանոսութեան դարձնել: Հայերի Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելը Էմինը վերագրում է հետեւեալ պատճառներին՝ Հայերը պարսից պատերազմի պատճառով չկարողացան ներկայ գտնուիլ ժողովին. Եւտիքէսի և Դիոսկորոսի կողմնակիցները, ի միջի այլոց, Հայաստանում ևս լուրեր էին տարածել, թէ ժողովը կամենալով խոյս տալ Եւտիքէսի մոլորութիւնից, ընկել է Նեստորի մոլորութեան մէջ. Լեոնի տօմարի այն տեղը, որտեղ ասուած էր, թէ Քրիստոս ունէր երկու բնութիւն, որոնցից մէկը հրաշքներ էր գործում, միւսը ենթարկուած էր չարչարանքի, լաւ չէր թարգմանուած հայերէն: «Մէկը և միւսը» բառերը թարգմանուած էին հայերէն «Ոմն և Ոմն» բառերով, որ

Հայոց լեզուի հոգուն համեմատ գործ է ածուում միայն շնչաւոր աւարկայի, անձի համար, և ոչ թէ անշունչ աւարկայի համար: Այսպիսով Հայոց թարգմանութեան մէջ ասմարի գլխաւոր իմաստը «Ոմն» բառի գործածութեամբ փոխուած էր. «Ոմն և Ոմն» ոճը այնպէս էր գործածուած, որ նա վերաբերում էր ոչ թէ բնութեան, այլ անձին, որից և Հայերը եզրակացնում էին, որ ժողովը, ճիշտ որ, ընկել է Նեստորի մոլորութեան մէջ երկու տարբեր անձն ճանաչելով Քրիստոսի մէջ: Յոյների մէջ այդ ժողովի վարդապետութեան մասին այնպիսի անհամաձայնութիւններ ծագեցին և այնքան երկար շարունակուեցին նոքա, որ Վասիլիսկոս կայսրը 475 թուին մերժեց այդ ժողովը, իսկ հետեւեալ Զենոն կայսրը 476 թուին հրատարակեց «Հենոտիկոնը», որով ոչ միայն մերժեց Քաղկեդոնի ժողովը, այլ և մինչև անգամ արդելեց խօսելու նորա մասին: Յունական բառերը՝ «Փիզիս, ուսիա և իպոստագիս» չէր կարելի ճիշտ թարգմանել, որովհետև Հայոց լեզուում իպոստաս կամ անձն բառը խառնուում էր Փիզիս կամ բնութիւն բառի հետ: Այսպիսով երբ Յոյները ասում էին, թէ Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւն կայ, Հայերը այնպէս էին հասկանում, որ Յոյները երկու անձն միացնում են միմեանց հետ: Վերջապէս, մի քանի յօյն և ասորի եպիսկոպոսներ 482 թուին հաւաքուելով Եդեսիայում, հանդիսաւոր կերպով մերժեցին Քաղկեդոնի ժողովը: Էմինը պնդում է, որ Վաղարշապատի ժողովից յետոյ Հայոց եկեղեցին քանիցս ձգտումն է ցոյց տուել նորից միանալու Յունաց եկեղեցու հետ: 629 թուին Եզր կաթողիկոսը Կարնոյ ժողովում ընդունել է Քաղկեդոնի ժողովը. 647-ին Ներսէս Շինողը ճաշակուել է յօյն քահանայի ձեռքից. Յովհան իմաստասէրը 719—720 թուերին կայացած ժողովներում Հայոց եկեղեցու անունով

հրապարակով խոստովանել է երկու բնութեան վարդապետութիւնը. 862 թուին Ձաքարիա կաթողիկոսը սկսել է յարաբերութիւն ունենալ Փոտիաւ պատրիարքի հետ և միացել է Յունաց եկեղեցու հետ. 966-ին Վահան կաթողիկոսը միանալու նպատակով դաւանութեան թուղթ է ուղարկել Պալեւկդ պատրիարքին և նորանից ուղղափառ ճանաչուել. վերջապէս, 1179 թուին Հուսիկայի ժողովը Գրեգոր Գ. կաթողիկոսի նախագահութեամբ և ՅՅ գլխաւոր եպիսկոպոսների մասնակցութեամբ պաշտօնապէս ընդունել է Յունաց եկեղեցու հետ միանալու սուղարկութիւնը: Բացի այս բոլորից, Էմինը «Очеркъ»-ի ներածութեան մէջ ձգտում է ապահովեցնել Հայերին իւրեանց ազգութիւնը պահպանելու վերաբերութեամբ, ասելով, թէ եկեղեցիների միութիւնը չի կարող վտանգ սպառնալ հայերի ազգութեան, որովհետև ահա Հայերի մի մասը թողել է իւր ազգային եկեղեցին և ընդունել է կաթողիկոսութիւն ու բողոքականութիւն, բայց դորանով չի կորցրել իւր ազգութիւնը:

Որ Հայոց եկեղեցին ընդունելով երեք առաջին տիեզերական ժողովները, դաւանելով Քրիստոսի բնութեան խնդիրը այնպէս, ինչպէս որ դաւանում են Հայոց և ընդհանուր եկեղեցու բոլոր նշանաւոր հայրերը, Ուղղափառ է եղել և է-, այդ մասին կասկած չի կարող, բայց որ երբ և իցէ Հայոց եկեղեցին ձգտումն ցոյց տուած լինի ընդունելու Քաղկեդոնի ժողովը, այդ ուղիղ չէ: Զիշտ է, եղել են դէպքեր, ժամանակամիջոցներ, ինչպէս, օրինակի համար, 862—1179 թուերին, երբ Հայերը կամենալով վերջ դնել իւրեանց և Յոյների մէջ եղած թշնամութեան, ձգտումն են ցոյց տուել միանալու Յունաց եկեղեցու հետ, բայց նոքա միանալ ասելով երբեք չեն հասկացել Քաղկեդոնի ժողովի ընդունելը: Չ'պէտք է մոռանալ, որ Եզր կաթողիկոսը Պար-

նոյ ժողովից յետոյ զաւաճան է ճանաչուել ու մեր-
 ժուել ազգից, Ներսէս Գ.ը ստիպուած է եղել հրաժա-
 րուել կաթողիկոսութիւնից, Վահանը գահընկէց է ե-
 ղել, Ներսէս Լամբրոնացին և Գրիգոր Տղան հայրենի
 սուրբ աւանդութիւնը դրժող են հռչակուել արևելեան
 եպիսկոպոսներից: Չ'պէտք է մոռանալ և այն, որ
 862—1179 թուերի միանալու արձանագրութիւնները
 այնպէս են կազմուած եղել, որ նոցա մէջ ամենևին յի-
 շուած չի եղել Քաղկեդոնի ժողովի ընդունելու խնդի-
 րը, այլ միայն պարզուած է եղել խնդրի զուտ դաւա-
 նաբանական մասը: Գուցէ, ասողներ լինին, թէ միա-
 նալն ու Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելը համահաւասար
 բաներ են: Այո՛, բայց ոչ բոլորովին: Հայերը նզովելով
 Եւտիքէսին, նոյն ժամանակ մերժել են և Քաղկեդոնի
 ժողովը, որովհետև զա կանոնաւոր ժողով չի եղել, ո-
 րովհետև այդ ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսները իւ-
 րեանց կարծիքները յայտնել են իշխանութեան ճնշման
 ներքոյ, որովհետև Լեոնի տօմարը այնպէս չի պարզել
 բնութեան խնդիրը, ինչպէս որ հասկանում էր Հայոց
 եկեղեցին, հետևելով առաջին երեք տիեզերական ժո-
 ղովներին և Կիւրեղ Աղեքսանդրացու և Աթանաս Մե-
 ծի տուած մեկնութիւններին: Չենք կարծում, որ միայն
 Լեոնի տօմարի հայերէն սխալ թարգմանութիւնն եղած
 լինի պատճառ, որ Հայերը ուրիշ մեկնութիւն են տուել
 նորան, որ նոքա միշտ խուսափել են նորանից, «չար
 ու մարդախանձ տօմար» կոչելով նորան, որովհետև,
 բացի հայերէն թարգմանութիւնից, Բաբէլէն կաթողի-
 կոսը և առհասարակ Վաղարշապատի ժողովականները,
 որոնց մէջ, 'ի հարկէ, յունագէտներ ու լատինագէտ-
 ներ էլ կ'լինէին, անկասկած իւրեանց ձեռքի՛ն ունեցել
 են և յունարէն բնագիրը. չենք կարծում նոյնպէս, որ
 Հայոց լեզուն, որ հինգերորդ դարում իւր զարգացման

գաղաթնակէտին էր հասել, դեռ այնքան աղքատ լինէր, որ չ'կարողանար ճշտութեամբ թարգմանել «Փիզիս, իպոստասիս և ուսիա» բառերը. վերջապէս, մենք չենք կարծում, որ Հայոց եկեղեցին միանալուց յետոյ էլ կարողանայ պահպանել իւր ազգային գոյնը և ազգի պահպանութեան համար այնպիսի ամուր նեցուկ լինի, ինչպէս նա եղել է մինչև ցայսօր: Հայ կաթողիկները, ճիշտ է, չեն կորցրել իւրեանց ազգութիւնը, բայց ո՞ր հայ-կաթողիկները — հայածէսները, իսկ լատինածէսները կորել են հայութեան համար և կորչելու վերայ են: Զ'պէտք է մոռանալ, որ Լեհաստանի և Իտալիոյ բազմաթիւ կաթողիկ Հայերը և Հայաստանի Հայ-Հռոմէները կորան, իսկ ազգային եկեղեցուն հաւատարիմ մնացածները մինչև ցայսօր էլ դեռ կան: Ինչով էր կամենում հանգուցեալ Իմինը ապահովեցնել Հայերին, որ նոքա միանալուց յետոյ էլ կարող կ'լինին պահպանել իւրեանց ազգային-եկեղեցական ծէսերը, ժամասացութեան լեզուն և կրօնական աւանդութիւնները: Եւ յետոյ, միթէ հանգուցեալը հակասութիւն չէր տեսնում իւր գործողութիւնների մէջ, երբ 59 թուին Պաբրիէլ վարդապետ Այվազեանի վարդապետարանի մի երկու մուտք տեղի պատճառով այնքան ալմուկ էր բարձրացնում, որ գործը հասնում էր իշխանութեան, իսկ 72 թուին ինքը ուղղակի միութիւն էր քարոզում արևելեան եկեղեցու հետ:

Ընդհանրապէս Իմինը կարծում էր, որ մեզ Հայերիս պէտք է մեր եկեղեցու դաւանութիւնը բարձրաբարբառ քարոզելու համար, եկեղեցական ընդհանուր ժողովով մի ընդհանուր դաւանութեան թուղթ կազմել, որպէս զի հնար լինի մէկ անգամ ընդ միշտ կարկելու չարախօսների բերանը և միջոց տալու ցանկացողներին պարզ և ճշգրիտ գաղափար կազմելու մեր

դաւանութեան մասին ամենայնաւ տղերից: Ճիշտ է, մեր մէջ անցեալներում դաւանութեան թղթեր շատ են կազմուել, բայց դոցանից և ոչ մէկը ընդհանրութեան կնիք չի կրել: Գոցա մի մասը առանձին-առանձին անձնաւորութիւնների գործ է եղել և համարուել անհատական համոզմունքի արգասիք, մի մասն էլ առանձին կուսակցութիւնների ձեռքի գործ և արգասիք զանազան քաղաքական դիտումների և նպատակների: Չպէտք է մոռանալ, որ հայերը քաղաքականապէս թոյլ լինելով, ստիպուած են եղել չաճախակի կամ յոյների, կամ եւրոպացիների օգնութեան դիմել: Բայց որովհետեւ ցանկալի օգնութիւնը խոստացուել է և տրուել է միայն եկեղեցիների միութեան պայմանով, այդ պատճառով էլ հայերը չաճախակի դաւանութեան թղթեր են գրել և տուել պահանջողներին, հայոց եկեղեցու դաւանութիւնը դոցա մէջ ներկայացնելով համեմատ կաթոլիկ կամ յոյն եկեղեցու դաւանութեան: Մի խօսքով, այստեղ ևս կրկնուել է այն, որ տեղի է ունեցել Յունաց և արևմտեան եկեղեցիների յարաբերութեան մէջ: Յայտնի է, որ ԺԵ. դարի կիսին Փյոթենտինեան ժողովում Յոյները, որոնք այդ ժամանակները կարօտ էին պապի և արևմտեան թագաւորների ձեռնտուութեան թուրքերի դէմ, ամեն տեսակ զիջողութիւն արին, մինչև անգամ ընդունեցին նոյն իսկ «filioque» դաւանութիւնը: Բացի Ներսէս Շնորհալու և Գրիգոր Դ-ի դաւանութեան թղթերից, որոնցից առաջինը թարգմանաբար մէջ է բերուած Տրոյիցկու ուսումնասիրութեան մէջ ⁵¹), դա-

⁵¹) Տրոյիցկու ուսումնասիրութեան լիակատար վերնագիրն է՝ «Изложение вѣры церкви армянскія, начертанное Нерсесомъ, каволикосомъ армянскимъ, по требованію боголюбиваго государя Грековъ Мануила.—Историко-догматическое изслѣдованіе въ связи съ вопросомъ въ возсоединеніи армянской церкви съ православною. С.П.Б. 1875 г.»

ւանութեան թղթի հայկական օրինակներ կարելի է գտնել այլ ևս հայ-կաթոլիկ արքեպիսկոպոս Աղեքսանդր Բալքեանի «Պատմութիւն կաթոլիկութեան Հայոց» գրքի մէջ, իսկ թարգմանական օրինակներ — Ասողիկի ռուս թարգմանութեան մէջ Էմինի թարգմանութեամբ, Կիրակոս Գանձակեցու Փրանսիական թարգմանութեան մէջ Բրոսսէի թարգմանութեամբ, Մատթէոս Ոււհայեցու Փրանսիական թարգմանութեան մէջ Դիւլօրէի թարգմանութեամբ և այլն: Սոքա և սոցա նման բազմաթիւ թղթերից և ոչ մէկը յարտաւորեցուցիչ չի եղել Հայերի համար, ոչ մէկը չի ընդունուել ազգի ամբողջութեան կողմից իբրև հայ եկեղեցու դաւանութեան հանգանակ, ուստի և Տրոյիցկին և նորա նմանները չարաչար սխալուել ու սխալուում են, իւրեանց ուսումնասիրութիւնների հիմք ընդունելով Ներսէս Շնորհալու և միւսների դաւանութեան թղթերը և նոցա հիման վերայ եզրահացութիւններ անելով հայ եկեղեցու դաւանութեան մասին ընդհանրապէս:

ԳԼՈՂԽ ԺԳ.

Էմինի ղիւցաբանական գրուածներն են՝

Ա. Объ Арѣ Прекрасномъ.

Բ. Очеркъ религіи языческихъ армянъ.

Գ. Ваханъ Вишанакахъ армянской мнѳологіи естъ Индра Vritrahan Риг-Веды.

Դ. Отвѣтъ на замѣчанія Г. Патканова.

Այդ չորս գրուածքից մանաւանդ հետաքրքրական են վերջին երկուսը, Ваханъ Вишанакахъը, որ հանգուցեալը հրատարակել է 1873 թուին առանձին տետրակով, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի փոքրիկ ղիւցաբանական համեմատութիւն: Իւր այդ համեմատութեան

մէջ հանգուցեալ զիտնականը հիմնուելով այն հանգա-
մանքի վերայ, որ Հայոց հեղինակներից Ագաթանգեղո-
սը և Խորենացին Վահագնին ներկայացնում են վիշապ-
ներին քաղող, սպանող, ուրեմն և խոյեան խաւարին,
որ Անանիա Շիրակացին և Փիլոն Եբրայեցու թարգմա-
նը նոյն Վահագնին նոյնացնում են արևի հետ, որ հայ
հեղինակներից մի քանիսը «Ապողոն» անունը թարգ-
մանում են Վահագն անունով, և որ, վերջապէս, վա-
հագն բառը բաղկացած է «վահ» և «ագն» բառերից,
որ նշանակում է «աստուած-արև», եկել է այն եզրա-
կացութեան, որ Վահագն Հայոց զիւցաբանութեան մէջ
արևի աստուած էր: Յետոյ նա քննելով հնդկական զիւ-
ցաբանութիւնը, գտել է, որ Ռիգ-վեդայի մէջ արևի աս-
տուածը համեմատ Հայոց ագնին նոյնպէս կոչուում է
Agni, իսկ ինդրա աստուածը շատ անգամ կոչուում է
Agni, ուրեմն ինդրան նոյն Agni-ն է և դարձեալ նշա-
նակում է արևի աստուած, ուրեմն և Հայոց Վահագն հա-
մապատասխանում է Հնդկաց Ռիգ-վեդայի ինդրային:
Այդ ճանապարհով շարունակելով իւր հետազոտութիւն-
ները, նա գտել է այն, որ Ռիգ-վեդայի ինդրան համա-
րուում էր վիշապի յաղթող և հէնց այդ պատճառով
կրում էր վոխտահան մակդիրը, ինչպէս որ Հայոց վա-
հագն վիշապներին քաղելու համար կոչուում էր վիշա-
պաքաղ, ուրեմն և Հայոց վահագնի վիշապաքաղ մակ-
դիրը համապատասխանում Ռիգ վեդայի ինդրայի վոխտ-
ահան մակդիրին: Ահա այս բոլորի վերայ հիմնուելով
նա, վերջապէս, եկել է մի ընդհանուր եզրակացութեան,
թէ Հայոց Վահագն վիշապաքաղը Հնդկաց Ռիգ-վեդայի
ինդրա վոխտահանն է: Էմինը իւր այդ համեմատու-
թեան մէջ, ՚ի միջի այլոց, հարևանցօրէն մի քանի
խօսք է ասում և հանգուցեալ Քերովբէ Պատկանեանցի
„Нѣскольکو словъ о названіяхъ древнихъ ар-

мянскихъ мѣсяцевъ“ գրուածքի մէջ գտնուած մի նկատողութեան վերաբերմամբ, որով և սաստիկ գրգռուում է նորան իւր դէմ և առիթ տալիս նորան խիստ և անարդար քննադատութեան ենթարկելու «Համեմատութիւնը»: Մենք ասում ենք խիստ և անարդար, որովհետև Պատկանեանցի քննադատութիւնը, բացի իւր յարձակողական ընդհանուր խիստ բնաւորութիւնից, պարունակում է իւր մէջ և այնպիսի ակնարկութիւններ, խօսքեր ու նախադասութիւններ, որոնք ոչ միայն թուլատրելի չեն մի լուրջ վիճաբանութեան մէջ, այլ և ուղղակի վիրաւորեցուցիչ են Էմինի անձնաւորութեան համար: «Замѣчанія на статью Г. Эмина Вахагн-Вишапаках армянской миеологіи есть Индро Вритрахан Риг-Веды», ինչպէս կոչուում է Պատկանեանցի քննադատութիւնը, ճգնում է հաստատել, որ Վահագն Ռիգ վեդայի իդրա-վոիտուհաչը չէ, այլ Սևեստայի վերետրագնան: Պատկանեանցը պնդում է, որ «վեհ» բառը Հայոց լեզուում երբէք չի գործածուել աստուած բառի նշանակութեամբ, որ Հայոց լեզուում Ե երկարը, այսինքն Է-ն, չի փոխուում Ե կարճի, այսինքն Ը ի, ուստի և «վեստ կամ վէստ» բառից չի կարող գոյանալ «վրստահ», որ «վոր» բառը նշանակում է՝ чрево, впадина, ущелье և չի համապատասխանում սանսկրիտ «pru» բառին, որ Վահագնի երգի մէջ Էմինը սխալ է թարգմանել՝ Море разрѣшилось красненькимъ тростникомъ», այլ պետք է թարգմանել՝ «И красненькій тростникъ въ морѣ былъ одержимъ муками», որ նոյն երգի մէջ սխալ է թարգմանուած՝ «И изъ пламени выѣѣгалъ юноша», այլ պետք է թարգմանել՝ «И въ пламени бѣгалъ юноша» և այլն: Պատկանեանցը «գիլլետանտ» է կոչում Էմինին և վերջացնում է իւր նկատողութիւնները, ասե-

լով՝ «Գործին պէտք է ձեռնարկել ըստ չափու կարողութեան. չէս կարող գլուխ հանել, մի էլ ձեռնարկիր»։ Ահա այս քննադատութեան դէմ է գրել Էմինը իւր «ОТВѢТЪ на замѣчанія Г. Патканова», որ իւր խստութեամբ շատ էլ յետ չի մնում Պատկանեանցի քննադատութիւնից, չ'նայելով, որ տպագրուածը դեռ երկրորդ, աւելի մեղմացրած խմբագրութիւնն է։ Պատասխանի այդ չափազանց խստութիւնն է լինում պատճառը, որ հանգուցեալը իսկոյն չի կարողանում թուլատուութիւն ստանալ տպագրելու համար։ Նա առաջ իւր պատասխանը տպագրում է Վիեննայում և այնտեղից ուղարկում է Ս. Պետերբուրգի գրաքննչական ատեանը, բայց ատեանը արգելում է, առարկելով, որ այդ պատասխանը իւր խստութեամբ կարող է վայր ձգել ուսանողներին աչքին ուսուցչապետի վարկը։ Էմինը դիմում է տպագրական գործերի գլխաւոր կառավարութեան, որից և առաջ է գալիս մի երկար գրագրութիւն, որ, սակայն, ոչ մի դրական հետեւանքի չի հասցնում նորան. գլխաւոր կառավարութիւնը հաստատում է գրաքննչական ատեանի վճիռը։ Այն ժամանակ նա մեղմացնում է իւր պատասխանի ոճը և մի քանի խիստ տեղերը և այգպիսի բարեփոխուած ձևով ուղարկում է Մոսկուայի գրաքննչական ատեանը և ստանում է տըպագրելու թույլտուութիւնը։ Նորա պատասխանի գրլխաւոր նպատակը, բացի բուն հերքումից, լինում է և այն, որ նա ցանկանում է, որ իւր բրոշիւրը շուտով տարածուի գիտնական աշխարհում, որովհետև դորա մէջ նա նոր ապացոյցներով հաստատել էր, թէ Վահագնբաստուածութիւն է։ Հանգուցեալի մեր ձեռքին գտնուած նամակներից մէկում մենք հետաքրքրական մանրամասնութիւններ ենք գտնում «Պատասխանի» և նորա տըպագրութեան հանգամանքների մասին։ «Քո անցեալ

սեպտեմբերի 11-ից զբաժնւմ նամակիդ, գրում է նա այդ մասին իւր ընկերին, ես միայն այժմ եմ պատասխանում, այսինքն չորս ամսից յետոյ (26 յունուարի 75 թ.): Իմ այսքան լռելուս պատճառը մի շատ հասարակ բան է — ժամանակ չունէի: Դորա վերայ եթէ աւելացնենք և իմ բնածին ծովալստիւնս, քեզ համար պարզ կլինի, թէ ինչո՞ւ ես այդքան երկար ժամանակ լռութիւն պահեցի: Կայ, սակայն, և մի երրորդ պատճառ, որ ինձ ստիպեց այդքան յետաձգել քո նամակիդ պատասխանը. ես կամենում էի միանգամից ուղարկել քեզ և՛ նամակս և՛ այն բրոշիւրը, որ սորա հետ միասին կստանաս: Դորա հրատարակութեան պատճառը ուսուցչապետ Պատկանեանցի յօդուածն է, որի մասին քեզ ասել է ՅՄ — քահանան ⁵²⁾, վերջինիս հօրեղբայրը, այն-

⁵²⁾ Այստեղ խօսքը բանաստեղծ Ռափայէլ Պատկանեանցի հօր յայտնի Տէր-Գաբրիէլի մասին է, որ մեռաւ 1889 թուին Պետերբուրգում 87 տարեկան հասակում, թողնելով երեք որդի և երեք աղջիկ: Աւելորդ չենք համարում այստեղ մէջ բերել Պատկանեանց տոհմի համառօտ ազգաբանութիւնը, որից ընթերցողը կարող է տեղեկութիւն ստանալ այդ նշանաւոր տան սկզբնաւորութեան մասին և պարզ զողափար կազմել Տէր-Գաբրիէլ քահանայի, Ռափայէլ Պատկանեանցի և Քերովրէ Պատկանեանցի ազգակցութեան մասին:

Տէր-Պետրոս Մինասիբ (1678—1744) Պօլսի Ղալաթիոյ եկեղ.

Տէր-Պետրոս Մինասիբ-օղլի (ծ. 1714) Պօլսի Ղալաթիոյ եկեղ.

Միքայէլ Ռեստէն (հեղ. բժշկարանի), Տէր-Գաբրիէլ (քահ. Ղաբասուբաղարում), Սերովրէ Պատկանեանք. Սերովրէ վարժ. Պատկանեան (1760—1836) Թիֆ. և Հաշտարիս.

Գէորգ (աստիճ. Հ. Նախչ.), Տէր-Գաբրիէլ Միքայէլ, Տէր-Պետրոս 1802—1889

Ռափայէլ Պատկանեանց Քերովրէ Պատկ.

քան խորհրդաւոր կերպով, և որ նա այնքան վարպետութեամբ թաքցրել է քեզանից, այն ինչ շտապել է նորան ուղարկել Տիգրանեանցին ⁵³⁾։ Պէտք է ասե՞ք քեզ, որ բրաշիւրս պիտի լոյս տեսնէր դեռ անցեալ տարուայ կիսին, որովհետեւ նա այն ժամանակ արդէն տըպագրուած, վերջացած էր Վիեննայում իմ այնտեղ եղած ժամանակ։ Վիեննայից գրուածքս օգոստոսին ուղարկուեց Ս. Պետերբուրգի գրաքննչական ատեանը, որ և արգելեց նորան, ինչպէս մի հրատարակութիւն, որ կարող է վայր ձգել ուսանողների աչքին ուսուցչապե-

Տէր-Գաբրիէլը կամ, ինչպէս նորան կոչում է Էմիւր, ex—բաճանան ուսել էր Հաշտարիանի Ռուսաց Սեմինարիայում, 1817—1827 թիւը ուսուցիչ էր եղել տեղական Հայոց դպրոցում և դորա հետ միասին քարտուղարի պաշտօն էր վարել կոնսիստորիայում։ 1827 թուին նա տեղափոխուել էր Նոր-Նախիջևան, 1832 թ. ձեռնադրուել էր բաճանայ, 1825 թ. տեղափոխուել էր Թիֆլիս Նորաշէնի եկեղեցին և վարել էր Ներսիսեան դպրոցի տեսչի և կրօնուսոյցի պաշտօնները ու հրատարակել էր Արարատը, 1852 թ. նա վերադարձել էր Նոր-Նախիջևան, յաւրել էր Հայրապետեան կուսակցութեան և մեղադրուելով Խալիբին սպանելու փորձ անելու գործում, զրկուել էր բաճանայութիւնից և աքսորուել հեռաւոր նահանգներից մէկը։ 1867—1868 թուականներին նա ապատուել էր աքսորից երջ. Գէորգ կաթմիջնորդութեամբ և տարուել էր Պետերբուրգ, Թէև նորան վերադարձրել էին բաճանայութիւնը, բայց նա արդէն բաճանայագործութիւն չէր անում, ուստի և այդ մտքով նա ex—բաճանայ էր։

⁵³⁾ Այստեղ խօսքը Լազարեան ճեմարանի աշակերտ Սարգիս Աւետիբեան Տիգրանեանցի մասին է, որ 1830 թուին աւարտելով իւր ուսման ընթացքը Մոսկուայի համալսարանի բանասիրական բաժնում, եղել է ուսուցիչ Լազ. ճեմարանում, Նոր-Նախիջևանի գաւառական դպրոցում, Սիմֆերոպոլի գիմնազիոնում և տեսուչ Խալիբեան դպրոցում։ Նա մեռել և թաղուել է Եյսկում 1875 թուին։

տի վարկը: Ճիշտ է, իմ բրոշիւրիս մէջ կային մի քանի խիստ ոճեր, որոնք առաջ էին եկել Պատկանեանցի ամբողջ յօդուածի խստութիւնից, սակայն գրաքննչական ատեանը ի նկատի չէր առել վերջին հանգամանքը և արգելք էր դրել բրոշիւրիս հասարակութեան մէջ տարածուելու գործին: Ես այն ժամանակ ստիպուած եղայ դիմել տպագրութեան գործերի գլխաւոր կառավարութեան. սկսուեց մի երկար գրազրուիւն, որ շարունակուեց մինչև անցեալ տարուայ վերջը և ոչ մի դրական հետեանքի չհասցրեց ինձ, բացի նորանից, որ հաստատեց գրաքննչական ատեանի կարգադրութիւնը: Այսպիսի հանգամանքներում ինձ մի բան էր մնում անել՝ ձգել բրոշիւրից խիստ տեղերը և նորան այդ ձեւով ներկայացնել Մոսկուայի գրաքննչական ատեանին: Ինչպէս մտածել էի, այնպէս էլ արի: Ատեանը թույլատրեց — և բրոշիւրս այժմ քո առաջդ է. կարգաւ և պարտաւ ժամանակդ ասա, ինչ տպաւորութիւն է թողնում դա քո վերայ: Ես ուզում էի, որ իմ բրոշիւրս տպագրուի և տարածուի հասարակութեան մէջ, ոչ այնքան Պատկանեանցին ի նկատի ունենալով, որքան այն նոր մեկնաբանութիւնները, որ ես արել եմ իմ յարուցած խնդիրը նոր ապացոյցներով աւելի ևս հաստատելու համար. Վահագնը — աստուածութիւն է: Իմ բրոշիւրից ուղարկում եմ մի քանի օրինակ՝ մէկը քեզ, մէկը Տիգրանեանցին, երրորդն էլ ուղարկիր Ալթունջիին Թէոդոսիա — ես նորա հետ ծանօթացայ անցեալ տարի Կոստանդնուպոլսում —, և, վերջապէս, միւսները, ըստ քո բարեհայեցողութեան, տո՛ւր նոցա, որոնք հետաքրքրուում են այդ խնդրով»:

Եմինը հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ Աւետտական վերետրագնան քամիլիոնի պէս փոփոխւում է և զանազան առարկաների՝ հոգմի, եղի, ձիու,

ուղտի, խոզի, պատանու, գառի, այծի, թռչունի և այլն կերպարանք է ընդունում, հերքում է Հայոց Վահագնի, որ անփոփոխ է և միշտ պահպանում է իւր մարդկային կերպարանքը, վերետրագնային համապատասխանելը և ցոյց է տալիս, որ այդ կարծիքը իսկապէս Պատկանեանցինը չէ, այլ Լազարդի և Վինդիշմանի, որոնց գտած նմանութիւնը Վահագնի և Վերետրագնայի մէջ հիմնուած է ոչ ներքին բովանդակութեան, այլ միայն արտաքին, անունների նմանութեան վերայ: Նա ապացոյց է տալիս, որ «վահ» բառը մի և նոյն «վեհ» բառն է, և Խորենացու «պիտոյից գրքից» բերած հատուածներով հաստատում է, որ «վեհ» բառը գործ է ածուում Հայոց լեզուում «գերագոյն» բառի նշանակութեամբ, իսկ երբ առնում է ն գիմորոշ յօդը կամ յոգնականի փ-ն, դառնում է գոյական և նշանակում է «գերագոյն էակ կամ աստուած». նա ապացոյց է տալիս, որ Հայոց լեզուում փ-ն կարող է փոխուել ը-ի, ուրեմն և վեստ բառից, որ գենդական «vahn» բառի «vahista» գերագրական աստիճանի կրճատուածն է, կարող է առաջ գալ «վրստահ, վրստահանամ» և այլն: Նա ապացոյց է տալիս, որ Հայոց «փոր» բառը, որ յաճախակի գրւում է տեղի, քաղաքի և գաւառի անունների վերջում, համապատասխանում է հնդկական «pur» բառին, որ նշանակում է «քաղաք» և հերքում է իւր հակառակորդի Հայոց «փոր» բառին վերագրած նշանակութիւնը — впадина, ущелье. նա, վերջապէս, հաստատում է, որ Վահագնի երգի իւր թարգմանութիւնը ճիշտ է, որ Պատկանեանցը չի հասկացել «երկն» բառի նշանակութիւնը, որ նա բացառական հոլովը ներգոյականի տեղ է ընդունել և, որ գլխաւորն է, „Краснонькій тростникъ въ морѣ былъ одержимъ муками“ ոտանաւորը նա թարգմանել է ոչ հալերէն

քնագրից, այլ Լագարդի գերմաներէն թարգմանութիւնից և չի հասկացել գերմաներէն Geburtswehen բառի նշանակութիւնը: Էմինի կարծիքով Պատկանեանցի նկատողութիւններն այնքան չնչին բան են, որ իսկապէս չարժէր նոցա պատասխանել, իոկ եթէ ինքը պատասխանում է, այդ միայն նորա համար է, որ արեւելագէտներից շատ քչերն են, որ պարապում են Հայոց դասական լեզուի և դիւցաբանութեան ուսումնասիրութեամբ և որ համարձակութիւնը, որից անմասն չէ Պատկանեանցը, գիտական խնդիրներ վճռելու գործում յաճախակի Պատկանեանցի պէս հայկաբաններից և գործին բոլորովին անտեղեակ մարդկանցից ընդունւում է իբրև խորին գիտութիւն: Նորա ասելով Պատկանեանցը երբէք ինքը իւրը չի ասում, այլ միայն կրկնում է, ժողովրդականացնում է իւր ուսուցիչների-արեւմտեան հայագէտների կարծիքները. նա ուրիշի խօսքերը խեղաթիւրոյ է և այն աստիճան անձնապատան է, որ մինչև անգամ վստահանում է ամենահմուտ թարգմանների գործերում ևս սխալներ գտնել և նոր մեկնութիւններ տալ թարգմանութիւնների [այն տեղերին կամ կտորներին, որոնք գիտնական աշխարհում արդէն ընդունուած, վերջացած են:

Առհասարակ շատ ծանր և ճնշող տպաւորութիւն է թողնում մարդու վերայ Էմինի և Պատկանեանցի այդ վիճաբանութիւնը: Երկու յայտնի գիտնական, երկու բարձրագոյն դպրոցի հայկաբանութեան ամբիոնի ուսուցչապետ, ամբողջ Ռուսահայոց հայագիտութեան երկու ներկայացուցիչ մի հասարակ գիտական խնդիր վրձնելու գործում չեն կարողանում հանգիստ վիճել, չեն կարողանում գիտական լուրջ վիճաբանութեան յատուկ վայելչութեան չափը պահպանել: Նոքա վերաւորում են միմեանց, հրապարակ են հանում իւրեանց կրքերը,

վատ բնագրումները, փողոցային լիշոցներ են թափում միմեանց գլխին, չենք ասում արդէն այն, որ նոքա այնքան մանրանում են, որ սկսում են մեղադրել միմեանց տգիտութեան մէջ ամենատարրական բաներում անգամ, մինչև իսկ «բոց» բառի բացառական և ներգոյական հոլովների միմեանցից զատել չիմանալու խնդիր են մէջ բերում: Խրատական և միանգամայն բընորոշ է այդ վէճը մեզ համար: Խնչով պէտք է մեկնե՞լ այն հանգամանքը, որ երկու համարուեստ հայ չեն կորողանում միմեանց հետ հաշտ ապրել: Երկու հայկա-բառնութեան հայ ուսուցչապետ ատելով ատում են միմեանց, երկու հայկաբանութեան ուսուցիչ մի և նոյն դպրոցում սուր են քաշում միմեանց վերայ, երկու գիտնական հայ միմեանց տեսնել չեն կարող, երկու խմբագիր, երկու գրականագէտ միշտ թշնամի են միմեանց և այսպէս մտքի և ձեռքի արգիւնաբերութեան բոլոր ճիւղերում: Էմինը ատում էր Պատկանեանցին, Նազարեանցը չէր սիրում Էմինին, Նալբանդեանցը արիւնարբու: Թշնամի էր Այվազեանին, Ադամեանցը ոչ մի հայ դերասան չէր սիրում, Ռափայէլ Պատկանեանցը միայն իրան էր բանաստեղծ համարում և այլն և այլն: Ասենք, թէ քաղաքակրթութեան, կուլտուրայի պակասութիւնից է այդ, բայց միթէ հալը իւր կարգի ազգերից լի է յառաջադիմութեան ձգտումներով և թէ բարոյական յատկութիւններով ստոր է. ասենք, թէ վիճողների կրթութեան պակասութիւնից, զարգացման աստիճանի բարձր չ'ընկելուց է այդ, բայց միթէ Պատկանեանցն ու Էմինը անզարգացած մարդիկ էին: Ի հարկէ, վիճելը մրցելը, մինչև իսկ կռուելն էլ պէտք է. ամենայառաջագէտ ազգերի ներկայացուցիչներն էլ վիճում են, ամեն տեղ էլ մրցողութիւն կայ, ամեն ազգի մէջ էլ կռուում են: Եթէ՞ վէճը չ'ընէր, մտքերի փոխանակու-

թիւն էլ չէր լինիլ, կեանքի, մտքի շարժում, յառաջագիմութիւն էլ չէր լինիլ, այլ ամեն տեղ կ'տիրէր թրմութիւն ու մեռելութիւն: Բայց վիճել էլ կայ վիճել էլ, կռուել էլ կայ կռուել էլ. մերը փողոցային վէճ է, մերը «Թալֆալական» կռիւ է: Խնդրի էութիւնը այն է, որ մեր կռիւների ու վէճերի մէջ բարի նախանձ չ'կայ, որ ամեն գործի յառաջագիմութեան առհաւատչեան է, այլ միայն չար նախանձ, ոխ, ատելութիւն, միմեանց տապալելու ցանկութիւն, ձգտումն: Էմինը և Պատկանեանցը իւրեանց ազգի հարազատ որդիքն են նորա բոլոր բնորոշ յատկութիւններով. նոքա ուրիշներից յետ չեն մնացել և վերոյիշեալ վէճով ժամանակին ու տեղին ցոյց են տուել, երևան են հանել իւրեանց ժառանգական յատկութիւնները:

Անհետաքրքրական չեն հանգուցեալի և առաջին երկու զիւցաբանական գրուածները՝ «Объ Арѣ Прекрасномъ» և «Очеркъ религии языческихъ Армянъ»: Յայտնի է այն հայկական հեթանոսական աւանդութիւնը Յարալէզների միջոցով քաջարի մարդկանց 'ի մեռելոց յառնելու մասին, որ պատմում է Խորենացին, խօսելով Արա Գեղեցկի մասին: Էմինը այդ աւանդութիւնից, որ այնքան խոր արմատ է ձգած եղել հայ ժողովրդի մէջ, որ պահպանուել է երկար ժամանակ մինչև անպամ ժողովրդի քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ էլ, ինչպէս այդ երևում է Փաւստոս Բիւզանդացու մէջ բերած պատմութիւնից Մուշեղ Մամիկոնեանի մասին և Եզնիկ Կողբեցու դատողութիւնից Յարալէզների մասին, եզրակացնում և հաստատում է, որ հեթանոս Հայերը հաւատացել են հոգու անմահութեան և մեռելայների յարութեան վարդապետութեան: Բացի սորանից, հանգուցեալ գիտնականը կարծում է, որ հէնց այս հայկական հեթանոսական աւանդութիւնն է եղել, որ ծա-

ռայել է իբրև հիմք Պղատոնի յայտնի Էր-Հայի աւան-
 դութեան, որ յոյն փիլիսոփան մէջ է բերում իւր «Հա-
 սարակապետութեան» մէջ: Դորանով նա, եթէ ոչ հաս-
 տատ, գոնէ, շատ հաւանական կերպով պարզում է մի
 խնդիր, որ մինչև 58 թուականը մութ էր մնացել եւ-
 րոպական գիտնականների համար: Մինչև այդ ժամա-
 նակ բոլորեքեան էլ գիտէին, որ Էր-Հայի զրոյցը պատ-
 կանում է Պղատոնի գրչին, բայց չ'գիտէին, թէ ո՞ր ազ-
 գի և կամ ո՞ր տեղի աւանդութիւնն է, որ ծառայել է
 իբրև հիմք այդ զրոյցին: Ոմանք կարծում էին, որ Էր-
 Հայը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ նոյն ինքն Ջրադաշտը, և
 մինչև անգամ մէջ էին բերում նորա գրքերից մէկի-
 սկիզբը, բայց Ֆրանսիացի գիտնական Կուզենը հերքում
 է այդ կարծիքը, ապացոյց տալով, որ այդ ալֆայէս չի
 կարող լինել, որովհետև Ջրադաշտի հէնց այն գիրքը,
 որի սկիզբը բերում է իբրև ապացոյց, անվաւեր է:
 Սակայն Կուզենը ընդունելով հանգերձ, որ յոյն փիլի-
 սոփայի պատմածը մի հիմք պէտք է ունենայ, դժուա-
 րանում էր մատնացոյց անել մի այդպիսի ուրիշ աւան-
 դութեան վերայ. նա միայն ենթադրում էր, որ յոյն
 փիլիսոփան այդ աւանդութիւնը առած պէտք է լինի
 արևելեան երկրներից իւր զէպի արևելք արած ճանա-
 պարհորդութեան ժամանակ: Եմինը հիմնուելով այն
 բանի վերայ, որ Հայոց Արան և Պամփիւլացի Էրը վե-
 րին աստիճանի բարեպաշտ անձնաւորութիւններ են, որ
 նոքա երկուսն էլ պատերազմում մեռած զինուորներ
 են, որ նոցա երկուսի մարմինն էլ գտնում են պատե-
 րազմի դաշտում գիականների մէջ մի քանի օրից լետոյ
 բոլորովին անարատ և անտխեղծ, որ երկուսի մարմինն
 էլ հանում են բարձր տեղ-մէկինը խարոյկի վերայ, միւ-
 սինը վերնատուն, որ նոքա երկուսն էլ կենդանանում
 են—մէկը խարոյկի վերայ, իսկ միւսը Յարալէզների լի-

գելուց, և որ, վերջապէս, նորա երկուսն էլ հայ են և կրում են համարեա միևնոյն անունը, կարծում է, որ Պղատոնը իւր գրուցին հիմք հէնց ընդունած պէտք է լինի Հայոց Արայի աւանգութիւնը:

Թէ և «Очеркъ религии языческих Армянъ» գրուածքի մէջ էմինը մեզ ներկայանում է ոչ իբրև հետազոտող և քննող, այլ միայն իբրև հաւաքող և գեկուցանող, բայց այնուամենայնիւ դա մեր գրականութեան մէջ առաջին ամփոփ տեսութիւնն է իւր բովանդակութիւնը կազմող նիւթի մասին և, կարելի է ասել, հիմքն է համարուում բոլոր յետագայ տեսութիւնների, հետազոտութիւնների, ուսումնասիրութիւնների նոյն նիւթի մասին: «Очеркъ»-ը, որ թարգմանուել է ֆրանսերէն Ստադլերի աշխատութեամբ և այդ վերջինից էլ հայերէն Յովհաննէս Տէրոյեանցի աշխատութեամբ, ինչպէս երևում է, միայն առաջին փորձն է եղել հանգուցեալի ապագայում նոյն նիւթի մասին գրելիք աւելի կատարեալ, աւելի մշակուած ուսումնասիրութեան, ինչպէս որ «վէպք հնոյն Հայաստանի»-ն առաջին փորձն ու կարապետն էր նորա «Մովսէս Խորենացին և Հայոց վէպերը» գրուածքին: Հայոց հին կրօնքի ուսումնասիրութեան աւելի մշակուած հրատարակութիւնը պէտք է կազմէր մի ուրիշ մենագրութիւն «Հայոց հեթանոսութիւնը» վերնագրով, որ պէտք է ծառայէր նոյն նպատակին, որին ծառայում էին նորա «Мойсей Хоренскій и древній эпосъ армянскій» և «Династическій списокъ Хайкидовъ», և որ նա չ'կարողացաւ հրատարակել: Դորա համար նա 64 թուականից, այսինքն իւր Очеркъ-ը հրատարակելուց յետոյ, շատ նիւթ էր ժողովել, թէ իւր բաշխմաների միջնորդութեամբ ժողովրդական հաւատալիքները հաւաքելով և թէ Հայոց հեթանոսութեան մասին գրող հեղինակների գրուածները ուսումնասիրե-

լով: «Իմ գլխումս զանազան մտքեր են պտույտ գալիս, որ պէտք է իրագործել, գրում է նա այդ մասին իւր ընկերին 79 թուի դեկտեմբերի 28 ին. մտածում եմ երեք մենագրութեան մասին՝ «Շամիրամի զրույցի մասին հայկական աղբիւրների համեմատ», «հայկական վէպի մասին», որից մեծ հատուածներ եմ գտել Խորենացու մէջ և «Հայոց հեթանոսութեան մասին», որի համար առատ նիւթ եմ ժողովել»: Թույլ տուր այժմ, սիրելի Սերգէյ Գանիլովիչ, դարձեալ գրում է նա նոյն նիւթի մասին իւր ընկերին, խնդրել քեզանից-հաղորդել ինձ, եթէ միայն կարելի է ոգիներին վերաբերեալ այն հաւատալիքները և ուրիշ այդպիսի բաներ, որոնց մասին դու յիշում ես քո նամակումդ, այն հաւատալիքները ու զրույցները, որոնք պահպանուել են Ղուկի Հայերի մէջ, կամ, ճիշտը ասել, հայ պառաւների բերանում, և որոնք վերաբերում են մեր հեթանոսութեան: Ես դոցանից կօգտուէի իմ «Очеркъ религіи языческих Армянъ» գրութեամբս հրատարակելու ժամանակ ⁽⁵⁴⁾:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Էմինի հնագիտական ճիւղին պատկանած գրութեաներն են՝

⁵⁴⁾ Գ. Խալաթեանցը Էմինի երկասիրութիւնների չորրորդ հատորում խօսելով հանդուցեալի մահից յետոյ մնացած ձեռագրերի և անտիպ գրութեաների մասին, ՚ի միջի չայլոց, յիշում է և այդ նիւթերի մասին «Հայկաբանի տառնումէկ անտիպ գրութեանց, ասում է նա, իննը հրատարակուած են արդէն Յաննաժողովի լոյս ընծայած հատորներում. մնում են դեռ անտիպ՝ Քիոսի Գրիգոր եպիսկոպոսի եկեղեցիների միութեան մասին ծանօթ երկի հայերէն թարգմանութիւնը և մանր թերթերի վերայ գրուած մի քանի նիւթեր և պատահական նկատողութիւններ հայ դիւցաբանութեան վերաբերմամբ»:

Ա. Արիա և Անարիա.

Բ. Еврейскіе переселенцы въ древней Арменіи.

Գ. Мидійцы въ древней Арменіи. Новое толкованіе, данное Жюлемъ Оппертомъ слову „Астіагъ“.

Դ. Армавиръ.

Ե. О Цадахъ.

Այս գրուածներէից առանձին ուշադրութեան արժանի է մանաւանդ „Мидійцы въ древней Арменіи“: 1879 թուին Էմինը Հնագիտական Ընկերութեան նիստերէից մէկում կարգացել էր իւր „Еврейскіе переселенцы въ древней Арменіи“ ընթերատը, որի մէջ ամփոփել էր Հրէից գաղութի պատմութիւնը Հայաստանում Խորենացու և Փաւստոսի հիման վերայ: Դոյն տեսակ ընթերատ է և նորա „Мидійцы въ древней Арменіи“-ն, որ նա կարգացել է նոյն Հնագիտական Ընկերութեան նիստերէից մէկում հետեւեալ 1881 թուին և որին նա կցել է „Новое толкованіе, данное Жюлемъ Оппертомъ слову „Астіагъ“ փոքրիկ քննադատութիւնը: Բացի Հայաստանում եղած Մարաց գաղութի պատմութիւնը անելու նպատակից, Էմինը այդ ընթերատը գրելու ալ ևս երկու գլխաւոր նպատակ է ունեցել: Նախ, նա դորանով ցանկացել է մատնացոյց անել այն տարբերութեան վերայ, որ կայ Խորենացու պատմութեան և Ընդհանուր պատմութեան մէջ Աժդահակի վերաբերութեամբ, կամեցել է ցոյց տալ գիտնական աշխարհին, որ միանգամայն անարդարացի և խախուտ հիմունք է Աժդահակի կեանքի վերջին տարիների և նորա մահուան հանգամանքների վերաբերմամբ թողնելը միւս աղբիւրները և միայն Հերոդոտոսի պատմածներով առաջնորդուելը, երկրորդ, նա

գորանով կամեցել է քննադատել Օսպերտի կարծիքը «Աստիագ» խօսքի մասին, որի պարզաբանութեան համար, ի հարկէ, հարկաւոր էր, որ գիտնական ոչխարհը ծանօթ լինի Մարաց Հայաստան գաղթելու հանգամանքներին: Եմինի կարծիքով թէև Մարաց և Հայոց յարաբերութիւնների մասին ոչ մի տեղեկութիւն չեն հաղորդում Հերոդոտոսը և Կտեզիասը, բայց այնուամենայնիւ Խորենացու այդ մասին պատմածները թէ արժանահաւատ են և թէ պատմական հիմք ունին: Պէտք է ի նկատի առնել այն, որ Խորենացին ծանօթ էր և Հերոդոտոսի և Դիոդոր Սիկիլացու պատմածներին Աթադահակի մասին, բայց և այնպէս յուր պատմութեան մէջ Տիգրանի և Աթադահակի յարաբերութիւնների մասին խօսելու ժամանակ նա ամենեւին չի հետևում նոյա: Այդ նորա համար է, որ նա ցանկացել է ուրիշ տեսակ պատմել այդ պատմութիւնը, պատմել այնպէս, ինչպէս որ այդ պատմութեամբ էր հայ ժողովրդի վէպի, աւանդութիւնների մէջ: Իսկ վէպը և ժողովրդական աւանդութիւնները մի այնպիսի արժանահաւատ աղբիւր են հնագոյն պատմութեան համար, որ արժէ, որ նոցա վերայ հիմնուած պատմական հանգամանքներին աւելի մեծ հաւատք ընծայեն գիտնականները: Չպէտք է մոռանալ այս դէպքում այն հանգամանքը, որ, բացի այն աւանդական պատմութիւնից Աթադահակի մասին, որ մէջ է բերում Հերոդոտոսը և որ ընդունուած է ընդհանուր պատմութեան մէջ իբրև ճշմարտութիւն, նոյն Աթադահակի մասին Պարսկաստանում կային և ուրիշ զրոյցներ ու աւանդական պատմութիւններ: Հալիկարնասեան պատմագէրը աւանդելով մեզ Աթադահակի պատմութիւնը, ուղղակի նկատում է, որ բացի իւր մէջ բերած աւանդութիւնից, որ նա լսել է արժանահաւատ մարդկանցից՝ Պարսկաստանում կային այլ ևս երեք տեսակ աւանդա-

կան պատմութիւն նոյն առարկայի մասին: Կտեգիսը, որ իբրև Արտաշէս արքայի բժիշկ երկար ժամանակ ապրած լինելով Պարսկաստանում, միջոց էր ունեցել ուսանել պարսից լեզուն և իւր «Պարսկական պատմութիւնը» գրելու համար օգտուել էր թագաւորական դիւանից, ամենեւին հաւատ չի ընծայում Հերոդոտոսին: Նա նորա պատմածները Աթաշակի մասին առասպել է կոչում, իսկ իրան Հերոդոտոսին — ստախոս, և ինքը բոլորովին ուրիշ տեսակ է պատմում նոյն պատմութիւնը: Բացի սորանից, Պարսկաստանում ժողովրդի բերանում պատում է եղել և մի ուրիշ զրոյց Կիւրոսի և Տիգրանի մասին, որ մէջ է բերում Քսենոփոնտը իւր «Սրատ Կիւրոսի» կոչուած վիպասանութեան մէջ, Հայոց Տիգրանին յաղթուած և ամբողջ ընտանիքով Կիւրոսի ձեռքը գերի ընկած ներկայացնելով հակառակ Խորենացու պատմութեան, որ, ինչպէս յայտնի է, Տիգրանին է յաղթող և նուաճող ներկայացնում: Այսպիսով դուրս է գալիս, որ Պարսկաստանում մի և նոյն դէպքերի մասին գոյութիւն են ունեցել վեց տեսակ զրոյց, որոնցից իւրաքանչիւրը իւր տեսակէտից է պատմում, պարզաբանում եղել Աթաշակի մահուան և Մարաց թագաւորութեան անկման հանգամանքները: Եմինը կարծում է, որ մի ալգպիսի զրոյց էլ նոյն դէպքերի մասին գոյութիւն է ունեցել և Հայաստանում և որ հէնց այդ զրոյցն է, որ Խորենացին մէջ է բերում իւր պատմութեան մէջ: Ուրեմն բոլոր զրոյցների թիւը եղել է ոչ թէ վեց, այլ եօթ, որոնցից մեր ձեռքը այժմ հասել է միայն չորսը՝ Հերոդոտոսինը, Կտեսիասինը, Քսենոփոնտինը և Խորենացունը: Այս ալսպէս լինելով, Եմինը զարմանում է, որ գիտնականները ընդունում են իբրև ճշմարտութիւն միայն Հերոդոտոսինը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու միւսների և մանաւանդ

Հայոցի վերայ, Հայոցի, որ իւր ընդարձակութեամբ, նկարագրութեան գեղեցկութեամբ, մանրամասնութեամբ և պատմական նիւթի առատութեամբ ոչ թէ միայն պակաս չէ, այլ և գերազանց է Հերոդոտոսինից: Ի հարկէ, այդ զրոյցներից իւրաքանչիւրն էլ, ինչպէս արդէն նկատեցինք, իւրեանց տեսակետից են ներկայացնում դէպքերը. Պարսից վիպասանները Կիւրոսին են յաղթող ներկայացնում, Հայոց վիպասաններն էլ իւրեանց թագաւորին են յաղթող դուրս բերում: Էմինը հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ զրոյցների թիւը շատ է եղել, որ Տիգրանն ու Կիւրոսը, ինչպէս ցոյց են տալիս վերոյիշեալ զրոյցները, ժողովրդականութիւն են վայելելիս եղել նոյն ժամանակներում բոլոր արեւմտեան Ասիայում, անհաւանական չի համարում, որ իսկապէս Տիգրանը եղած լինի Աժդահակին յաղթողը, սպանողը և նորա երկիրը աւերողը ու ժողովուրդը գերողը, որին ապացոյց կարող է համարուել և Հայաստանում եղած Մարաց գաղութը: Էմինը հերքում է այն նոր բացատրութիւնը, որ տալիս է Մարաց վերջին թագաւորի անուան սեպածե տառերի յայտնի մեկնաբանող Ժիւլ Օպպերտը իւր „Le peuple et la langue des Mèdes“ գրքում: Յայտնի է, որ յոյն պատմագրները երեք տեսակ են կոչում Աժդահակին՝ Աստիագէս, Աստիգաս և Ասպադաս: Առաջինը, որ Հերոդոտոսինն է, համարուում է ամենականոնաւորը, իսկ երկրորդը, որ գործ է ածում Փոտիասը, և երրորդը, որ գործ է ածում Դիոդորոս Սիկիլացին, Աստիագէս բառի սխալ տառագարձութեան և աղաւաղ արտասանութեան հետեւանք են: Եւրոպացի արեւելագէտները Աստիագէս բառից յապաւելով անուանական es վերջաւորութիւնը, ստանում են Աստիագ բառը, որ և առաջ եկած են համարում պարսկական գենդական Aji Dahaka բառից. նոքա իւրեանց այդ կար-

ծիբը հաստատում են Հայոց Աժդահակ բառով, որ իւր նշանակութեամբ և տառադարձութեամբ նոյն Aji Dahaka բառի աւելի պարզ հայկական ձևն է և ըստ ամենայնի համապատասխանում է յունական Աստիագ բառին: Օպպերտը չի ընդունում իւր նախորդների մեկնութիւնը և մի կողմ թողնելով Աստիագէս և Ասպադաս բառերը, առնում է Աստիագաս բառը և մեկնում է նորան պարսկական aristyuga բառով, որ, նորա ասելով, նշանակում է՝ „joinant des lances կամ combattant avec des lances“: Նա չի ընդունում և այն, որ Հայոց Աժդահակ բառը պարսկական Aji Dahaka-ի հայկական ձևն է, ալ կարծում է, որ Հայերը, որոնք իբր թէ արևելեան պատմութիւնը մեծաւ մասամբ առել են Յոյներից, Աստիագ բառը փոխել են Աժդահակ: Էմինը ապացոյց է տալիս, որ Հայերը իւրեանց Աժդահակ բառը փոխ են առել ոչ թէ Յոյներից, ալ Մար-պարսիկներից, որ երևում է հէնց նորանից, որ թէ գենդական Aji Dahaka և թէ հայկական Աժդահակը նշանակում են օձ, կամ, լաւ է ասել, վիշապ: որ Աժդահակի գերուած և Հայաստան տարուած ընտանիքը և սերունդը կոչուում են վիշապներ և վիշապագուներ, որ Մեղացիք և Նոյա երկիրը Հայոց պատմութեան մէջ կոչուում են Մարք, որ, առանց յոգնականի նշան + տառի, համապատասխանում է նոր Պարսկական «մար» բառին, որ նոյնպէս նշանակում է օձ և ալլն: Մենք ասացինք, թէ այս րեֆերատը Էմինը կարդացել է Մոսկուայի Հնագիտական ընկերութեան նիստերից մէկում 1881 (թուին ⁵⁵): Հանգու-

⁵⁵) Էմինը իսկապէս իրան նպատակ էր դրել Հնագիտական Ընկերութեան նիստերում մի շարք րեֆերատներ կարդալու Հայաստանում հաստատուած օտար գաղութների մասին, բայց մեկ անյայտ պատճառով կարողացաւ միայն կարդալ Հրէից և Մարաց մասին: Նոյա մէջ: ինչպէս մենք այդ տեսնում ենք

ցեալը այդ ընկերութեան պատուաւոր անդամներից մէկն էր և ընդհանրապէս շատ էր հետաքրքրուում ընկերութեան գործունէութեամբ. նա օգնում էր նորան, թէ անձամբ մասնակցելով նորա զբաղմունքներին և թէ իւր խորհուրդներով: Ընկերութեան նախագահ յայտնի Սերգէյ Ուվարով կոմսը և նորա ամուսինը շատ սիրում էին Էմիլին և փոխադարձաբար յարգուում էին նորանից: Ահա այդ փոխադարձ սիրոյ և յարգանքի հետևանքը պէտք է համարել և այն հանգամանքը, որ ութսունական թուականներից ընկերութիւնը սկսում է աւելի հետաքրքրուել հայկական գործերով, աւելի զբաղուել հայկական հնութիւններով: Հանգուցեալ կոմսի խնդիրքով Էմիլը այդ ժամանակները կազմել էր մի բաւականին ընդարձակ տեղագրական ցուցակ կամ ծրագիր «О Памятникахъ древностейъ въ Русскоѣ Арменіи» վերնագրով, որի մէջ նա մատնացոյց էր արել Ռուսահայաստանում գտնուած այն բոլոր պատմական տեղերի վերայ, որտեղ, իւր կարծիքով, պէտք էր հնագիտական պեղումներ ու հետազոտութիւններ կատարել: Նա Հայոց պատմագրների, մասնաւորապէս Խորենացու պատմութեան հիման վերայ տեղագրել էր Սարգարաբաղից դէպի հիւսիս-արեւմուտ Սրագածի ստորոտում գտնուած Թալինը իւր հին եկեղեցիների և մատուռների աւերակներով և տասերորդ դարի արձանագրութիւններով, Թալիշը իւր հին աշտարակով և 671 թուականին հիմնարկուած և հին արձանագրութիւններով ծածկուած հոյակապ եկեղեցիով, Արշակունեաց ձմերոց Աշ-

արած նորա Հրէից մասին կարգացած րեֆերատում, նա պէտք է գլխաւորապէս ուշադրութիւն դարձներ գաղթականների բռնակութեան տեղերի վերայ և աշխատէր, ըստ կարեաց, ճիշտ որոշել նոցա այդ տեղերի տեղագրութիւնը հնագիտական նպատակով պեղումներ անելու համար:

նակը և պատմական Վժան, Տեղեր և Աղց գիւղերը իւրեանց հին աւերակներով, Վաղարշապատը և նորա շրջակայքում գտնուած Օշական, Մուղնի և Կարբի գիւղերի աւերակները իւրեանց շէն և խանգարուած եկեղեցիներով ու վանքերով, Ս. Գրիգորի հիմնարկած և Զ և Ը դարերում վերանորոգուած և բազմաթիւ հին արձանագրութիւններով ծածկուած նշանաւոր Յանավանքը, Արարատի շրջակայքը և մասնաւորապէս Փոքր-Մասիսի գլխին գտնուած «Օղուզների գերեզմանները», Երեւանը և նորանից դէպի հարաւ արեւելք և հաւաւարեմուտք գտնուած Գուինը, Արտաշատը, Գառնին, «Տըրդատայ թախտը», 1214—1288 թուականներին ապառաժի մէջ փորուած Գեղարդը կամ Ալրի-վանքը, Գեղամայ ծովակը իւր Սեան կղզիով և հին վանքերով, Հին-Նախիջևանը և նորա քաղաքային դարպասի մօտ գտնուած «Նուի գերեզմանը» և այլն: Բացի Ալարատ և Սիւնիք նահանգներից, որ հանգուցեալ գիտնականը նպատակ է ունեցել տեղագրել, նա վերոյիշեալ տեղագրական ցուցակին կամ ծրագրին կցել է և Գուգարաց նահանգի մի մասի և Հայ-Աղուանից աշխարհի հնութիւններից մի քանիսի տեղագրութիւնը: Նա մատնացոյց է արել Զորոփոր, Ծորոփոր և Կողբոփոր գաւառների վերայ ⁵⁶⁾ և տեղագրել է Զորոգետքի Հաղբատ և 967 թուին Խոս-

⁵⁶⁾ Հատ հետաքրքրական է Էմինի կարծիքը այդ Զորոփոր, Ծորոփոր և Կողբոփոր գաւառների մասին: Նա դոցա «փոր» վերջաւորութիւնից եզրակացնում է, որ մի ժամանակ այդ տեղերում պէտք է բնակուած լինին Հնդկաստանցիք, որովհետեւ Հայոց «փորը» համապատասխանում է Սանսկրիտ «पुर» բառին, որ նշանակում է «քաղաք»: Իսկ որ Հայաստանում Հնդկաց գաղթականութիւն եղել է,—այդ երևում է Զենոբ Գլակի պատմութիւնից, որ իւր մէջ տեղեկութիւն է պարու-նակում Տարօնում հաստատուած մի այդպիսի գաղութի մասին:

րովանոյշ Թագուհու շինած Սանահին վանքերը, Բագ-
 րատունեաց Թագաւորների գերեզմանները, Իվանէ և
 Զաքարէ սպասալարների քոյր Թագուհի Նանէի շինած
 «մեծ կամուրջը» իւր հին արձանագրութեամբ, Սձուռ-
 գիւղը և նորա մօտ գտնուած և Սմբատ Տիեզերակալի
 գերեզմանը համարուած հոյակապ դամբարանը, նշանա-
 ւոր Քոբայր վանքը և Արդուն գիւղի այրերը, «Կարմիր
 կամրջի» մօտ գտնուած և այժմ Գեօզդալէ կոչուած Հը-
 նարակերտ քաղաքի աւերակները, Աղուանից Պարտաւ
 մայրաքաղաքի, իսկ այժմ Բերդէ գիւղի աւերակները,
 Խաթրավանքը, Խօթավանքը կամ Դաղիվանքը 1214
 թուին շինած և մինչև ցայսօր դեռ կանգուն մնացած
 եկեղեցիով և ալլն և ալլն: Սակայն այս բոլոր տեղերից
 ու հնութիւններից մանաւանդ գրաւել է նորա ուշադ-
 րութիւնը Արմաւիրը, որի տեղագրութեան նա նուիրել
 է մի թէև համառօտ, բայց ամփոփ յօդուած «Арма-
 виръ» վերնագրով, որ նույնպէս կարդացուել է Հնագի-
 տական ընկերութեան նիստերից մէկում: Թէ երբ է ան-
 մարդաբնակ դարձել ու աւերուել Արմաւիրը, մեզ յայ-
 տնի չէ. մենք միայն գիտենք, որ նա Հայոց ամենահին
 մայրաքաղաքն է եղել և շէն է եղել զեռ հինգերորդ
 դարում, իսկ նորա աւերակները գոյութիւն են ունեցել
 մինչև 1819 թուականը, երբ Երևանի սարդարը նորա
 քարերով շինել է տուել Սարգարաբազը մասամբ և Շահ-
 րիար գիւղը: Էմինը հիմնուելով Խորենացու պատմու-
 թեան Բ. գրքի Դ և ԼԹ գլուխների վերայ, որոնց մէջ
 «Արմաւիր» անունը վերագրուում է ոչ թէ քաղաքին,
 ալլ այն բլուրին, որի վերայ նա շինուած է եղել, կար-
 ծում է, որ Արմաւիրը իւր անունը ստացել է ոչ թէ
 Արմալիսից, ինչպէս ասում է Խորենացին, ալլ իւր տե-
 ղից: Նա նորա տեղը որոշում է, հիմք առնելով Օշա-
 կան գիւղը, որ շինուած է Քասախ գետի ափին, որի

մէջ ոչ հեռու գիւղից թափում են մի քանի հեղեղա-
տներ և «Փարպուս ջուրը» կամ Շաղուերտը: Այդ հեղե-
ղատներից դէպի արեւմուտք գտնուում է Սարգարաբա-
ղը, իսկ դորանից դէպի հարաւ-Շահրիարը: Այդ վերջի-
նից էլ դէպի արեւելք և Թեփեղիբիից դէպի հարաւ
գտնուում է մի կարմրագոյն ապուռաժոտ բլուր, որի
շուրջը գալարուելով, ինչպէս ասում է Ստեփանոս Տա-
րօնեցին, անցնում է Երասխը: Ահա հէնց այդ բլրի վե-
րայ է, ասում է Էմինը, կանգնած եղել Արմաւիրը: Ներ-
կայումս Երասխը այլ ևս գալարուելով չի անցնում այդ-
տեղից, որովհետեւ դեռ Երուանդ Բ-ի ժամանակները
նա իւր տաշտը փոխելով, հեռացել էր բլրից և քաղա-
քը իւր ջուրը ստանում էր գետից հանուած մի առուա-
կից: Այժմ էլ դեռ կարելի է տեսնել Երասխի այդ հին
տաշտի տեղը, որ պարզ կերպով երևում է և կոչուում
է «Ղուռու-Արագ», այսինքն չորացած Երասխ:

Էմինի կարծիքով հնագիտութիւնը ուշադրութիւն
դարձնելով ալեւոր Հայաստանի վերայ և իւր ցոյց տուած
տեղերում պեղումներ կատարելով, դորանով երկու գըլ-
խաւոր նպատակի կարող է հասնել՝ նախ, ընդհանրա-
պէս հնագիտութեան համար նշանակութիւն ունեցող
գիւտեր կարող է անել, երկրորդ, կարող է ապացոյց
տալ Խորենացու պատմածների ճշտութիւնը, Խորենա-
ցու, որի արժանահաւատ լինելու մասին գիտնականնե-
րը արդէն սկսել էին կասկածներ յայտնել: Թէ ինչու
համար Էմինի ծրագիրը չ'կատարուեց —, մենք լաւ չը
գիտենք, բայց կարծում ենք, որ առաջին անյաջողու-
թիւնը, որ ունեցաւ կոմս Ուվարովը Արմաւրի տեղում
պեղումներ անելու ժամանակ, այնպէս հիասթափեցրին
նորան, որ նա և նորա յաջորդները այլ ևս չ'փստահա-
ցան նոր փորձեր անելու: Թէ Էմինի վերոյիշեալ րե-
ֆերատը Մարաց գաղութի մասին և թէ Ուվարովի

Հայաստանում արած փութիկ ճանապարհորդութեան, ս. Եղմիածնի Հին նշանաւոր աւետարանի նկարագրութեան և Արմաւրի պեղումների արդիւնքի զեկուցագիրը կարգացուցին Հնագիտական ընկերութեան մի և նոյն նիստում: Մենք չենք լիշում ոչ ամիսը և ոչ ամսաթիւը, երբ այդ նիստը կայացաւ, բայց լաւ լիշում ենք, որ այդ 1881 թուի աշնանն էր, երբ Թիֆլիսում կայացած Հնագիտական ընկերութեան Հինգերորդ ժողովը արդէն վերջացել էր և Էմինը վերագարձել էր Թիֆլիսից, իսկ Ուվարովը Հայաստանի ճանապարհորդութիւնից: Մեր միտն է, որ մէկ օր լրագրներից իմանալով, որ այս ինչ օրը այս ինչ ժամին Հնագիտական ընկերութեան նիստը պիտի կայանայ և պէտք է կարգացուեն այս ինչ բովանդակութեամբ Էմինի և Ուվարովի բեֆերատները, շտապեցինք ներկայ գտնուելու մեզ հետաքրքրող նստին: Որոշեալ ժամին մենք անցանք Կրեմլի մօտ գտնուած Մոսկուա գետի կամրջից և դէպի աջ թեքուելով, մտանք Մալիտա Սկուրատովի պատմական տունը, որտեղ սովորաբար կայանում են Ընկերութեան նիստերը: Արդէն բաւականին մարդ էր հաւաքուած՝ ինտելլիգենտ երիտասարդներ, ուսանողներ, կային և Հայեր: Նիստը տակաւին բացուած չէր և բազմութիւնը խումբ-խումբ հաւաքուած որը զրուցում էր, որը սենեակից սենեակ մանգալով, զիտում էր Ընկերութեան պատկանած պեղումներից գտնուած Հին իրեղէնները: Մեր լու միտն է, ի միջի այլոց, մի կոտորած և կէսը փտած միջին հաստութեամբ զերան, որ դրուած էր սենեակներից մէկի անկիւնում, և որի համար ասում էին, թէ չինական պատմական պարսպից է հանուած, բերուած: Վերջապէս, հնչեց զանգակը և բազմութիւնը հաւաքուեց կամարակապ դահլիճը և բռնեց բազմականների համար շարուած աթոռները:

Կանաչ սեղանը իւր պարագաներով շրջապատեցին Ըն-
 փերութեան անդամները, որոնց մէջ մեր աչքին ընկան
 Համակրելի նախագահ Կոմսը, Էմինը, ուսուցչապետ
 Միւլլերը և միւսները, որոնց անունները այժմ չենք
 յիշում: Առաջ կարդաց իւր զեկուցումը Ուվարովը: Նա
 նկարագրեց ս. Եջմիածնի թանգարանն ու մատենա-
 դարանը, մի քանի Համակրական խօսք նուիրեց մատե-
 նադարանապետ Ներսէս Եպիսկոպոսին և կանգ առաւ
 նշանաւոր փղոսկրեայ կազմով հին աւետարանի վերայ:
 Կոմսը 989 թուին գրուած աւետարանի փղոսկրեայ
 կազմը համարում էր Իտալիոյ Հռաւեննա քաղաքի ա-
 րուեստագործների ձեռքի գործ, իսկ աւետարանի բնա-
 գրի սկզբում գրուած 15 և վերջում գետեղուած չորս
 մանրանկար պատկերները համարում էր հայկական նը-
 փարչութեան արուեստի արգասիք և նոցա հեղինակ
 Յովհաննէսին—մեծ նկարիչ. նա կարծում էր, որ այդ
 Յովհաննէսը իւր նկարչութեան հրաշալի արուեստը
 ուսած պէտք է լինի Հռաւեննայում: Այնուհետև Կոմ-
 սը անցաւ Արմաւրի պեղումներին և մանրամասն նկա-
 րագրելով իւր փորած տեղի՝ «Արմաւրայ դուզի» և բլը-
 րի դիրքը, հողի խաւը, շերտը, գտնուած քարէ զէն-
 քերը, մի ինչ որ նոր շինութեան հիմք և պատի մնա-
 ցորդ, եզրակացրեց, որ հին քաղաքի տեղը իւր փորածը
 չէր, այլ, երևի, նոյն սահմաններում մի ուրիշ տեղ:
 Ուվարովից լետոյ սկսեց կարդալ Էմինը իւր վերոյիշեալ
 „Мидійцы въ древней Арменіи“ և Օպպերտի
 կարծիքի քննադատութիւնը: Նա թէև այնպէս բարձր
 չէր կարգում, ինչպէս Ուվարովը, բայց լաւ էր շեշտում
 բառերը, այնպէս որոշ-որոշ էր արտասանում իւրաքան-
 չիւր նախադասութիւն, որ նորա ձայնը լսուում էր
 մինչև անգամ դահլճի և հեռաւոր անկիւններում: Երբ
 նա աւարտեց ընթերցումը, ուսուցչապետ Միւլլերը

հարցրեց, թէ ղրտեղից կամ ընչից է եզրակացնում Նիկիտ Օսիպովիչը, որ Տիգրանը պատմական անձնաւորութիւն է: Էմինը միանգամից չպատասխանեց, նա բարձրացրեց գլուխը տետրակի վերայից, հանեց ակնոցը, սրբեց նորա վերայից քրտինքը և քմծիծաղ պատասխանեց՝ «Մովսէս Խորենացին է ալգպէս ներկայացնում նորան, Քսենոփոնտն էլ վկայում է... բայց դուք ինքներդ էլ շատ լաւ գիտէք, թէ Խնչպէս դժուար է ալգպիսի հարցմունքներին ճշդիւ պատասխանելը» և ալին:

Էմինի միւս հնագիտական գրուածները՝ „Армя и Анария“ և „О падахъ“ որքան որ հնագիտական, այնքան էլ գրական-պատմական բնաւորութիւն ունին: «Արիա և Անարիա» խօսքերը, որոնք պատահում են զենդական գրքերում, Նախշի-Ռուստամի արձանագրութիւնների, Սասանեան դրամների վերնագրերի և հին հեղինակների գրուածների մէջ մինչև 64 թուականները դեռ քննութեան ու ուսումնասիրութեան առարկայ էին, դեռ լիովին չէին մեկնաբանուած, պարզուած: Արևմտեան գիտնականներից թէև շատերն էին ճգնել վերականգնել ալգ խօսքերի իսկական նշանակութիւնը, բայց չէին յաջողել. նոքա, ճիշդ է, ընդհանուրում եկել էին համարեա թէ միևնույն եզրակացութեան, այսինքն, որ «Արիա» պէտք է որ նշանակի ազնիւ մարդկանց երկիր, արիական ցեղի բնակութեան տեղ, բայց մասնաւորում նոցա կարծիքները շատ էին տարբերուում միմեանցից: Էմինը 64 թուականին մի առանձին յաւելուածով, որ կցում է իւր Ասողիկի թարգմանութեան, Հայոց լեզուի հիման վերայ և նոյն Արիա և Անարիա խօսքերի «Արիք և Անարիք» հայկական ձևերով կարողանում է վերջնականապէս լուծել ալգ խնդիրը: Նա Հայոց Արիք բառից յապաւելով յոքնականի նշան Գ.ն, ստանում է արի ածականը, որ նա առաջ եկած է համարում:

«այլ» բառից, որ իւր հերթով համապատասխանում է գենդական և սանսկրիտ *vira*, լատ. *vir* և գոթական *vair* բառերին, որոնք նշանակում են հայերէնի պէս այլ, այսինքն «քաջ» «ողամարդ»: Այնուհետև մեր գիտնականը հիմնուելով Հայոց լեզուի այն կանոնի վերայ, որ ածականները և գոյականները ընդունելով յոքնականի * նշանը, երբեմն ստանում են հայրենիք, երկիր և բնակութեան տեղի նշանակութիւն, գալիս է այն եզրակացութեան, որ Արիք էլ նշանակում է քաջեր և քաջ մարդկանց երկիր, Արեաց երկիր, ինչպէս ասորի-Ասորիք: Եթէ Արիք նշանակում է քաջ մարդկանց երկիր, ուրեմն, պարզ է, որ Անարիք էլ պէտք է նշանակի ոչ Արեաց երկիր, անարի մարդկանց երկիր: Հայոց պատմագրները, բացի Արիք և Անարիք խօսքերից նոյն մըտքով գործ են ածում և Երան և Տաներան խօսքերը, որոնք իւրեանց նշանակութեամբ համապատասխանում են Պարսից Իրան և Տուրան խօսքերին: Երան կամ Իրան կամ, ինչպէս ասում է Խորենացին, «Երանաստան» նշանակում է իրանցիների կամ իրանցիների հայրենիք, բնակութեան տեղ, իսկ Տաներան, որ, Էմինի կարծիքով, կազմուել է հին Անարիա և նոր Տու-իրան խօսքերի ազդեցութեան ներքոյ, նշանակում է ոչ իրանական ցեղին պատկանող ազգեր: Էմինը չի ընդունում հանգուցեալ Բռօսսէի այն կարծիքը, որ նա յայտնում է Տաներան բառի կազմակերպութեան մասին: Նա ասում է, որ Տաներան բառը, նախ, չի կարող կազմուած լինել Երան և երկու բացասականից՝ * և **, ինչպէս կարծում է Բռօսսէն, որովհետև Հայոց լեզուում չի կարելի գտնել մի խօսք, որի մէջ կրկին ժխտականը կազմուած լինէր միաժամանակ * և ** բացասական մասնիկներից, երկրորդ, Հայոց լեզուի յայտնի կանոնի հիման վերայ, որ երկու բացասականը դրական նշանա-

կութիւն ունի, ծաներան բառը կստանար այն ժամանակ զրական նշանակութիւն և չէր համապատասխանիլ այն մտքին, որ արտայայտում է նա: Հայոց ողջ բառը, օրինակի համար, ընդունելով ք բացասական մասնիկը, նշանակում է «ոչ ողջ, կիսատ, թերի» ընդունելով երկրորդ բացասականը՝ «ն» — ամբողջ, ստանում է դարձեալ ողջի նշանակութիւն:

Ծաթ խօսքը, որ պատահում է մեր հեղինակներէց մի քանիսի գրուածներէ մէջ ժ դարից սկսած և գրուում է երեք տեսակ՝ ծալդ, ծաթ և ծալթ, մինչև Եմինը լաւ յայտնի չէր, թէ իսկապէս ինչ է նշանակում: Մեզ միայն յայտնի էր, որ այդպէս էին կոչուում այն Հայերը, որոնք թողնելով իւրեանց ազգային եկեղեցին, ընդունում էին մի ուրիշ եկեղեցու դաւանութիւն: Հայ եկեղեցուց կտրուած — ընկածներին այդպէս կոչելու սովորութիւնը մտել էր Հայերի մէջ, ինչպէս երևում է Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրութիւնից, 821 թուականից, երբ Դաւիթ Բ. կաթողիկոսի ժամանակ (806—833 թ.) Այրարատ նահանգի Կակադ գիւղացի Փարման անունով մի քահանայ թողնելով Հայոց եկեղեցին, մտաւ վրաց եկեղեցու գիրկը և իւր հետ միասին դարձրեց քաղկեդոնական և Ուտիացիներից զէպի հիւսիս-արևելք Աղուանից սահմանների վերայ ապրող Ծոգիկներին: Եմինը հիմնուելով Յայսմաւուրքի և Մխիթար Ապարանցու խօսքերի վերայ, եզրակացնում է, որ ծալթ խօսքը ածական է և նշանակում է թերի, կիսատ, որովհետև Յայսմաւուրքում Գրիգոր Նարեկացու վարքի մէջ ասուած է՝ «Հայոց եկեղեցուց հռացողներին կոչում են ծալթք և թերահաւատք, որից երևում է, որ ծալթ նշանակում է թերի, իսկ Ապարանցու մէջ ասուած է՝ «Յոյներից մի քանիսը կոչուում են կիսատ-Յոյնք, Հայերից էլ մի քա-

նիսը— ծաղի-Հայք», որից նոյնպէս երևում է, որ ծաթ նշանակում է կիսատ:

ԳԼՈՒԽ ՓԵ.

Հայոց մատենագրութեան կամ գրականութեան պատմութեան Էմինի գրուածներից պատկանում են՝

Ա. Հատուածք 'ի դասախօսութեանց պատմութեան գրականութեան Հայոց:

Բ. Վէպք հնոյն Հայաստանի.

Գ. «Գողթան երգն» 'ի «Բանասէր» օրագրին.

Դ. Объ армянскомъ алфавитѣ

Ե. Мойсей Хоренскій и древній эпосъ армянскій.

Այս բոլոր գրուածների մէջ ասել չի ուզիլ, որ առաջին տեղը իւր նշանակութեամբ բռնում է վէպը: Յայտնի է, որ մինչև ներկայ դարի առաջին կեսը գիտնական աշխարհում իշխում էր այն կարծիքը, թէ Հայերը չեն ունեցել իւրեանց ազգային-ժողովրդական վէպը կամ էպոսը: Միայն Մխիթարեանք էին, որ մատնացոյց էին անում Խորենացու պատմութեան մէջ գտնուած Վահագնի երգի վերայ, սակայն նոքա ևս լիովին համոզուած չէին, որ նա վիպական ծագումն ունի: Էմինը առաջինն է լինում, որ ուշադրութեամբ կարգաւորվ խորենացին, քննելով նորա մէջ յաճախակի պատահող «վէպ» «վիպասան», «առասպել», «առասպելիք», «գրուց», «ասեմ» և «երգ թուելեաց» բառերը, վերականգնելով նոցա իսկական նշանակութիւնը և ըմբռնելով նոցա ներքին իմաստը, գալիս է այն եզրակացութեան, որ սխալ է գիտնականների կարծիքը, որ Հայերը ևս ուրիշ ազգերի նման ունեցել են իւրեանց վէպը, որի մէջ նկարագրուած է եղել իւրեանց առաջին դիւցազունների

կեանքը, իւրեանց վիպասաններին, որոնք նուագել են իւրեանց բամբուլը և նորա ձայնակցութեամբ երգել տառապելները, զրոյցները և ազգային երգերը: Ահա իւր այդ քննութեան արդիւնքն ու եզրակացութիւնն է, որ նա առաջին անգամ յայտնում է «Ընտիր Հատուածքում» 1849 թուին և որ նա յաջորդ 1850 թուին ընդարձակելով, զարգացնելով և մշակելով հրատարակում է առանձին տետրակով «Վէպք հնոյն Հայաստանի» խորագրով: Դորա մէջ նա առաջին նուագ ամփոփում է Խորենացու մէջ պահպանուած միայն չափական հատուածները՝ «Երկնէր երկին և երկիր»-ը, «Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս»-ը, «Տեղ ոսկի տեղայր»-ը. «Հատուած գընացեալ»-ը և մատնացոյց է անում Խորենացու պատմութեան այն տեղերի վերայ, որոնք վիպական գոյն ու նկարագիր ունին և կարծել են տալիս, թէ Հայոց ազգային վէպից են առնուած, փոխադրուած: Գիտնական աշխարհի համար այդ մի մեծ նորութիւն է լինում. բոլորեքեան ընդունում են հայ գիտնականի կարծիքը, բոլորեքեան աշխատում են նոյն հարթուած ճանապարհով առաջ գնալ, բոլորեքեան էլ ձգտում են նորա սկսածը զարգացնել, ընդարձակել: Բազմավէպի 1850 թուի դեկտեմբերի և 1851 թուի յունուարի տետրակներում դուրս է գալիս «Ժողովրդական վէպը» յօդուածը. 1851 թուին Յովսէփ Քաթըջեանը հրատարակում է իւր փոքրիկ Հայոց գրականութեան պատմութիւնը, որի մէջ, ի միջի այլոց, նա խօսում է և Հայոց վէպի մասին. 1852 թուին „Journal asiatique“ ամսագրի Յունուարի գրքում Ֆրանսիացի հայագէտ Դիւլորիէն մի ընդարձակ յօդուած է նուիրում «Վէպքին» „Etudes sur les Chants historiques et les traditions populaires de l'ancienne Arménie d'après une Dissertation de M. Emin“ վերնագրով. նոյն Ֆրանսիացի հայագէտը նոյն 1852 թուին դար-

ձեալ «Վէպքի» առթիւ մի յօդուած է գրում „Revue des deux mondes“ ամսագրում „Les chants populaires de l'Arménie“ խորագրով. 1861 թուին հայագէտ Վիկտոր Լանգլուան գրում է իւր „Etudes sur les sources de l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren“ յօդուածը, որի մէջ խօսում է և Հայոց վէպի մասին. 1865 թուին Գաբեգին Զարբանալեանը հրատարակում է իւր Հայոց գրպրութեան պատմութիւնը, որի մէջ մի ամբողջ գլուխ «Գողթան երգիչք» վերնագրով նա նուիրում է Հայոց վէպին, ամփոփելով գորա մէջ մինչև իւր ժամանակը Հայոց վէպի մասին եղած բոլոր ուսումնասիրութիւնների արդիւնքը: Ինքը Էմինը իւր նշանաւոր «Քննութիւնը» հրատարակելուց յետոյ ևս հանգիստ չի մնում. նա հետեւելով իւր ժամանակակիցների վերոյիշեալ գրքուածներին, թարգմանելով Խորենացին և անդադար ուսումնասիրելով նորան, ժամանակի ընթացքում նոյն նիւթի մասին գիտութեան մեծ պաշար է հաւաքում և մտածում է մէկ օր նոյն Քննութիւնը աւելի կատարեալ, աւելի մշակուած ձևով հրատարակել: «Գու, գրում է նա այդ մասին իւր ընկերին 74 թուի Օգոստոսի 26 ին, գրում ես, թէ քո «Վէպքդ» կորել է: Գու որովհետև հետաքրքրուում ես և կամենում ես նորանից մի հատ ունենալ,--ահա ես քեզ ուղարկում եմ մի ուրիշ օրինակ: Այդ «Ուսումնասիրութեան» լոյս տեսնելուց ի վեր իմ գլխումս ամբարուել են շատ նշանաւոր փաստեր, որոնք կարող են հաստատել իմ ունեցած հայեացքը Հայոց հին վէպի մասին: Երբ և իցէ ես այդ փաստերը տպագրութեան կ'յանձնեմ, եթէ միայն կենդանի մնամ: Ես պէտք է քեզ ասեմ, որ իմ այդ «Ուսումնասիրութեան» արգասիքը վաղուց է արդէն, որ ընդունել են արեւմտեան արեւելագէտները և մինչև անգամ Մխիթարեանք՝ թէ վենետկեցիք և թէ

վիեննացիք: «Երգք թուեցեաց», որի վերայ դու քո նա-
մակումդ ուշադրութիւն ես դարձնում, մինչև ցայսօր
դեռ բոլոր արևելագէտների համար մի տեսակ գայ-
թակղութեան քար էր մնացել. այդ մասին բազմաթիւ
և զանազան կարծիքներ են եղել: Սակայն ես համո-
զուած եմ, որ իմ մեկնութիւնը աւելի ճիշդ է, քան
թէ ուրիշներինը, ոչ թէ նորա համար, որ այդ մեկ-
նութիւնը իմն է, այլ որովհետեւ իմ բերած ապացոյց-
ները նորան հաստատելու համար մինչև ցայսօր դեռ
չեն հերքել: Դու հարցնում ես, միթէ «թուեցեաց երգք»
նշանակում է «ժամանակագրական երգեր»: Այո, որով-
հետեւ «թուելիք» բառը ուրիշ նշանակութիւն չի կարող
ունենալ: Դորա մասին տես Մովսէս Խորենացու պատ-
մութեան վերաբերեալ իմ 112 ծանօթութիւնը, էջ 272:
Իսկ ինչ որ վերաբերում է «առասպելք» կամ «առաս-
պելիք» բառերին, ես քեզ պէտք է ասեմ, որ ժողովրդ-
դի այդ խօսքին վերադրած մտապատկերը մի առանձին
նշանակութիւն ունենալ չի կարող: Ինչ քաջ յայտնի է,
որ արդի Հայերը Պարսկաստանում, Հնդկաստանում և
բուն Հայաստանում «առասպել» խօսքը գործ են ածում
«անվայել», «խայտառակ» խօսքերի նշանակութեամբ: Ա-
ռասպելք, ինչպէս որ իմ վէպքում մեկնուած է, նշանա-
կում է առասպելաբանութիւն, «միֆ» և ուրիշ ոչինչ»: «Դու
հարցնում ես, գրում է նա նոյն նիւթի մասին
(79 թ. դեկ. 28), մի ուրիշ նամակում, միթէ մինչև
քո այդ գիւտը անելը, արևելագէտները, դոցա թւում
և Մխիթարեանք, չէին զգացել, չէին կարծել, որ
«Ասդիկ» մակդիրը առաջ է եկել հարազատ «ասող» բա-
ռից: Եթէ միայն նոքա կարողանային «ասեմ» խօսքի
իմաստի մէջ մի այդպիսի բան գուշակել, այն ժամա-
նակ նոքա հեշտութեամբ էլ կորոշէին «վիպասան»,
«երգիչ բան», «երգն վիպասանաց ասէ» և այլն խօս-

քերի նշանակութիւնը: Մովսէս Խորենացու այդ և դորա մօտ գտնուած ուրիշ դոյնանման խօսքերը և ոճերը, որոնց նշանակութիւնը ինձ յաջողեց որոշել, ինձ միջոց տուին գտնել մեր հին վիպասանների, այսինքն ըստոյանների, վիպական քերթողների մի ամբողջ աշխարհ, և մեր հին վէպի մի ամբողջ հատուած Խորենացու մէջ»:

«Վէպքից» յետոյ թէ նորա մասին, թէ նորա առթիւ և թէ ընդհանրապէս Հայոց վէպին վերաբերեալ լոյս տեսած գրուածներից Էմինի ուշադրութիւնը մտնաւանդ գրաւում է մի ազգային բանաստեղծութիւն «Գողթան երգ» վերնագրով, որ 1851 թուին տպագրուած է Պօլսի «Բանասէր» հանդիսի հինգերորդ գրքում: Բանաստեղծութեան կցուած տեղեկութիւններից յայտնուում էր, որ «Երգը» գտել է Աւետիս Սարգսեան Կարենցին մի հին անթուական բոլորագիր մագաղաթեայ աւետարանի մէջ և իբրև մի մեծ հնութիւն և բաղձալի հատուած Հայոց վիպական կամ Գողթան երգերից շտապել է տպագրութեան յանձնել: Էմինը, որ մի տարի առաջ այնպիսի մանրակրկիտ աշխատութեամբ քամել ու մաղել էր Խորենացին, վէպի հետքեր, հատուածներ ու նշաններ որոնելով նորա մէջ, որ իւր վէպքի հրատարակելովը այնքան մեծ անուն էր ստացել ու հռչակուել գիտնական աշխարհում, որ մինչև անգամ Պարիզի գիտութեանց ձեմարանի անդամ էր ընտրուել և այդ առթիւ հանդիսաւոր կերպով դրուատուել Դիւլորիէից, ի հարկէ, շատ ուրախանում է այդ նոր գիւտի վերայ, որովհետև, նախ, դորանով մի անգամ էլ հաստատուում էր, որ Հայերը ունեցել են իւրեանց ազգային վէպը, երկրորդ, որ դեռ իսպառ կորած ու մոռացուած չեն վիպասանաց երգերը: Սակայն անակնկալ և մեծ է լինում նորա հիասթափումը, երբ նա մէկ և

երկու անգամ կարգալով գտնուած հատուածը, որի բովանդակութիւնը կազմում էր Արտաւազգի պատմութիւնը, նորա որսի գնալը և վհի մէջ ընկնելն ու անհետանալը, համոզուում է, որ դա ամենեւին Գողթան երգ է, այլ համեմատաբար նոր գրուած մի բան, անհամապատասխան Հայոց Գողթան երգերի հոգուն և բովանդակութեան: Այդ իւր հիասթափումը, տարակուսանքը ու կասկածները նա յայտնում է մի նամակաձև քնննադատական յօդուածի մէջ «Գողթան երգն» 'ի «Բանասէր օրագրին» վերնագրով, որ և ուղարկում է Բանասէրի խմբագրութեան տպագրելու համար: Դորա մէջ նա հիմնուելով, նախ, այն հանգամանքի վերայ, որ Խորենացին Արտաւազգի պատմութիւնը անելու ժամանակ ճշգրիտ պատմութիւնը չի խառնում այն բազմութիւ առասպելների և զրոյցների հետ, որ նորա մասին պատմուում էին, այլ առաջ պատմում է բուն պատմութիւնը արքունի դիւանից հանած ստույգ փաստերի հիման վերայ, յետոյ արդէն մէջ է բերում պառաւնների առասպելայօդ զրոյցները Արտաւազգի շղթաներով ալրի մէջ կապուելու մասին, Գողթան երգիչների պատմածները նորա մասին և նորա ծննդեան մասին պատմուած աւանդութիւնը, իսկ Գողթան երգի մէջ այդ բոլորը այն աստիճան խառնուած է, որ կարծել է տալիս, թէ Արտաւազգի բոլոր պատմութիւնը առնուած է միայն Գողթան երգերից և առասպելներից, երկրորդ, հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ երգի հեղինակը Արտաւազգին բռնողներին «գւք» է կոչում և ոչ թէ «քաջք», ինչպէս կոչում է Խորենացին, և, վերջապէս, երրորդ, որ երգի մէջ Արտաւազգը բռնուում և արգելուում է վհի մէջ և ոչ թէ 'այլրի Մասիս սարի վերայ, գալիս է այն եզրակացութեան, որ Գողթան

երգը կեղծիք է, կարկատուած անյայտ մէկի ձեռքով⁵⁷⁾։

1881 թուին կայանում է Թիֆլիսում հինգերորդ հնագիտական ժողովը հռչակաւոր կոմս Ուվարովի նախագահութեամբ, որին մասնակցում է և մեր ծերունի գիտնականը։ Ահա հէնց այդ առթիւ նա հրատարակում է իւր վերոյիշեալ հաւաքած նիւթերը Հայոց վէպի մասին «Мойсей Хоренский и древний Эпосъ армянский» վերնագրով, որի մէջ, բացի նորանից, որ նա կրկնում է իւր մի անգամ արդէն յայտնածը, բացի նորանից, որ վէպից նոր, բազմաթիւ և ընդարձակ կրտորներ է մէջ բերում, այլ և յայտնում է իւր նշանաւոր կարծիքը Մար Աբաս-Կատինայի մասին։ Յայտնի է, որ Էմինը դեռ 1858 թուին իւր Խորենացու թարգմանութեան յառաջաբանում ընդունում է Մար-Աբասին իբրեւ գլխաւոր աղբիւր Հայոց հնագոյն պատմութեան և ճիշդ է թափում հերքել Ֆրանսիացի հայագէտների, մասնաւորապէս Կատրմերի այդ մասին յայտնած կասկածները։ Նա կարծում է, որ թէև Արշակի ժամանակ Նինոէում թագաւորական դիւաններ չկային, ինչպէս

⁵⁷⁾ Մեզ թուում է, որ «Գողթան երգի» կեղծ լինելու ապացոյցը այնքան այն չէ, որ նորա մէջ Արտաւազդի պատմութիւնը այնպէս է պատմուած, որ կարծես, թէ բոլորը առասպելներին առնուած լինի, կամ, որ «Քաջբի» տեղ «Գւք» է գործածուած նորա մէջ, և կամ, որ վճի մէջ է նա բռնուած ու արգելուած և ոչ թէ Մասիսի վերայ, որքան նորա լեզուի, ոճի ու քերթուածքի արուեստականութիւնը, բուն ժողովրդական հոգու պակասութիւնը, բանաստեղծութեան բացակայութիւնը և այլն։

«Ջարի արքայն Արտաւազդ»	«Երկաթի կապեալ շղթայք»
«Երիվարան ընդ վայրցած»	«Սաստկապատիժ յայրի անդ»
«Խորասուզեալ գէթ զըժպիճ»	«Հանց երկուց հանապափոր»
«Արգելին մի լոյս տեսանել»։	«Ջշղթայն կրծել ատամնակեր»

և այլն։

ասում էր Կատրմերը, բայց կարող էին եթէ ոչ բոլոր դիւանները, գոնէ, նոցա մի մասը պահպանուած լինել և անցած Սելեկիդներից Պարթևաց թագաւորների ձեռքը և մինչև իսկ տեղափոխուած Եկբատան. նա կարծում է, որ Աղեքսանդր Մակեդոնացու կարճատև գործունէութիւնը ամենևին ապացոյց չի կարող համարուել, որ նա ոչ ժամանակ և ոչ միջոց ու ցանկութիւն է ունեցել թարգմանել տալու քաղաքներէնից յունարէն մի որ և է պատմական յիշատակարան, ինչպէս պնդում էր Կատրմերը: Նա ընդհակառակը ենթադրում էր, որ ի նկատի առնելով Աղեքսանդր Մեծի ամեն բան կշռող, ըմբռնող միտքը, նա կարող էր քրմերի ցուցմունքով ուշադրութիւն դարձնել այդ քաղաքական նշանաւոր յիշատակարանի վերայ և հրամայել թարգմանել նորան յունարէն: Նա հաստատում է, որ «Մար» խօսքը, որից կազմուած է Ասորի գիտնականի անունը, գործ է ածուած Ասորոց գրականութեան մէջ ոչ թէ միայն քրիստոնէութեան ժամանակ, ինչպէս ասում է Կատրմերը, այլ և մինչև Աբգարի քրիստոնէութիւն ընդունելը ևս. վերջապէս, նա ապացոյց է տալիս, որ Աղեքսանդր Մակեդոնացու հրամանով քաղաքներէնից յունարէն թարգմանուած պատմական յիշատակարանը չի կարող լինել Բերոզի պատմութիւնը, ինչպէս ենթադրում էր Կատրմերը, և այլն: Այդ թուականից անցնում է ամբողջ 30 տարի և նորա նոյն նիւթի ու խնդրի մասին կատարած ուսումնասիրութիւնը նորան հասցնում է բոլորովին հակառակ եզրակացութեան: Նա, ճիշդ է, իւր „Мойсей Хоренскій и древній Эпосъ Армянскій“ տետրակում ևս չի ընդունում, որ Հայոց հնագոյն պատմութիւնը Հայոց պատմագրի երևակայութեան արգասիքն է, ինչպէս կարծում էին Կատրմերը և նորա համախոհները և ինչպէս ճգնում

են մեր օրերով կողմնակի կերպով ապացոյց տալ պ. պ. Կարիերը, Խալաթեանցը և միւսները, բայց միանգամայն հերքում է Մար Աբասի գոյութիւնը և Հայոց հնագոյն պատմութեան միակ աղբիւր համարում է Հայոց ժողովրդական վէպը, վիպասանների երգերը, թուելեաց երգերը, թագաւորների մատեանները, մեհենական պատմութիւնը, զրոյցները, սուանգութիւնները, առասպելները և այլն: «Ես կարծում եմ, կարգում ենք նորա այդ մասին գրած նամակներից մէկում (82 թ. Յունուարի 8), որ եթէ մինչև ցայսօր Մովսէս Խորենացու Հայկազեան շրջանի պատմութեան միւս ուսումնասիրողները չեն եկել այդ եզրակացութեան, այդ նորանից է, որ նոքա բաւականաչափ միջամուխ չեն եղել նորա ուսումնասիրութեան գործի մէջ, մանաւանդ այն մեկնութիւններից յետոյ, որ ես շատ տարի առաջ տուել եմ մինչև ցայսօր դեռ ծերունի Խորենացու մէջ պահպանուած հնացած խօսքերին — արխայիզմներին: Ես ինձ եմ վերագրում այն միտքը, որ վերաբերում է Մար-Աբաս-Կատինայի գոյութիւն չունենալու, Նինուէի քաղդէական պատմութեան չ'ընելու և Հայոց ծերունի և արգոյ պատմագրի՝ այդ մասին ունեցած համոզմունքի հերքման խնդիրներին ⁵⁸⁾: Խոստովանում եմ, դորա համար պէտք էր մեծ քաջութիւն ունենալ, որով և ես զինուեցի, յենման կէտ ունեցուկ ունենալով ժողովրդական վէպը, ինչպէս Հայկազեան շրջանի գլխաւոր աղբիւրներից մէկը: Բայց այն

⁵⁸⁾ Հանգուցեալ գիտնականի այդ տողերի իմաստը այնպէս չ'պէտք է հասկանալ, որ իբրեւ թէ ինքն է եղել առաջինը, որ հերքել է Մար-Աբաս-Կատինայի և Նինուէի քաղդէական պատմութեան գոյութիւնը, այլ որ ինքն առաջինն է եղել, որ հերքել է և հաստատ կերպով ապացոյց է տուել իւր հերքումը:

էլ պէտք է ասել, որ դորա համար իմ վերայ շատ լար-
ձակուեցին ու լարձակուում են: Ե՛հ, թող. կանցնի ժա-
մանակ, կգան ուրիշ օրեր, օրեկտիւ կերպով կսկսեն
վերաբերուել իմ լուծած խնդրին և ինձ կարգարացնեն:
Եթէ կենդանի մնամ, դեռ ևս շատ անգամ կվերա-
դառնամ Խորենացու Հայկազեան շրջանին. իմ գլխումս
դեռ շատ մտքեր են պտոյտ գալիս, դեռ շատ բան
կայ անելու գանազան ոչ պատմական, այլ գրական
խնդիրների վերաբերութեամբ»:

«Объ армянскомъ алфавитѣ» գրուածքը, որ
թարգմանուել է և ֆրանսերէն Էվարիստ Պուլիզոմի
ձեռքով, բաղկացած է վեց գլխից և պարունակում է
իւր մէջ Էմիլի կարծիքը հայ այբուբենի մասին, որի
ծագումը և գտնուելու հանգամանքները մինչև ցայսօր
դեռ լաւ պարզուած ու որոշուած չեն, չնայելով, որ
58 թուականից, երբ Էմիլը առաջին անգամ հրապա-
րակ է հանել այդ մեր գրականութեան համար շատ մեծ
կարևորութիւն ունեցող խնդիրը, նա զբաղեցրել է շա-
տերին և մի քանի առանձին մենագրութիւնների նիւթ
է եղել: Մինչև ցայսօր դեռ վերջնականապէս պար-
զուած չէ, թէ մինչև 406 թուականը Հայերը, բացի
պարսկական, ասորական և յունական տառերից, այլ ևս
ուրիշ ինչ տառեր են գործածել, թէ, բացի «Դանիէ-
լեան նշանագրեր» կոչուած տառերից, Հայերը ուրիշ
սեփական նշանագրեր ունեցել են, թէ ոչ, թէ Դանիէ-
լեան նշանագրերը երբ և իցէ գործածուել են, թէ ոչ,
և թէ, եթէ գործածուել են, երբ են գործածութիւ-
նից դուրս եկել և ինչու համար, թէ Ս. Մեսրոպը
որտեղ գտաւ տառերը, թէ քանի հատ էին Դանիէլեան
նշանագրերը և Մեսրոպը քանի տառ հնարեց, թէ,
վերջապէս, ինչ ծագումն ունին Հայոց տառերը ընդ-
հանրապէս և այլն: Այս խնդիրներից մի քանիսին Է-

մինը, եթէ ոչ բոլորովին ճիշտ, գոնէ, հաւանական պատասխան է տալիս, ջրելով իւր նախորդների՝ Ինչիջեանի, Չամչեանի և Սէն-Մարտէնի հատուկտոր կարծիքները և իւր ասածները հաստատելով Հայոց հեղինակներից բերած վկայութիւններով ու իւր սեփական սրամիտ դատողութիւններով: Հայերը ամենահին ժամանակները, նորա կարծիքով, գործ են ածել «նշանք կամ նշանագիրք», որոնց հետքերը գտնուում են ձեռագրերում և մինչև իսկ տպագրած գրքերում: Այդ «նշանքը» նմանութիւն են ունեցել եգիպտական երոգլիֆներին. նոցանով գրուել են Ս. Գրիգորի և Հովհիսիմէի խօսքերը նոցա չարչարելու ժամանակ, ինչպէս երկու տեղ վկայում է Ագաթանգեղոսը: Հայոց գիրը, նորա ասելով, բաժանուում է երկու տեսակի՝ Գանիէլեան և Մեսրովբեան: Գանիէլեանը, որ թիւրիմացութեամբ է այդպէս կոչուել, Հայոց հին գիրն է և, ինչպէս վկայում են Կորիւնը, Խորենացին և Փարպեցին, գոյութիւն է ունեցել հին ժամանակներից, իսկ Մեսրովբեանը նոյն հին գիրն է, որ կատարելագործուել է Ս. Մեսրովբի ձեռքով և գործածութեան մէջ մտել հինգերորդ դարում: Գանիէլեանի գործածութիւնից դուրս գալու և նորից Ս. Մեսրովբի ձեռքով գործածութեան մէջ մտնելու միջոցում գործ են ածուել պարսկական կամ զենդական, ասորական և յունական տառերը: Գանիէլեանի գործածութիւնից դուրս գալու պատճառը եղել են քաղաքական հանգամանքները և պարսիկների ու յոյների զօրաւոր ազդեցութեան ներգործութիւնը: Գանիէլեան տառերը բազկացած են եղել 22 տառից, ինչպէս վկայում է Վարդան պատմագիրը, և չեն ունեցել եօթ ձայնաւորները և եօթ բարդ բաղաձայնները: Մեսրովբը հնարել է եօթ ձայնաւորները, ինչպէս վկայում է Խորենացին, հնարել է եօթ

բարդ բաղաձայները և ձևակերպել է ամբողջ այլուբե-
 նը գեղագիր Ռուփանոսի ձեռքով ու լաշխատակցու-
 թեամբ «Մեսրոպեան երկաթագիր» կոչուած տառերի
 ձևով: Էմինը չի ընդունում Ասողկի վկայութիւնը Դա-
 նիէլեան տառերի թուի մասին և կասկածով է վերա-
 բերում ընդհանրապէս նորա հետեւեալ խօսքերին՝
 «Սուրբն Մեսրոպ պեղե նախագետդ և վարդապետ ըստ
 հայուսն նշանագրութեան և գպրութեան... Թէոդոս
 փոքր... 'ի սորա աւուրս էր սուրբ հայրապետն Հայոց
 Սահակ, յորոյ աւուրս գպրութիւն Հայոց լեզուիս Իթ
 գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոց կարգեցաւ իսկ
 գեթն գրոյն պակասութիւնն Մեսրոպ երանելի տա-
 րօնեցի խնդրուածովք յաստուծոյ առնու»: Նա չի ըն-
 դունում և Դաւիթ փիլիսոփային վերագրուած այլաբա-
 նօրէն ասացուածքը, թէ «չափ հասակի իմոյ երկիցս
 երկոտասան, այժմ եմ երկցս երկոտասան», որից երե-
 ւում է, որ Դանիէլեան տառերի թիւը եղել է 24:
 Էմինը կարծում է, որ թէ Ասողկի և թէ այլաբանօ-
 րէն գրուածքի վկայութիւնները այնքան նշանակու-
 թիւն ունին, որ որոշում են, թէ Հայերը երկու տե-
 սակ գիր են ունեցել՝ հինը—պակասաւորը, և նորը-
 կատարելագործուածը, իսկ տառերի թիւը ճիշտ կեր-
 պով որոշում է Վարդան պատմագիրը, որ ասում է՝
 «'ի հինգերորդ ամի սորա (Վառաձապուհի) և յառաջին
 ամի Արտաշրի՝ որդւոյ Շապհոյ, սուրբ Մեսրոպ յօրի-
 նէ գպրութիւն հայերէն քսան և երկու գիր առ Դա-
 նիէլի ասորւոյ գտեալ 'ի հին ժամանակաց. որ ոչ պար-
 գելոյն զընդարձակութիւն լեզուիս՝ անհոգացեալ եղև
 յառաջնոցն, յոյն և ասորի և պարսիկ գրով շատացեալք:
 Եւ Մեսրոպ ոչ կարէր նոքօք փոխել զաստուածաշունչ
 մատեանս 'ի հայ բարբառ, վասն որոյ աղօթից տուեալ
 զանձն՝ գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա

աստուած չորեքտասան գիրս՝ աջովն իւրով դրոշմեալ առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսիսի ՚ի լեառն Սինայ և սմա ՚ի լեառն Բալուա... Եւ զի լեալ էր հայերէն գիր ՚ի հնոյն՝ վկայեցաւ ՚ի ժամանակս Լեւոնի արքայի. զի գտաւ դրամ հայերէն գրով դրոշմեալ զանուն կռապաշտ թագաւորացն հայկազանց, զորոյ զթերութիւն ելից նորս մեր Եզրաս աստուածախառն շնորհօք լցեալ»։ Թէ ինչ ծագումն ունին Հայոց տառերը, ո՞ր տառերի նմանութեամբ են ձևակերպուած,—հմինը չի ասում. նա միայն բաւականանում է նորանով, որ հերքում է Հայոց տառերի և գենդականի ու յունականի մէջ նմանութիւն գտնողներին՝ Ս. Մարտէնի և նորա հետևողների կարծիքները։ Նա նոյնպէս չի ցոյց տալիս, թէ արդեօք պակաս տառերի գիւտը Ս. Մեսրոպը ո՞րտեղ է արել՝—Սամոսո՞ւմ, ինչպէս ասում է Խորենացին, թէ Սամոսատում, ինչպէս վկայում է Կորիւնը, ալ միայն լուրեւան մատնացոյց է անում Վարդանի խօսքերի վերայ՝ «Տայ նմա աստուած չորեքտասան գիրս՝ աջովն իւրով դրոշմեալ առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսիսի ՚ի լեառն Սինայ և սմա ՚ի լեառն Բալուայ»։ Էմինը ՚ի նկատի չի առնում, որ Ագաթանգեղոսի գործածած «նշանագիրք» կարող են նշանակել և առհասարակ տառեր, ինչպէս յաճախակի գործ են ածում մեր հեղինակները, խօսելով Հայոց Գանիէլեան և Մեսրոպեան այբուբենի մասին, իսկ ինչ վերաբերում է նորա ասածին, թէ այդ նշանագիրքը տառեր չէին, ալ եգիպտական սրբագրերի նման նշաններ, որովհետև անկարելի էր հասարակ տառերով գրի անցնել Ս. Գրիգորի և Հռիփսիմէի ասածները,—այդ էլ կարող է ոչ բոլորովին ճիշդ լինել, որովհետև Ագաթանգեղոսի խօսքերից չ'պէտք է անպատճառ եզրակացնել, որ «նշանագիրք»-ը գրել են սրբերի բոլոր խօսակցութիւնը բառ առ բառ, տառ առ

տառ, այլ, գուցէ, բոլոր խօսակցութեան միայն ընդհանուր միտքը: Էմինը 'ի նկատի չի առնում նոյնպէս այն հանգամանքը, որ Խորենացու բնագրի Վենետիկի տպագրութեան մէջ գտնուած ձայնաւորները, որ գրուած են «գրելով 'ի վերայ վիմի» բառերից յետոյ, մեր ձեռքը հասած ընտիր ձեռագրերի միայն մի օրինակի մէջ են գտնուում, այն էլ լուսանցքի վերայ գրուած, և առ հասարակ Խորենացու ձեռագրերի մեծ մասի մէջ չկան. դոքա չկան և Ներսէս Լամբրոնացու ընտիր օրինակի մէջ և Յակովբ Կարինեանցի բաղդատութեան մէջ, այնպէս որ համարուելու են եկամուտ, ուրիշի ձեռքով մտցրած: Էմինը, վերջապէս, 'ի նկատի չի առնում, որ Գլակայ վանքում Մեսրոպեան տառերի գիւտից 200 տարի անցնելուց յետոյ ասորական տառերի գործածուելը դեռ ապացոյց չի կարող համարուել, որ Հայոց տառերը միանգամից ընդհանուր գործածութեան մէջ չեն մտել: Գլակայ վանքը այդ գէպքում բացառութիւն էր կազմում, որովհետեւ նա սկզբից Լուսաւորչի և իւր առաջին վանահայր նշանաւոր Ձենոբ Գլակի օրերից մինչև Տարօնի տէր Մուշեղ Մամիկոնեանի ժամանակները ամբողջ 600 տարի կառավարուել է ասորի վանահայրերի ձեռքով: Չ'պէտք է զարմանալ, որ վանքի վանահայրերը ինքեանք ասորի լինելով, վանական կարգու կանոնը տառերի գործածութեան հետ միասին նոյնպէս հենց սկզբից ասորական լինելով և Հայոց հոգեւոր իշխանութեան կողմից ստիպմունք ևս չ'լինելով, Հայոց տառերի գիւտից յետոյ էլ նոքա շարունակել են իւրեանց առաջուայ կարգով ընթանալ: Եւ ապացոյց դորան կարող է լինել այն, որ բաւական է եղել, որ Մուշեղ Մամիկոնեանը ուշադրութիւն դարձնէր այդ հանգամանքի վերայ և հայ վանահայր նշանակէր, որ ամեն բան իսկոյն փոխուէր, ինչպէս վկայում է Յով-

Հաննէս Մամիկոնեանը իւր Տարօնի պատմութեան մէջ: Քչակայ պէս, գուցէ, եղած լինին այլ ևս մի երկու վանք յոյն և ասորի վանահայրերով, որոնք Հայոց տառերի գիւտից յետոյ էլ մի առ ժամանակ շարունակած լինին իւրեանց հին ասորական և յունական տառերով վարուելու սովորութիւնը: Բայց, կրկնում ենք, այդ հանգամանքը պէտք է վերագրել միայն վերոյիշեալ վանքերի օտարագրի վանահայրերին: Մեր պատմութեան մէջ մենք ոչ մի տեղ չենք պատահում, որ բուն Հայերը տառերի գիւտից յետոյ նոցա գործածութիւնը իսկոյն չընդունէին և շարունակէին յունականով ու ասորականով վարուելու:

Բացի վերոյիշեալներից, Հայոց գրականութեան պատմութեան Էմինի երկերից պատկանում են նորահրատարակութիւնների յառաջաբանները, որոնց մասին մենք արդէն խօսել ենք, և նորա թարգմանութիւնների նախաբանները: Հետաքրքրական են և մինչև ցայսօր դեռ չեն կորցրել իւրեանց թարմութիւնը մեր գրականութեան համար այն տեղեկութիւնները, որ Էմինը հաղորդում է մեր շարականների մասին իւր Շարականի թարգմանութեան յառաջաբանում: Նորա կարծիքով շարականների գիրքը սկսուել է կոչուել «Շարական» կամ «Շարականոց» միայն երկոտասաներորդ դարի երկրորդ կիսից, իսկ մինչև այդ ժամանակները յայտնի չէ, թէ ինչպէս է կոչուել նա: «Շարական» բառի արմատը նա համարում է «շար» և կարծում է, որ նա սեմիտական ծագումն ունի: Հայոց լեզուում միայն մի տեղ-Յովհաննէս Մամիկոնեանի պատմութեան մէջ է պատահում այդ արմատը, բայց այն էլ ոչ «շար» ձևով, այլ «շեր», որ նշանակում է «երգ»: Որ «շար» հայկական ծագումն չունի, այդ երևում է նորանից, որ նա ուրիշ բառեր չի գոյանում իրանից, իսկ որ նա համապատասխանում է

«շեր»-ին, — դորանում կասկած չի կարող, որովհետև նոցա նշանակութիւնը միևնոյնն է. Ա-ի փոխուելը Ե-ի շատ յաճախ է պատահում Հայոց լեզուում, մանաւանդ այն դէպքերում, երբ մի որ և իցէ բառ գրաբանից մտնում է աշխարհաբանի մէջ: Եթէ ճշմարիտ է, որ շարական լեռնի արմատը «շար» է և այդ շարն էլ համապատասխանում է Յովհաննէս Մամիկոնեանի գործածած «շեր»-ին, — շատ հեշտ է մեկնել նորա նշանակութիւնը, որովհետև նորա «ական» վերջաւորութեան մէջ Ա-ն միաւորիչ ձայնաւոր է, իսկ «կանը» հին յոգնականի վերջաւորութիւն, ուրեմն շարական նշանակում է «երգեր»: Շարականոցը կամ Շարականոցը պարունակում է իւր մէջ 130 շարական, որոնք բոլորը ևս Հայոց եկեղեցու հայրերի գրչի արգիւնք են. նոքա սկսուում են Ս. Մեսրոբի և Խորենացու շարականներով և վերջանում են Վարդան Բարձրբերդեցու և Յովհան Երզնկացու շարականներով — հինգերորդ դարից մինչև ԺՊ դարը: Շարականները գրուած են ընտիր գրաբանով. նոցանից մի մասը շարադրուած է արձակ բանով, մի մասը անյանգ և յանգաւոր ոտանաւորով, մի մասն էլ արձակ բանով: Բայց տողերի մի տեսակ համաչափութեամբ: Շարականները երգուում են Հայոց եկեղեցում նշանակուած օրերին, ժամերին և տօներին, և երգուում են ընդունուած ութ ձայնով, որոնցից ամեն մէկը սկսուում է հին և նոր կտակարանից փոխ առած մի յայտնի ոտանաւորի բառերով՝ Օրհնեսցուք, Հարցն, Մեծացուցէ, Ողորմեա՛, Տէր յերկնից, Մանկուենք, ձաշու և Համաբարձի: Առաջին ձայն շարականը կոչուում է «Օրհնեսցուք», որովհետև նա սկսուում է Մովսիսի երգով՝ «Օրհնեսցուք զՏէր, զի փառօք է փառաւորեալ» և երգուում է գիշերային ժամին: Երկրորդը կոչուում է «Հարցն», որովհետև նա սկսուում է Դանիէլի երից մանկանց գովութեամբ՝ «Օր-

հնեալ ես Տէր Աստուած Հարցն մերոց» և երգուում է առաւօտեան ժամին: Երրորդը կոչուում է «Մեծացուցէ», որովհետեւ նա սկսուում է Ղուկասի Ս. Աստուածածնի երգի բառերով՝ «Մեծացուցէ անձն իմ զՏէր» և երգուում է այժմ առաւօտեան ժամին, իսկ հին ժամանակները երգուում էր կիւրակի օրերին և տէրունական տօներին միայն: Զորրորդը կոչուում է «Ողորմեան», որովհետեւ նա սկսուում է Ծ. Սաղմոսի «Ողորմեան ինձ, Աստուած, ըստ մեծի ողորմութեան քում» բառերով և երգուում է առաւօտեան ժամին: Հինգերորդը կոչուում է «Տէր յերկնից», որովհետեւ սկսուում ձԽԸ սաղմոսի «Օրհնեցէք զՏէր յերկնից, Օրհնեցէք զնա ՚ի բարձանց» բառերով և երգուում է առաւօտեան ժամին: Վեցերորդը կոչուում է «Մանկունք», որովհետեւ նա սկսուում է ձԺԲ սաղմոսի «Օրհնեցէք, մանկունք, զՏէր և Օրհնեցէք զանուն Տեառն» բառերով և երգուում է առաւօտեան ժամին: Եօթներորդը կոչուում է «Ճաշու», որովհետեւ նա երգուում է պատարագի ժամանակ երրորդ և չորրորդ ժամերից յետոյ. նորա սկզբնական խօսքերը փոխ են առնուում զանազան սաղմոսներից ըստ աւուր պատշաճի: Եւ, վերջապէս, ութերորդը կոչուում է «Համբարձի», որովհետեւ նա սկսուում է ձԻ սաղմոսի «Համբարձի զաչս իմ ի լերինս, ուստի եկեսցէ ինձ օգնութիւն» բառերով և երգուում է զարձեալ առաւօտեան ժամին: Դարականների բովանդակութիւնը կազմում են նոր կտակարանի գլխաւոր անցքերը՝ Սուրբ Աստուածածնի ծնունդը, Փրկչի ծնունդը, Աստուածայայտութիւնը, Տեառնընդառաջը, Փրկչի չարչարանքը, յարութիւնը և համբարձումը, Հոգեգալուստը, Այլակերպութիւնը, Ս. Աստուածածնի վերափոխումը, խաչվերացը և այլն, Հայոց եկեղեցու Ս. նահատակների, խոստովանողների և հայրերի գովաբանութիւնը, և, վերջապէս, Յունաց ե-

կեղեցու հայրերի զրուատական փառաբանութիւնը: Շա-
րականները իբրև ամենավճիտ աղբիւր հայ եկեղեցու
դաւանութեան, բացի Մանուէլ Կոմնենից, որ իւր եկե-
ղեցիների միութեան մասին Գլիգոր Գ. կաթողիկոսին
գրած թղթի մէջ, 'ի միջի ալլոց, ասում է՝ «Ծանիր
զայս, զի զգալթակղութիւնն, որ կայր 'ի սիրոս մեր՝
յերգս ձեր և 'ի պաշտամունս որ առ Աստուած, բժըշ-
կեցաք քննութեամբ. վասն զի 'ի մէջ ածաք և ծանեաք
երեւելապէս 'ի նոցանէ, զի 'ի բազում տեղիս երկու բը-
նութեամբ զմի Քրիստոսն նոքօք փառաբանէք. և պարտ
է զայս ուղղութիւնս, որ իբրև զթաքուն է՝ ամենեցուն
ասել և ցուցանել», գրաւել են և մի քանի զիտնական-
ների ուշադրութիւն: Ֆրանսիացի միսիոնար Եւսէն Բո-
ռէն 1840 թուին թարգմանել ու զետեղել է իւր „L'Ar-
ménie“ գրուածքի մէջ Ս. Լուսաւորչի շարականը. Լու-
վենի ուսուցչապետ Ֆելիքս Ներ 1855—1862 թուա-
կաններին թարգմանել է բոլոր ննջեցելոց և Ս. Հոգուն
վերաբերեալ շարականները. Իտալացի Luigi Carrer-ը
թարգմանել է Ս. Հռիփսիմէի շարականը ոտանաւորով.
Վենետիկ Մխիթարեանք 1877 թուին Պիոս Թ. պապի յիս-
նամեակի տօնախմբութեան առթիւ թարգմանել են լա-
տիներէն և մատուցել են պապին Ս. Աստուածածնի բո-
լոր շարականները. վերջապէս, Յովսէփ արքեպիսկոպոս
Արղութեանք թարգմանել է ռուսերէն երկու շարական՝
„Пѣснь на облачение въ священныя одежды“
և „Пѣснь на каждение при святомъ жертвопри-
ношении“: որոնք մտել են Հայոց պատարագի մէջ ժԳ
չարում ⁵⁹⁾: Շարականների նախկին հրատարակութիւ-

⁵⁹⁾ *Տե՛ս*՝ „Собрание древнихъ литургій восточныхъ и
западныхъ въ переводѣ на русскій языкъ“—Выпускъ вто-
рой. С.П.Б. 1875 г. Литургія святаго Григорія Просвѣти-
теля Арменіи, стр. 168.

նը եղել է 1706 թուին Ամստերդամում, իսկ լետագայ հրատարակութիւններից նշանաւոր են Կոստանդնուպօլսինը, որ եղել է 1853 թուին, և Ս. Էջմիածնինը, որ եղել է 1875 թուին։ Արժանի է առանձին ուշագրութեան Գաբրիէլ Աւետիքեանի բոլոր տպագրութիւնների և Վենետիկ մատենադարանին պատկանած 33 ձեռագիր օրինակների համեմատութեամբ 1814 թուին արած հրատարակութիւնը և գիտական բացատրութիւնը, որ կըրում է՝ «բացատրութիւն Շարականաց, որք պաշտին 'ի հասարակաց ժամակարգութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» և տպագրուած է Վենետիկում։ Այս տեղեկութիւնների վերայ պէտք է աւելացնել և մի երկու ուրիշ տեղեկութիւն, որ, ինչպէս երևում է, հանգուցեալ գիտնականը մոռացել է լիջել իւր թարգմանութեան յառաջաբանում և որ սակայն կարելոր են շարականների մասին լիակատար գաղափար կազմելու համար։ Այդ տեղեկութիւններից առաջինն այն է, որ մեր գրականութեան մէջ այլ ևս կան բազմաթիւ շարականներ, զանազան վարդապետների գրչի արդիւնք, բայց նոքա պարականոն են համարուում և չեն երգուում եկեղեցւում, որովհետեւ չեն մտած Շարականի մէջ, որի վերջնական խմբագրութիւնը եղել է ԺԳ դարում։ Երկրորդն այն է, որ շարականների առաջին ընտրութիւնը եղել է 645 թուին Ներսէս Շինող կաթողիկոսի ժամանակ և կատարուել է յայտնի Շիրակայ Դպրեվանքի առաջնորդ Բարսեղ ձոնի ձեռքով, որովհետեւ շարականների թիւը այդ ժամանակները այնքան բազմացած է եղել, որ դժուար է եղել որոշել, թէ ո՞րը նոցանից պէտք է երգել եկեղեցւում և ո՞րը — ոչ։ Մեր եկեղեցական պատմութիւնից յայտնի է մի դէպք, երբ շարականների խառնակ դրութիւնը մեծ խռովութիւն է յարուցել և հէնց պատճառ է եղել վերոյիշեալ ընտրութիւնը անել տալու գործողութեան։

Մի անգամ վարդավառի տօնին Բագաւանի եկեղեցում հարկաւոր է եղել ութ զանազան «Հարցի» շարական փոխել: Ծոնի ընտրած շարականները կոչուել են «Ծոնընտիր»⁶⁰):

Հետաքրքրական են և Ասողկի ու Լամբրօնացու

⁶⁰) Ս. Էջմիածնի միաբան Սահակ վարդ. Ամատունին, որ ուսումնասիրել է Մայր-Աթոռի մատենադարանում գտնուած շարականների ձեռագրերը (73 հատ) և իւր այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքը «Շարականների ուսումնասիրութիւն» խորագրով տպագրել է Արարատում, համաձայն չէ Էմինի հետ «շարական» խօսքի ծագման և նշանակութեան մասին: Նորա կարծիքով շարական բառը առաջ է եկել Հայոց «շար» բառից և ոչ թէ սեմիտական շէր կամ շիր բառերից, որովհետեւ այդ դէպքում նա չէր լինիլ «շարական», այլ «շէրական» կամ «շիրական», որ մենք ոչ մի տեղ չենք պատահում: Յովհաննէս Մամիկոնեանի մէջ բերած շէրը—«կերան գալանք զմարմինս դիականցն վարապայ և գերացան».

Կուզ կերեալ ուռաւ որպէս զարջ:

Եւ աղուէս հպարտ եղև քան զառիծ:

Գայլ՝ քանզի շատակեր էր, պայթեաց:

Եւ արջ, քանզի զոր ուտէն՝ զմնայ առ ինքն, 'ի սովոյ մեռաւ:

Անգեղք քանզի ագահք էին, նստան և այլ ոչ կարացին վերանալ:

Մկունք, քանզի շատ կրեցին 'ի ծակսն, ոտքն մաշեցան» —, որ ծառայել է հիմք Էմինին երակացնելու, թէ շարական բառը ծագում է հէնց նորանից, այսինքն մեր գրականութեան մէջ ևս գործածուած «շէր» բառից, հաւանական չէ, որովհետեւ թէև «շէր» նշանակում է երգ, բայց, ինչպէս երևում է թէ մէջ բերած և թէ ընդհանրապէս «շէր» վերնագիր կրող երգերի ձևից ու բովանդակութիւնից, նոքա զանազան ձևի ու բովանդակութեան աշխարհական երգեր են և բոլորովին չեն համապատասխանում մեր շարականներին: Արժ. վարդապետի ասելով շարական բառը երգի անուն էլ չէ, այլ երգերի դասաւորութեան, շարքի, և նշանակում է հոգեւոր երգերի մի խումբ, շարականաւորի տօների մի շարք կամ կարգ: Շարականները հին ժամանակները կոչուել են «հոգեւոր երգեր», իսկ նոցա հաւաքածուն, զիրքը կոչուել է «Երգարան, հոգեկից Մատեան»

Ատենաբանութեան թարգմանութիւնների յառաջաբանները: Առաջնում Էմինը իրան նպատակ է դրել որոշել չորս կէտ՝ ինչու է Ստեփաննոս Տարօնեցին կոչուում Ասողիկ կամ Ասողնիկ և ինչ է նշանակում այդ մակդիրը, երբ է ծնուել և վախճանել Հեղինակը, երբ է գրել նա իւր պատմութիւնը և ինչպէս է հասել այդ պատմութիւնը մեր ձեռքը: Հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ թէ հին ժամանակները և թէ ներկայումս Հայոց «ասել» բալը գործ է ածուել ու «երգել» բառի նշանակութեամբ, նա Ասողիկ կամ Ասողնիկ մակդիրը առաջ եկած է համարում ասող և ասողն դերբայից և հաստատապէս եզրակացնում է, որ այդ մակդիրը նշանակում է երգիչ, երաժիշտ և որ Տարօնեցին այդպէս է կոչուել, որովհետեւ հմուտ է եղել եկեղեցական երաժշտութեան, երգեցողութեան: Նա կարծում է, որ Տարօնեցին ծնուած պէտք է լինի մօտաւորապէս 928 թուին և վախճանած 1041—1045 թուականներին: Այդ եզրակացութեան նա գալիս է, մի կողմից աչքի առաջ ունենալով Գրիգոր Մագիստրոսի Գէորգ վարդապետին գրած ԿԲ թուղթը, որի մէջ նա խնդրում է ուղարկել իրան «Երեմիա մարգարէի մեկնութիւնը», «գոր գրեալ է Ասողնկայ երջանիկ ծայրագոյն ծերոյն», միւս կողմից էլ աչքի առաջ ունենալով նորա պատմութեան երրորդ գլխի գլուխը, որի մէջ նա խօսում է Անանիա կաթողիկոսի իբրեւ իւր ժամանակակցի մասին, որի օրով հիմնարկուել էին շատ վանքեր, որոնց գիտնական վարդապետներից մի քանիսին նոցա ծերութեան ժամանակ նա առիթ է ունեցել տեսնել ու լսել իւր մանկութեան օրերում: Եթէ 'ի նկատի առնենք, որ Գրիգոր Մագիս-

տրոսը սկսել է գործել 1041 թուին, Անանիա կաթողիկոսը գահ է բարձրացել 943 թուին, և ենթադրենք, որ 943 թուին մեր հեղինակը, գոնէ, 15 տարեկան է եղել, կ'ստանանք ճիշդ այն թուականները, որ մէջ է բերում էմինը: Թէ Էրբ է գրել Տարօնեցին իւր պատմութիւնը—, զժուար է ճշդիւ որոշել, որովհետեւ այդ մասին մենք ոչ մի տեղեկութիւն չենք գտնում մեր գրականութեան մէջ, բայց 'ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ նա իւր պատմութիւնը հեղինակել է Սարգիս կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ, կարելի է հետեւեցնել, որ նա իւր «Աշխարհապատում գիրքը» սկսել ու վերջացրել է 992—1019 թուականների միջոցում, որովհետեւ Սարգիս կաթողիկոսը գահակալել է 27 տարի—992—1019-ը: Հանգուցեալ գիտնականի կարծիքով Տարօնեցու պատմութիւնը մեր ձեռքը ամբողջութեամբ չի հասել, որովհետեւ Արիստակէս Լաստիվերտեցին, որ շարունակել է նորա պատմութիւնը, ասում է՝ «Ստեփաննոս Տարօնեցի, որ զԱշխարհապատում գիրսն շարագրեաց սքանչելի յօրինուածովք՝ սկսեալ 'ի մարդն առաջին և գալ բովանդակէ զպատմութիւն իւր 'ի վախճան Գաբկոյ», այն ինչ մեր ձեռքը հասած խմբագրութեան մէջ պատմութիւնը սկսում է ոչ թէ առաջին մարդուց այլ Աբրահամի 75 թուականից, և վերջանում է ոչ թէ 1020 թուականով, որ Գաբկի մահուան թուականն է, այլ 1000 թուականով, որ Գաբկի թագաւորութեան 11 տարին է: Որ Արիստակէսի ասածը Ասողկի պատմութեան սկզբի մասին ճիշդ է—, այդ մասին կասկած չի կարող լինել, որովհետեւ ինքը Ասողկը իւր պատմութեան երկրորդ գիրքը սկսում է հետեւեալ խօսքերով՝ «Մենք մեր պատմութիւնը սկսելով առաջին մարդուց—մեր նախահայր Ագամից» և այլն, իսկ որ նա նորան հասցրած է եղել մինչև Գաբկի մահը—, այդ

գժուար է որոշել, որովհետև պատմութեան յիշատակարանի մէջ ինքը հեղինակը ակնարկում է այնպիսի դէպքերի կամ անցքերի վերայ, որոնք պատահել են 1004 թուին: Բացի սորանից, Էմինը կարծում է, որ պատմութեան երկրորդ գիրքը մեր ձեռքն է հասել աղտաղուած կերպով, որովհետև նորա ցանկի մէջ նշանակուած է վեց գլուխ, իսկ բնագրի մէջ կայ միայն չորս գլուխ: Նորա ասելով, պատմութեան սկզբնական խմբագրութեան մէջ եղել է ոչ վեց և ոչ չորս, այլ հինգ գլուխ, որովհետև թէև պատմութեան մէջ կայ միայն չորս գլուխ, բայց նոցա մէջ, ինչպէս ցոյց են տալիս ցանկում դրուած գլուխների խորագրերը, պատմուած է հինգ գլխի պատմութիւն, իսկ վեցերորդ գլուխը կրկնութիւն է չորրորդ գլխի պատմութեան, միայն ուրիշ խմբագրութիւնից կամ վարիանտից առնուած:

Երկրորդում, այսինքն Ատենաբանութեան յառաջաբանում Էմինը մէջ բերելով Լամբրոնացու կենսագրութիւնը՝ ի միջի ալլոց, երկար կանգ է առնում այն յարաբերութեան վերայ, որ ունեցել է Հայոց այդ նշանաւոր եպիսկոպոսը դէպի իւր ժամանակակից Լեոն Բ. Թագաւորը և դէպի արեւելեան վարդապետները: Մեզ համար մասնաւորապէս հետաքրքրական է այն գիրքը, որ բռնում է հանգուցեալ գիտնականը Լամբրոնացու և Հաղպատացուց վիճաբանութեան հանգամանքները պատմելու ժամանակ: Մեր գիտնականը հոգւով և սրտով միանում է Լամբրոնացու հետ, ամեն բանում մեղադրելով Տուտէի որդուն Գրիգորին և Քօբայրեցի Դաւթին և ամեն բանում արդար ու իրաւացի համարելով Ներսիսին: Որ Լամբրոնացին մաքուր, քրիստոնէական հոգւոր առլցուած, քրիստոնէական սիրով ոգևորուած մի մարդ է եղել—, զորանում ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ նա ինչ որ արել է, անկեղծութեամբ է արել—,

դորանում էլ չի կարելի կասկածել, բայց որ նա չի ճանաչել լատիններին ու Բիւզանդացւոց, այդ էլ ճշմարիտ է: Եւ այդ էլ շատ զարմանալի է, որովհետեւ այդ ժամանակները արդէն սկսուել էին պարզ կերպով որոշուել արեւմտեան եկեղեցու ձգտումները Հայոց եկեղեցու վերաբերութեամբ, իսկ Բիւզանդիոնի չար դիտաւորութիւնները պէտք է որ նորան յայտնի լինէին թէ հեռաւոր և թէ մօտաւոր անցեալից: Ի՞նչ էր անում Լամբրոսոսը: Նա Տարսոնի եկեղեցու մէջ ներմուծում էր այնպիսի կարգ ու կանոններ, որոնք բոլորովին հակառակ էին Հայոց եկեղեցւում արդէն ժողովներով ու կաթողիկոսների կարգադրութեամբ ընդունուած կարգերին: Նա զգեստաւորուում էր լատինների ու Յոյների պէս, օրը եօթ անգամ ժամասացութիւն էր կատարում, իւր վիճակի վանքերում հրամայում էր գիշերալին, քնելուց առաջ կատարելիք աղօթքը եկեղեցւում անել, հրամայում էր արեղաներին օրը մէկ անգամ հաց ուտել, միանձանց ձեռնադրութեան գործում հետեւում էր օտարների օրինակին և առաջարկում էր Լեոնին մեծ տօներին ու հանդիսաւոր օրերին աւետարանը յօնարէն կարդալ և այլն և այլն: Եւ այս բոլորը անելով, նա իրան արդարացնում էր նորանով, որ Յոյները և լատինները այդպէս էին անում, որ տիեզերական ժողովներում այդպէս է կարգադրուած կատարել: Երբ որ էլ Հայոց արեւելեան վարդապետները գրում, ցոյց էին տալիս նորա այդ ներմուծած նորութիւնները և խնդրում ու պահանջում էին վերացնել նոցա իբրեւ Հայոց եկեղեցւում չընդունուած բաներ, նա բարկանում էր և կոչում էր նոցա տգէտ, եկեղեցու դռները դր կողմից փակուելն ու բացուելը չիմացող, աշխարհականների հետ նստող-վերկացող, ուտող, խմող, արբեցող և այլն: Լեոնին էլ, որ լսելով Հաղպատացւոց բողոքներին, հրամայում

էր նորան ձեռք վերառնել նորութիւններից և ինքն իրան չմոռանալ, նա անձնավստահ կերպով պատասխանում էր, որ նա իրաւունք չունի խառնուելու եկեղեցական գործերին, որ նա չպետք է ունկնդիր լինի տգէտների խօսքերին, որ ինքը իւր գործողութիւնների մէջ առաջնորդուում է միայն քրիստոնէական սիրով և որ, եթէ թագաւորը ցանկանում է, որ ինքը թողնէ իւր նորութիւնները, թող ինքն էլ թողնէ իւր պալատում և տէրութեան մէջ ընդունած նոր կարգերը: Մենք, ճշմարիտ, չգիտենք, թէ էմինը, եթէ նա քրն-նադատական աչքով նայէր Լամբրոնացու արածների ու գրածների վերայ, բոլորովին կմիանար նորա հետ, նորա բերանով կհայհոյէր, կվատաբանէր հակառակ կուսակցութիւնը: Միթէ Լամբրոնացու ժամանակ (1153—1198) լատին և յոյն եկեղեցիներում ընդունուած կարգերն ու կանոնները կարող էին ապացոյց համարուել, որ Հայոց եկեղեցում էլ պետք է այդ կարգերը լինէին, միթէ Նիկիոյ ժողովում սահմանուած կարգերը իւրեանց ոչ էական մասերում չէին կարող ժամանակի ընթացքում հնանալ և չհամապատասխանել Հայոց երկրի թէ քաղաքական և թէ հասարակական դրութեան և փոփոխութեան ենթարկուել համեմատ ժողովրդի կարիքներին ու պահանջներին, և, վերջապէս, միթէ կարելի էր համեմատել եկեղեցական կարգերի փոփոխութիւնը Լեոնի դրած նոր կարգ ու կանոնի հետ: Ընչքից էր եզրակացնում Լամբրոնացին, որ Տուտէորդին և Քոբայրեցին տգէտ էին. միթէ նորանից, որ նոքա պահանջում էին, որ նա չխանգարէ Հայոց եկեղեցու կարգերը: Քրիստոնէական սէրը անկասկած լաւ բան է, բայց այդ այն ժամանակ և այն դէպքում, երբ նոքա, որոնց ցոյց է տրուում այդ սէրը, ինքեանք ևս միամտաբար և անկեղծութեամբ ընդունեն այդ, և ոչ թէ

ինչպէս Լատինները ու Բիւզանդացիք, որոնց բերանում
այդ վեհ զգացմունքը միայն կեղծիք ու դիմակ էր
կլանելու Հայոց ազգային եկեղեցին և գրկելու Հայոց
ազգը իւր ամբողջութիւնը պահպանելու գլխաւոր նե-
ցուկից: Այդ սէրը շատ լաւ էին հասկանում Բաբգէն
կաթուղիկոսը և Հայոց եկեղեցու միւս ներկայացուցիչ-
ները, երբ նոքա մերժում էին Քաղկեդոնի ժողովը և
բաժանուում էին Յոյներից, այդ սէրը լաւ էին հաս-
կանում և այն հոգեւորականներն ու աշխարհականները,
որոնք բարձրաբարբառ աղաղակում էին, թէ մենք
Յոյների հետ չենք ուզում մինչև անգամ արքայութիւն
երթալ, վերջապէս, այդ սէրը լաւ էին հասկանում և
Հաղպատեցիք, երբ Տուտէորդու բերանով պահանջում
էին, որ Լամբրոնացին հեռու կենայ Լատիններից և
Յոյներից: Դիցուք թէ Հայոց եկեղեցին իւր մի քանի
ծիսական կարգերով շեղուել էր Նիկիոյ Սահմանադրու-
թիւնից. միթէ ամեն մի հայ եպիսկոպոս իրաւունք
ունէր ինքը իւր նախաձեռնութեամբ ձեռնարկել վե-
րականգնելու խանգարուած կարգերը. ապա ինչո՞ւ հա-
մար էր Հայոց հայրապետը, չէ որ կաթուղիկոսի իրա-
ւունքն էր կարեւոր դէպքերում ազգային-եկեղեցական
ժողովներ գումարելը և նորա միջոցով ամեն մի կա-
րեւոր եկեղեցական խնդիր կարգաւորելը ⁶¹⁾: Լեոն թա-
գաւորը, որի արած «ուեֆոռմների» հետ Լամբրոնացին
համեմատում է իւր փոփոխած կարգերը, կարող էր և՛
գատարանական նոր կարգ ու կանոն հաստատել և՛
հարկերի ու տուրքերի նոր սխտեմ մտցնել և՛ աւատու-

⁶¹⁾ Հռոմկլայի եկեղեցական ժողովի սահմանադրութիւնը
այդ դէպքում չէր կարող ծառայել հիմք Լամբրոնացուն, որով
հետև միութեան խնդիրը, որի հետևանքը կարող էր համա-
րուել Ցարսոնի եկեղեցում եղած կարգերի փոփոխումը, չէ
կայացաւ:

կանութեան կարգը ընդունել և, վերջապէս, իւր պալատի սարքը ու կարգը փոխել, սբովհետեւ նա անձնիշխան տէրն էր իւր երկրի, իսկ Լամբրոնացին միայն Տարսոնի վիճակաւոր եպիսկոպոսն էր:

Մեզ թուում է, որ Լամբրոնացին իւր նամակում, որ նա 1198 թուին ուղղել է Լեոնին իբրեւ պատասխան Հաղպատացւոց գրածներին, աղաւաղում է Տուտեորդու թղթի իմաստը: Հաղպատացիք պահանջելով, որ Տարսոնի եպիսկոպոսը հեռու կենայ Լատիններից ու Յոյներից, դորանով, ի հարկէ, չեն կամեցել ասել, որ նա թշնամութեամբ ու ատելութեամբ վերաբերուի դէպի միւս եկեղեցիները, խտրութիւն անէ Հայի, Յոյնի, Եգիպտացու կամ Ասորու մէջ և կամ ինքը չմտնի ուրիշ եկեղեցի, ուրիշներին էլ իւր եկեղեցին չընդունէ, այլ որ նա իւր այդ մօտ յարաբերութեան զոհ չբերէ Հայոց եկեղեցին, օտարների սպառնացութեան ներքոյ չը փոփոխէ Հայոց եկեղեցու կարգերը: Լամբրոնացին զարմանում է, թէ ինչպէս կարող է ինքը չընդունել Յոյներին, որոնք մտնում են Հայոց եկեղեցին մեծ երկիւղածութեամբ և առատ ընծաներով, որոնց արդիւնքով կերակրուում են Տարսոնի աղքատները և պահուում է Սկեւռայ վանքը: Որ Հայոց եկեղեցին և հայ հոգևորականութիւնը, բացի մի քանի մասնաւոր դէպքերից, որոնք հետեւանք են եղել օտարների Հայերի դէմ յարուցած կրօնական հալածանքների, միշտ սիրով ու համբերատար հոգևով են վերաբերուել դէպի միւս եկեղեցիները ու նոցա հոգևորականութիւնը, — այդ պատմական փաստ է, բայց որ Լամբրոնացին օտարներին նմանելու համար Հայոց եկեղեցում ամեն բան կատարում էր լատին և յոյն եկեղեցիների նման, այդ, ի հարկէ, չէին կարող համբերել և թոյլ տալ հայ եկեղեցու անկախութեան նախանձախնդիր վարդապետները: (Յոյնե-

ըը գալիս են մեր եկեղեցին լիաբուռն ընծաներով», ասում է նա: Այո՛, պապերն էլ երբեմն քոյ ու գաւազան, երբեմն էլ թագ ու պալիում էին ուղարկում մեր կաթողիկոսներին, բայց դորա հետ միասին ուղարկում էին և լատին եկեղեցու ծիսարանը: Հաղպատացիք կարծում էին, թէ պէտք է վախենալ Լատիններից և Յոյներից մինչև անգամ և այն ժամանակ, երբ նոքա գալիս էին Հայոց մօտ ընծաներով, որովհետև նոքա նմանում էին այն ընծայաբեր Դանաիդներին, որոնց մասին անմահ Վիրգիլիոսն ասում է՝ „Timeo Danaos et dona ferentes“: Եմինը, ի միջի ալլոց, սիրով կանգ է առնում Լամբրոնացու այն պարբերութեան վերայ, որով նա վերջացնում է իւր Լեոնին ուղղած նամակը— «Որովհետև ես տեսնում եմ Քրիստոսին, որ ասում է իւր սպասաւորներին՝ «Որ ոք լուծցէ մի ինչ 'ի պատուիրանացս յայացանէ ի փոքունց, և ուսուսցէ այնպէս զմարդիկ, փոքր կոչեսցի յարքայութեան երկնից», իսկ այնտեղ ես մեծ եմ կամենում լինել, և ոչ թէ փոքր»: Դուրս է գալիս, ուրեմն, որ Լամբրոնացին իբրև Քրիստոսի սպասաւորներից մէկը վախեցել է, որ պատուիրանադանց գտնուի և փոքր կոչուի երկնքի արքայութեան մէջ, եթէ միայն չփոփոխէ Հայոց եկեղեցու կարգերը: Արդեօք Հայոց եկեղեցու նորա փոխած կարգերից ո՞ր մէկն էր, որ չէր համապատասխանում Քրիստոսի պատուիրանքին: Ի՞նչու համար, եթէ Հայոց եկեղեցին երրորդ, վեցերորդ և իններորդ ժամերը միասին էր կատարում, դժբանով լուծում էր Քրիստոսի պատուիրանքը: Ո՛րտեղ, Քրիստոսի ո՞ր պատուիրանքի մէջ է ասուած, թէ օրը եօթն անգամ պէտք է ժամասացութիւն կատարել. երբ և ո՞րտեղ է Քրիստոս պատուիրել, որ մեծ տօներին բոլոր եկեղեցիներում աւետարանը յունարէն կարդան: Չէ, մեզ թուում է, որ Տարսուսի քանքարաւոր եպիսկոպոսի

վերոյիշեալ պարբերութիւնը մի գեղեցիկ ճարտասանա-
կան ձև ու ոճ է, ուրիշ ոչինչ: Մենք կարծում ենք,
որ Լամբրոնացին Հայոց եկեղեցու կարգերն անփոփոխ
պահելով էլ կարող էր մեծ կոչուել երկնքի արքայու-
թեան մէջ ⁶¹⁾...

ԳԼՈՒԽ Ժ.Զ.

Իմինի պատմական գրուածներն են՝

Объ Аршакидахъ.

О Началѣ династіи Аршакидовъ.

Армянскіе, Кушанскіе и Маскютскіе Ар-
шакиды.

О началѣ и прекращеніи династіи ар-
мянскихъ Аршакидовъ.

Время установленія армянскаго лѣтосчи-
сленія.

Объ отпаденіи грузинской церкви отъ ар-
мянской.

Дѣйствительно-ли Цимисхи — прозваніе
императора Іоанна, значитъ „Adolescentulus“.

Династическій списокъ Хайкидовъ въ
исторіи Арменій Мойсея Хоренскаго.

О памятникахъ древностей въ Русской
Арменіи и о походахъ Руссовъ на Партавъ.

Объ армянской церкви въ г. Карсѣ.

Թէ և Իմինը իւր նամակում, որ մէջ բերինք ան-

⁶¹⁾ Մենք կարծում ենք, որ մեր ճարտասան եպիսկոպոսը
վերջերումն, երբ նա 1197 թուին մի առանձին դեսպանութեան
գլուխ անցած Գրիգոր Զ Ապիրատի և Լևոնի յանձնարարու-
թեամբ զնաց Բիւզանդիոն Ալեքսիոս Գ Անգեղոսի մօտ կրօնա-
կան նպատակներով և ձեռնունայն վերադարձաւ, արդէն պէտք
է հասկացած լինէր, որ ինքը սխալուում է:

ցեալ գլխում, ասում է, թէ իւր գլխում դեռ շատ մըտքեր են պտոյտ գալիս, դեռ շատ բան կայ անելու զանազան ոչ պատմական, այլ գրական խնդիրների վերաբերութեամբ, բայց պէտք է նկատել, որ նորա գլուխը 81 թուականից հէնց զբաղուած էր գլխաւորապէս պատմական խնդիրներով: Եւ այդ շատ բնական էր, որովհետեւ ամեն մի հայագէտ իւր ուսումնասիրութեան գործի ասպարիզում առաջ թէ յետոյ անպատճառ ընդհարում է Հայոց պատմութեան զանազան երկրայելի շրջաններին, որոնց այսպէս, թէ այնպէս լուծուելուց, պարզուելուց յաճախակի կ'ստիպուին է ունենում և նոցա ուսումնասիրութիւնների ու հետազոտութիւնների վիճակը: Գործն ալ տք է վերագրել և այն հանգամանքը, որ Հայոց գրականութեամբ պարապելու ձգտման հետ միասին գիտնական աշխարհում առաջ է գալիս ձգտումն և մի տեսակ սէր Հայոց պատմութեան ուսումնասիրութեամբ ևս պարապելու: Հայագիտութեան այդ երկու ճիւղի ուսումնասիրութեան գործը ևս զուգընթաց և միասին են առաջ գնում, միմեանց օգնելով, միմեանց լրացնելով, միմեանց պարզաբանելով: Ժամանակի ընթացքում ինչպէս որ Հայոց գրականութիւնը սիրողների մէջ առաջ է գալիս ցանկութիւն ունենալու հայ գրականութեան մի ամփոփ պատմութիւն, որ 65 թուին իւր «Պատմութիւն Հայոց դպրութեան» գրքով մասամբ լրացնում է հայր Գարեգին Զարբանալեանը, նույնպէս և զուգընթացաբար առաջ է գալիս նոյն սիրողների մէջ ցանկութիւն ունենալու մի քննական-գիտական Հայոց պատմութիւն, որ դարձեալ միայն մասամբ լրացնում է 1880 թուին Գարագաշեանը իւր «Քննական պատմութիւն Հայոց» գրքով: Էմինը, որ իւր գրական գործունէութեան մեծ մասը նուիրել էր Խորենացու ուսումնասիրութեան, ի հարկէ, ամենից ա-

առաջ պէտք է ընդհարուէր Հայոց պատմութեան զանազան կնճռոտ խնդիրներին և օր առաջ ցանկանար և ինքն ևս նպաստէր մի քննական-գիտական լիակատար Հայոց պատմութեան առաջ գալուն: Սակայն նա այդ մի շատ կարեւոր ու դժուար գործ էր համարում, և կարծում էր, որ այդ մի մարդու ոյժից վեր է, ուստի և առաջարկում էր առաջ առանձին, առանձին մենագրութիւններով Հայոց պատմութեան զանազան շրջանների մասին նիւթ պատրաստել, որպէս զի ապագայում քննիչ պատմագիրը հող ունենայ իւր ոտքի տակ, մշակուած նիւթ ունենայ իւր ձեռքին, որ կարողանայ հաստատուն կերպով կառուցանել իւր քննական-գիտական պատմութեան ամբողջ շէնքը: Նա ինքը իւր համար իբրեւ պատմութեան ուսումնասիրութեան նիւթ ընտրում է Հայկազանց շրջանը և իբրեւ առաջին մենագրութիւն հրատարակում է իւր վերոյիշեալ „Моисей Хоренский и древний Эпосъ армянскій“ գործը, որ որքան գրական, այնքան էլ պատմական նշանակութիւն ունի: Այդ մասին նա 1881 թուի նոյեմբերի 24-ին գրում է իւր ընկերին՝ «Այս մի քանի տողերիս հետ միասին դու կստանաս և իմ մի փոքրիկ բրոշիւրը, որ, կարծեմ, քեզ համար շատ էլ անհետաքրքրական չպէտք է լինի: Դու այդ գրքոյկը կկարդաս ինչպէս մի բան, որ դուրս է եկել մի այնպիսի անուղղայ գրչակի ձեռքից, որ հին Հայաստանին վերաբերեալ իրերի ուսումնասիրութեան գործում ոչ հանգիստ և ոչ դադար ունի: Այդ բրոշիւրը Մովսէս Խորենացու պատմութեան քննական ուսումնասիրութեան սկիզբն է: Դորան պէտք է հետեւեն և այլ այդ տեսակ մենագրութիւններ: Ես այնպէս եմ կարծում, որ միայն առանձին մենագրութիւններով կարելի է և պէտք է մշակել մեր պատմութիւնը, որ տակաւին չի ենթարկուել քննադատութեան: Միայն այս-

պիսի ճանապարհով կպատրաստուի այն նիւթը, որ ապագայ քննիչ-պատմագրի համար պէտքական կլինի»։ «Եպոսին» պէտք է հետեւին հետեւեալ մենագրութիւնները՝ «Շամիրամի զրոյցը հայկական աղբիւրներին համեմատ», «Հայոց հեթանոսութիւնը» և «Հայկազանց հարստութեան ցուցակը», բայց միայն զուրս եկաւ վերջինը, որովհետեւ մի կողմից ծերութիւնը, միւս կողմից էլ հիւանդութիւնը արգելք եղան նորան այնուհետեւ, այսինքն 1884 թուից, այլ ևս լուրջ կերպով պարապելու։ „Династическій списокъ Хайкидовъ“, ինչպէս կոչուում է այդ վերջին մենագրութիւնը ուսեւրէն, Հայոց պատմութեան ուսումնասիրութեան համար ոչ պակաս նշանակութիւն ունի, քան թէ «Եպոսը»։ Մինչև 1884 թուականը, երբ հրատարակուել է այդ մենագրութիւնը, յայտնի էր, որ Հայոց հնագոյն պատմութեան Հայկազանց կոչուած շրջանում Հայաստանը կառավարուել է միայն Հայկի ցեղից սերուած նահապետների, իշխանների և պսակաւորների ձեռքով։ Եմինը իւր այդ մենագրութեան մէջ քննելով Խորենացու առաջին գրքի 20 և 21 գլուխները, Յովհաննէս Դրասխանակերտեցու պատմութեան և Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Հայկազեան հարստութեան մասին պատմածները և մանրակրկիտ լեզուագիտական հետազոտութեան ենթարկելով Հայկազեան իշխանների անուանական ցուցակը, գալիս է այն եզրակացութեան, որ Հայկազանց կոչուած հարստութիւնը բաղկացած է երեք առանձին հարստութիւններից, որոնցից առաջինը սկսում է Հայկով և վերջանում է Անուշաւանով, երկրորդը սկսում է Պարոյրով և վերջանում է Հայկակ Բ-ով և երրորդը սկսում է Տիգրանով և վերջանում է Վահէով, իսկ առաջին և երկրորդ հարստութեան միջոցը բռնում են «անագգի» իշխանները, որոնք չեն

կազմում առանձին հարստութիւն, այլ առանձին-առանձին միմեանց հետ արենակցութեամբ և յաջորդութեան իրաւունքով չ'կապուած բռնակալներ են: Առաջին հարստութեան իշխողները սեմիտական ծագումն ունին և նուաճողներ են, երկրորդինը Հայ են, երրորդինը պարսկական ծագումն ունին և նոյնպէս նուաճողներ են, իսկ բռնակալները Հայ են: „Династическій списокъ Хайкидовъ“ մենագրութիւնը կարևոր է և նորանով, որ նորա մէջ առաջին անգամ քննադատութեան է ենթարկուած հանգուցեալ Միքայէլ Չամչեանի ժամանակագրութիւնը և ըստ արժանւոյն գնահատուած: Դուրս է գալիս, որ 1786 թուականից, երբ հրատարակուել է Չամչեանի եռահատոր ստուար պատմութիւնը, մինչև 1884 թիւը իբրև ճշմարտութիւն ընդունուած Հայոց նսր պատմահօր Հայկազանց հարստութեան ժամանակագրութիւնը ոչ մի հիմք չունի, և կարելի է համարել Չամչեանի միայն երևակայութեան պտուղը: Եւ ուրիշ կերպ լինել էլ չէր կարող, քանի որ Հայկազանց հարստութեան պատմութիւնը բռնում է Հայոց պատմութեան հնագոյն շրջանը և բաղկացած է համարեալ թէ ամբողջապէս դիւցազնական առասպելաբանութիւնից: Հնագոյն դիւցազնական շրջանը ոչ թէ միայն Հայոց պատմութեան մէջ, այլ և ընդհանրապէս բոլոր ազգերի պատմութեան մէջ գործողութեան որոշեալ աեղ և որոշեալ ժամանակ չունի և չի էլ կարող ունենալ: Մեր ձեռքին գտնուում է հանգուցեալ գիտնականի նամակներից մէկը, որի մէջ խօսք է լինում «Հայկազանց հարստութեան ցուցակի» մասին և պարզաբանուում է նորա Խորենացու առաջին գիրքը պատմականօրէն ուսումնասիրելու դիտաւորութիւնը: «Այն ժամանակ, երբ դու ամենեւին չես սպասում, գրում է նա այդ նամակում (18 Մարտի 1884 թ.), իմ նամակս գալիս է քեզ անկոչ հիւր,

ինչպէս թաթարը, ոչ Ղըիմինը, այլ Ոսկեսարալինը. և գալիս է ոչ մենակ, այլ բասկակ-բրոշիւրի ընկերակցութեամբ, որ իմ նախկին մրոտումներէս նման պիտի վրդովէ քո հոգու անդորրութիւնը: Ի՞նչ կ'հրամայես անել, թանկագին ընկեր, ես, ինչպէս մի արբեցող մարդ, մոլութեան մէջ եմ ընկել և չեմ կարողանում ձեռք վեր առնել մեր ալեւոր Հայաստանի անցեալը քրքրելուց: Սորա հետ միասին ուղարկում եմ քեզ իմ մի նոր բրոշիւրս, որ իւր մէջ բովանդակում է Մովսէս Խորենացու պատմութեան իմ սկսած ուսումնասիրութեան շարունակութիւնը: Առաջին հրատարակութիւնը դու արդէն ունիս, ես խօսում եմ «Խորենացու և մեր վէպի» մասին. երկրորդը ահա հասնում է քո ձեռքը: Դորանից յետոյ ես կ'հրատարակեմ երրորդը և այդպէս շարունակաբար, մինչև որ իսպառ վերջացնեմ, իմ հասկացողութեանս համեմատ, Խորենացու ամբողջ առաջին գիրքը: Մնացեալ երկու գիրքը ես թողնում եմ միւս գիտնականներին ուսումնասիրելու: Պատրաստ եմ ընդունելու գլխիս հայհոյանքների և լիշոցների մի ամբողջ տարափ հերձուածողութեանս համար, հայհոյանք ուղղափառ ազգասէրներից, լիշոցներ նախանձոտ և բթամիտ ուսումնակիցներից: Եւ այդ մանաւանդ նորա համար, որ քեզ ուղարկած բրոշիւրիս մէջ պատասխանատուութեան է ենթարկուած և քո ծանօթ Միքայէլ Չամչեանը: Սակայն ինչ և իցէ, վիճակը ձգուած է. Մովսէս Խորենացու առաջին գիրքը պէտք է քամել, ինչպէս որ հարկն է: Հանգուցեալը շատ ճիշտ է նկատում, երբ որ ասում է, թէ ինքը սպասում է իւր հերձուածողութեան համար լսել իւր հասցէին ուղղած հայհոյանքներ և լիշոցներ ուղղափառ ազգասէրներից և նախանձոտ ուսումնակիցներից: Ճիշտ է, ասում ենք, նկատում, որովհետեւ ճշմարիտ որ նորա ուսումնասիրութիւնների անա-

Վրնկալ եզրակացութիւնները յաճախակի յարուցանում էին անբաւականութիւն հին ինտելլիգենտ սերնդի մէջ, հին սերնդի, որ սովոր էր Խորենացու ամեն մի խօսքի վերայ նայել, ինչպէս սրբութեան վերայ, սովոր էր Չամչեանի ամեն մի խօսքին կուրօրէն հաւատ ընծայել, չենք ասում արդէն այն, որ նորա ալդ նոր գիւտերի և նորանոր հետազօտութիւնների շնորհիւ հետզհետէ աւելի ու աւելի տախածուող հռչակը շարժում էր նորա ուսումնականիցների նախանձը և դորա հետ միասին նոցա ատելութիւնն ու թշնամութիւնը: Թէ ո՞ւմ վերայ է նա մասնաւորապէս ակնարկում, կոչելով «բթամիտ ու նախանձոտ ուսումնականներ» —, մենք չենք կարող ճիշտ որոշել, բայց հաւանական ենք համարում ենթադրել, որ նա ալդ խօսքերով յատկապէս ակնարկում է Քերովբէ Պատկօնեանի վերայ, որի հետ նորա յարաբերութիւնը 74 թուից լարուած էր: Մինչև իսկ նորա վաղեմի և ամենամտերիմ ընկեր Սարգիս Խորասանեանը ևս չէր կարողանում հաշտուել իւր սիրելի ընկերի վերջիշեալ ուսումնասիրութիւնների ուղղութեան հետ, և նամականերով անգաղար իւր անբաւականութիւնն էր յայտնում նորան: «Իմ Հայկազանց հարստութեան ցուցակի ուսումնասիրութիւնը, պատասխանում է նա նորա յայտնած դժգոհութիւններին (84 թ. Յուլիսի 9.), քեզ դուր չի եկել, ինչպէս և շատերին, եթէ միայն ոչ բոլորին, մեր ինտելլիգենտ պահպանողականներին: Ի՞նչ անենք, թող հայհոյեն, թող հերքեն: Ալդ բոլոր անհիմն իմաստակութիւններն ինձ չեն կարող կասեցնել: Եթէ իմ կեանքս շարունակուի այլ ևս մի քանի տարի և առողջութիւնս ինձ չդաւաճանի, ես ինձանից յետոյ կ'թողնեմ Խորենացուն քննութեան բովից անցկացրած, մաքրած, որի համար և յետագայ սերունդը ինձ շնորհա-

կալ կ'լինի: Մենք քո հետ ալդ չենք տեսնիլ, որովհետև մեր օրերը արդէն հաշուած են»:

Իւր „Замѣтки объ древней армянской церкви въ Карсѣ“ փոքրիկ յօդուածը Էմինը գրել է „Русск. Вѣдом.“ լրագրում 1879 թուին իբրև պատասխան „Московскія Вѣдомости“ լրագրին, որ նոյն թուին Կարսի եկեղեցին Օրթոդոքս եկեղեցի դարձնելու և օրհնելու պատճառով իւր էջերում զետեղել էր А. Д. ստորագրութեամբ և „Турецкая мечеть Гумбетъ-Джами“ վերնագրով մի յօդուած, որով ճշգնել էր ապացոյց տալ, որ Կարսի հին եկեղեցին Հայոց չի պատկանել, այլ Յունաց: Վէճի առարկան եղել է Հայոց յայտնի «Երկոտասան Առաքելոց» եկեղեցին, որ այնքան «գեղեցիկ յօրինուած» է եղել, որ մինչև անգամ իւր ժամանակին Հայերի և Աբխազների մէջ պատերազմի պատճառ է դարձել: Յայտնի է, որ Բագրատունի Աբաս թագաւորը (928—952) հիմնարկելով ալդ եկեղեցին 930 թուին և աւարտելով նորան 942-ին, դորանով դրդում է Աբխազաց Բեր կամ Թւդաս թագաւորի նախանձը, որովհետև նորա շինութիւնը «Վիմարդեան արձանօք որձաքար պողովատաշ վիմօք բոլորապէս գմբէթաւորեալ պայծառ զարդուք» նմանում էր Երկնանման խորանի»: Բերը այնքան ամբարտաւանանում է, որ դեսպան է ուղարկում և յայտնում մեր Աբասին, որ նա չ'շտապի օծել եկեղեցին, որովհետև ինքը զիտաւորութիւն ունի գալ և քաղկեդոնական ծէսով օծել նորան: Պատերազմ է ծագում և վճռողական ճակատամարտ է տեղի ունենում Կուր գետի ափին: Աբխազների զօրութիւնը խորտակուում է և Բերը բռնուում ու բերուում Կարս: Ասողիկ պատմագիրը պատմում է, որ Աբաս գերեալ թագաւորին նախապէս տանում է նորաշէն եկեղեցին, ցոյց է տալիս նորան տաճարի հրաշալի-

քը և ասելով՝ «Տեսցես զգեղեցկաշէն եկեղեցիդ, զի այլ ոչ ես տեսանելոց», հրամայում է փորել նորա աչքերը, որից յետոյ և փրկանք ստանալով, արձակում է նորան։ Այնուհետև այդ եկեղեցին դառնում է առաջ մայր-եկեղեցի Բագրատունեաց մինչև 961 թուականը, երբ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը Կարուց քաղաքից փոխադրուում է Շիրակի Անին, յետոյ Կարուց կամ Վանանդայ թագաւորութեան մայր-եկեղեցի մինչև 1068 թուականը, երբ վերջանում է այդ թագաւորութիւնը, և վերջապէս, Կարսի մայր-եկեղեցի մինչև Տաճկաց իշխանութեան ժամանակները, երբ դա 1746 թուին խլուում Հայերից և վերափոխուում է մզկիթի «Գումբէթջամի» անունով։ 1828 թուին, երբ Ռուսները Կոմս Պասկևիչի հրամանատարութեամբ առնում են Կարսը, Հայերը նորից տիրանում են եկեղեցուն և մի անգամ էլ ջրօրհնեաց հանդէս և զատկական տօն են կատարում նորա մէջ, բայց երբ խաղաղութեան դաշը կռելուց յետոյ, քաղաքը ռուսները նորից վերագարձնում են օսմանցիներին, Հայերը դարձեալ ստիպուած են լինում թողնել եկեղեցին և բաւականանալ «Չուխուր» ու «Ժամտան» թաղերի եկեղեցիներով։ Այդ օրից «Առաքելոց եկեղեցին» մնում է Տաճիկների ձեռքին և գործ է ածուում իբրև մթերանոց մինչև վերջին Ռուս-Տաճկական պատերազմը, երբ Կարսը և Անին իւրեանց շրջականերով անցնում են Ռուսաց ձեռքը և եկեղեցին վերափոխուում է «Ուղղափառ սոբոր»-ի։ Դա դրսից բոլորչի, ութանկիւնի, իսկ ներսից խաչի ձևով շինուած մի տաճար է, կառուցուած կոփածոյ թխագոյն քարից։ Գմբէթը, որ բարձրանում է ներսից առանց սիւնի, դրսից 12 անկիւն ունի 12 առաքեալների արձաններով, որոնք, ՚ի դէպ է ասել, ճարտարապետութեան և քանդակագործութեան արուեստի տեսակէտից մի առանձին արժէք չունին, որովհետև

անարուեստ ձեռքի գործ են: Տաճարը ներկայումս զուրկ է հայկական լիշատակարաններից և արձանագրութիւններից, որովհետեւ թէ դրսից և թէ ներսից նորոգուած է: Ներկայումս չ'կայ և եկեղեցու հարաւ-արեւելեան կողմում գտնուած գմբէթաձև շինութիւնը կամ մատուռը կամարակապ յատակով, որ հին ժամանակներից աւանդութեամբ համարուում էր Աբաս թագաւորի գերեզմանը ⁶³⁾: „Московскія Вѣдомости“ լրագիրը, որ Ռուսաց մամուլի մէջ առաջինն է եղել, որ սկսել է «տեղեկեցիայով» լի յօդուածներ նուիրել Հայերին և հիմք է դրել այն հայատելութեան, որ ներկայումս մեծ յաջողութեամբ շարունակում են „Новое Время“-ն և ընկերութիւնը, 1879 թուին, երբ բարեխնամ կառավարութիւնը վեհաձեռնութեամբ յանձնում էր Հայերին իւրեանց նախկին սրբութիւնները՝ Խցկօնքը, Անին, Տիկօւը, Մրէնը, Բագնայրը և նոր նուաճուած երկրում եղած միւս հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը, առիթ գտաւ իւր մաղձը թափելու Հայերի գիրին, մեղադրելով նոցա, թէ նոքա իբր թէ ձրգտում են տիրապետելու իւրեանց երբէք չ'պատկանած պատմական շինութիւններին ու տեղերին, ինչպէս, օրինակի համար, Կարսի հին եկեղեցին է ⁶⁴⁾: Պատմում

⁶³⁾ Տես Ս. Առաքելոյ եկեղեցու շինութեան մասին Ասողիկ պատմագրի 172—173 երեսները, իսկ նորա նկարագրութեան ու ներկայ դրութեան մասին տես Կրպէի «Կարս քաղաք» գիրքը, էջ՝ 30—33:

⁶⁴⁾ Ռուս գիտնական Բ. Ն. Չեչերինը (Б. Н. Чечеринъ) իւր նոր 1898 թուին հեղինակած „Политика“ խորագրով գրութեան մէջ, որ կազմում է նորա „Курсъ Государственной науки“ ընդարձակ աշխատասիրութեան երրորդ հատորը, խօսելով „Московскія Вѣдомости“ լրագրի խմբագիր հանգուցեալ Կատկովի բռնած ուղղութեան մասին, ի միջի այլոց ասում է՝

են, որ այդ ժամանակները մինչև իսկ պնդողներ են եղել, որ Անույ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցին Հայոցը չի եղել, այլ կամ Յունաց կամ Վրացւոց, որովհետեւ նորա պատերը ներսից ծեփած են եղել և ծեփերի վերայ երևելիս են եղել յունական և վիրական արձանագրութիւնների նշաններ: Բայց եկեղեցու հարաւալին պատի վերայ փորագրուած ընդարձակ հայկական արձանագրութիւնը հաստատել է ոչ թէ միայն նորա Հայերին պատ-

«Ունակսիւն կուսակցութեան զլուխ անցաւ մի հրապարակախօս նշանաւոր խելքով և բանբարով, բայց զժբաղգարար զուրկ բարոյական իմաստից և քաղաքական գրութիւնը լրջօրէն հասկանալու ընդունակութիւնից: Նա անխնայ հարուածում էր այն, ինչ որ առաջ պաշտում էր, կասկածի տակ ձգելով աղատամբութեան ամեն մի երեւոյթ, ցեխ շարտելով բոլոր այն ոյժերի վերայ, որոնք յառաջացել էին ռեֆորմներից: Սակայն նա հասկանում էր, որ միայն ռեակսիւն քարոզելով բան չի դուրս գալ. պէտք է, հասարակութեան վերայ յաշտութեամբ ազդելու համար, զոքա վերայ աւելացնել և հայրենասիրական քարոզութիւն: Բայց հայրենասիրութիւնը ազնիւ մտքով ոչ թէ միայն հաշտուում է աղատամտութեան հետ, այլ և բնականաբար մօտենում է նորան վերջնիս դէմ մաքառել կարելի էր միայն խրախուսելով ամբոխի ամենաստոր ընազդումները, խրախուսելով նորա անփոփոխ զգացմունքները: Սկսուեց հալածանք բոլոր ոռոսահպատակ ազգերի դէմ, որոնք ամբաստանուում էին իբրեւ սեպառատիստներ և դաւաճաններ: Լեհական ապստամբութիւնը յարմար առիթ եղաւ դորա համար, իսկ երբ նա ընկճուեց, բսութիւններ էին, որ թափուեցին միւսների վերայ: Եւ ամբոխը փակ աչքերով հետեւում էր իւր առաջնորդին . . . Բայց հասարակութեան կրթութեամբ խաւերում նա շուտով կորցրեց իւր բոլոր կշիռքը, իսկ նոքա առաջնորդի մահից յետոյ նա ընկաւ ամենամիջին մակերեւոյթից էլ ցած: Գրականութեան մէջ այդ ուղղութիւնը կազմում է մի ցաւալի խառնուրդ շոգմոգութեան և խենէշութեան, իսկ հասարակութեան մէջ նա դեռ բռնուում է աղնուականների տէրութիւնից օժանդակութիւն ստանալու ձգտումով»:

կանելն, ալ և նորա հիմնարկութեան թուականը (1215), շինութեան հանգամանքները և եկեղեցու օգտին եղած ընծայաբերութիւնները ⁶⁵⁾: Էմինը իւր յօդուածում, 'ի հարկէ, թուաբանական ճշտութեամբ հերքել է Մոսկուայի լրագրի տաճները, որ և դժուար բան չէր, որովհետեւ նա իւր ձեռքին ունէր պատմական վաւերական յիշատակարաններ, չենք խօսում արդէն մօտ անցեալի, ժողովրդի աւանդութեան, տաճարի ճարտարապետութեան ձևի և միւս կողմնակի հանգամանքների մասին:

„Дѣйствительно-ли „Цимисхій“ — прозвание императора Иоанна, значить „Adolescentulus“ — յօդուածում, որ Էմինը կարգացել է Մոսկուայի Հնագիտական ընկերութեան նիստերից մէկում 1880 թուին, նա նպատակ է ունեցել, նախ, հաղորդել Յովհաննէս կայսեր մասին Մատթէոս Եղեսացու թողած տեղեկութիւնները, որոնք բոլորովին տարբերուում են Բիւզանդական պատմագրների մասնաւորապէս Լևոն Դիակոնի նոյն կայսեր մասին պատմածներից, և, երկրորդ, հերքել զիտնականների թիւր կարծիքը կայսեր «Չմշկիկ» մականունն նշանակութեան մասին: Յայտնի է, որ Միքայէլ Գ կայսեր (856 – 867) մահից յետոյ բիւզանդիոնի գահը ժառանգում է հայկազն Բարսեղ կամ Վասիլ Արշակունին և հաստատում է հայկական հարստու-

⁶⁵⁾ Դուրս է գալիս, որ Յոյներն ու վրացիք են եղել, որ օգտուելով իւրեանց հայերի վերայ ունեցած իշխանութիւնից, խլել են նոցանից եկեղեցիներ ու վանքեր, հաստ ծեփով ծեփել են նոցա պատերը, որպէս զի չերևեն հայկական յիշատակարանները ու արձանագրութիւնները, և գրել են իւրեանց արձանագրութիւնները: Տես ուսուցչապետ Մանի „Ани, столица древней Арменіи“ („Братская помощь Армянамъ“, էջ՝ 216):

Թիւնը Բիւզանդիոնում, որ տւում է համարեա թէ երկու հարիւր տարի—886—1056 թուականը: Յայտնի է նոյնպէս, որ այդ հարստութեան կայսրների շարքից մի առանձին անուն ու հռչակ են թողել Լևոն Զ իմաստասէրը, Կոստանդին Ծիրանածինը, Նիկեփորոս Բ Փոկասը և միւսները. մեծ անուն և հռչակ են թողել և շատ հայ զօրավարներ՝ Վարդ-Փոկասը, Վարդ-Սկլերոսը, Մլեհ զոմեստիկոսը, Գուրգէնը, Մանուէլը, Թէոդորոս Բագրատունին, Գրիգոր Տարօնեցին, Վարդանը և միւսները: Բայց ամենանշանաւորը թէ իբրեւ զօրավար և թէ իբրեւ կայսր եղել է Յովհաննէս Զմշկիկը, որ ծնուած է եղել Հայոց Ծոփոց աշխարհի Ծոփք գաւառի Յերապօլիս քաղաքում, սերուած է եղել Գուրգէնեան ցեղից և բարձրացել է Բիւզանդիոնի գահը Նիկեփորոս կայսեր մահից յետոյ (969—976)⁶⁶):

Թէ ինչ է նշանակում «Զմշկիկ» մականիւրը և ինչու համար Յովհաննէս կայսրը այդպէս է կոչուել—, հմիւնը ինքն էլ չի կարողանում մեկնել, բայց նա հաստատ կերպով հերքում է այն բոլոր մեկնութիւնները, որոնք ընդունուած են եղել գիտնական աշխարհում մինչև 1880 թուականը: Գիտնականներից ոմանք հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ Յովհաննէս կայսրը հասակով կարճ է եղել, կարծել են, թէ «Զմշկիկ» բառը նըշանակում է «կարճահասակ», ոմանք էլ հիմնուելով Լեւոն Դիակոնի «մուգակիցես» բառի վերայ, որով այդ

⁶⁶) Յովհաննէս Զմշկիկի տոհմի, գործերի, Թէոփանէ Թադուհուհե տ ամուսնանալու և կայսր դառնալու հանգամանքների մասին տես «Картины жизни Византии въ девятомъ вѣкѣ» մեծ յօդուածը, որ մաս-մաս տպագրուեց «Русская Мысль» ամսապրի անցեալ 1898 թուականի մի քանի համարներում: Այդ պատկերների նիւթը բաղուած է Շիւմբերթէի նշյն նիւթի մասին դրած ընդարձակ աշխատասիրութիւնից:

սլատմագիրը մեկնում է չմշկիկ բառը, կարծել են, թէ այդ բառը, որ աղաւաղուած է և պէտք է լինի «մոյրակիցես», նշանակում է լատիներէն „Adoles centulus“: Հայոց Չմշկիկ բառը, Էիինի կարծիքով, բաղկացած է երկու մասից՝ չմշկ կամ չմուշկ և իկ ածանցից, և այդպիսի պարզ ձևով գործ է ածուում Միքայէլ Ասորու ժամանակագրութեան մէջ, իսկ Հայոց հեղինակները այդ բառը գործ են ածում ժ դարից սկսած, այն էլ ոչ պարզ չմուշկ ձևով, այլ «Չմշկածագ» ձևով, որովհետև Յերասուիս քաղաքը ՚ի պատիւ Յովհաննէս կալսեր կոչուել է Չմշկածագ, այսինքն Չմշկիկի ծննդեան անդ, ծննդավայր: Չմշկիկ, Էմինի ասելով, ոչ մի կերպով չի կարող նշանակել կարճահասակ կամ Adoles centulus, այլ մի ուրիշ անյայտ բան: Էմինը հետեւելով Միքայէլ Ասորու պատմածներին, ենթադրում է, որ չմուշկ կարող է նըշանակել կամ թագ, կամ լօղիկ և կամ մի որ և է թագաւորական զգեստի մասն, որ կարելի էր հագնել կամ գլխին դնել: Ենթադրելով, որ Հայոց չմուշկ բառը կարող է նշանակել թագաւորական զգեստի մի մասն, մեզ թուում է, որ Էմինը շատ էլ հեռու է այդ բառի նըշանակութիւնը հասկանալուց. մեզ միայն զարմացնում է այն հանգամանքը, որ Էմինը չի իմացել մի այնպիսի հասարակ բառի նշանակութիւն, որ մինչև ցայսօր ևս հայ ժողովուրդը գործ է ածում Հայաստանի զանազան գաւառներում: Մինչև ցայսօր դեռ գանձակեցիք ու դարբաղցիք չմօշկ կամ չմօշկ ասելով հասկանում են ոտնամանի մի տեսակը, որ հագնում են կանայք և տղամարդիկ. հաւանական է կարծել որ չմուշկ բառից է առաջ եկել և չմշկել բայը, որ շատ հայաբնակ տեղերում է գործածուում և նշանակում է թառամել, թարմութիւնը կորցնել և, գուցէ, չմշկի պէս լինել, չմշկի կերպարանք ստանալ: Մօտաւորապէս ճիշտ է հասկացել

չմուշկ բառի նշանակութիւնը և հանգուցեալ Վիկտոր Լանգլուան, որ արտայայտել է նորոն „les pantouffles“ բառով և Ասորի ժամանակագրի սեզ հետաքրքրող ամբողջ կտորը թարգմանել է՝ «L'impératrice Théophané fit assassiner Nicéphore parce que celui-ci n'était pas marié avec elle et prit pour époux un certain Jean, sur la tête duquel elle plaça la couronne. Jean portait auparavant les pantouffles de l'empereur et avait des relations adultères avec l'impératrice Jean, surnommé Djemeschgig étant monté sur le trône» ⁶⁷):

⁶⁷) Մենք զարմանում ենք, որ հանգուցեալ գիտնականը չի հաւանում Փրանսիացի հայագէտի այս թարգմանութեան: Ճիշտ է, գորա մէջ „un certain“ չի համապատասխանում Հայոց «Ոմն» բառին, բայց մնացեալը ուղիղ է և բաւականին ճիշտ կերպով արտայայտում է ընաւրի միտքը— «Իսկ թագուհին Թէոփանէս սպան զՆիկիփոս՝ զի չէր ամուսնացեալ ընդ նմա. և առ զՅովհաննէս ոմն այր ինքեան և եղիր նմա թագ, որ և յառաջագոյն կրէր չմուշկ թագաւորին և շնայր ընդ թագուհին: Եւ թագաւորեաց Յովհաննէս, որ և Զմշկիկն կոչի» (Տես Տեառն Միխայէլի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն. էջ՝ 389): Մեզ թուում է, որ Էմիլը իւր ձեռքի տակ ունեցել է Միրայէլ Ասորու ժամանակագրութեան ոչ տպագիր օրինակը, այլ մի բոլորովին ուրիշ օրինակ, որովհետեւ նորա մէջ բերած նոյն կտորի ոտուերէն թարգմանութիւնը ամենեւին չի համապատասխանում տպագրածին— „Говорятъ, что Теофано, жена Никифора, убила своего мужа потому, что не была съ нимъ обвѣнчана, взяла себѣ мужемъ Іоанна и возложила на него корону. Онъ предъ тѣмъ какъ творить блудъ съ царицей, подымалъ и клалъ (на себя)— (բառնայր և զնէր) —царскій чмушк... почему и былъ названъ Чмешкикомъ“. Եթէ որ չմուշկ բառը հին ժամանակներն էլ պիտուայ նշանակութեամբ է գործածուել, ուրեմն հաւանական է ենթադրել, որ Յովհաննէս կայսրը կոչուել է Զմշկիկ, որովհետեւ սովորութիւն կամ իրաւունք է ունեցել դեռ կայսր չեղած թագաւորական չմուշկ հագնելու:

„Объ отпаденіи грузинской церкви отъ армянской“ յօդուածը, որ Էմինը գրել է իւր արած Վարդան մեծի թարգմանութեան առթիւ և տպագրել է նոյն թարգմանութեան ծանօթութիւններէ բաժնում, շօշափում է մեր եկեղեցական պատմութեան կարևոր էջերից մէկը: Յայտնի է, որ վրացաց եկեղեցու Հայոցից բաժանուելու դէպքը պատահել է Հայոց Մովսէս Բ և Աբրահամ Ս. կաթողիկոսների և վրացաց Կիւրիոն կաթողիկոսի ժամանակները և շարունակուել է համարեա թէ յետոյն տարի, սկսուելով Մովսիսի կաթողիկոսութեան առաջին տարուց և վերջանալով Աբրահամի երկրորդ տարում, այսինքն 551—596 թուականը: Յայտնի է նոյնպէս, որ բաժանման պատճառը եղել է մի կողմից վրաց Կիւրիոն կաթողիկոսը, որ մի փառամուռ ու ամբարհաւած մարդ լինելով, կամեցել է ինքնագլուխ ու անկախ լինել, միւս կողմից էլ Հայոց Աբրահամ կաթողիկոսը, որ փոխանակ հետեւելու իւր նախորդի խոհեմ ընթացքին և հայրական խրատ ու սիրալիր յորդոր գործ դնելու, գործ է դրել անէծք ու սպառնալիք ⁶⁸⁾: Սակայն գիտնականներից ոմանք, ինչպէս, օրինակի համար, հանգուցեալ Բուսսէն, կասկածանքով են վերաբերուել դէպի Ուխտանէս պատմագրի

⁶⁸⁾ Բացի այդ երկու պատճառից, կայ և մի երրորդը, որի վերայ սովորաբար ուշադրութիւն չեն դարձնում մեր եկեղեցական պատմութիւնը զրոգները և որ ի նկատի չի առնում և հանգուցեալ Էմինը: Վրացիք բաժանուելով Հայերից և անցնելով Քաղկեդոնականների կողմը, դորանով ձեռք են բերում Բիւզանդիոնի հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութեան բարեհաճութիւնը, որ քաղաքական տեսակէտից մեծ նշանակութիւն ունէր վրացաց համար, որովհետեւ այդ ժամանակները Վրաստանն էլ Հայաստանի մի մեծ մասի հետ միասին զտնուում էր Բիւզանդիոնի իշխանութեան ներքոյ:

պատմածները այդ դէպքի վերաբերութեամբ, Ուխտանէսի, որ երկու դրացի ազգի եկեղեցիներէ բաժանման պատմութեան գլխաւոր աղբիւրն է: Կասկածելու տեղիք է տուել նախ, այն, որ այդ պատմութեան մէջ ոչ մի անգամ չի յիշուում վրաց Գուարամ Կիւրոպաղատի անունը, որի ժամանակ եղել է բաժանմունքը, և, երկրորդ, որ զոյն պատմութեան մէջ իւրաքանչիւր քայլում ընթերցողը պատահում է ժամանակագրական անճշգրտութիւնների: Էմինը կարծում է, որ Գուարամ Կիւրոպաղատի անունան չի յիշուել մի պատահական բան է միայն, իսկ ժամանակագրութեան անճշգրտութիւնները Հայոց պատմագրների աղաւաղում լինելու արգասիք: Նորա ասելով, երբ որ Հայոց հեղինակների բնագրերը խիստ քննութեան բովից անցնեն, մաքրուած ու զրտուած նորից հրատարակուեն, շատ անճշգրտութիւնների հետ միասին նոցա ժամանակագրութիւնն էլ կճշդուի ու կարգի կընկնի: Որ Ուխտանէսի պատմածները ճիշդ են —, դորան իբրեւ ապացոյց կարող է ծառայել այն հանգամանքը, որ նոյնը պատմում են և Մովսէս Կաղանկատուացին ու Յովհաննէս Կրասխանակերտեցին, որոնցից առաջինը իւր պատմութիւնը աւարտել է նորանից առաջ, այսինքն 914 թուին, իսկ երկրորդը կաթողիկոսութիւն է արել մինչև 925 թուականը, ուրեմն իւր պատմութիւնը և «Շարք կաթողիկոսաց Հայոց» գրուածքը գրել է նոյնպէս նորանից առաջ: Իսկապէս Ուխտանէսը (972—992) պատմագիր էլ չէ, այլ հաւաքող, որովհետև նա իւր կողմից համարեալ թէ ոչինչ չի գրել. նա միայն հաւաքել է բոլոր պաշտօնական թղթակցութիւնը, որ փոխանակուել է Մովսէս, Աբրահամ և Կիւրիոն կաթողիկոսների մէջ բաժանման խնդրի մասին և կապել է նոցա միմեանց հետ, ամբողջացրել է նոցա, պահպանելով խիստ անաջառու

թիւն, թէ և այդ թղթակցութիւնից մի քանիսն էլ յօգուտ Հայերին չեն խօսում:

Յայտնի է, որ Հայոց տօմարական թուականը հաստատուել է Եղիվարդեցի Մովսէս Բ կաթողիկոսի ժամանակ 551 թուին Դվնայ երրորդ ժողովում: Սակայն ասողներ կան, որ մեր պատմութեան այդ նշանաւոր դէպքը եղել է ոչ թէ Մովսէսի, այլ Ներսէս Բ-ի ժամանակ, ոչ 551 թուին, այլ 553-ին: Այդպէս պնդողները իւրեանց կարծիքը հիմնում են Ասողկի պատմագրի խօսքերի վերայ, որ ուղղակի ասում է, թէ Փրկչի ծննդից մինչև Դվնայ ժողովը և Հայոց թուականը աւելում է 553 տարի: Էմինը իւր „Время установления армянскаго лѣтосчисленія“ յօդուածով, որ կցել է իւր Ասողկի թարգմանութեան իբրև յաւելում, հերքում է այդ կարծիքը և ապացոյց է տալիս, որ Ասողկի պատմութեան հէնց այդ կտորը սաստիկ աղաւաղուած ու խանգարուած է: Որ տօմարական թուականը հաստատուել է Մովսէս Եղիվարդեցու ժամանակ—, այդ երևում է նորանից, որ եօթերորդ դարի հեղինակ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Մամիկոնեանը մէջ բերելով Դլակայ վանքի վանահայրերի անուանական ցուցակը, ի միջի այլոց, լիշում է և վանահայր Աթանասին, որ ապրել է Մովսէս Բ-ի ժամանակ և իբրև թուաբան նորա յանձնարարութեամբ Դվնայ ժողովում կազմել է տօմարը. այդ երևում է և նորանից, որ Թդարի վերջին և Ժ դարի առաջին քառորդների հեղինակ Յովհաննէս Դրասխանակերտեցին, որ իբրև կաթողիկոս անկասկած օգտուել է կաթողիկոսական դիւանի վաւերական թղթերից, ուղղակի նկատում է, թէ Հայոց տօմարական թուականը հաստատուել է Մովսէս Բ-ի ժամանակ: Իսկ որ Ասողկի Հայոց թուականի հաստատման հանգամանքներին վերաբերեալ կտորը խան-

գարուած ու աղաւաղուած է —, այդ էլ երևում է նորանից, որ նորա այդ կտորում հաղորդած ժամանակագրական թուերը չեն համապատասխանում միմեանց: Ստեփանոս Տարօնեցու ասելով, Ներսէս Բ-ը կաթողիկոսացել է Մժէժ Գնունու մարզպանութեան 7 տարին և կառավարել է կաթողիկոսական գահը 9 տարի. նա իւր կաթողիկոսութեան 4 տարին և Մժէժի իշխանութեան 10 տարին գումարել է Դվնայ ժողովը, որին մասնակցել են նշանաւոր Պետրոս Սիւնեցին և Ներշապուհ Տարօնեցին և որի մէջ հաստատուել է Հայոց տօմարական թուականը Յուստինիանոսի 14 տարին, Խոսրովի 24 տարին, Իզդ-Բուզիտի նահատակութեան տարին, Յունաց թուականի 304 տարին, Փիլիպպոս կայսեր 7 տարին և Հայոց լուսաւորութեան 252 տարին: Ուրեմն, եթէ մենք ի նկատի առնենք, որ Մժէժ Գնունին մարզպանութիւն է արել 518—548-ը, Ներսէս Բ-ը կաթողիկոսութիւն է արել 524—533-ը, Յուստինիանոսը թագաւորել է 527—565-ը. Խոսրովը թագաւորել է 531—578-ը և Իզդ-Բուզիտը նահատակուել է 552 թուին, կստանանք Ներսէս Բ-ի կաթողիկոսանալու, Դվնայ ժողովի գումարուելու և Հայոց տօմարական թուականի հաստատուելու տարիները, որոնցից ոչ մէկը չի համապատասխանի 553 թուականին ⁶⁹⁾: Եթէ մենք հետեւելով Ասողկի ասածներին ընդունենք Հայոց տօմարական թուականի սկիզբը ոչ 551-ը, այլ 553-ը,

⁶⁹⁾ Այդ թուականների «սինքրոնիզմը» աւելի ակներև անելու համար, աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ նոցա աղիւսակը՝—

Մժէժի 7 տարին	524
Ներսէս Բ-ի 4 տարին	527
Յուստինիանոս Ա-ի 14 տարին	540
Խոսրով Ա-ի 24 տարին	554
Իզդ-Բուզիտի նահատակութեան տարին	552

այն ժամանակ այդ վերջին թուականը պետք է համապատասխանի Յուստինիանոսի թագաւորութեան ոչ 14 տարուն, այլ 25-ին, Խոսրովի թագաւորութեան ոչ 24 տարուն, այլ 21-ին:

Էմինի պատմական հայեացքներին ծանօթանալու տեսակէտից, վերջապէս, կարեւոր է մեզ համար և նորա Վարդան Բարձրբերդցու թարգմանութեան յառաջաբանը, որ մասամբ վերաբերում է հանգուցեալի գրական երկերի շարքին, մասամբ էլ պատմականներին ⁷⁰⁾: Այդ յառաջաբանի մէջ հանգուցեալ գիտնականը մէջբերելով Վարդան պատմագրի համառօտ կենսագրութիւնը, ի միջի ալոց, նկարագրում է և այն միջավայ-

Էմինը առաջարկում է հետեւեալ աղիւսակը՝—

Դենշապուհ-պարսկի մարզպանութեան 4 տարին . . . 551

Մովսէս Բ-ի կաթողիկոսութեան 1 տարին . . . 551

Պարսից թագաւոր Խոսրով Ա-ի 21 տարին . . . 551

Յուստինիանոս Ա-ի 25 տարին . . . 551

Հանգուցեալ Բոնոսէն 553 թուականի մասին հետեւալ դիտողութիւնն է անում՝ „Le me contente d'ajouter que l'année 553, dans laquelle fut organisé le comput arménien .. répond en effet à 551 de l'ère chrétienne, parce que la chronologie d'Eusèbe, alors suivie par les Arméniens, place la naissance du Sauveur deux ans avant le commencement de l'ère vulgaire“: (Analyse critique de la Всепобщая История de Vardan, St-Petersburg, 1862, p. 18.)

⁷⁰⁾ Այստեղ մենք չենք խօսում Էմինի Արշակունիների մասին գրած վերոյիշեալ երեք յօդուածի մասին, որովհետեւ նորա ոչ մի նոր բան չեն պարունակում իւրեանց մէջ: Աւելորդ ենք համարում խօսել և հանգուցեալի „О памятникахъ древности въ Русской Арменіи и о походахъ Руссовъ на Партавъ“ գրուածքի մասին, որովհետեւ նորա պատմական մասը բաղկացած է Մովսէս Վաղանկատուացու պատմութեան մի փոքրիկ հատուածի թարգմանութիւնից միայն, իսկ հնադիտականի մասին մենք խօսել ենք իւր տեղում:

րը, որտեղ նա սնուել ու դաստիարակուել է, Հայոց կեանքի այն պայմանները, որոնց ազդեցութեան ներքոյ հասունացել է նորա քանքարը և, վերջապէս, այն հանգամանքները, որոնք նպաստել են Կիլիկիայի Հայոց թագաւորութեան անկման: Էմինը կարծում է, որ Հայոց թագաւորութիւնը Կիլիկիայում Հեթում Ա-ի ժամանակներից արդէն տագնապի մէջ է ընկնում. նա լուսահատութեամբ ձեռքերը կարկառում է մերթ դէպի արևելք և օգնութիւն խնդրում թաթարներից, մերթ դէպի արևմուտք և ձեռնտուութիւն հայցում պապերից: Բայց ոչինչ չի օգնում. նորա անկման ժամը մօտեցած է լինում և այդ նորա օրհասականի վերջին ճիգերն և հոգեվարքի վերջին տանջանքներն են լինում: Ծիշտ է, Կիլիկիայի քաղաքական թափերախաղի այդ վերջին ողբերգական արարուածներում բեմ են դուրս գալիս մի քանի նշանաւոր պատմական անձինք, բայց նոքա էլ չեն կարողանում կասեցնել արագութեամբ դէպի կորստեան անդունդը դիմող տէրութեան քայքայումը: Չեն օգնում ոչ Ներսէս Շնորհալին և ոչ Ներսէս Լամբրոնացին, որոնք ճիգ թափելով միացնելու Հայոց եկեղեցին Յունացի հետ, դորանով կամենում են նեցուկ գտնել իւրեանց տատանուող հայրենիքի համար, ոչ էլ Կոստանդին Ա-ին կաթողիկոսը, որ աշխատելով յաջողեցնել Հայոց եկեղեցու միութիւնը արևմտեանի հետ, դորանով կամենում է շահել արևմտքի համակրութիւնը և խաչակրների օգնութիւնը ստանալ: Այդ բոլորը չի օգնում, որովհետև, Էմինի ասելով, ինքը հայ ազգը, հայ ժողովուրդը այդ ժամանակները արդէն այնքան նիւթականապէս և բարոյապէս ընկել էր, որ նորա մէջ հատել էր կենսունակութեան ոլժը, պակասել էր քաղաքական մարմին կազմելու ընդունակութիւնը: Եւ այս անողորք դատավճիւր Էմինը կարդում է խեղճ հայ ազ-

գի գլխին, հիմնուելով միայն և միայն Լամբրոնացու ասածների վերայ, որ ամեն բանի վերայ նայելով կրօնական տեսակէտից, մի տեղում եկեղեցի չ'իները, միևսում առաջնորդական վիճակի թափուր լինելը վերագրում է ժողովրդի անբարոյականութեան և անկեալ գրութեան, ազնուական դասակարգի բարոյական անկումից և հոգեւոր դասի անկարողութիւնից հետեցնում է, որ ամբողջ ազգն էլ անբարոյական է, ամբողջ ազգն էլ ընկած է: 'Ի հարկէ, ժողովրդի տգիտութիւնը, հոգեւոր դասի ու ազնուականութեան բարոյական անկումն լաւ նշաններ չէին Կիլիկիայի Հայոց թագաւորութեան համար, բայց դորանից դեռ չի կարելի եզրակացնել, թէ հայ ժողովուրդը արդէն կենսունակութիւն չունէր, ընդունակութիւն չունէր մի քաղաքական մարմին կազմելու: Չ'այետք է մոռանալ ժամանակը, որ նկարագրում է հանգուցեալ գիտնականը: Այդ միջին դարերն էին, երբ ամեն տեղ, ամեն քրիստոնեայ տէրութեան մէջ էլ գործում էին համարեա թէ միևնոյն ընկերական և քաղաքական ֆակտորները, երբ ամեն տեղ էլ ժողովուրդը խաբխափում էր խոշին տգիտութեան մէջ, երբ հոգեւոր ու ազնուական դասակարգերը նայն անկման պայմանների մէջ էին, ինչպէս և Կիլիկիայում, այն ինչ միջնադարեան տէրութիւններից շատերը գոյութիւն ունին մինչև ցայսօր ևս և ծաղկեալ դրութեան են հասել, շատերն էլ ընկել ու կորել են իսպառ: Լատինների եկեղեցիների բազմութիւնը, լատին իշխանների կրօնասիրութիւնը, նոցա հոգեւոր դասի աշաւրջութիւնը, որ գովաբանում է Լամբրոնացին, ամենեւին չարգելեցին Երուսաղէմի թագաւորութեան, Անտիոքի Պրինցութեան, Մարաշի և Եւդեսիոյ կոմսութիւնների քայքայման ու անկման. վրաց թագաւորութեան ներքին կեանքի նոյնանման պայմանները ոչ մի բանով գերազանց չէին

Հայկականից, այն ինչ նա գոյութիւն ունեցաւ մինչեւ դարիս սկզբները: Չէ, Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան անկման պատճառները հանդուցեալի մէջ բերած հանգամանքները չեն, այլ ներքին կրօնական խռովութիւնները և արտաքին քաղաքական պայմանները: Որքան որ հայ ժողովուրդը տգէտ լինէր, որքան որ նորա բարձր դասակարգերը անբարոյականացած ու ընկած լինէին, այնու ամենայնիւ հայ ազգը դեռ չէր կորցրել իւր կենսունակութիւնը ու քաղաքական մարմին կազմելու ընդունակութիւնը, որովհետեւ բուն հայ ամբոխը, բուն հայ ժողովուրդը իւր հրաշալի ընտանեկան կազմակերպութեան և նահապետական բարոյականութեան շնորհիւ մաքուր էր, առողջ էր: Եւ այդ իւր ժողովրդի առողջութեան է պարտական հայ ազգը, որ չ'նայելով, որ Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումից յետոյ էլ նա դեռ բազմաթիւ և անհանդուրժելի պատահարների ու փորձանքների է հանդիպել, չ'նայելով, որ նա, կարելի է ասել, հրից և ջրից է անցել, մինչև ցայսօր ևս տակաւին նա ցոյց է տալիս վերին աստիճանի կենսունակութիւն ու ճկունութիւն:

ԳԼՈՂԽ ԺԷ.

Էմինի մանկավարժական գործունէութիւնը տեւելով ամբողջ կէս դար, գրաւել է նորա կեանքի մեծ մասը. նա 38 թուից մինչև 49—50 թուականները, այսինքն 12 տարի Հայոց լեզուի ուսուցիչ է եղել Լազարեան ձեմարանի դասարաններում, իսկ 50-ից մինչև 83 թուականը, այսինքն 32 տարի դասախօսել է նոյն Հայոց լեզուն ու գրականութիւնը ձեմարանի լիկէոնական դասարաններում իբրև ուսուցչապետ Հայոց ամբիոնի: Էմինը մեր հին վարժապետներից է եղել. նա սովորեցրել է հին ձևով ու եղանակով, նորա դասատուութեան

Թիւնը կրել է իւր վերայ միջնադարեան հնութեան և կեղծ դասականութեան կնիքը: Ռոմանտիք ուղղութիւնը, որ սկսուել էր տարածուել Ռուսաստանի արեւմտեան նահանգներում դարիս առաջին քառորդից և այնտեղից էլ անմոռաց Խաչատուր Աբովեանի, Ստեփանոս Նազարեանի և Դորպատի միւս Հայ ուսանողների ձեռքով երեսնական և քառասնական թուականներին փոխանցել էլ հայ հոգի վերայ և նոր ուղղութիւն մտցրել հայ ուսումնարանական գործի և գրականութեան մէջ, չէր շօշափել Էմինի ոչ գրական և ոչ մանկավարժական գործունէութիւնը: Նա իւր աշակերտներին ման է ածել հին կեանքի միջնորոտում և նոցա միաքը զբաղեցրել, գլուխը խճողել հին գաղափարներով: Ինքը կտրուած լինելով ժամանակակից կենդանի աշխարհից, նա չի կարողացել իւր դասատուութեան գործում կեանք ու կենդանութիւն ցոյց տալ և ոգևորելու իւր աշակերտներին նոր գաղափարներով, կենդանի կեանքի գաղափարներով: Նա աշխատել է իւր աշակերտներին ծանօթացնել Հայոց հին լեզուի գտնձերին, աշխատել է սովորեցնել Հայոց լեզուի կազմակերպութիւնը, բաղադրութիւնները, ածանցաւորութիւնը և հոմանիշները, բայց չի աշխատել և չի կտրողացել ընդլայնել նոցա մտքի հորիզոնը և զարգացնել նոցա աշխարհահայեացքը. նորա տուած շարագրութիւնները նպաստել են նորա աշակերտներին աւելի բառապաշար ժողովելու, ոճագիտութիւն ձեռք բերելու, գրաբառ յաջող թարգմանութիւններ անելու, քան թէ զարգանալու: Եւ եթէ այս բոլորի վերայ աւելացնենք և այն, որ նա այդ բոլորը կատարել է գրաբառ լեզուով, կարդալու նիւթ առաջարկելով գրաբառ գրքերը, ինքը դասախօսելով գրաբառ լեզուով, աշակերտների ձեռքը գրաբառ ձեռնարկներ տալով, կ'հասկանանք, թէ ինչպէս նա կաշկանդած պէտք է լինի իւր

աշակերտների միտքը և կենդանի կեանքից կտրած ու հեռացրած նոցա: Նա աւելի մտքի ու խելքի մարդ լինելով, չի կարողացել տալ իւր աշակերտներին սիրտ ու զգացմունք, կենդանի կեանքում գործելու պատրաստականութիւն, հասարակաց ցաւերով ցաւելու, ուրախութեամբ ուրախանալու յատկութիւն. նորա աշակերտները, ճիշդ է, իմացել են հատուկտոր բաներ հայի անցեալից, լիշել են Հայկ ու Լեոնին, մասամբ էլ ոգևորուել են իւրեանց պապերի սխրագործութիւններով, օրհնել են Վարդանների, Վահանների իշատակները և անիծել են Վասակներին ու Վեստ-սարգսներին, բայց այդ բոլորի վերայ նոքա սովորել են նայել այնպէս, ինչպէս նայում էր ինքը Էմինը - անցած, գնացած բաներ, որոնք ոչ մի կապ, ոչ մի տռնչութիւն չունին ներկայ կեանքի հետ: Նորանով կարելի է զգացուել, նորանով կարելի է ոգևորուել, մինչև իսկ նորանով, հայի այդ փառաւոր անցեալով, կարելի է պարծենալ, բայց նորանից ներկայ կեանքի համար մի խրատ ստանալ, նորանից մի գործնական օգուտ ստանալ իւրեանց գործունէութեան համար աշակերտները չեն կարող և չ'պէտք է էլ ստանան: Հայը անցեալի ազգ է, նորա լեզուն անցեալի լեզու է, նորա գրականութիւնը անցեալի գրականութիւն, իսկ ներկայումս նա մի կրօնական համայնք է, որ ոչ լեզու ունի և ոչ գրականութիւն, մի խօսքով, Էմինի կարծիքով, հայը ունեցել է անցեալ, բայց չունի ոչ ներկայ և ոչ ապագայ բառիս բուն նշանակութեամբ: Նոր ժողովուրդ, նոր կեանք, նոր լեզու, նոր գրականութիւն, նոր յոյս ու բարոյական վերածնութիւն նա չի ճանաչել և չի էլ ճանաչեցրել իւր աշակերտներին: Միշտ լուրջ, միշտ չոր ու ցամաք գիտնականութեան վսեմութեամբ առլցուած նա պատկառելի է ելեւել իւր աշակերտների աչքին, բայց չի վայելել նոցա

սէրը, այն սէրը, որ սովորաբար լինում է իսկական, իւր վեհ կոչման արժանի ուսուցչի և աշակերտների մէջ. նորա աշակերտները յարգել են նորան, քաշուել են նորանից, բայց իւրեանց իսկական զգացմունքը միշտ ծածկել, թաքցրել են նորանից, չեն համարձակել բաց անել նորա առաջ իւրեանց սիրտը, իւրեանց ներքին աշխարհը, մի խօսքով նորա և իւր աշակերտների յարաբերութիւնը աւելի պաշտօնական բնաւորութիւն է ունեցել, քան թէ հայրական ու որդիական, ինչպէս որ պէտք է լինէր մի այնպիսի տեղում ու հանգամանքներում, ինչպիսին եղել է այն ժամանակները Լազարեան ձեմարանը իւր հայաբնակ տեղերի խոր անկիւններից Մոսկովայի պէս մի հեռաւոր տեղ նժգեհաձ, ծննդավայրի քաղցրութիւնից և հարազատների գուրգուրանքից զրկուած սաներով: Այսպէս ենք մենք տեսել ու ճանաչել Էմինին մեր ուսանողութեան ժամանակ, այսպէս են մեզ նկարագրել, մեզ ներկայացրել նորան նորա հին ուսանողներից և աշակերտներից շատ շատերը: Այս այսպէս լինելով, մենք շատ ու շատ զարմացոնք, երբ կարգացինք հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի մանկական լիշողութիւնները Էմինի մասին, մանկական լիշողութիւններ, որոնք հանգուցեալ գիտնականին ու նորա ուսուցչութիւնը բոլորովին հակառակ պատկերով են ներկայացնում: Մենք իսկապէս չենք էլ հասկանում, թէ արդեօք հանգուցեալ բանաստեղծը իւր սիրական ուսուցչի իսկական պատկերն է նկարում իւր լիշողութիւններում, թէ այդ մի դրուատիք է, որ նա գրում է նորա մասին նորա յոբելեանի առթիւ: Ի հարկէ, ընդհանրապէս լիշողութիւնները և մասնաւորապէս մանկական լիշողութիւնները պատկանում են գրուածքների այն տեսակին, որոնց ճշգրութեան դէմ վիճաբանելը շատ դժուար է. այդտեղ քննադատութիւն լինել չի կարող, այդտեղ

միակ դատաւորը լիշողութիւնների հեղինակի խիղճն է։ Բայց չէ՞ որ մենք էլ ամբողջ երեք տարի բաւականին մօտ ճանաչել ենք նորան, աշակերտելով նորան, յաճախելով նորա տունը, երկար ու բարակ խօսակցելով նորա հետ զանազան նիւթերի վերայ և աշխատելով օգտուել նորա գիտութիւնից, ամեն տեսակ ճանաչել նորան։ Բնչպէս է, որ մենք չենք գտել ուսուցչի այն իղէալական յատկութիւնները նորա մէջ, որ գտել ու լիշում է լիշողութիւնների հեղինակը։ Պատկանեանցի ասելով Էմինի դասաժամը այնպէս չի անցնելիս եղել, ինչպէս միւս ուսուցիչներինը, այսինքն կէս ժամ հարցնելով, կէս ժամ պատմելով. նա մի քառորդ ժամ հարցնում է եղել, իսկ մնացեալ բոլոր ժամանակը գործ է դնում եղել պատմելու վերայ։ Էմինի պատմածները այնքան հետաքրքրական են եղել, որ աշակերտները ոչ թէ միայն լսել են, այլ կլանել են և դորանով ևս չբաւականանալով, օրերով ու շաբաթներով ընկերական զրուցատրութեան և վիճաբանութեան առարկայ են շինել։ Էմինի սիրած բանն է եղել ծանօթացնել աշակերտներին Հայոց բառերի արմատներին, նոցա բաղադրուելու, ածանցուելու կանոններին. նա սիրում է եղել հոմանիշ բառերը միմեանց մօտ դասաւորել և հազար տեսակ օրինակներով նոցա տարբերութիւնը ցոյց տալ։ Շաբաթուալ մէջ մի երկու անգամ նա սովորութիւն է ունեցել մի ամբողջ ժամ ընթերցանութեան նուիրելու և կարդացածը պատմելու, մեկնաբանելու։ Երկրորդ դասարանում աշակերտները ինքնուրոյն կարդացել են 'Դանիէլ մարգարէի գիրքը՝ Շուշանի պատմութիւնը և Յովբայ գիրքը, երրորդ դասարանում — Աւետարանները և Գործք-Առաքելոցը, չորրորդում — Օսմանեան պատմութիւնը, հինգերորդ և վեցերորդ դասարաններում, համարեա՛ առանց բառարանի օգնու-

թեան, կարդացել են Եղիականը, Կորուսեալ դրախտը, Մահ Աբէլին, Խորենացին, Տելեմաքը, Եղիշէն, Փաւստոսը և շատ Հայոց հեղինակներ և ընտիր թարգմանութիւններ: Առաջին անգամ Էմինն է նոցա կարդացել Ալիշանի «Պլպուլն Աւարայրի» և նորա միւս գեղեցիկ բանաստեղծութիւնները, առաջին անգամ նա է ծանօթացրել նոցա այդ բանաստեղծութիւնների գեղեցկութեան և ժողովրդական բանահիւսութեան սէրը ձգել նոցա սրտի մէջ: Էմինի դասախօսութիւնները սոսկ դասեր չեն եղել, այլ մի տեսակ զրական, պատմական և կրթողական քարոզներ, որ «խորունկ» տպաւորուել են նորա աշակերտների սրտերում, անջնջելի մնացել և մի տեսակ ուղեցոյց աստղ եղել նոցա համար: Էմինը խմբելով իւր չորս կողմը աշակերտներին, սովորութիւն է ունեցել, խօսակցել նոցա հետ և ուղղութիւն տալ նոցա գրույցներին, խօսքը դարձնելով Հայաստանի, ձեմարանի, Մխիթարեանց և ս. Էջմիածնի վերայ. նա այդ խօսակցութիւնների ժամանակ պատմութեան շատ խրթին և մութ կէտեր պարզել ու շօշափելի է դարձրել երեխաների առաջ: Էմինը միշտ գովասանքով է խօսում եղել իւր ուսուցիչների՝ Թաղեաղեանի, Աւգալի և միւսների մասին. նա սովորութիւն չի ունեցել պախարակել Հայերին, այլ ընդհակառակը նա իւր աշակերտների մէջ երկրորդ բնութիւն է դարձրել պատուել ամեն բան, որ Հային է պատկանում՝ հայ լեզու, հայ ազգ, հայ գրականութիւն, հայ մատենագիր, Էջմիածնի աթոռ, վեհափառ Կաթողիկոս և Մխիթարեան ուխտ: Լերմոնտովի և Պուշկինի գրուածներին Էմինն է իւր աշակերտներին ծանօթացրել և հէնց այդ պատճառով էլ նորա աշակերտներից շատերը բանաստեղծ են դուրս եկել՝ «ոգևով և ճաշակով» Ասկարեանց, Փափազեանց, Միքիմանեանց, Դոդոխեանց և Շահազիզեանց. Էմինը Հայոց

«մամուռտած», «փոշիոտած» պատմութիւնը մեր հայրենից թողած հրիտակ է դարձրել, իսկ իւր աշակերտներին հարազատ ժառանգորդ Հայաստանին և այդպիսով հետեւաբար ազգային պտտմաբանի մեծ հանճար է ունեցել. վերջապէս, հանգուցեալ բանաստեղծի ասելով, Էմինը հիանալի աշխարհաբառ խօսել է իմացել և կանոնաւորել է ձեմարանի լեզուն, որ մինչև նորա ժամանակները, Սալլանթեանի ճնշողութեան ներքոյ, Հաշտարխանի բարբառն է եղել, և տուել է նորան այն կերպարանքը, որ այժմ անարդարապէս Ալրարատեան բարբառ է կոչուում, փոխանակ ձեմարանական կոչուելու ⁷¹⁾: Կրկնում ենք, որ այս բոլոր յատկութիւններից, որ վերագրում է ուսուցիչ-Էմինին Պատկանեանցը, մենք և ոչ մէկը լիակատար կերպով չենք տեսել նորա մէջ: Դիցուք հանգուցեալ բանաստեղծի յիշողութիւնները վերաբերում են 43—49 թուականներին, երբ Էմինը դեռ ուսուցիչ է եղել ձեմարանական դասարաններում և երբ նա երիտասարդ լինելով, գործել է իւր բոլոր եռանդով, իսկ մենք աշակերտել ենք նորան վերջին ժամանակները—79—82 թուականներին, այն էլ Լիկէոնական դասարաններում, երբ նա արդէն ծերացած էր և եռանդի մի մասն էլ կորցրած: Բայց միթէ կարելի է ենթադրել, որ մի լաւ, կարելի է ասել, իդէալական ուսուցիչ, ինչպէս ներկայացնում է Էմինին Պատկանեանցը, կարող էր իւր ծերութեան ժամանակ այնքան փոխուել, որ ոչ մի բանով չ'իշեցնէր իւր երիտասարդութիւնը: Էմինը, ճիշդ է, 79—82 թուականներին ծերացած էր, բայց զառամեալ չէր. նորա մտաւոր ըն-

⁷¹⁾ Տես «Մանկական յիշողութիւններ պր. Մ. Էմինի մասին», որ պարոն Գրիգոր Խալաթեանցը կցել է Էմինի «Ներկասիրութիւնների» չորրորդ հատորին իբրեւ կենսագրական նիւթ:

դունակութիւնները դեռ բոլորովին թաքմ էին, լիշողութիւնը լաւ, ուժը վերան և ինքը զեղուն ու թաթախուն գրաւոր վաստակների մէջ: Որ նա դասարանում աւելի պատմել ու կարդացել է, քան թէ դաս հարցրել, այդ անհաւանական չէ, բայց որ նորա պատմածները և կարդացածները այնքան հետաքրքրական են եղել, որ աշակերտները չեն լսել, այլ կլանել են նոցա—, այդ մեզ, եթէ ոչ անհաւանական, գոնէ, շատ չափազանցրած է երևում, որովհետեւ հանգուցեալ գիտնականը գեղեցկախօս չէր, ոգևորուած պատմող չէր, կարդացած գրքերն էլ, նիւթերն էլ գրաբառ լինելով, ինչպէս, օրինակի համար, Բաղմավէպի գրաբառ թարգմանութիւնները, թէ լեզուի դժուարութեան և թէ բովանդակութեան կողմից այնքան էլ հետաքրքրական չպէտք է լինէին: Որ հանգուցեալ բանաստեղծը և իւր ընկերակիցները ուսուցչի օգնութեամբ երկրորդ դասարանում կարդացել են Յոբայ գիրքը և Դանիէլի գրքից Շուշանի պատմութիւնը, երրորդ դասարանում—Աւետարանները և Գործք-Առաքելոցը, չորրորդ դասարանում—Այվազովսկու Օսմանեան պատմութիւնը և հինգերորդ ու վեցերորդ դասարաններում—Եղիշէի, Փաւստոսի պատմութիւնները և Մահն Աբէլի ու Տելեմաքը—, այդ կարող է լինել, բայց որ նոքա, առանց բառարանի օգնութեան, կարողացած լինին հասկանալ Խորենացին, Եղիականը և Միլտոնի Դրախտ կորուսեալը—, այդ մենք անկարելի ենք համարում, որովհետեւ դորա համար շատ բան հարկաւոր է, գրաբառի գիտութեան մեծ պաշար պէտք է, որ չեն ունեցել և, գոնէ, ոչ մի բանով չեն ցոյց տուել հանգուցեալ բանաստեղծի ընկերակիցները: Որ նա իւր աշակերտներին կարդացել է հայր Ալիշանի գրաբառ բանաստեղծութիւնները, գուցէ և «Բլբուլ Աւարայրին»—, դորան կարելի է հաւա-

տալ, բայց որ նա ծանօթացրած լինի իւր աշակերտներին հայ ժողովրդական բանահիւսւթեան, այդ հաւանական չէ, որովհետեւ նա չէր ճանաչում ոչ արդի հայ ժողովուրդը, ո՛չ նորա նոր լեզուն և ոչ նորա նոր գրականութիւնը, ուր մնաց, որ նա իմանար հայ ժողովրդի ներկայ անպաճոյճ գոեհիկ բանաստեղծութիւնը և իւր աշակերտներին ծանօթացնէր նոցա: Մենք նորա «Քըլբուլ Աւարայրին» դասարանում կարդալու մասին ևս կասկածում ենք, որովհետեւ նա սովորութիւն չունէր աշխարհաբառ գիրք կարդալու, ուր մնաց, որ նա իւր աշակերտների ձեռքը տար նոցա, ինքը առաջնորդէր, ինքը կարդար նոցա համար: Աշխարհաբառ գրքերից, որքան մենք լիջում ենք, նա կարդում էր Բազմավէպը, Զարբանալեանի Հայոց մատենագրութեան պատմութիւնը և իւր ընկեր Գէորգ Հախվերդեանի Սայեադ-Նովան: Կարակաշեանի քննական պատմութիւնը, որի անունը նա երբեմն տալիս էր, նա մինչև վերջին ժամանակները չէր տեսել, այլ միայն լսելով գիտէր նորա մասին: Որ նա իւր աշակերտների հետ զրուցել է Ս. Էջմիածնի, Մխիթարեանց և Հայաստանի մասին —, դորան մենք իրաւունք չունինք չ'հաւատալու, բայց թէ ինչ կամ ինչպէս է խօսել, այդ է կարևորը, այդ է հետաքրքրականը: Մենք կարծում ենք, նախ, որ այդպիսի զրոյցները պահանջում են մի յայտնի աստիճանի մտերմական յարաբերութիւն ուսուցչի և աշակերտների մէջ, որ չ'կար և 'ի նկատի առնելով Էմինի բնաւորութիւնը չէր էլ կարող լինել նորա և իւր աշակերտների մէջ, երկրորդ, եթէ եղել էլ են այդպիսի զրոյցներ, նոքա այնպէս են եղել, այնպիսի բնաւորութիւն են կրել, որ մի շօշափելի օգուտ չեն բերել աշակերտներին: Հանգուցեալ գիտնականը անկասկած, ինչպէս ասում է Պատկանեանցը, ձգտել է երկրորդ բնութիւն դարձնել իւր ա-

շակերտների մէջ պատուելը ամեն բան, որ միայն հայի անուն է կրում, բայց այդ մի շատ էլ օգտաւէտ բան չէ, որովհետեւ, բացի նորանից, որ դորանով աշակերտների մէջ զարգանում է սնափառութիւնը իւրեանց ազգի վերաբերմամբ, բացի նորանից, որ նոքա մնում են ինքնախաբէութեան, մոլորութեան մէջ իւրեանց ազգի զանազան յատկութիւնների և ազգային կեանքի զանազան երևոյթների և իսկական արժանաւորութիւնների վերաբերութեամբ, այլ և վնասում է ազգի շահերին: Եւ ճշմարիտ, եթէ ամեն բան, ինչ որ միայն ազգին է պատկանում, լաւ է, սուրբ է, պատուելի է, ուրեմն չպէտք է էլ քննութեան ենթարկել նորա կեանքի զանազան կողմերը, չպէտք է էլ պախարակել, մտրակել ազգային պակասութիւնները, չպէտք է էլ ազգի յառաջադիմութեան վերայ մտածել: Դուրս է գալիս, ուրեմն, որ Էմինը քարոզել է իւր աշակերտներին այն, ինչ որ պախարակել են մեր ամենայառաջագէտ հեղինակները՝ Նազարեանցը, Նալբանդեանցը, Պատկանեանցը, Շահազիզեանցը, Բաքիին և միւսները, — անշարժութիւն, ինքնաբաւականութիւն կամ մի տեսակ խաբուսիկ անդորրութիւն և կամ ինքնամոռացութիւն, որի հետևանքն է կորուստ և անխուսափելի մահ: Հայ ուսուցիչը, ի հարկէ, պէտք է սովորեցնէ իւր աշակերտներին պատուել ու յարգել իւր լեզուն, իւր ազգն ու գրականութիւնը, բայց ոչ ամեն բան, որ վերաբերում է կամ պատկանում է Հային: Նա ընդհակառակը պէտք է աշխատէ սովորեցնել նոցա քննական աչքով նայելու իւր անցեալի ու ներկայի վերայ, պէտք է նոցա ձեռքը տայ այն հրաշալի նշտարը, որ կտրում, մի կողմ է ձգում կարեւոր խոցերը հիւանդ մարմնի վերայից, մաքրում է նեխած վերքերից շարաւը և դորանով արմատական կերպով բուժում ախտացած մարմնի ամբողջ կազմա-

վերալուծիւնը: Էմինի և նորա համախոհների հէնց այդ տեսակ քարոզութիւնների դէմ է, որ բարձրաբարբառ բողոքել է բանաստեղծը՝—

«Առողջ մտածողն—աղանդաւոր է»,

«Ճշմարիտ խօսողն—Հայի ոխերիմ».

«Ինչ որ Հայինն է—այն երկնքից է»,

«Դատ արան սոցա, Տէր իմ, Աստուած իմ»⁷²):

Էմինի և նորա համախոհների բռնած հէնց այդ ուղղութիւնն է, որ հեզնել է դառնապէս հրապարակախօսը՝—

«Ես սիրում եմ հայրենիքը»,

«Նորան միշտ ու միշտ գովում եմ».

«Օտար ազգի առջևը»

«Պակասութիւնքը ծածկում եմ»⁷³):

Որ Էմինը կարդացել է իւր աշակերտներին Պուշկինի և Լերմոնտովի գրուածներից մի քանի բան—, այդ շատ հաւանական է, բայց որ ձեմարանի աշակերտները 43—49 թուականներին միայն Էմինի միջոցով են ծանօթացել վերոյիշեալ համբաւաւոր բանաստեղծների գրուածներին, այդ մենք առասպել ենք համարում: Ապա ի՞նչ էր անում այդ ժամանակուայ ձեմարանի ռուս լեզուի և գրականութեան ուսուցիչը: Եւ լետոյ գլխովին սխալ է հանգուցեալ բանաստեղծի այն կարծիքը, թէ Էմինը կարդալով Պուշկինի և Լերմոնտովի գրուածները իւր աշակերտներին, դորանով նոցանից հոգւով և ճաշակով բանաստեղծ երիտասարդներ է պատրաստել կամ պատճառ է եղել իւր աշակերտներից մի քանիսին բանաստեղծ լինելու: Նախ և առաջ Փա-

⁷²) Տես Ս. Հասալիպեանցի Լեոնի վիշաք—«Ազգային վիճակ»:

⁷³) Տես Նալբանդեանցի «Հայ մարդու հայրենիքը». (Հիւսիսասիայի 58 թ., տ. 3):

փագեանցը, Ասկարեանցը և Միրիմանեանցը ոչ մի աչ-
 քի ընկնելու բանով չեն արտայայտել իւրեանց բանա-
 ստեղծական հոգին ու ճաշակը, երկրորդ, բանաստեղծ-
 ները չեն պատրաստուում, այլ ծնուում են: Հանգու-
 ցելը կարող էր հաւատացած լինել, որ եթէ ինքը և
 Ս. Շահադիգեանցը բանաստեղծութեան բնատուր շնորհ-
 քով և քանքարով օժտուած չլինէին, ոչ մի երկնային
 բանաստեղծութեան ընթերցումն չէր կարող նոցանից
 բանաստեղծ պատրաստել, ոչ մի երեւելի բանաստեղծ
 չէր կարող նոցա վերայ ալնպէս ազդել, որ նոքա բա-
 նաստեղծ դուրս գային. զանազան բանաստեղծների ըն-
 թերցանութիւնը մանկական հասակում միայն ազդում
 է ապագայում բանաստեղծական ձիրք ցոյց տուող հե-
 ղինականների գրուածների ուղղութեան վերայ, գուցէ,
 մասամբ և մի տեսակ խթան ընդոստուցիչ է լինում
 նոցա իւրեանց մէջ ծածկուած բանաստեղծական շնորհ-
 քը երեւան հասնելու: Յամենայն դէպս Էմինի աշակերտ-
 ներից մի քանիսի բանաստեղծ դուրս գալու հանգա-
 մանքը կապելը նորա երբեմն իւր աշակերտներին Լեր-
 մոնտովի և Պուշկինի բանաստեղծութիւնները կարդա-
 լու հետ, եթէ չասենք մեծ վստահութիւն է, գոնէ,
 այն բազմաթիւ տարօրինակ կարծիքներից մէկն է, որ
 մենք շատ ենք պատահում հանգուցեալ բանաստեղծի
 գրուածների մէջ: Որ Էմինը, վերջապէս, իւր աշա-
 կերտներին թէ դասարանում և թէ դասից դուրս եր-
 բեմն Հայոց պատմութիւնից հատուածներ է պատմել—,
 այդ մի երեւելի մանկավարժական արժանաւորութիւն
 չէ. այդ արել են և անում են մեր թէ հին և թէ
 նոր ուսուցիչները, այդ անում են և յոյն ու լատին
 լեզուի ուսուցիչները, որովհետեւ շատ անգամ դաս տը-
 րուած հեղինակների հատուածները առանց այդպիսի
 պատմական մեկնաբանութեան հասկանալի չեն լինում:

աշակերտներին, բայց որ նա Հայոց «փոշիոտած» և «մամուտած» պատմութիւնը մեզ համար մեր հայրերից թողած հրետակ դարձրած լինի և իւր աշակերտներին հարազատ ժառանգորդ Հայաստանին, կամ թէ պատմութեան շատ խրթին տեղերը պարզելով, շօշափելի դարձրած լինի և ընդհանրապէս ազգային պատմաբանի հանճար ունեցած լինի —, մենք գորան իսպառ չենք հաւատում: Եմինը ոչ թէ ազգային պատմաբանի, այլ և ընդհանրապէս պատմաբանի ոչ մի հանճար չունէր. նա ոչ մի միջին տող, ոչ մի կնճռոտ հանգույց ազգային պատմութեան մէջ չի լուծել ոչ բերանացի իւր աշակերտների և ուսանողների առաջ և ոչ իւր գրական գործերում: Նա Հայոց պատմութիւնը գիտէր այնքան, որքան նորան իմացել են և գիտեն ամեն մի հայ գրականութեամբ զբաղուող գրականագէտ, այսինքն այնքան, որքան այդ հարկաւոր էր նորա գրական պատկերմունքների համար: Մենք մինչև անգամ աւելին կասենք. նա Հայոց պատմութիւնը չէր ուսումնասիրել և այն չափով ու որակութեամբ, որ պարունակում է իւր մէջ հանգուցեալ Ս. Պալասանեանի պատմութիւնը. նորա իմացածը մեր հին համեմատութեան ու քննութեան բովից չանցկացած, մի որոշ սխտեմի չբերուած պատմութիւնն էր, այսինքն այն հոլմ նիւթը, որ մատակարարում են մեզ մեր պատմագրները, և այն ևս ոչ ամբողջապէս, այլ հատուածներով ու շրջաններով միայն: Մենք մեր ուսանողութեան ժամանակ, զոնէ, մեր ազգային պատմութեան վերաբերեալ ոչ մի միջին տեղ չենք կարողացել նորա օգնութեամբ պարզել մեզ, մեր ոչ մի տարակուսանքը նորա օգնութեամբ չ'ենք կարողացել փառատել: Եւ մեղադրելի էլ չէ, որովհետև նա իրան ամբողջապէս նուիրել էր գիտական-թարգմանական գործունէութեան, իսկ հայագիտութեան միւս ճիւղերով

նա պարապում էր միայն այնքան, որքան այդ հարկա-
ւոր էր նորա այդ գործունէութեան համար: Նա միայն
վերջին ժամանակներն էր սկսել պարապել Հայոց պատ-
մութեամբ, երբ նորա գրական վաստակները նորան բե-
րին, հասցրին այն տեղը, որ այլ ևս առանց լուրջ պատ-
մութեան, քննական պատմութեան գիտութեան անկա-
րելի էր նորան առաջ գնալ իւր ընտրած գործունէու-
թեան ասպարիզում, երբ սկսան կասկածներ յայտնել
Հայոց հնագոյն պատմութեան աղբիւրների ճշգրութեան
մասին, մի խօսքով, սկսան Մովսէս Խորենացու պատ-
մութեան հիմունքը քանդել, Խորենացու, որի թարգ-
մանութեան և գիտական ուսումնասիրութեան նա նուի-
րել էր իւր գործունէութեան ամենափալուրդ և ամե-
նալու մասը: Նորա այդ վերջին պարապմունքների ար-
դիւնքն էին ահա նորա „Мойсей Хоренскій и древ-
ній Эпосъ армянскій“ և Династическій списокъ
Хайкидовъ“ գրուածները, որոնցից առաջնով, ինչ-
պէս ասել ենք, նա ճշգրտւմ է և աշխատում է ուրիշ
հիմունքի վերայ դնել Խորենացու աղբիւրների խնդիրը,
իսկ երկրորդով մի քննական հայեացք է ձգում Չամ-
չեանի ժամանակագրութեան վերայ և որոշում է Հայ-
կազանց կոչուած հարստութիւնների թիւն ու տեսակ-
ները: Բացի այս բոլորից, Պատկանեանցը, ինչպէս մենք
տեսանք, մի զարմանալի բան էլ է ասում Էմինի աշ-
խարհաբառ լեզուի մասին: Էմինը և աշխարհաբառ լե-
զու: Այդ երկուսը այնպիսի ներհակ բաներ են, որ մէ-
կը միւսին ոչնչացնում է անհետ, ինչպէս բացասական
և դրական մեծութիւնները թուաբանութեան մէջ: Նա
ոչ միայն «հիանալի» աշխարհաբառ չէր խօսում, այլ և,
կաշուի է ասել, արդի գրական լեզուով նա ամենաին-
չէր խօսում: Նա միշտ պարապելով գրաբարի թարգմա-
նութեամբ ու ուսումնասիրութեամբ, առօրեայ կեան-

քում էլ միշտ ուռսերէնը գործածելով, մոռացել էր թէ իւր մայրենի ջուղայեցւոց բարբառը և թէ ճեմարանում նորա աշակերտութեան ժամանակ կիրարկուած լեզուն։ Նորա հետ հայերէն խօսելը կատարեալ պատուհաս էր։ Բացի նորանից, որ նորա բերանից անդադար «էստուր համար» և «էնդուր համար» գաւառաբանութիւնը լլսելը մարդու ականջ էր ծակում, այլ և պէտք էր լինում բաւականին երկար ժամանակ սպասել, մինչև որ կարողանաս ասածիդ կամ հարցրածիդ պատասխանը ստանալ, որովհետև նա շատ ծանր, դանդաղ, միտք անելով և բառեր որոնելով էր խօսում, այնպէս որ երբեմն մտքերի փոխանակութիւնը վարժ կատարելու համար, հարկաւորում էր խօսակցութիւնը ուռսերէնի դարձնել։ Երբեմն էլ բաւականին զուարճալի էր լինում, երբ հանգուցեալը չ'կարողանալով գտնել յաճախ ամենագործածելի ոճերը և բառերը, բոլորովին անսովոր զրաբառ ոճեր ու դարձուածներ էր գործածում։ Մենք չենք հերքում այն, որ Հաշտարխանի բարբառը ազդեցութիւն է ունեցել ձեմարանի լեզուի վերայ, չենք հերքում մինչև անգամ և այն, որ Սալլանթեանը ճնշող ազդեցութիւն է ունեցել նորա, այդ լեզուի վերայ, բայց որ ձեմարանի լեզուի կանոնաւորողը, Հաշտարխանի գաւառաբարբառը մաքրողը Էմինը եղած լինի—այդ իսպառ չենք ընդունում, որովհետև չի կարելի երևակայել, որ մի մարդ, որ ինքը մի լեզուով չի խօսում, չի գրում, կարողանայ նոյն լեզուն կանոնաւորել, ուղղել, մաքրել ու գտել։ Ձեմարանի լեզուն կանոնաւորել են մի խումբ բուն հայախօս կենդրոններից՝ Երևանից, Վաղարշապատից, Աշտարակից և միւս տեղերից քառասնական և յիսնական թուականներին եկած աշակերտներ, ձեմարանի լեզուն կանոնաւորել են Նալբանդեանցը իւր թէև կարճատև, բայց զօրեղ ազդեցութիւն ունեցող ուսուց-

չութեամբ, Ս. Շահազիզեանցը իւր երկարատե վերակացութեամբ և ուսուցչութեամբ և դոցա համախոհները ու ընկերակիցները, ձեմարանի լեզուն կանոնաւորել է Հիւսիսափայլը, որի մուտքը ձեմարան թէև Կմիւնի և Մսերի ազդեցութեամբ արգելուած է եղել, բայց որ ծածկաբար շատ տարածուած է եղել աշակերտների մէջ և երկար ժամանակ միակ հետաքրքրական աշխարհաբան ընթերցանութեան նիւթն է եղել ձեմարանում և, վերջապէս, ձեմարանի լեզուն կանոնաւորել են Նալբանդեանցի Թափառական Հրէան, Նազարեանցի Հանդէս նոր հայախօսութեանը և Շահազիզեանցի Լեւոնի վիշտը, որոնք Հիւսիսափայլի հետ միաժամանակ կամ մի փոքր յետոյ մուտք են գործել ձեմարան: Եւ յետոյ ինչ է նշանակում՝ «Էմինը հէնց որ առաջին անգամ ոտք է կոխում դասարան, խօսակցութեան լեզուն օրէցօր սկսում է մաքրուել, կանոնաւորուել, կոկոսել, շատ կամ սակաւ դաշնաւորութիւն ստանալ, և ստացաւ այն կերպարանքը, որ մենք այսօր տեսնում ենք անարդարապէս Արարատեան կոչուած բարբառումն, որ ըստ ամենայն իրաւանց և արդարութեան պէտք էր ձեմարանական բարբառ անուանելու և որի եթէ ոչ ստեղծողը, գէթ կերպարանք և շքեղութիւն տուողը Մ. Էմինին ճանաչելու»: Դուրս է գալիս, ուրեմն, որ մեր արդի արեւելեան գրական լեզուն սխալմամբ կամ անարդարապէս է Այրարատեան կոչուում, այլ պէտք է կոչել ձեմարանական, և նորա եթէ ոչ ստեղծողը, գէթ կերպարանք և շքեղութիւն տուողն էլ Էմինն է եղել: Ահա ձեզ մի խոշոր, մի շատ խոշոր նորութիւն: Եւ ճշմարտութեամբ, եթէ հանգուցեալ բանաստեղծը ինքը այդ բանը չասէր, այլ թողնէր, ինչպէս ինքը նկատում է, որ ուրիշներն ասէին, դեռ շատ երկար կ'սպասէր, որովհետեւ հազիւ թէ գտնուէր մէկը, որ վստահութիւն յանձն

առնէր մի այդպիսի անհեթեթ կարծիք յայտնելու: Ո՛հ, սաստիկ մեծ առասպել է, այլ և առասպելների առասպել է, կասէր այդ դէպքում մեր բազմաչարչար պատմահայրը, բայց քեզ ի՞նչ փոյթ, որովհետև արդարև այդ տեսակ տարօրինակ հայեացքների և կարծիքների տէր էր հանգուցեալ բանաստեղծը: Մենք կարծում ենք, որ եթէ հանգուցեալ Էմինը իմանար, թէ լինչեր են վերագրում իրան, ինքն էլ կ'զարմանար և ոտքով ձեռքով կ'հրաժարուէր այդ մեծ պատուից, որովհետև նորա մտքովն էլ չէր կարող անցնել, որ նա կարող է երբևիցէ արդէ աշխարհաբառ գրական լեզուի հիմնադիր համարուել, այն աշխարհաբառի, որի դէմ նա իւր ամբողջ գործունէութեան ընթացքում խուլ կերպով մաքառել էր, որով նա երբէք չէր խօսել և չ'գիտէր էլ խօսել, որով նա իւր կեանքում երկու տող չէր գրել և որի գոյութիւնը անգամ իբրև գրական լեզու ժխտում էր: Ինչու մեր արդի արևելեան գրական լեզուն պէտք է կոչել ճեմարանական և ոչ թէ Այրարատեան. միթէ ճեմարանական լեզուն նոյն Այրարատեանը չէ, միթէ Հաշտարխանի, Ղզլարի, Պարսկահայոց և Հնդկահայոց լեզուները նոյն Այրարատեան լեզուի ճիւղաւորութիւնները չեն: Իիցուք Լազարեան ճեմարանը իբրև Հայոց ամենահին մեծ և կանոնաւոր ուսումնաբանը առաջինն է սկսել ուսումնական մարդիկ տալ ազգին, ուսումնական մարդիկ, որոնք թէ իւրեանց աշակերտութեան ժամանակ և թէ կեանքի մէջ աւելի մաքուր Այրարատեան լեզուով են խօսել ու գրել, քան թէ խօսում ու գրում էին իւր ժամանակին Երևանում և նորա շրջակայքում, օտարազգի բառերի տեղ Հայոց բառեր գործածելով, «էս, էդ, էն» «այս, այդ, այն» փոխելով, «ըսենց, ըդենց, ընենց» «այսպէս, այդպէս, այնպէս» արտասանելով, «ասում ա, ուտում ա, գնում ա», «ասում է, ուտում է,

գնում է» գրելով և խուսափելով Այրարատեան լեզուի շատ
գալառաքանութիւններից. միթէ, ասում ենք, Այրարա-
տեան լեզուն դորանով փոխուեց, դորանով դադարեց Այրա-
րատեան լինելուց և ճեմարանական դարձաւ: Հետաքր-
քրական էր իմանալ՝ ապա ինչպէս էին խօսում Ներսիսեան
դպրանոցում, ինչ լեզուով էր լինում այնտեղի դասա-
տուութիւնը: Եթէ դարձեալ նոյն գալառաքանութիւննե-
րից մաքրուած Այրարատեան լեզուով, որ անկասկած ուրիշ
պէս չէր կարող լինել, ուրեմն ինչու դպրանոցական
չ'կոչել մեր արդի գրական լեզուն. միթէ պակաս արժա-
նաւոր մարդիկ է տուել ազգին այդ դպրանոցը, ապա
Նազարեանցն ու Աբովեանցը ո՞րտեղ էին սովորել Հայոց
լեզուն—աշխարհաբառը: Զարմանալի բան է. կարելի է
ուսումնական, մինչև իսկ գիտնական մարդ լինել և եր-
բեմն ամենատարրական բանը չ'հասկանալ: Ահա և Քե-
րովբէ Պատկանեանը, որ իւր հայ բարբառների ուսում-
նասիրութիւններից մէկի մէջ համարեալ թէ նոյն կար-
ծիքն է յայտնում, Հաշտարխանի բարբառը համարելով
հիմք մեր ներկայ գրական լեզուին: Երբ որ մենք ա-
սում ենք, թէ մեր արդի արևելեան գրական լեզուն
Այրարատեանն է, դորանով անկասկած չենք հասկանում,
որ նա Աբովեանի «Վերք Հայաստանի»-ի կամ Քերովբէ
Պատկանեանցի իւր բարբառների հաւաքածուում մէջ
բերած «Երևանի բարբառ»-ի լեզուն է, այլ որ Արարա-
րատեանն է մեր արդի գրական լեզուի հիմքն, սաղմն
իւր հոգւով, ոճաբանութեամբ և դարձուածներով. նա
այն ցանցն է, որի վերայ քաջ ասղնեգործը արուեստա-
գործում է իւր հրաշալի ձեռագործը, նա այն հինուած-
քըն է, որի վերայ ճարտար ոստայնանկը հինում է իւր
անկուածքը: Տոսկանիոյ բարբառը համարուում է իտա-
լիոյ գրական լեզուն: Այդ անկասկած չի նշանակում,
որ Իտալացւոց հեղինակները, գրում են հէնց այնպէս,

ինչպէս որ խօսում են Տոսկանացիք, այլ մաքրուած, գրականութեան յարմարեցրած տոսկաներէն: Այդպէս էլ պէտք է հասկանալ Այրարատեանը: Այժմ դարձեալ դառնանք հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի մանկական լիշողութիւններին և նոցա Էմինի մանկավարժական բնորոշ գծերի նկարագրութեան: Մենք համոզուած ենք, որ հանգուցեալ բանաստեղծը, եթէ այդ մի դրուատիք չէ, որ նա գրում է Էմինի մասին, գոնէ, իւր հօր գովասանքներից չափազանց յափշտակուած, չափազանց նախապաշարուած Էմինի արժանաւորութիւնների մասին, ինչպէս ինքն էլ ասում է, մտել է Լազարեան ձեմարան, նախապաշարուած աշակերտել է հանգուցեալ գիտնականին ամբողջ վեց տարի և նախապաշարուած էլ նորա արժանաւորութիւնների մասին նա դուրս է եկել ձեմարանից: Մեր խորին համոզմունքն է, որ Պատկանեանցը, համեմատ իւր ամեն բան չափազանցնող բնավորութեան, Էմինի ուսուցչական արժանաւորութիւններն էլ չափից դուրս բարձրացրել է և նորա մանկավարժական գործունէութեան զիմակի տակ իւր լիշողութիւնների մէջ ներկայացրել է մեզ ոչ իսկական ուսուցիչ-Էմինին, այլ ընդհանրապէս իւր իղէալը հայ ուսուցչի մասին:

ԳԼ. ԺԸ.

Էմինի երկարատե ուսուցչապետական գործունէութիւնը Մոսկուայի հայ ուսանողներից շատ քչերի համար է արգասաւոր եղել, որովհետեւ, նախ, հայ ուսանողների թիւը Լիկէոնում միշտ սահմանափակ է եղել, երկրորդ, այդ սակաւաթիւ ուսանողներից շատ քչերն են մասնագիտօրէն ուսումնասիրել Հայոց լեզուն և գրականութիւնը և աշխատել օգտուել ուսուցչապետի

գիտութիւնից: Ընդհանրապէս հայ ուսանողները Լիկէոնում բաւականացել են պաշտօնական դասընթացքով և չեն ձգտել մի բան աւելի ուսանել, մի բան աւելի իմանալ: Եմինն էլ չի ունեցել այն բնաւորութիւնը, որ կարողանար ազդել անտարբերների վերայ, հետաքրքրական անել նոցա համար իւր առարկան և գրաւել նոցա ուշադրութիւնը: Զիշդ է, եղել են միջոցներ, երբ թէ Լիկէոնի և Թէ Մոսկուայի համալսարանի հայ ուսանողները ոգևորուել են և համախմբուելով միասին, սկսել են մեծ սիրով յաճախել հանգուցեալի դասախօսութիւններին, բայց այդ միջոցները շատ երկար չեն տևել և դադարել են հանգուցեալի մի քանի դասախօսութիւններից յետոյ: Այդ ցաւալի հանգամանքի պատճառը եղել է մասամբ հայ ուսանողութիւնը, մասամբ էլ ինքը հանգուցեալ ուսուցչապետը: Ուսանողութիւնը յաճախելով Լիկէոնի լսարանները, առլցուած է եղել բուռն ցանկութեամբ լսելու կենդանի, ոգևորուած լեզուով ամբիոնից խօսուած դասախօսութիւններ Հայոց լեզուի մասին, դիւրին և ախորժելի կերպով ու ճանապարհով ծանօթանալու Հայոց թէ նախնի և թէ ժամանակակից գրականութեան պատմութեան, ծանօթանալու իւր ազգի անցեալին, զարգացման շրջաններին և հայ գրականութեան ընդհանուր գրականութեան հետ ունեցած առնչութեան և համեմատութեան արդիւնքներին և երկրորդի առաջնի վերայ ունեցած ազդեցութեան արգասիքներին, մոռանալով նոյն ժամանակ, որ այդ բոլորի համար պէտք է ունենալ մի յայտնի աստիճանի գիտութիւն, նախապատրաստութիւն, պէտք է իմանալ, գոնէ, համառօտաբար Հայոց պատմութիւնը, կարգացած լինել Հայոց գլխաւոր հեղինակներին, կամ կարգալու, հասկանալու պատրաստականութիւն ունենալ և ընդհանրապէս Հայոց լեզուի ու գրակա-

նութեան, գոնէ, նախնական, նախապատրաստական ընթացքը անցած լինել, որ ուսանողներից շատ շատերը չեն ունեցել: Ի հարկէ, Էմինը, եթէ ինքը այնքան նուիրուած չլինէր իւր անձնական մանրակրկիտ գրական պարապմունքներին, եթէ կամենար մի փոքր աւելի ուշադրութիւն դարձնել ուսանողների ձգտման և ցանկութիւնների վերայ, հեշտութեամբ կարող էր իւր լսարանը դիմող ուսանողների նպատակը հասկանալ, և եթէ ոչ այն չափով, որ չափով ակնկալում էին ուսանողները, գոնէ, մասամբ կարող էր լրացնել նոցա բաղձանքը: Նա կարող էր Հայոց գրականութեան մի թեթև դասընթացք կազմել և ամբիոնից կենդանի լեզուով դասախօսելով, ծանօթացնել հայ ուսանողներին հարազատ գրականութեան պատմութեան, գոնէ, գլխաւոր մոմենտներին, որով և մի կողմից նա մեծ օգուտ տուած կլինէր Մոսկուայի ուսանողութեան, միւս կողմից էլ շատ կնպաստէր հայ գրականութեան գիտութեան տարածուելուն ու ընդհանրանալուն: Բայց, փոխանակ սորան, Էմինը սովորութիւն է ունեցել մի որ և է հայ մատենագիր դնել ուսանողների առաջը և հերթով կարգալ տալով, ռուսերէն թարգմանել նորան մանր քերականական վերլուծութիւնով հանդերձ, որով և հէնց առաջին նուազ խրտնեցրել է ուսանողներին, պատճառ է եղել դադարելու յաճախել նորա դասախօսութիւններին և հայերէն ուսանելու ասպարէզը միայն Լիկէոնի ուսանողներին թողնելու:

Մեր ուսանողութեան օրերով Լիկէոնի հայ ուսանողները բաժանուում էին երկու կարգի՝ գիմնազիոններից և Լազարեան ճեմարանից աւարտածների: Առաջին կարգի ուսանողները ամենեւին նախապատրաստութիւն չունենալով հայերէնից, չենք ասում լիկէոնական բարձր դասընթացքը, այլ դժուարութեամբ սովոր-

բուժմ էին մինչև անգամ նախնական դասընթացքը, լեզուի սկզբնական տարերքը ⁷⁴⁾, իսկ երկրորդ կարգինը անցած լինելով ճեմարանական դասարանների Հայոց լեզուի ընթացքը, բոլորովին պարաստուած էին լսելու բուն լիկէոնական բարձր դասընթացքը: ձեմարանից աւարտածներն էլ իւրեանց հերթով բաժանուում էին երկու կարգի՝ անտարբեղների և մասնագէտների: Առաջինները, որոնք կազմում էին մեծամասնութիւնը, Հայոց լեզուն էլ սովորում էին այնպէս, ինչպէս սովորում էին և միւս առարկաներն ու գիտութիւնները. նոցա ձգտումն էր բաւարար կերպով ուսումնասիրել բոլոր առարկաների պաշտօնական դասընթացքը և արժանանալ ստանալու բարձրագոյն դպրոցների համար սահմանուած գիւլումը-վկայագիրը յայտնի իրաւունքներով: Երկրորդները, որոնք կազմում էին փոքրամասնութիւնը, ընդհակառակը ուսանելով լիկէոնական բոլոր միւս առարկաների միայն պաշտօնական դասընթացքը, իւրեանց բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում էին Հայոց լեզուի վերայ և ուսումնասիրում էին նորան մասնագիտօրէն: Էմիւնի դասախօսած Հայոց լեզուի և գրականութեան պաշտօնական դասընթացքը շատ ընդարձակ չէր. նա առաջին երկու լսարանում կարդում էր Հայոց հե-

⁷⁴⁾ Լիկէոնի հայ ուսանողների մէջ պատահել են այնպիսիները, որոնք ոչ հայերէն խօսել և ոչ մինչև անգամ գրել-կարդալ են իմացել, ուրեմն կարելի է երեակայել հանգուցեալ ուսուցչապետի դրութիւնը, որ փոխանակ գրականութիւն կարդալու իւր ուսանողներին, ստիպուած է եղել լեզուի տարերքը սովորեցնել նոցա: Մեր ուսանողութիւնը, որ յաճախ մեծ-մեծ խօսել և ազդից իւր օգտին զոհողութիւն պահանջել զիտէ, սովորութիւն չունի իւր մայրենի լեզուով խօսելու և կարող է մատնացոյց աւել իւր անդամներից շատերի վերայ, որոնք իսպառ չգիտեն իւրեանց լեզուն:

ղինականերին, թարգմանում էր նոցա ռուսերէն, քերականական վերլուծութիւններ էր անում, պատմական, գրական, հնագիտական, աշխարհագրական և լեզուաբանական նկատողութիւններ էր անում, իսկ երրորդ լսարանում կարգում էր Հայոց գրականութեան պատմութիւնը Զարբանալեանի յայտնի գրքի վերայ և կարգացած հեղինակների երկերի մասին ռեֆերատներ էր տալիս գրելու: Մասնագէտների, կամ, լաւ է ասել, նոցա հետ, որոնք առանձին սէր ու ձգտումն էին ցոյց տալիս աւելի հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրելու Հայոց լեզուն ու գրականութիւնը, Էմինի դասախօսութիւնը փոփոխութեան էր ենթարկուում, որովհետեւ դոքա իւրեանց ունեցած նախապատրաստութեամբ և անընդհատ հարց ու փորձով ստիպում էին նորան աւելի սրտաբաց լինել, աւելի խօսել, աւելի գիտելիք հաղորդել: Այդ դէպքում պաշտօնական դասընթացքը թէեւ դարձեալ պահում էր իւր ընդհանուր բնաւորութիւնը, բայց աւելի ընդարձակուում, աւելի մեծ ծաւալ էր ստանում, կրելով այն բնաւորութիւնն ու կերպարանքը, որ իսկապէս պէտք է ունենար Լիկէոնի Հայոց լեզուի ու գրականութեան ընթացքը: Համեմատաբար աւելի շատ էր կարգացում դասական հեղինակների գրուածներից, աւելի շատ, աւելի լուրջ ռեֆերատներ էին գրուում և Զարբանալեանի բոլոր դպրութեան պատմութիւնն էր անցնում: Մենք, օրինակի համար, հանգուցեալի առաջնորդութեամբ կարգացել ենք առաջին լսարանում՝ Թովմա Մեծոբեցու պատմութիւնը, Աղէքսանդր Մակեդոնացու պատմութիւնը, ամփոփ տեղեկութիւն ենք ստացել Հայոց անվաւեր գրուածների մասին և ռեֆերատներ ենք գրել Թովմա Մեծոբեցու և նորա ժամանակակից նշանաւոր վարդապետների ու Հայոց ուսումնարանական գործի մասին: Երկրորդ լսարանում կարգա-

ցել ենք՝ Ղազար Փարպեցին, համեմատել ենք նորան Եզիրէի հետ և առհասարակ ուսումնասիրել ենք նորան այն չափով, որ չափով ուսումնասիրուած է այդ հեղինակը Խալաթեանցի «Ղազար Փարպեցի» ուսումնասիրութեան մէջ, և այդ նիւթի մասին ռեֆերատներ ենք գրել ⁷⁵⁾։ Երրորդ լսարանում կարդացել ենք՝ Հեթում պատմիչը, համեմատելով նորան այն պատմիչների հետ, որոնք պատմել են թաթարների մասին. համեմատել ենք մի երկու շարական, գլխաւորապէս Ս. Հովսիսիմեանց շարականը, ռուս թարգմանութեան հետ. կարդացել Լամբրոնացու տեեալաբանութիւնից հատուածներ և Նարեկացու ժողովրդական բանաստեղծութիւնները։ Հայոց գրականութեան պատմութեան համար առանձին դասախօսութիւններ կազմելու և անձամբ ուսանողներին կարդալու հանգուցեալը սովորութիւն չունէր. նա ուսանողներին կարդալ էր տալիս Զարբանաւեանի վերոյիշեալ դպրութեան պատմութիւնը, իսկ ինքը իւր կողմից միայն լրացնում կամ յապաւում էր, նկատողութիւններ ու ծանօթութիւններ էր անում, տեղտեղ էլ իւր կարծիքներն էր յայտնում և առաջարկում էր հեղինակների այս կամ այն կտորի վերայ ուշադրութիւն դարձնել։ Ճիշդ է, նա Լիկէոնի նոր բացուած ժամանակները փորձել էր Հայոց գրականութեան և ճարտասանութեան գրաբառ լեզուով դասախօսութիւններ կազմել և կարդալ, բայց մի երկու դասախօսութիւն

⁷⁵⁾ Պ. Գրիգոր Խալաթեանցի «Ղազար Փարպեցի» ուսումնասիրութիւնը, որքան մեղ յայտնի է, Էմինի Փարպեցու մասին արած դասախօսութեան և նոյն նիւթի մասին ուսանողներին տուած ռեֆերատի արդիւնքն է։ Խալաթեանը Մոսկուայի Համալսարանի ուսանող լինելով հանդերձ, լսել է և Էմինի դասախօսութիւնները Լիկէոնում։

կարդալուց լետոյ, մեզ անյայտ պատճառով, նա թողել էր այդ փորձը և սկսել էր գործ դնել վերոյիշեալ եղանակը: Դասախօսութիւնների հետ զուգընթացաբար յառաջ էր գնում և մեր տնային պարապմունքների՝ ռեֆերատներ գրելու, աղբիւրներ կարդալու, նիւթեր հաւաքելու և ընդհանրապէս մեր ընթերցանութեան գործը: Հանգուցեալ ուսուցչապետը իբրև օժանդակ աղբիւր գրականութեան պատմութեան և դասական հեղինակների ուսումնասիրութեան առաջարկում էր կարդալ գլխաւորապէս իւր գրուածներն ու թարգմանութիւնները: Այսպէս, երբ խօսք է եղել Հայոց վէպի մասին, նա տուել է մեզ կարդալու իւր «Վէպը հնոյն Հայաստանին», երբ շօշափուել է դասախօսութիւնների ժամանակ Հայոց հեթանոսական կրօնքի խնդիրը, նա առաջարկել է մեզ կարդալ իւր Ստողի յաւելուածներում տպագրուած „Очеркъ религии языческих Армянъ“, Վահագն Վիշապաքաղը և Արայի առասպելը, երբ գրականութեան մէջ լիշուել է շարականների, անվաւեր գրուածների, Յունաց և Հայոց եկեղեցիների յարաբերութիւնների, Հայոց աշխարհագրական, բնագիտական և թուաբանական գրուածների և Հայոց այբուբենի մասին, նա մեզ առաջարկել է կարդալ իւր այդ խնդիրներին վերաբերեալ ծանօթութիւնները, նկատողութիւնները, ուսումնասիրութիւնները, տեսութիւնները, ակնարկները, մենագրութիւնները և թարգմանութիւնները: Մենք ասացինք, որ ուսանողները երբեմն իւրեանց հարցուփորձով ստիպում էին հանգուցեալին սրտաբաց լինել և տւանդել ու պատմել մեզ այնպիսի բաներ, որ յաճախակի չէին վերաբերում դասախօսութեան բուն նիւթին, կամ միայն հեռաւոր աղերս ու առնչութիւն ունէին դասի հետ: Այսպէս, օրինակի համար, մէկ անգամ օգտուելով դէպքից, երբ նա խօսում էր շարականների մասին և ցոյց էր տալիս

նոցա թարգմանութեան դժուարութիւնները, մենք հարցրինք, թէ արդեօք նա փորձ չի փորձել թարգմանելու Դաւիթ Անյաղթի գրուածներէց մի բան, կամ Մագիստրոսի թղթերն ու ոտանաւորները: Նա պատասխանեց, թէ թողնելով մի կողմ Անյաղթի մեր ձեռքը հասած շարադրութիւնների լեզուի դժուարութիւնները, նորա գրուածների թարգմանութիւնն էլ մի ապարդիւն գործ կլինի, որովհետեւ Հայոց այդ փիլիսոփան համարեա՞ թէ ինքնուրոյն գրուածք չունի, այլ բոլորը ևս թարգմանութիւններ ու քաղուածքներ են յոյն իմաստասէրների գրուածներից, իսկ ինչ որ վերաբերում է Մագիստրոսի թղթերին ու ոտանաւորներին—, նոցա մէջ արժանի ուշադրութեան շատ բան կայ և անօգուտ չի լինիլ նոցա թարգմանութիւնը և որ ինքը միտք ունի մէկ օր ձեռնարկելու այդ գործին և արդէն իսկ մի երկու թուղթ էլ թարգմանել է: Միւս անգամ, երբ նա իւր սովորական քթի ձայնով կարդում էր մեզ Նարեկացու ոտանաւորը՝ «ի գիլ գայր 'ի գիլ սայլիկն 'ի գիլ»

«ի Մասեաց յաջ կողմանէ...»,

մենք հարցրինք, թէ, երեւի, Նարեկացու թարգմանութիւնը աւելի դժուար կլինի, քան թէ Շարականինը: Նա պատասխանեց՝ «Այո՛, այդ կլինէր մի այնպիսի գործ, որ կգարմացնէր թէ ներկայ և թէ ապագայ սերունդը, բայց մենք փորձել ենք մի երկու կտոր բան թարգմանել «վերստին յաւելուածներից»: Մէկ անգամ էլ, երբ մենք համար էինք տալիս հանգուցեալին նորա մեզ կարգալու տուած „Краткій очеркъ истории армянской церкви“ գրուածքի մասին և այդ առթիւ յայտնում էինք մեր տարակուսանքները, նա քմծիծաղ պատասխանեց՝ «Այո՛, մենք Հայերս Եւտիքեան ենք» և նկատելով, որ այդ շատ անախորժ տպաւորութիւն թողեց մեր վերայ, աւելացրեց՝ «Մենք Եւտիքեան ենք այն չափով, որ չափով Եւտիքեան են եղել առաջին ե-

րեք տիեզերական ժողովները, որովհետև Հայոց եկեղեցին ընդունել է այդ ժողովների վճիռներն ու կանոնները, մենք Եւտիքեան ենք այն չափով, որ չափով, Եւտիքեան են եղել Աթանաս Մեծը և Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, որովհետև Հայոց եկեղեցին բնութեան խնդրի վերաբերմամբ այնպիսի հայեացք ունի, որպիսին ունէին դոքա»։ Բայց այդ խնդիրը, ասում էր նա, մի մեծ, մութ ու դժուար լուծելի բան է. դորան կարող է պարզել միայն մի մեծ ընդհանուր ազգային եկեղեցական ժողով հոգևորականներից և աշխարհականներից բաղկացած կաթողիկոսի նախագահութեամբ, ինչպէս այդ լինում էր հնումը, ուրիշ ոչ ոք։ Պէտք է, վերջապէս, մի որոշ եզրակացութեան գալ, որովհետև մինչև ցայսօր եղած ժողովներում կայացած որոշումները, դաւանական թղթերը, պաշտօնական թղթակցութիւնները և յարաբերութիւնները զանազան քաղաքական հանգամանքների պատճառով մի որոշ գոյն են ունեցել, որ և արգելառիթ է եղել խնդրի էութեան ճիշտ կերպով պարզուելուն։ Բացի այս դէպքերից, մեր կեանքում մեր ուսանողութեան օրերով երբեմն տեղի ունեցող զանազան երևոյթներ առիթ էին տալիս մեզ հարց ու փորձ անելու նորան, նորա կարծիքն իմանալու զանազան խնդիրների վերաբերութեամբ և ուսանելու նիւթ ստանալու նորանից։ 1882 թուի դեկտեմբերին, օրինակի համար, մեռաւ յայտնի հայազէտ Եզուարդ Գիւլոռիէն, որ 62 թուից, այսինքն Լըվայեան դը Ֆլոռիվալ հայազէտից յետոյ, վարում էր Պարիզի „École des langues orientales“ բարձրագոյն դպրոցի հայ ամբիոնի ուսուցչապետութիւնը։ Հայ հասարակութիւնը, որ ծանօթացել էր հանգուցեալ հայազէտի գործունէութեան Մշակում տպագրուած Յարօյի թղթակցութիւններից և Քերովբէ Պատկանեանցի 1880 թուին լոյս տեսած „Библиографическій очеркъ армянской исторической литературы“

Համառօտ ակնարկից, իմացաւ այդ ցաւալի մահուան մասին Մշակում տպուած մի թղթակցութիւնից: Հայագէտը վախճանել էր Պարիզի Մեօդօն արուարձանում և շքեղ յուղարկաւորութեամբ թաղուել էր նոյն արուարձանի գերեզմանոցում: Էմիլը, որ ինչպէս միւս Ֆրանսիացի հայագէտների հետ, նորա հետ էլ նամակազրու-
թիւն ունէր և լաւ ծանօթ էր նորա գրական գործու-
նէութեան, ըստ իւր սովորութեան ամեն բան ծածկելու
իւր մէջ և ոչ ոքի մասնակից չանելու իւր մտածմունքնե-
րին, իւր ներքին աշխարհին, զգացմունքներին, ոչ թէ մի-
այն դասախօսութեան նիւթ չդարձրեց հանգուցեալ հայ-
ագէտի գրական գործունէութիւնը, չքննեց նորա երկերի
արժանաւորութիւնները, չցոյց տուեց նոցա պակասու-
թիւնները, այլ և մի քանի համակրական խօսքեր էլ չասաց
նորա մասին, մինչև իսկ չյիշեց էլ հայ գրականութեան
այդ ժիր մշակի մասին, ժիր մշակի, որ զանազանուում
էր միւս հայագէտներից նորանով, որ, բացի Հայոց հին
կեանքից ու գրականութիւնից, հետաքրքրուում էր և
մեր նոր կեանքով ու գրականութեամբ: Մենք, որպէս
զի ստիպենք ուսուցչապետին խօսել հանգուցեալ Ֆրան-
սիացի հայագէտի մասին և նորա կարծիքն իմանանք
թէ Դիւլոուէի և ընդհանրապէս բոլոր հայագէտ Ֆրան-
սիացիների մասին, մէկ օր դասախօսութեան ժամանակ
յայտնեցինք նորան, թէ Դիւլոուէի մահուան առթիւ
Թիֆլիսում հանդիսաւոր հոգեհանգիստ է կատարուել
և ցաւակցական հեռագիր քաշուել Արևելեան կենդանի
լեզուների զպրոցի կառավարիչ Շէֆթերին ⁷⁶⁾: Էմիլը, որ
ընդհանրապէս տեղեկութիւն չուներ, թէ ի՞նչ է կա-
տարուում հայկական կեանքում, որովհետև սովորու-
թիւն չուներ ոչ հայ լրագիր ստանալու և ոչ էլ կար-
դալու, ըստ երևութին, շատ բաւական մնաց. նորա
միշտ լուրջ և մասամբ էլ տխրամած երեսը պարզուեց.

⁷⁶⁾ Տես Արձագանք 1882 թ., համար 3, 6:

ուրախ արտայայտութիւն ստացաւ և սովորական ժպիտը սկսաւ խաղալ նորա այտերի և շրթունքի վերայ։ Նա հանդարտ հանեց, ինչպէս սովորութիւն ունէր այդպիսի դէպքերում անելու, իւր հաստ, ծանր ականոցը, մաքուր թաշկինակով սրբեց տպակիների վերայից քըրտինքը և սկսաւ խօսել։ Այո՛, այդ շատ լաւ է, ասում էր նա, որ հայ հասկացող դասակարգը սովորել է գնահատել իւր երախտաւորներին։ Փրանսիացի հայազէտները արժանի են Հայերի համակրանքին, որովհետեւ, ճշմարիտ որ, նոքա բոլոր Եւրոպացիներից աւելի շատ են աշխատել և շատ են աշխատում հայ գրականութեան համար։ Ի հարկէ, նոքա մեզ Հայերիս համար իւրեանց գրաւոր վաստակներում շատ նոր բան չեն կարողացել ասել և չեն էլ կարող ասել, որովհետեւ նոքա դժուար թէ կարողանան մեր հեղինակներին այնպէս հասկանալ, ինչպէս մենք ենք հասկանում, բայց նոցա հայագիտութեան վերաբերեալ լոյս տեսած երկերի վերայ չ'պէտք է մեր տեսակէտից նայել, այլ Եւրոպացւոց, որոնց համար Հայաստանը մի բոլորովին անծանօթ երկիր է, իսկ Հայը և իւր գրականութիւնն ու պատմութիւնը մի նոսրութիւն և մի նոր ուսումնական հետազօտութիւններ կատարելու ասպարէզ, ինչպէս Ասորեստանը և Եգիպտոսը, ինչպէս քաղդէական, ասորական և եգիպտական գրականութիւնը։ 1798 թուից Պարիզի Արևելեան կենդանի լեզուների դպրոցում հաստատուած Հայոց լեզուի ժամբոնը իւր Յակովբ-Շահան Զրպետ, Ֆլոռիվալ և Դիւլոնիէ ուսուցչապետներով և մի շարք ընդունակ աշակերտներով այն քուրան է եղել, որտեղ պատրաստուել են հայագիտութեան ասպարիզում գործելու ֆրանսիացիներից շատերը։ Սէն-Մառտէն, Բոսսէ, Վիկտոր Լանգլուա, Եւգենիոս Բոուէ, Եւարիստ Պոիւդոմ, Գատտէրիաս և միւս գիտնականները իւրեանց հետաքրքրական թարգմանութիւններով, Հայոց գրականութեան և պատ-

մուծեան վերաբերեալ իւրեանց համակրելի հետազոտութիւններով զարթեցրել են հետաքրքրութիւն ֆրանսիական հասարակութեան մէջ դէպի Հայր և նպաստել ու պատճառ են եղել ֆրանսիացի երիտասարդներին սիրով յաճախելու Արևելեան դպրոցի Հայոց դասախօսութիւններին և չ'թողնելու հանգչել Հայոց լեզուն ուսումնասիրելու մէկ անգամ ընդ միշտ բոլորեքուած կրակը Ֆրանսիայում, չ'թողնելու սառել մէկ անգամ ընդ միշտ յարուցուած հետաքրքրութիւնը դէպի հայութիւնը: Սէն-Մառտէնի Memoires historiques et geographiques sur L'Armenie“-ին Լանգլուայի „Collection“-ը և Բոսսէի երկու հատոր հաւաքածուն կարեւոր են ոչ թէ միայն Եւրոպացւոց համար, այլ և մեզ Հայերիս համար: Դժբաղդաբար հէնց սկզբից Հայոց լեզուի և գրականութեան ուսումնասիրութեան գործը ծուռ և անկանոն կերպով է կազմակերպուել կամ սկսուել Ֆրանսիայում: Փոխանակ որ երկու ամբիոն հաստատուի՝ մէկը Արևելեան կենդանի լեզուների դպրոցում Հայոց կենդանի՝ լեզուի համար քաղաքական և առևտրական նպատակով, միւսը „Collège de France“-ում Հայոց դասական լեզուն ու գրականութիւնը ուսումնասիրելու նպատակով, հաստատուում է միայն մի ամբիոն Հայոց դասական լեզուի համար և այն էլ կենդանի լեզուների դպրոցում: Հանգուցեալ Դիւլլոիէն հասկանում էր այս անյարմարութիւնը և աշխատում էր դորա առաջնառնել, ամեն տեղ քարոզելով, որ Հայոց լեզուի ամբիոնը փոխադրուի Collège-ը, ուստի, բացի ընդհանուր պատճառներից, հայ գրականութեան մշակներից մէկի պակասելուց, և այդ կողմից շատ զգալի է նորա կորուստը մեզ համար: Սորանից երկու տարի առաջ, 1880 թուին, մեր գրականութիւնը գրկուեց բազմաշխատ Բոսսէից, այժմ էլ նա զրկուում է Դիւլլոէից, որ մի վերին աստիճանի բարի և հայ գրականութեան նուիրուած մարդ:

էր: Նորա գրաւոր վաստակներից մեզ համար առանձին գին ունին նորա „Recherches sur la Chronologie arménienne“ և „Recueil des historiens arméniens des Croisades“: Նոյն նիւթի մասին նա խօսեց և մի ուրիշ անգամ, երբ ստացուեց Գատտերիասի 1870-ին հրատարակած Վահան Գողթնեցու մարտիրոսութեան թարգմանութիւնը, որից հանգուցեալը միտք ունէր մի կտոր մեզ կարդալու և համեմատելու բնագրի հետ (Սովերք հայկականք, հատոր ԺԳ.): Այդ անգամ նա աւելի ընդարձակ խօսեց արտասահմանի հայագէտների մասին ընդհանրապէս և Քրիստոսիանների մասին մասնաւորապէս: Նա մի ընդհանուր տեսութիւն արեց արտասահմանեան Հայագիտութեան մասին, բնորոշեց ուղղութիւնը, նպատակը և ցոյց տուած արդիւնքը, համառօտաբար պատմեց գլխաւոր հայագէտների կենսագրութիւնը, յիշեց նոցա գլխաւոր երկերը, երկար կանգ առաւ Լակոպի և Կատումեռի Խորենացու մասին յայտնած կարծիքների վերայ և շեշտեց Վիստոնների թարգմանութեան նշանակութեան և արժանաւորութեան վերայ: Բայց զարմանալին այն է, որ հանգուցեալը բաւականին երկար խօսելով Զոհրաբեանի և մինչև անգամ Զրպետի գործունէութեան մասին, յաճախակի յիշելով իւր սիրած Մխիթարեան ուխտի անունը, այդ խօսակցութեան ժամանակ նա ոչ մի անգամ չ'իշեց Քերովբէ Պատկանեանցին: Եւ այդ ոչ թէ միայն այդ անգամ, այլ և ընդհանրապէս մենք մեր դասախօսութիւնների ժամանակ ոչ մի անգամ հանգուցեալի բերանից չ'ստեցինք Պետերբուրգի հայ ուսուցչապետի անունը. նա նորա գործունէութեան մասին չէր խօսում, նորա թարգմանութիւնները, հետազօտութիւնները քննութեան առարկայ չէր շինում, մինչև իսկ նորա գործունէները թէ իբրև աղբիւր մեր ընթերատների և թէ իբրև ընթերցանութեան նիւթ մեզ չէր առաջարկում կարդալու: Մենք, 'ի հարկէ, հասկանում էինք հանգու-

ցեալի դէպի Պատկանեանցը ունեցած այդպիսի յարաբե-
րութեան պատճառը և ինքներս էինք կարդում նորա
երկերը, ինքներս էինք օգտուում նորա գրուածներից
մեր ընթերատների համար և առիթ չէինք բաց թող-
նում նորա անունը լիշելու: Թէ և այդ, ինչպէս երե-
ւում էր, նորան շատ էլ ախորժելի չէր, բայց նա ալ-
նուամենայնիւ բան չէր ասում և աշխատում էր լռու-
թեամբ անցնել: Մէկ անգամ միայն նա բացարձակապէս
մեզ յայտնեց իւր կարծիքը նորա մասին: Այդ այն ժա-
մասակն էր, երբ մենք մեր լրագրներից մէկում⁷⁷⁾ կար-
դալով „Le Muséon“ միջազգային հանդիսի յայտարարու-
թիւնը և խմբագրութեան մի յորդորը հալ հասարակու-
թեան բաժանորդ գրուելու այդ հանդիսին, որովհետեւ
նորա գլխաւոր նպատակն է արեւելագիտութեան մասին
յօդուածներ հրատարակել, խօսք բաց արինք այդ մա-
սին հանգուցեալի հետ, ասելով, թէ հանդիսին, 'ի մի-
ջի ալլոց, պէտք է մասնակցեն՝ Լընորմանը, Օպպերտը,
Ժուստին և մեր Պատկանեանցը: Նա պատասխանեց, թէ
Muséon-ը մեծ օգուտ չի կարող տալ ոչ արեւելքին ընդ-
հանրապէս և ոչ մեզ Հայերիս մասնաւորապէս, որով-
հետեւ Լընորմանը, Օպպերտը և Ժուստին առանձնասե-
նեակի գիտնականներ են և չեն ճանաչում արեւելքը այն-
պէս, ինչպէս այդ պէտք է մի լրագրի համար, որ իրան
նպատակ է դրել ուսումնասիրել արեւելքը, իսկ Պատկա-
նեանցը իւր կարծիքը չունի, ալլ գերի է Եւրոպացի ա-
րեւելագէտների կարծիքներին. նա կարող էր օգտուէտ
լինել հանդիսին իւր Հայոց հեղինակներից արած և ա-
նելիք թարգմանութիւններով, բայց դժբաղդաբար այդ
բանում էլ նա ընդունակութիւն չունի. նորա թարգ-
մանութիւնները մեծաւ մասամբ անճիշտ են, ուստի և
գին չունին:

⁷⁷⁾ Տես Արձագանք 1882 թ, համար 1.

1881 թուին Վենետիկում կայացաւ Աշխարհագրական ժողով, որին Միլիթարեանք ներկայացրին Մովսէս Խորենացուն վերագրուած Աշխարհագրութեան մի նոր ընտիր հրատարակութիւն ընդարձակ յառաջաբանով, լուսաբանութեամբ և ֆրանսերէն թարգմանութեամբ, որ աշխատասիրել էր հայր Արսէն Սուկրին: Էմինը, որ շատ էր հետաքրքրուում ամեն մի բանով, որ վերաբերում էր Խորենացուն, շատ ուրախացաւ և այդ նոր հրատարակութիւնը և նորա մէջ յայտնուած նորանոր հանգամանքները դասախօսութեան առարկայ դարձրեց: Նորա ուրախանալու պատճառն այն էր, որ նա դեռ Խորենացու իւր առաջին թարգմանութեան յառաջաբանում խօսելով մեր պատմահօր թողած միւս երկերի մասին, յայտնել էր, թէ ինքը մտադիր է ժամանակով ներկայացնել գիտնական աշխարհին և Խորենացու հետաքրքրական Աշխարհագրութեան թարգմանութիւնը, բայց չէր կարողացել իւր խոստմունքը կատարել, որովհետեւ չ'իսօսելով Ս. Մառտէնի այդ գրուածքի վերաբերմամբ յայտնուած կարծիքների մասին, որ չէր կարողացել հերքել Ինչիջեանը, լոյս էին տեսել նոր ուսումնասիրութիւններ, որոնք իսպառ հերքում էին Աշխարհագրութեան Խորենացուն պատկանելը: Ի միջի այլոց, 1877 թուին դուրս էր եկել Պատկանեանցի նոր հրատարակութիւնը ռուսերէն թարգմանութեամբ, բազմաթիւ ծանօթութիւններով և ընդարձակ յառաջաբանով, որի մէջ նա հերքելով Աշխարհագրութեան Խորենացուն պատկանելու հանգամանքը, վերագրել էր նորան եօթներորդ դարում ապրած թուաբանական և բնագիտական գրուածների հեղինակ Անանիա Շիրակացուն: Խնդիրը նորանումն է, որ Աշխարհագրութեան բնագիրը 1683 թուին Մարսէլում առաջին անգամ լոյս տեսնելուց յետոյ, այլ ևս քանիցս անգամ հրատարակուել էր և թարգմանուել էր լատիներէն 1736 թուին և ֆրանսերէն 1819-ին, բայց

այդ բոլոր հրատարակութիւնները ևս սխալներով ու աղաւաղումներով լցուած վատ ձեռագրից էին եղել, ուստի և բնականաբար այդ տեսակ բնագրի վերայ հիմնուած դատողութիւնները ևս հաստատ հիմք չէին կարող ունենալ: Ամենալաւ հրատարակութիւնը դարձեալ համարուում էր 1843 թուին Մխիթարեանց ձեռքով վեց գրչագիր՝ օրինակների համեմատութեամբ եղածը, որ ազատ էր առաջուայ հրատարակութիւնների շատ աղաւաղումներից և որի վերայից արել էր իւր հրատարակութիւնն ու թարգմանութիւնը Պատկանեանցը: Էմինը կարծում էր, որ 43 թուականի հրատարակութիւնը վերջնականը չէ. նա յոյս ունէր և սպասում էր, որ կգտնուի մի ուրիշ աւելի ընտիր օրինակ, միանգամայն ազատ բոլոր աղաւաղումներից, որ հիմն ի վեր կտապալէ բոլոր մինչև այդ ժամանակները եղած կամ յայտնուած կարծիքները, դատողութիւնները, մանաւանդ որ ս. Էջմիածնի ձեռագրների ցուցակից նա հաւաստիացել էր, թէ Մայր-Աթոռի մատենադարանում Աշխարհագրութեան ձեռագրներից մի քանի օրինակ կայ, որ տակաւին ոչ ոք չի քննել, չի ուսումնասիրել և չի բաղդատել եղածների, տպագրուածների հետ: Հայր Սուրբիի հրատարակութիւնը, որ շատ տարբերուում էր 43 թուականի հրատարակութիւնից և որ աւելի ընդարձակ ու կատարեալ էր, արգարացնում էր հանգուցեալ ուսուցչապետի յոյսերը, ուստի և բնական էր այն ուրախութիւնը, որ նա արտայայտում էր այդ նոր հրատարակութեան յոյս տեսնելու պատճառով, բնական էր և այն ոգևորութիւնը, որ նա ցոյց տուեց այդ մասին խօսելուս դասախօսութեան ժամանակ: Նա ակնարկելով Սէն-Մառտէնի և Պատկանեանցի վերայ, ասում էր, թէ մինչև ցայսօր եղած ուսումնասիրութիւնները, որոնք իբրև թէ հաստատու են, թէ Աշխարհագրութիւնը մեր պատմահօր գրչին չի պատկանում, այլ գրուել է մի ուրիշի ձեռքով կամ եօ-

Թերորդ կամ տասերորդ դասերում, բոլորը ևս հիմք չունին: Այն տեղերի և քաղաքների անունները, որոնք լիջուում են Աշխարհագրութեան մէջ և որոնք ուսումնասիրողների կարծիքով գոյութիւն չեն ունեցել հինգերորդ դարում, և այն իրողութիւնները, որոնք պատմութեան են նորա մէջ և որոնք նոյն ուսումնասիրողների կարծիքով կարող են կատարուած լինել միայն միջին դարերում, աղաւաղումների հետեանք պէտք է համարել, ուրիշ ոչինչ: Ինքը համակարծիք է հայր Սուկրիին. նա կարծում է, թէ որովհետեւ Աշխարհագրութեան լեզուն և ոճը նման են Խորենացու պատմութեան լեզուին ու ոճին և որովհետեւ նոյն աշխարհագրական անունները նոյն իսկ ձևով գտնուում են և Հայոց մեծաց պատմութեան մէջ, այդ պատճառով էլ պէտք է հաւանականորէն ենթադրել, որ աշխարհագրութիւնն էլ պատկանում է Քերթոզհօր գրչին: Նա անկարելի չէր համարում, որ միջին դարերում մէկը յապաւումներ և յաւելուածներ արած լինի Աշխարհագրութեան մէջ, ինչպէս այդ ենթադրել էր 1873 թուին նշանաւոր Կիպերտը Բերլինի Ակադէմիայում, խօսելով Խորենացու Աշխարհագրութեան մասին, բայց կարծում էր, որ նորա էական մասը հին է և խմբագրուած է հաւանականաբար հինգերորդ դարում, ոչ ուշ ⁷⁶⁾:

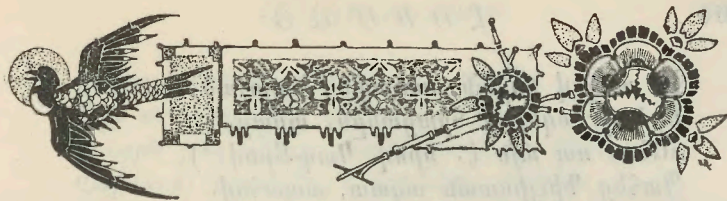
Սրտաբաց զրոյցներ անելու հանգուցեալ ուսուցչապետի հետ մենք առիթ ունեցանք մանաւանդ 1881—82 ուսումնարանական տարուալ ընթացքում, երբ նա երկու շաբաթի չափ թեթեւ հիւանդացաւ և բժիշկների խորհրդով ստիպուած եղաւ տանը նստել: Այդ միջոցում

⁷⁶⁾ Նոր հրատարակուած Աշխարհագրութեան լիակատար վերնագիրն է՝ Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացւոյ յաւելուածովք նախնեաց:—Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Texte arménienne, traduit en français par le p. Arsène Soukry Mekhitariste. Venise imprimerie arménienne 1881.

Հանգուցեալը մեզ հրաւիրեց իւր բնակարանը դասախօսութիւններ լսելու, որովհետեւ նա իբրեւ վերին աստիճանի ճշդապահ մարդ չէր ցանկանում, որ մէկ անգամ ընդ միշտ սահմանուած դասընթացքի ծաւալը չլրացուի, մի բանով պակաս մնայ: Դասախօսութիւնները այդ միջոցում լինում էին երեկոները. մենք հաւաքուում էինք նորա մօտ 6—7 ժամին և մնում էինք մինչև 10—11 ժամը, այսինքն համարեա՛ն այնքան ժամանակ, որքան նա սովորաբար գործ էր դնում իւր պարապմունքի համար Լիկէոնում, մէկ-մէկ ժամ կարդալով իւրաքանչիւր լսարանում: Հանգուցեալը առհասարակ չէր սիրում յաճախելի բնակարան փոխել. նա ընդերկար ապրում էր միևնույն բնակարանում, հաշտուելով մինչև անգամ շատ անյարմարութիւնների հետ, և միայն ծայրագոյն անհրաժեշտութիւնն էր, որ ստիպում էր նորան դուրս գալ հին բնակարանից և մի նոր կացարան տեղափոխուել: Այդ նորանից էր, որ նա, նախ, շատ դժուարութեամբ էր ընտելանում նոր բնակարանի սարք ու կարգին, տեղին, փողոցին, երկրորդ, որ նա սիրում էր, որ իւր բնակարանը լինի հանգիստ, ոչ աղմկալից փողոցում և, ըստ կարելոյն, առանձին, հեռի միւս բնակարաններից, որ, յայտնի բան է, շատ էլ հեշտութեամբ չէր ճարուում: Այդ ժամանակները նա բնակուում էր „Красные ворота“ կոչուած յաղթական կամարի մօտ, Գուսկովի տանը: Դա մի փոքրիկ, սակաւասենեակ բնակարան էր, որ իւր առանձնակի դիրքով և խաղաղ շրջակայքով, կարծես, հէնց մասնաւորապէս կառուցուած լինէր Իմի-նի համար: Դէպի «Красные ворота» տանող մեծ աղմկալից փողոցից աջ կողմը ծռուելով, մարդ ընկնում է մի խուլ փողոց, որի փոքրիկ հրապարակի ձևով յայնացած տեղում կանգնած է մի հնացած, ներկը վալը տուած և առհասարակ արտաքին կողմից շատ անպաճոյճ համեստ տնակ: Այդտեղ, այդ տնակում էր կենում,

որքան մենք յիշում ենք, 80 թուականից ի վեր Էմինը, այդտեղ էր նորա կեանքի վերջին տարիների բնակարանը, այդտեղ էլ նա մեռաւ։ Հին ձևի քարեայ սանդուղքով վեր բարձրանալով և նախասենեակում վերնազգեստներս հանելով, մենք անմիջապէս մտնում էինք նորա ընդունարանը, որ մի միջին մեծութեամբ և համեստ ու շատ մաքուր կահաւորուած սենեակ էր։ Մենք իսկոյն բոլորուում էինք սենեակի մէջ տեղում դրուած երկար սեղանի չորս կողմը, ինքն էլ իւր տնային մոխրագոյն զգեստը հագած, փափուկ հողաթափներով տեղաւորուում էր մեր մէջ տեղը և սկսուում էր դասախօսութիւնը։ Այդ իսկապէս դասախօսութիւն էլ չէր, ալ տնային զրոյց զանազան նիւթերի մասին, որոնք կապ ունէին մեր դասընթացքի հետ։ Մենք հարցնում էինք, նա պատասխանում էր. կարծես, մենք հիւր լինէինք, նա տան տէր, որ զիջանելով բաւականութիւն էր տալիս իւր շատախօս հիւրերի հարցասիրութեան։ Մենք խօսում, լսում ու ուսանում էինք, նոյն ժամանակ էլ վայելում էինք թէյ անուշահամ շաքարահացով, որ առատութեամբ մատակարարում էր մեզ հանգուցեալի հին տնտեսուհին — Սոփիան, որին նա նորա երկարամեայ հաւատարիմ ծառայութեան համար կտակեց 3000 ռուբլի և տան բոլոր կահ-կարասիքը։ Իւր տնային դասախօսութիւնների այդ երկուշաբաթուայ ընթացքումն էր, որ նա կարգաց մեզ իւր գրաբար լեզուով կազմած գրականութեան պատմութեան հատուածքը, ճարտասանութիւնը, Քիոսի յոյն մետրոպոլիթի թղթի գրաբառ թարգմանութիւնը, պատմեց իւր արած ճանապարհորդութեան մասին դէպի Ս. Էջմիածին, նկարագրեց Մայր Աթոռի մատենադարանի այն ժամանակուայ խղճալի դրութիւնը, ցոյց տուեց իւր հաւաքած ձեռագրները, իւր թղթերն ու չտպուած գրուածները, որոնց մէջ և ամբողջովին իւր կնոջ ձեռքով արտագր-

րուած Խորենացու թարգմանութիւնը և այլն և այլն: Մենք յայտնեցինք, որ ներկայումս, այսինքն 1881 — 82 թուականներին, Ս. Էջմիածնի մատենադարանը աւելի լաւ դրութեան մէջ է, որովհետեւ վեհափառ Գէորգ Դ-ի աշխատանքով ու հոգացողութեամբ շինուած է առանձին թանգարան և մատենադարան և զրչագիր մատենաները խնամքով հաւաքուած է պահարանների մէջ և ազատուած է խոնաւութիւնից, փոշուց և փտելու վտանգից: Նա ուրախացաւ և ցանկութիւն յայտնեց, որ շուտով կազմուի մի կանոնաւոր գրացուցակ, որովհետեւ Մսերի և Կարինեանցի ցուցակները լրիւ չեն և բաւականութիւն չեն տալիս հարցասէրներին: Հանգուցեալի կարծիքով, ներկայումս Ս. Աթոռի մատենադարանում պահուած ձեռագրների մէջ պէտք է որ մեծ զանձեր թաքնուած լինին, որ սակայն կարող է երեւան հանել միայն նոր, կանոնաւոր կերպով կազմուած մի գրացուցակ: Այդ միջոցումն էր, որ նա մեզ ծանօթացրեց մեր ձեռքը հասած մեր ոչ կրօնական բովանդակութիւն ունեցող բանաստեղծութեան, վերլուծեց և թարգմանեց ռուսերէն մեր հին վէպի ոտանաւոր հատուածները, Յովհաննէս Մամիկոնեանի մէջ բերած շէրը, Մովսէս Կաղանկատուացու Դաւթակի երգը և Գրիգոր Մագիստրոսի, Գրիգոր Տղայի և Ներսէս Շնորհաւոր բանաստեղծութիւններից հատուածներ: Այդ միջոցումն էր, վերջապէս, որ նա դասախօսեց մեզ այն աշխարհահայեցողութեան մասին, որ մեր նախնիքը ունեցել են Տիեզերագրութեան և ընդհանրապէս աշխարհագրական և բնագիտական զանազան երևոյթների մասին, որի համար նա նախապատրաստել էր մեզ, կարգաւ տալով իւր „Космографическій трактатъ Іоанна Тдортцореци“ թարգմանութիւնը և դորան կցած ընդարձակ յաւաքաբանը:

Մ Ե Լ Ի Ք - Ի Ի Ս Ո Ի Փ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊՕԷՄԱ

(1728—1750)

I

Այն ժամանակ մեր որբ ազգըն անտէր
Դեռ չէր վայելում խընամբը Կայսեր.
Հօր Ռուսսիայի Արծիւն արթուն
Դեռ չէր տարածել բարձունքից անհուն
Իր ազատարար, իր կարող թևեր
Եւ պատսպարել մեր դաշտ ու լեռներ¹⁾.
Դեռ մեր հալածուած ազգը ցիրուցան
Ինքն էր զէնքով պաշտպանում իրան,
Երբ յանկարծ մեռաւ քաջ Մելիք-Աբով²⁾,
Թնդացրեց աշխարհ հայերի ողբով:

II

Մահուան մահիճում իշխանն անգօր
Կանչեց իրա մօտ իր Թամրազ եղբօր,
Վարչութեան ղեկը յանձնելով նորան,
Պետ նշանակեց իր մելիքութեան.
Կրտսկեց, որ նա լինի խնամատար,
Պահի, պաշտպանի Գլխոտան աշխարհ,
Որ հովիւ լինի իր հայրենիքին
Եւ իշխանական որբ ընտանիքին,
Մինչև որ Իսուփ որդին մեծանայ,
Ժառանգի իր հօր ու մելիք դառնայ:

III

Իսկ իր պատանի միակ ժաւանգին
Աբովն համբուրեց օրհասի ժամին,

Եւ տալով նորան սաղափով նախշած,
Արծաթ օղերով հրացանըն, առաց.
«Ահա, սա այն է, որով Կաղ-Աբով³⁾
Պահեց Գիւլիստան ազատ, ապահով.
Սա այն զէնքըն է ահեղ, մահաբեր,
Որից սոսկացին մեր թշնամիներ,
Որը պաշտպանեց մեր եկեղեցին
Եւ փառք ու պարծանք վաստակեց հային:

IV

«Արիւնհեղութեան րոպէին դաժան՝
Սա ինձ եղել է բնկեր անբաժան.
Աչքիս լոյսի պէս՝ սիրել եմ, խնամել,
Իմ հողի նման՝ սիրել, պաշտպանել.
Առ, ուսըդ գցիր, սիրելի զաւակ,
Պահիր, պահպանիր հօրըդ յիշատակ.
Անարատ է սա, սուրբ, անապակւն.
Փորրոգութեամբ մի գուցէ սորան
Թուրքերի առաջ պղծես, անարդես,
Բո հօր աւանդը արատաւորես!..

V

«Ձունչդ բերանիդ եթէ այս զէնքը⁴⁾
Մատնես դարչնիլի ոսոխի ձեռքը,
Այնժամ սառ հողի կուրծքը կը ճեղքեմ,
Զիրմիս խորքերից անէծք կը թափեմ
Ստոր, անարժան ժառանգիս զլիւն.
Անէծքս ահեղ՝ հասնելով երկին՝
Զանթեր կը թափի բարձունքից անհուն,
Բնաջինջ կ'անի իմ անարդ որդուն!..»
Աբովը, տալով հրաժեշտը վերջին,
Աչքերը փակեց, աւանդեց հողին:

VI

Եւ կամարակալ պալատըն յանկարծ
Հառաչ ու ողբով թնդաց, դղրդաց..

Լալիս էր Իստուփ, լալիս էր այլին,
Ազդ ու ազգական ողջ լալիս էին.
Սուգրն ընդհանուր բարձրանում էր վեր,
Չարժում, տատանում հոռեկայ լեռներ.
Զօրք ու զօրապետ՝ տխուր, վշտաբեկ՝
Գործքը Աբուլի յիշելով մէկ-մէկ,
«Ոգորմի» էին տալիս մեղքին,
Հեկեկում անվերջ, լալիս դառնապին:

VII

Եւ ժողովուրդն ողջ Գիւլիստանի,
Սգալով մահն հզօր իշխանի,
Համբուրեց սառած նորա այն աջը,
Որով պահում էր, պաշտպանում քաջը
Մեր հեղեղեցին դադիր թուրքերից,
Մեր սուրբ երկիրը չար փորձանքներից:
Եւ քառասուն օր՝ զիշեր ու ցերեկ՝
Ազդը լալիս էր դառը, վշտաբեկ.
Ամբողջ մի տարի լեռների լանջում
Ոչ նըւագարան, ոչ երգ էր հնչում:

VIII

Երկինքը յուզուած՝ որպէս հրեղէն ծով՝
Վաղ առաւօտեան բռնկուեց բոցով.
Լեռան կատարից բընութեան արբան
Իր պայծառ ցոլքը թափեց Գիւլիստան.
Բարձր դմբէթը հոռեկայ վանքի
Եւ կամարները վեհ ապարանքի
Արեգի շողքից ոսկեզօծուեցան.
Ասուն, անասուն քնից արթնացան.
Դալար անտառի նախշուն հաւքերը
Սկսան իրանց անուշ երգերը:

IX

Իսկ Մելիք-Թամրազ իր ապարանքում,
Նստած սիւնադարդ, չքեղ սըրահում,

Իր առաւօտեան ճաշը վայելած՝
 Ղայլան էր ծխում: Չեռնեիր խաշած,
 Գօտկի մէջ խրած ոսկէ ունեղիր,
 Կանգնած էր հեռու մի հեղ մանկլաւիկ.
 Ղայլանը հէնց որ հանդչում էր, մարում—
 Իշխանի համար կրակ էր բերում.
 Եւ ոլոր-մոլոր կապոյտ բուլաներ
 Բարձրանում էին, գնում դէպի վեր:

X

Տխրութեան մռայլ ամպը ճակատին՝
 Նայում էր անթարթ Թամրադ յատակին.
 Խոհերը ծանր, ծանր ու դաժան
 Կեղեքում էին և տանջում նորան.
 Եղբօր մահըն էր նա արդեօք յիշում
 Եւ ինքն իրան մորմորում, ցաւում.
 Թէ հայրենիքի հողաբերն էին
 Պաշարել նորա սիրտն ու հոգին.
 Գուցէ վտանգ էր հային ըսպառնում,
 Կամ մի շար համբաւ նորան ջլատում...

XI

Ոչ!.. Այդ Իւսոսին էր, Իւսուփը հօր,
 Որ վրդովում էր, տանջում հօրեղբօր.
 Իւսուփն աճում էր, Իւսուփ մեծանում—
 Ժամը հասնում էր, ժամը մօտենում,
 Երբ Թամրադ պիտի յանձնի ժառանգին
 Վարչութեան ղեկը, իսկ ինքը նախկին
 Իր փառքից զրկուէ, զրկուի անունից
 Եւ հրաժարուի իր իշխանութիւնից...
 Ա՛խ ինչո՞ւ, ինչո՞ւ Թամրադ յաւիտեան
 Չը մընայ մեղիք, չը մընայ իշխան...

XII

Երկնակամարում՝ գիշերուայ կիտին՝
 Ամպերի միջին լողում էր լուսին.

Ջողքերըն աղօտ թափել էր նա ցած,
 Նայում աշխարհին դէմքով տխրամած:
 Ամեն ինչ լուռ էր, ամեն տեղ խաղաղ.
 Հանգիստ քնած էր ամբողջ Ղարաբաղ:
 Բայց Գիւլիստանի բերդում՝ դեռ անքուն՝
 Նստած էր Ղամար Սուլթանը զարթուն,
 Նստած նայում էր քնած գաւակին,
 Հոգով անձնատուր դառը վշտերին:

XIII

Ամուսնու մահուան ցաւ ու կսկիծը
 Դեռ չէր փարատուել նորա սրտիցը,
 Երբ նենգ, ընչաքաղց Թամրազը դաժան՝
 Զլացած փառքով մշտընջենական՝
 Տափըշտակել էր, կողոպտել եղբօր
 Գոյքը սեփական, բարիքը բոլոր,
 Հալածանքների մատնել Իւսուփին,
 Հարստահարում, ընկրճում որբին:
 Իւսուփի կեանքը Թամրազի համար
 Անտանելի էր, դառնալին իսպառ:

XIV

Պէտք է վերջ դնի Թամրազ այդ կեանքին,
 Պէտք է չքացնի Թամրազ ժառանգին!..
 Հա, մի պայծառ օր՝ դաշտում կամ սարում,
 Կամ թէ գիշերով՝ Գիւլիստան բերդում՝
 Թամրազը ծածուկ կը սպանի որբին
 Եւ դին կը ձգի անդունդը մթին.
 Կամ թէ կը խաբի, կը տանի ձորը
 Եւ իր կէռ թուրը կը խրի փորը...
 Գաղտնիքըն ասեղ կը մընայ գաղտնիք,
 Թամրազն էլ առ միշտ կը մընայ մեղիք:

XV

Բայց Ղամար Սուլթան՝ հովուի պէս արթուն՝
 Գիշեր ու ցերեկ հսկում էր որդուն:

Անգութ Թամրազի սիրտը նենգաւոր
 Կարգում էր հեռուից այրին սգաւոր,
 Կարգում էր հեռուից — սոսկում, սարսափում...
 Մռայլ մտքերից տանջւում, կեղերւում...
 Իւսնովն էր միայն մօր վերջին յոյսը,
 Հանգած օջախի ապագայ լոյսը.
 Իր մօր աչքերից նա պիտի սրբէր
 Նորա յորդառատ, աղի արցունքներ...

XVI

Եւ այրիւցած հէգ Ղամար Սուլթան
 Դառը լալիս էր անտէր, անպաշտպան.
 Ողբում էր իր քաջ ամուսնու մահը,
 Ողբում իր ազգի խաւարած ջահը.
 Արիւնոտ վէրք էր բացուել կրծքի մէջ,
 Վէրքը ցաւում էր, մրմնջում անվերջ,
 Բայց ոչ մի դարման, ոչ մի դեղ չը կար.
 Որ բուժէր շուտով կուրծքը ցաւազար.
 Նա տոչորւում էր, վայում ու լալիս,
 Անցած օրերին երանի տալիս:

XVII

Այրին դառնացած, տխուր, վշտաբեկ,
 Յիշում էր անցած օրերը մէկ-մէկ.
 Յիշում էր նա իր կեանքը կուսական,
 Երբ դեռ ապրում էր տանը հայրական.
 Օ՛, այնժամ ջահէլ Սուլթանը Ղամար՝
 Զրեղ դարնան պէս՝ զրւարթ էր, կայտառ,
 Զունէր ոչ մի հոգ, չունէր ոչ մի դարդ —
 Ժպտում էր ուրախ, իրրե դարնան վարդ...
 Միակ աղջիկն էր հարուստ, անուանի
 Միրզա Մահամադ-Մուստաֆա-Խանի:

XVIII

Այնժամ Քրիստոսի Հաւատը պայծառ
 Ղամարի սրտին օտար էր իսպառ.

Քայց երբ նա մի օր լեռների լանջում՝
 Հօր խաչների մօտ ճեմում էր, շրջում—
 Քաջ Մելիք-Աբով, տեսնելով հեռուից,
 Հմայուած կոյսի դոհար աչերից,
 Յանկարծ սլացաւ արծրւի նման՝
 Եւ յափշտակեց թուրքի աղջրկան.
 Տարաւ Գիւլիստան, վանքում ⁵⁾ մկրտեց,
 Սուրբ եկեղեցում հետը պսակուեց...

XIX

Այդ հերոսութեան, քաջութեան համար
 Միրեց մելիքին սեաշեայ Ղամար.
 Իր բոլոր հոգով նա այն օրուանից
 Միացաւ հայի հաւատին անրիծ.
 Իր քաջ ամուսնուն անձնատուր հղած,
 Հայ ժողովրդից յարգուած ու պաշտուած,
 Երկա՛ր տարիներ իր ասարանքում
 Անհոգ ու զրւարթ կեանք էր վայելում.
 Քայց երազի պէս՝ անցան, գնացին
 Այն երանաւէտ օրերը նախկին...

XX

Քարձր, սեպացած ժայռի կատարին,
 Սառնորակ ու վեա ինջայի ափին,
 Կանգնած էր տխուր, սակայն ահաւոր,
 Գիւլիստան երկրի բերդը սգաւոր:
 Իսկ այնտեղ հեռու, չքեղ պալատում,
 Խրախճանքի ուրախ աղմուկ էր հնչում.
 Թմբուկ ու փողեր, երգ ու կատակներ
 Թնդացնում էին շրջակայ լեռներ...
 Լսում էր հեռուից ամբոխը յուզուած,
 Խոր հոգւոց հանում, դառնութեամբ լցուած:

XXI

Թամրազն այնտեղ հանդէս էր սարբել,
 Թուրք հարկահանին ճաշի հրաւիրել:

Դեռ մինչև այնօր Գիւլիստան աշխարհ
 Հարկ չէր վճարել թուրքերին իսպառ.
 Արձակ-համարձակ, սուրբն իր ձեռքին՝
 Զարդել էր, վանել հայր սարսկին.
 Դեռ Գաղ-Աբովի հողում սրբազան
 Ոտքը չէր դրել ոչ մի հարկահան,
 Անյաղթ, աննկուն՝ քաջն անվահեր
 Պաշտպանել էր միշտ իր դաշտ ու լեռներ:

XXII

Իսկ այսօր... Այսօր Թամրազը դաժան,
 Մայրենի հողի տէրն անարժան,
 Եղբոր յիշատակն ոտնատակ տուած՝
 Ընդունել է նենդ թուրքին գրկաբաց,
 Նորա պատիւին սարքել մեծ հանդէս,
 Նորա առաջին սողում՝ որդնի պէս.
 Թամրազն այսօր ծաղրի է մատնում
 Հայի անունը, նորան անարգում.
 Ազգի քրտինքով փաստակած ոսկին
 Տալիս է այսօր թշնամի թուրքին:

XXIII

Թամրազն այսօր, շողորորթելով,
 Պարսից արքայի ծառայի գլխով՝
 Թիթեռի նման՝ պտոյտ է գալիս,
 Նորան մեծարում ու պատիւ տալիս...
 Ուզում էր Թամրազ լախշ ոսոխին
 Իր կողմը քաշել, գրաւել սարսրկին —
 Նորա օգնութեամբ մնալ միշտ մեղիք,
 Թէկուզ կործանուի բոլոր հայրենիք.
 Թամրազն այսօր՝ դիւթուած իր փառքով՝
 Հոյում էր թուրքին ազգի բարիքով:

XXIV

Պարսից հարկահանն ոսկով շլացած,
 Դուստր Բաճազին, գովեց և խաբար.

«Մաշալլա, Թամրազ, դեռ ոչ մի մեկը
 Չի տուել երբէք մեղ այսքան բարիք.
 Այ, հալալ լինի քո կերած հացը,
 Ալլահն օրհնի քո ծծած կաթը!
 Հօօր, ուրումած խնամքը շահի
 Պաշտօնիդ միշին քեզ հաստատ սահի!
 Փէյդամբարը մեծ կեանք տայ մեր շահին,
 Որ խոնարհ լինես նորա մեծ գահին...»

XXV

Թամրազ խոստացաւ՝ մինչև իր մահը
 Պաշտօն սրբութեամբ Պարսից մեծ գահը,
 Լինել հընազանդ, լինել միշտ հու,
 Մնալ յաւիտեան ծառայ, հարկատու:
 Եւ կամենալով հիւրին նենդաւոր
 Նուիրել ընծայ մի արժանաւոր,
 Մեկիքը լալիշ, սոսը, շողքորթ,
 Ազգի անարժան որդին թուլամորթ:
 Չար, դժոխային ժպիտը բերնին՝
 Քծնելով ասաց թուրք հարկահանին.

XXVI

«Մեռնելուց առաջ՝ իմ եղբայր Աբով,
 Որ ձեզ ատում էր իր բոլոր հողով,
 Յանձնեց իր որդուն մի Ղրիմի հրացան,
 Հրացանն եմ ասում... հաղուազելու մի բան...
 Կոթը սաղափով դարգարած նախշուն,
 Ինքը պողպատից, ամուր ու փայլուն.
 Օդերը արծաթ, մէջը ոլորակ.
 Իսկ նորա ահեղ, մահաբեր գնդակ
 Զարկում է անվրէպ իր նպատակին,
 Ծակում է լեռներ, սլանում երկին...»

XXVII

«Սաիլան ափսոս, որ այդ անգին զէնքը
 Տուել են անմիտ երեսի ձեռքը...»

Նա լաւ կը սաղի քաջագոր շահին,
 Կամ նորա գերարգ մեծ հարկահանին...
 Եթէ կամենաս՝ կարող ես կանչել
 Իւսուփին քեզ մօտ ու ձեռքից խլել.
 Իսկ թէ յանդգնի խօսել հակառակ,
 Այնժամ երեսին մի փափճակ ապտակ...
 Նա էլ՝ իր հօր պէս՝ գոռող է, յամառ,
 Ազնիւ թուրքերիդ ատում է խալառ...»

XXVIII

Այդէն կատարուեց... յափշտակեցի՛ն...
 Զէնքը նուիրական խլեց թշնամին.
 Այն սուրբ, հայրական ականդըն անբիծ
 Խլեց թշնամին ժառանգի ձեռքից.
 Խլեց թշնամին, առանց յաղթութեան
 Առանց արիւնի, առանց քաջութեան...
 Երկինքը մթնեց Իւսուփի զլխին,
 Աշխարհ սկացաւ, խաւարեց չորս դին...
 Իւսուփ ողբաձայն լալիս է գոչում,
 Զահել փաղրի պէս՝ շուրջը թնդացնում ..

XXIX

Զրկուեց հայրական ժառանգութիւնից,
 Զրկուեց իր սիրած, փայփայած զէնքից.
 Ամեն օր նորան նա իւր էր քսում,
 Խնամքով խտակում, մաքրում, պաշտպանում,
 Որ երբ մեծանայ, դառնայ մեծ իշխան —
 Իսպառ տապալի Թամրազին դաժան
 Եւ սրբանրէր հօր այն զէնքով
 Ազգը պահպանի թուրքից ապահով...
 Այժմ ինչ անի Իւսուփ անպաշտպան.
 Ո՛ւմ մօտ նա գտնի արդար դատաստան...

XXX

Եւ նա յուսահատ, մռայլ ու տրտու՛մ,
 Արցունքն աչքին, կսկիծը սրտում՝

Նկաւ սղաւոր բերդը Գիւլիստան,
 Նետուեց խանդավառ գիրկը մայրական,
 Որ առժամ հանդիստ առնի մօր կրծքին,
 Տայ թեթևութիւն իր սրտի վէրքին.
 Որ մայրը որդու սիրտըն ամուրի,
 Իր բունն սիրով նորան ըստփի,
 Որ նա գիւթական խօսքով իր հղօր
 Բուժի հէգ որդու կուրծքը վիրաւոր...

XXXI

Բայց Ղամար Սուլթան դաժան, կայրացած՝
 Հրրեց Իւսուրին, գոչեց կատաղած.
 «Հեռու ինձանից, հեռու, դու ըստոր,
 Անարգ, անարժան որդի դու քաջ հօր..
 Լաւ էր, որ եթէ բերէին ինձ մօտ
 Անգղայ, անշունչ քո գին արիւնոտ
 Նւ ինձ ասէին՝ մեռաւ քո որդին,
 Հօր նրբիրական աւանդը ձեռքին...
 Գնա՛, հեռացիր, զարչելի էակ,
 Էլ այսուհետեւ ես չ'ունեմ դաւակ...»

XXXII

Այն ո՞վ է նստած շիրմի առաջին
 Ու կէս գիշերին լալիս դառնազին.
 Այն ո՞վ է սզում, անվերջ հեծկտում
 Նւ գերեզմանի հանգիստը խախտում.
 Այն ո՞վ է թերիլ զբլուխը յոգնած
 Այն սառը քարին, ողբում վշտացած...
 Նա Իւսուրին է հէգ, Իւսուրը թշուառ,
 Արտաքսուած մօրից, հալածուած խաղառ...
 Բայց տապանի մօտ ինչո՞ւ էր ողբում
 Գիշերուայ կիսին — ինքն էլ չէր գիտում...

XXXIII

Բարձր ուռննու ճիւղերի միջից
 Զողքը թափել էր լուսինը վերից,

Նախշել Աբովի սառը գերեզման:
 Լուռ էր Հռոեկայ տխուր մենաստան.
 Տանջւում էր Իւսուփ դառը վշտերից,
 Տանջւում էր մռայլ, դաժան մտքերից..
 Կարծես՝ հնչում էր նորա ականջին
 Հայրական ահեղ անէծքն ուժգին.
 Կարծես՝ մամռապատ հողը ճեղքելով,
 Իր գերեզմանից ելնում էր Աբով...:

XXXIV

Ահա նա, ահա... Նա ուռնում տակ
 Կանգնած է ահեղ, ահեղ, դժնդակ...
 Կանգնած է, ծածկուած ճերմակ պատանքով:
 Եւ նայում անթարթ, խոժու հայեացքով...
 Սոսկում է Իւսուփ և գոյում ահից...
 Արդեօք ուր փախչի ահեղ տեսիլից...
 Նա հետեւում է՝ անէծքը բերնին,
 Նա մօտենում է ահա գայրապին,
 Կարծես՝ ոսկրացած ձեռներով դաժան
 Ուզում է խեղդել որդուն անարժան...:

XXXV

«Ահ... խնայիր ինձ, հայր... Ներքի անարգում»,
 Ստո՛ր, զարշէլի՛ որդուդ հալածում...
 Քո սուրբ պատուէրը տուի ոտնատակ,
 Թողի անկատար քո վերջին կտակ...
 Մառ հողում թաղում փառքիդ անարատ
 Անարգանք թափեց որդիդ հարապատ..
 Բայց ներքի ինձ, հայր... Արեամբս կարմիր
 Կը լուամ իմ սև ամօթը զազիր...»
 Ահեղ ուրուականն յանկարծ չբացաւ,
 Այգը բացւում էր: Իւսուփ հեռացաւ:

XXXVI

Եւ ահա Իւսուփ՝ արցունքն աչքին՝
 Եկաւ ու կանգնեց իր մօր առաջին:

«Մայրիկ, արտաքսուած որդիդ անարժան
Քեզ չի ազելսում, որ ներես նորան —
Նա չէ արժանի որդիդ կոչուելու,
2'ունի իրաւունք կրժքիդ փարուելու:
Դիմում է նա քեզ, իբրև մի զինուոր,
Խնդրում է նա քեզ, իբրև ազգի մօր,
Որ տաս նորան զէնք — զնայ, մաքառի,
Իր հօր կորուսած փառքը յետ բերի...»

XXXVII

Եւ մօր կեղերուած սրտից ցաւազար
Կարծես՝ զլորուեց մի ծանր լեռ բար:
Յուսոյ առաջին նշոյլը փայլեց
Մըրին յուզուեցաւ, կուրծքը բարախեց...
Էլ նորա առաջ նախկին թոյլ, տնգօր
Իւսուփ չէր կանգնած — այլ մի ահաւոր
Գորին քաջարի, որի աչքերում
Առիւծ Աբովի ոգին էր փայլում.
Իբրև մարմնացած անսկեհերութիւն,
Նա զէնք էր խնդրում թափելու արիւն:

XXXVIII

Բայց Ղամար Սուլթանն էլ ոչինչ չ'ունէր —
Որդու համար զէնք սրտեղից ճարէր:
Թամրազն ազահ, դաժան, նենգաւոր
Խլիւ էր արդէն բարիքը բոլոր.
Յափշտակելով եղբօր կալուածքներ
Եւ կողոպտելով նորա տան զոյրեր,
Հէգ իշխանուհուն թողել էր աղքատ,
Ամեն բանից զուրկ, զո՛ւրկ և յուսահատ:
Նայեց Իուսուփին Ղամարը թշուառ,
Նայեց այլայլուած, յուզուած ու չլաւր...

XXXIX

Եւ ձեռքն յանկարծ տարաւ դէպի վեր,
Պոկեց ճակատից իր ոսկէ շարքեր,

Եւ իշխանական զարդը թանկագին՝
 Վեհ ու մեծադանձ՝ շպրտեց գետին.
 «Այս է մնացել!.. տան, իմ որը զաւանկ,
 Տան իմ այս վերջին բարիքը միակ,
 Տան, զէնքեր գնէր, կռուիր անվեհեր,
 Հօրդ կուրուսած աւանդը յետ բեր,
 Օջաղս աւեր կրկին նորոգիր,
 Քո հօր տան հանգած ճրագը վառիր...»

XL

Միւս առաւօտեան արիւր պայծառ
 Երբ ցուրը ոսկէ թափել էր աշխարհ, —
 Ապարանքի մօտ, ջորիքը բարձած
 Ոսկով-արծաթով, նժոյզը հեծած՝
 Կանգնած էր պատրաստ թուրք հարկահանը,
 Ուսին Արովի սուրբ հրաքանդ.
 Թամրազը՝ կանգնած քաղցր ժպիտով
 Եւ շրջապատուած իւրայիններով՝
 Առօք ու փառօք ճանբայ էր գցում
 Թանկագին հիւրին, բարի երթ մալթում:

XLI

Հրաժեշտը վերջին տալով Թամրազին,
 Իր նօթարների խմբով միասին
 Հարկահանն իր ժողուած հարկերով
 Ընկաւ ճանապարհ լեռան լանջերով,
 Բարձր, սեպացած ժայռի կատարից
 Մռայլ ամրոցի պատի բարձունքից,
 Նայում էին լուռ աշտարակները,
 Նայում զէպի այն հեռու լեռները,
 Ուր անյայտացաւ թշնամին անհետ,
 Տանելով հայի պատիւը իր հետ:

XLII

Մռայլ, ահաւոր ձորի խորքերում
 Թարթարըն անվերջ թնդում է, գոչում:

Հսկայ վիշապի նման կատաղած՝
 Առաջ է վազում յուզուած, փրփրած.
 Առաջ է վազում նա զալարուելով,
 Գետնի ապառաժ կուրծքը ճեղքելով.
 Գոչում է ուժգին, բարձր մռնչում,
 Եւ ահեղ ձայնով շուրջը թնդացնում.
 Ափերը լեռնոտ շարժում է տեղից,
 Ժայռերը ծեծում, քերում ներքինից:

XLIII

Դաժան ափերից ճնշուած ու նեղուած՝
 Բողոք է բառնում դետը զայրացած.
 Բայց այնտեղ ահա ծառերը դալար
 Երկու ափերից կազմել են կամար
 Եւ, խոնարհուելով Թարթարի վերայ,
 Յորդոր են կարդում, որ նա մեղմանայ.
 Արնն էլ ոսկէ շողբերը վերից
 Թափել էր ներքե ճիւղերի միջից,
 Զուրը փայփայում, հետը խալ անում...
 Սակայն նա դարձեալ յուզում էր, գոչում:

XLIV

Եւ անդնդախոր ձորի եզերքին,
 Ուր ամբառնում են ծառերը երկին,
 Նեղ, օձապտոյտ շաւղի վերայով
 Մի կարաւան էր ընթանում ահով.
 Եւ ձորը բացած ահեղ բերանը,
 Ուզում էր կուլ տալ ողջ կարաւանը.
 Մի թեթեւ շարժում, անդգնյշ մի քայլ —
 Նա կը դուրսի անդունդը մռայլ.
 Այնտեղ վրիժառու, յուզուած, զայրագին՝
 Թարթարը կատղած սպասում է գոհին:

XLV

Ականջ դնելով գետին վերինից՝
 Կարաւանը լուռ անցնում էր ձորից.

Գիւլիստանից էր նա վերադառնում,
 Պարսից արքայի մօտ էր նա դնում.
 Հայ գաւառներից հաւաքած ոսկին
 Տանում էր իր հետ, որ յանձնի շահին.
 Տանում էր իր հետ հայի քրտինքը,
 Հայից կոզոպտած զէնքն ու բարիքը,
 Բայց Հայոց երկրի բնութեան ծոցում
 Այժմ մի տեսակ սարսուռ էր ըզգում...

XLVI

Եւ ահա ձորի բարձր եղերքին,
 Կապոյտ երկնքի կամարի տակին,
 Իբրև մի արծիւ՝ յանկարծ երևաց
 Երուի որդին ըսպառազինուած...
 Քաջ ու անվեհեր եւ ձայնեց ⁶⁾ վերից —
 Եւ ահա յանկարծ թփերի տակից
 Հայոց հրացաններն ուժգին լծեղացին
 Ծխի քուլաներն երկինք վերացրին.
 Գւինն ահեղ խեղոյն բորբոքուեց...
 Սոսկաց թշնամին... Տաքնապը տիրեց...

XLVII

Եւ դիակներն՝ արիւնով չաղուած
 Գլորում էին ձորից գէպի ցած,
 Անհետ չքանում անդունդի խորքում...
 Վերից մահաբեր գնդակ էր տեղում.
 Ձիեր և ջորիք ահ ու սարսափով
 Վազվզում էին զառխիհրնհրով.
 Ցածում Թարթարն էր մռնկնած գոշում, —
 Վերև ահարկիւ մարտըն էր եռում.
 Հուրջը լցւում էր ահով ու մահով,
 Կածանը ներկւում թուրքի արիւնով...

XLVIII

Ահա, հարկահանն այնտեղ զարհուրած՝
 Ուզում է փախչել, մահից սարսափած.

Բայց Իւսուփ՝ ճարպիկ եղնիկի նման՝
 Վազում է վերից՝ կտրիճ, անսասուն.
 Փայռի կատարից նա թուրը ձեռքին
 Ահա թուալ յաժ և հասաւ թուրքին...
 Թուրքը շողշողաց պայծառ արեւից,
 Խրուէց թշնամու կուրծքը չարաւից...
 Արիւնը ցայտեց քաջի երէտին...
 Թուրքը մռնչաց, աւանդեց հոգին...

XLIX

Տաղնապն անցաւ. հօր սրբանուէր
 Աւանդը փրկեց որդին անվնասի:
 Զինակիցները ահա ժողուեցին,
 Զրջապատեցին ջահէլ Իւսուփին,
 Մէկ-մէկ պապեցին դէնքը սրբաղան,
 Երգեցին իրանց երգը յաղթական:
 Եւ երբ թերուեցաւ պայծառ արեւը
 Մտաւ Թարթարի ձորի յետիւր —
 Թշնամուց խլած բարիքն առան,
 Ճանապարհ ընկան դէպի Գիւլիստան:

L

Ղամարը երկմիտ և աչքը ճամբին
 Դեռ ըստասուում էր. եւ յանկարծ որդին,
 Զրջապատուած իր քաջ ընկերներով,
 Ամբոյցը մտաւ յաղթական դէմքով,
 Մի ձեռքին թուրքի զուխըն էր բռնած,
 Միւս ձեռքին իր հօր աւանդը փրկուած...
 Մայրը սրտատրուի գրկեց Իւսուփին,
 Խեղազարի պէս՝ սեղմեց իր կրծքին...
 Եւ իշխանունու յողնատանջ սրտից
 Վիշտը փարատուեց, չբացաւ թախիծ...

LI

Գիւլիստան բերդի պարըսպի տակին,
 Ժեռոտ, զառիւյկեր այն բարձր ճամբին,

Ամբոխը ժողովում իրար է անցնում,
 Խռնում յուզում, բարձր աղմուկում.
 Այնտեղ, վերևում՝ ամրոցի դռան,
 Իսուփը կանգնած՝ զիւյսազնի նման՝
 Բաժնում էր ազգին յետ խլած ոսկին,
 Վշտահար հային ըսփոփում կրկին...
 Ամենքը քաջին փառաբանելով,
 Թնդացնում էին շուրջին օրհաներով:

LII

Ամբոխը զիւթում ջահէլ միլիթից,
 Դիւթում, հմայում նորա վեհ գործրից-
 Ելեկոծում է, յուզում, բորբոքում,
 Մեկիւր Թամրազին անվերջ անիծում:
 Եւ ժողովրդի անէծքը դաժան
 Լսում էր հեռուից Թամրազ անարժան,
 Լսում էր սոսկում իր ճակատագրից,
 Սարսափում մռայլ, սև սև մտքիւրից...
 Օ՛, մեթէ անգութ փառքը Թամրազին
 Հուտով պիտի տար հրաժեշտը վերջին...

LIII

Լեռների յետև, գաշտավայրում հարթ,
 Որտեղ հոսում է Սե-ջուրը հանդարտ,
 Կանգնած էր տխուր, իրբև սգաւոր,
 Ղանուշինարի՝ ծառը դարաւոր.
 Նորա հաստ ճիւղին, բարձր եթերում,
 Նեխում էր զիակ էր ճօճում, օրօրում...
 Նորա այլանդակ և ահեղ գէմրին
 Մնացել էր սառած տանջանքը վերջին.
 Քամին փչում էր, զիակը շարժում
 Եւ հոտը զազիր շուրջը տարածում...

LIV

Մեռաւ չարանենգ Թամրազը դաժան,
 Մեռաւ հայի զեղխ պետըն անարժան...

Կախուեցաւ ծառին ոչ թէ զղջումից,
Այլ քաջ Իսուփի արդար վրէժից⁸⁾...

Յարութիւն Թումանեանց

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1) Դեռ 1701 թուին Ղարաբաղի մելիքները դիմել էին Պետրոս Մեծին և խնդրել նորա հովանաւորութիւնը, որ կա-
րողանային ապահով պատերազմելու թուրքերի դէմ:

2) Մելիք-Աբովը մեռաւ 1728 թուին, այն ժամանակ, երբ
դեռ մելիքները սպասում էին Ռուսների օգնութեան:

3) Մելիք-Աբով II ունէր «Կաղ» մականունը. այդպէս էին
կոչում, որովհետեւ նորա մի ոտը գնդակի հարուածից կալ էր:

4) Մելիք-Աբովի այդ հրացանը, որ Մելիք-Բէգլարեանների
ժառանգները հազար ուրբով ծախեցին գեներալ Նրմուովին,
այժմ գտնւում է Պետերբուրգի Արուսէյնի պալատում:

5) Ամենափրկիչ վանք, որ գտնւում է Գիւլիստանից երկու
վերստ հեռու, մի անտառոտ ձորակում:

6) Յարձակման պայմանական նշանաբանն էր «ծկրտ»,
իսկ դադարմանը—«մկրտ»:

7) Ղանլու-Չինարը (=արիւնոտ չինարի) գրտնւում է Գիւ-
լիստանի և Ջրաբերդի սահմանի վերայ. այժմ մնացել են միայն
նորա կոճղները: Սորա մօտ է գտնւում Աղջաղալա գիւղը, որ
կոչւում է նաեւ Ղարա-չինար (=Սեւ-չինարի):

8) Իսուփը, յարձակուելով Թամրազի ապարանքի վերայ,
մի քանի օր կռուելուց յետոյ, առնում է նորան և բռնում
Թամրազին, որին անմիջապէս հրամայում է կախ տալ չինարի
ծառից:

«Մելիք-Իսուփը» գրելիս, բացի իմ ճանապարհորդական
յիշողութիւններից և այլ աղբիւրներից, օգտուել եմ նաեւ հե-
տեւեալ աշխատութիւններից.

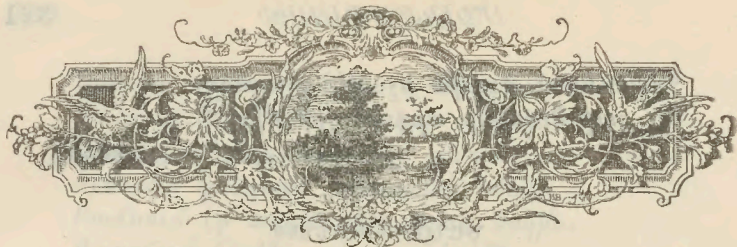
Րաֆֆի.—Խամսայի մելիքութիւններ:

Դիւտ ա. ք. Աղանեան.—Դիւան Հայոց Պատմութեան.

Դ. Յոսօ.—«Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ
народомъ.»

Լալայեան.—«Աղգագրական հանդէս».

Հեղինակ.

ՀՆԻՑ - ՆՈՐԻՑ

(ՀՆԱՍՈՒՋԱԿԱՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹՅՈՒՆ)

2

Ա Յ Գ Ե Հ Ա Տ

Հրաշալի է առաւօտը Լօռում ամառնային ժամանակ. արեւը դեռ նոր երևելով երկնակամարի վերայ, իւր ոսկեփայլ ճաճանչներով սկսում է լուսաւորել Այգեհատ գիւղը. բնակիւնը զարթել է արդէն. թռչունները ճռռողելով ճախրում են օդի մէջ և երբեմն խումբ խումբ իջնելով գետնին հասկ ժողովում իրանց ձագերի համար: Պառաւ նանը կուտ է տալիս իւր շուրջը խմբուած հաւի ձագերին: Գիւղի տղերք ու աղջրկերք մի մի փայտէ մզրախ ձեռին նստած կպմաների վերայ կալ են կալսում. առաւօտեան գեփիւռը գիւղի բազմաթիւ թռնիւրներում թխուող լոշերի ու հացերի թարմ հոտը լցրել է ամբողջ շրջակայքը. իսկ վիթխարի գամփռները գոռում գոչումով շրջապատել են անցորդականին:

Այդ միջոցին ես ու ուղեկիցս ներս ենք մտնում գիւղը: Անցնում ենք գիւղի ծուռնումուռը փողոցներով, գամփռները դէպի մեզ են արշաւում. մենք դիտում ենք կալերը և նոցա մէջ իմ աչքին է ընկնում մի ծանօթ դէմք. — մի միջահասակ տղամարդ, բարեձև

1) Տես «Լումայ» 1900 թ. Ա. գիրք:

Վազմուածքով, յարգէ գլխարկը գլխին եռանդով քշում է կալի ձին. լիշեցի, որ դա մեր դպրոցական ընկերներինքն է, բայց ես արդէն 20 տարի է չէի տեսել նորան:

Գէորգ Շահվերդեանին տեսնելս շատ բան լիշեցրեց ինձ անցեալից. Ներսիսեան Դպրոցի աշակերտներէ մի խումբ, 72—3 թուերին, երեկոները, ազատ ժամերին սկսել էինք թարգմանութիւններով պարապել. Յովսէփ Աստուածատրեանցը, որ ինձ հետ աւարտելով ուսման ընթացքը՝ երկար տարիներ ուսուցչական պաշտօն վարեց՝ Վլադիկավկազի և տեղույս տղգ. դըպրոցներում և որ դժբախտաբար հոգեկան ծանր ու անբուժելի հիւանդութեան հանդիպելով 1884 թուին՝ այսօր գտնուում է քաղաքիս Յիմարանոցում, նոյնպէս թարգմանութիւններ էր անում լիշեալ Շահվերդեանի հետ. նոքա միասին ռուսերէնից հայերէնի էին վերածել մի ստուար աշխատութիւն «Գործնական խրատներ մարդուս առողջութիւնը պահպանելու համար». բայց յետոյ երկապուստութիւն ընկնելով նոցա մէջ՝ թէ ումն է պատկանում այդ թարգմանութիւնը՝ վերջի վերջոյ յանձնեցին իմ տնօրինութեան, որպիսի ձեռագիրը այժմ էլ գտնուում է ինձ մօտ:

Յիշեցրի Շահվերդեանին այդ դէպքը, ողբացինք մեր քանքարաւոր ընկեր Յովսէփի դժբաղտ վիճակը, որին ընկերական շրջանում «Տուչօ»¹⁾ էինք անուանում և հարկաւոր տեղեկութիւնները ստանալով նորանից մեր առաջադրած ուղևորութեան մասին՝ շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Սակայն հաղիւ անցել էինք քանի մի հարիւր քալլ՝ Շահվերդեանը հազաւ մեզ և սիրալիր պատրաստակամութեամբ ուղեկցեց մեզ մինչև երեկոյ:

1) Հր/թնատ:

Այգեհատ գիւղը լերան գլխին է, որից անմիջապէս իջնում ենք դէպի արևելք—այգիները. սոցա մօտ մի այգետեղ կայ, որ կոչւում է «Տալինենց Տախտ». այս անունը շատ հին պէտք է լինի՝ Տալինենց կամ Լօռու մելիքների և քեալանթարների տիրապետութեան ժամանակից, որովհետև վերջին դարերում Այգեհատն ու շրջակայքն արդէն պատկանում են Շահվերդեաններին։ Այգեհատի բնակիչները գաղթած են Երևանեան Բջնի գիւղից, բոլորն էլ Մելիք Դուրմիշխանի որդիքն են և սերունդները, որոնք այժմ կոչւում են Շահվերդեաններ։ Այսպէս ուրեմն գրեթէ ամբողջ գիւղի բնակիչները կազմում են միայն նոքա Պատմում են, որ Շահվերդի անունը ծագել է Շահ—վերդի, այսինքն «Շահի տուած» բառերից, որովհետև գաղթելուց և այդտեղ բնակուելուց յետոյ՝ սովորութիւն է դառել այդպէս անուանել նոցա։

Այգեհատի զառիվայրի վերայ բացւում է ուղևորի առաջ յուշարձանների, տապանների, խաչքաղերի և մատուռների մի կատարեալ ցուցահանդէս բաւական ընդարձակ տարածութեամբ։ Այգեհատի և «Դիմաց-տան» մէջտեղ գտնւում է մի հրաշալի խաչքար, խաչաձև, որ ասացին բերուած է Դսեղու ս. Գրիգորից. գեղեցիկ քանդակագործութիւնը ձևացնում է տասներկու առաքեալների և մէջ տեղը Տիրամօր պատկերներ, իսկ խաչի շուրջը ընդարձակ արձանագրութիւն, որից մնացել են միայն այսքանը

Առաջնորդն փայլե... լքունք մէ.. խաւս լեր
Պռօշին բախտա... ունեն սուկանն..դ...ասլա...
ողորմութեամբ պարոն Գուրգէնյ կանգնեցաք
սուրբ

Թնդանօթի գնդակների բազմաթիւ տեղերը ցոյց են տալիս, որ խաչքարը վկայ է եղել պատերազմների։

Այգիների արևմտեան կողմը մի փոքր հնաշէն եկեղեցի կայ, Գօգօթ անունով. տեղացիները կարծում են, որ այդպէս է կոչուում Գողգոթայի նմանութիւն ունենալու պատճառով: Եկեղեցու դրան ճակատին հին արձանագրութիւնից մնացել է + Ի ԹՈՒ ՈՂԲ, իսկ մնացեալը քերուած է և տեղը նոր գրուած, տգէտ գրչի գործ և այսքան միայն հազիւ ընթեռնի:

Ես մնջիս որդի ացեհս... մամքնա... ոսմրլ... ծին

+ յիշեա քրիստոս աստուած զսամել և զծնաւդրս իմ ի գալստեան քում

Այս արձանագրութեան համար ասում են, որ դորա վերայ գրուած է եղել Այգեհատի կալուածների հին սահմանները, իսկ Օձնեցի Դալլաքանց Գրիգորը կալուածական վեճ ունենալով Այգեհատցիների հետ՝ եղծել է հինը և փոխարէնը գրել տուել վերոյիշեալը:

Կէս ժամ ճանապարհ գնալով անգնդախոր մի ձորի մօտ, սարի լանջի վերայ գտնուում են «Քոբայր» հինաւուրց վանքի աւերակները:

Քոբայրի վանքը մի քանի վիթխարի շինութիւններից է բաղկացած՝ տաճարը, գաւիթը կամ սրահը ևն, որոնց վերայ ոչ մի արձանագրութիւն չենք գտնում, բացի միայն ժամանակով բաւակսն ուշ գրուած մի յունարէն արձանագրութիւնից. բայց մեր մատենագիրներից Վարդանը յիշում է նորան, դեռ տասներկուերորդ դարում, թէ ինչպէս Յովհաննէս սարկաւազ վարդապետը Հաղբատից զգուշական խրատներ է գրում Քոբայրի վանքում կրօնաւորեալ Խորասու և Մարիամ թագաւորազն կանանց. նոյն դարում յիշում է նաև Դաւիթ Քոբայրեցի մատենագիրը և վերջապէս Քոբայրի վանքի արևելեան կողմը, գրեթէ վանքի բակում, ժայռի հան-

դէպ դեռ այսօր էլ գտնուում է մի մատուռ, որի վերայ պահպանուած արձանագրութիւնները նոյնպէս մինչև տասներկուերորդ դարն են հասցնում իրանց գոյութիւնը:

Արևմտեան դռան մօտ.

1186

† Թ. ՈՒՆ ես խաչգոգս մամքնանոցս կագնեցի զբրմիսա զիսե բեմբո (°) ի սուրբ կաթողիկէս վասն իմ հոգոյս առաջնորդ ողջին (°) ի սուրբ եկեղեցոյս պարտի ինձ տարին ք աւր ժամ որ խափանէ իմ մեղացս տեր է առաջի աստուծոյ. ամեն.

Եկեղեցու ճակատին՝ աղեղնաձև.

† քս ամ յիշեա զմարիամ և զուսուկան ի զալտեան քում.

ՈՒՆ ես մարիամ զուսուր Կիւրիկէի թագաւորի յազգէ Բագրատունի շինեցի զսուրբ կաթողիկէս աւգնութեամբ ԽԵ՛ Իմո ռուսուկանա յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց եւ հաւրաքե՛ր մերո ռուսուկանա եւ եղբաւր մերո արասա որք երկրպագէք քրիստոսի ի սուրբ քաւարանիս յիշեսցիք ի քրիստոս զի վասն նեղութեան տեղոյս շատ աշխատեցա (ք):

Եւ ճշմարիտ որ հէնց ժայռի բերանին է կառուցուած մի այնպիսի տեղ, ուր ամեն մարդ չէ կարող առերկիւղ մերձենալ նորան:

Հիւսիսային պատի վերայ.

Ես Գէնէմիայ բանեցայ սուրբ կաթողիկէիս զին (չ) ճար կայր եւ զքառասնիցն ա աւր պատարագ ինձ ետուն որ խանգարէ որոշի աստուծոյ..... չաւրհնած է

Մի ընդարձակ արձանագրութիւն կայ դրան մօտ պատի մեծ քարի վերայ, բայց առջևը շինուած լինելով մի նոր փոքր մատուռ, արձանագրութեան մեծ մասը ծածկուած է շինուածքի ետևը, որ թէպէտ այժմ կիսաքանդ, բայց և այնպէս արգելում է կարգալ այն:

Ասացինք, որ բուն տաճարի և յարակից շինութեանց վերայ ուրիշ արձանագրութիւն չկայ, եթէ չուզենանք նշանակութիւն տալ գաւթի տրեմտեան ճակատին փորագրուած ՄԽԻ տառերին, բայց և այնպէս Բագրատունեան յիշեալ մատուռն էլ այդքան մերձ լինելով նորան, կարծում ենք թէ բաւական պարզում է Քոբայրի շինութեան ժամանակն ու այլ հանգամանքները:

Մեր ընկերները, որոնք խմբուել էին այդտեղ, նրկարեցին շինութեանց օրինակելի մասերը և տրեւից միանգամայն խաշուած շարունակեցինք մեր ճանապարհը անտառի միջով, որի մէջ ձորում ժայռերից գոյացած ահագին հեղեղատի միջով ահեղագոյ հոսանքներով թափւում էր մի մեծ առուակ: Ստքով, սոսկալի տապից թուլացած, սայթաքելով և գլորուելով ճղում էինք մեզ համար անտառի խճողուած ճիւղերի միջից մի շաւիղ. բայց հայրենի հնութեանց սէրը, նոցա տեսնելու բուռն ցանկութիւնը քաղցրացնում էր մեր ճանապարհը:

Քոբայրից ոչ շատ հեռու գտնւում է այն խաչքարը, որի վերայ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանը կարգացել էր այս արձանագրութիւնը. (ձան. ա. 102).

Ի թուին Հայոց ՈԼԴ. ի յանցեալ ժամանակաց և ի կարճել յաւուրցս ես Արեւշահանդերձ ամուսնաւ իմով կանգնեցաք զնշանս Քրիստոսի առ ի յիշատակ հոգւոց մերոց և տւի իմ դրամադին այսի յետ իմ անցման այս սուրբ եկեղեցւոյս. քահանայն ո զպտուղն ստա-

նայ, պարտի տարւոջն բ պատարագ առնել.

Հետաքրքրութեան համար առաջ ենք բերում այստեղ իսկական արձանագրութիւնը, ինչպէս որ նա կայ այժմ և պարզ էլ կարգացում է և որ հիմնական տարբերութիւններ ունի առաջինից. —

Ի թուին Հայոց ուղ. ի յանցեալ ժամանակաց և ի կարճել աւուրցս ես Արեշահ հանդերձ ամուսնաւ իմով կանգնեցաք զնշանս Քրիստոսի առ ի յիշատակ հոգոց մերոց և ետվի զիմ զրամայգին այգին ի հետ իմ անցման ի յաս սուրբ եկեղեցիս քահանա որ զպտուղն ստանա պարտի տարւումն բ ժամ:

Ահա Քոբայրից զէպ հարաւ խիտ անտառի մէջ երեւաց մի եկեղեցի, որ կոչւում է Զիթախանց եկեղեցի, թէպէտ բարձիթող արած և ամայի. մօտենում ենք մի կերպով, բայց արդէն նա զուրկ էր որևէ արձանագրութիւնից. ժողովրդի բերանումն է միայն պահպանուել նորա կառուցանողների անուան յիշատակը:

Է

ՔԱՐԻՆՁ ՈՒ ՄԱՐՑ

Օրը երեկոյանում էր արդէն և մեր խումբը մերձակայ մի այգում ճաշելուց և հանգիստ առնելուց յետոյ՝ բաժան բաժան եղաւ դարձեալ, Ղարաքիլիսայում միանալու պայմանով:

Ես և ընկերս ձի հեծնելով անտառի միջով լեռան զառիվայրի վերայ սկսանք առաջ ընթանալ, բայց այս անգամ արդէն ոչ մենք էինք իմանում թէ զէպի ուր է տանում այն ոլորապտոյտ շաւիղը, ոչ մեր ուղեցոյց գիւղացին և ոչ իսկ հետներս ունեցած հինգ վերստա-

նոց քարտէսով կարելի եղաւ որոշել. գնացինք սակայն մի քանի ժամ շարունակ ձիով և ոտով.

— Այ տղայ, ո՛ր ենք գնում այժմ, հարցրինք մենք.

— Ս. Գրիգորայ վանքը, պատասխանեց անփորձ գիւղացին:

Բայց բնագգմամբ մենք հաշոււմ էինք, որ այդպէս չպիտի լինէր, ս. Գրիգորը մենք թողել էինք մեր աջ կողմը, ձորի աջ թևի վերայ. իսկ մենք գնում էինք դէպի ձախ, հաւանօրէն դէպի Քարինջ և Մարց: Եւ անտառում մեզ հանգիպած մի պարոն, Այգեհատի բնակիչ Քոչարեանցը մեր կասկածը փարատելով՝ հաւաստեց, որ Քարինջ գիւղի ստորոտումն էինք գտնոււմ մենք արդէն:

Հազիւ 1—2 վերստ էր մնացել մինչև Քարինջ գիւղը, անտառներն սկսան սպառուիլ, արևելեան կողմը ձգուած լեռի ժայռերը երևացին և հետզհետէ սկսան տեղի տալ հանքային լեռներին, որոնց միջից ծորացող և հոսող բազմերանգ ջրերը պարզ ապացոյց էին տալիս, որ այդ լեռները տեսակ տեսակ հանքերի անսպառ շտեմարան պիտի լինէին:

Եւ իրօք Ֆրանսիական քանի մի ընկերութեանց մասնախմբեր գննում էին այս ու այն կողմ հանքերի հետքեր գտնելու:

Երեկոյեան դէմ հասանք Քարինջ, որ բլրի վերայ շինուած մի նոր գիւղ է, ընդամենը 52 տարուայ հաստատուած. գիւղը բաղկացած է ընդամենը 50 տնից, բոլորն էլ հայ, որոնք գաղթել են մերձակայ Մարց գիւղից տեղի սակաւութեան պատճառով և վանքի կամ կալուածատէրերի ստրկութիւնից ազատուելու համար:

Պարզ է, որ Զարինջ անունն էլ գիւղը ստացել է շուրջը գտնուած ահռելի քարաժայռերից ու քարակոյտերից:

Իբրև նոր գիւղ՝ հետաքրքրութեան արժանի մի բան չտեսանք այնտեղ, ունին մի խղճուկ եկեղեցի, մի քահանայ, նորընծայ տ. Կարապետ, յետին աղքատին վիճակի մէջ, որի խրճիթը ոչ դուռն ունէր և ոչ լուսամուտներ անգամ... Ժողովուրդն էլ մի առանձին բարեկեցիկ վիճակ չուներ. իբրև լեռնաբնակներ պարապում են անասնապահութեամբ և շատ քիչ երկրագործութեամբ:

Մենք չկարողացանք իսկոյն գիւղի քահանային տեսնել, որովհետև նա կէս օրավար գետին կիսրովի վարած լինելով մի գիւղացու հետ՝ ստիպուած էր ելել երեք վերստի չափ հեռու տեղ գնալ ամբողջ օրով և անձամբ հնձել իւր մասը, որից յետոյ պէտք է մի ուրիշ գիւղացու խնդրէր, որ կէս օրավարի իւր բաժին կէսը կալսէր՝ դարմանը որպէս վարձ տալով նորան, և այս էր լինելու նորա բազմանգամ գերդաստանի ապրուստի մեծ մասը...

Ե՛հ, ո՛վ գիտէ, եթէ մարդ մանգայ, դեռ էլի ինչ անօրինակ խեղճութիւնների և գրեթէ թշուառութիւնների պիտի հանդիպի մեր գիւղերում:

Երեկոյեան հովը զովացնում էր մեզ օրուայ տօթից ու տապից խաշուածներիս. մթնում էր արդէն, բայց և հանդէպի բլրի գլխին երևում էր Մարց գիւղը. մի ձոր էր միայն բաժանում երկուսն իրարից.

— Ինչքան հեռու կլինի Մարցը Քարինջից, հարցրինք մենք առաջին պատահող գիւղացուց.

— Կէս վերստ էլ չի ըլի, պատասխանեց նա մեզ: Կարող էք ներկայացնել Ձեզ գիւղացու հասկացողութիւնը վերստի մասին, եթէ ասեմ, որ մենք աւելի քան մի ժամ ճանապարհ գնացինք ուղիղ գծով, մինչև որ հասանք Մարց և մեր հաշուով երկու գիւղի

հեռաւորութիւնը միմեանցից առ նուազն երեք վերստ պիտի լինէր:— Բայց այսպէս են միշտ գիւղացիք.— «այ, հրէ ըստեղ ա, գնանք», ասում է քեզ և քաշ տալիս ոտով. գնում ես, գնում, և ըստեղը չի հատնում, ժամերից յետոյ հազիւ ես տեղ հասնում:

Երբ Մարց հասանք՝ լաւ մութն էր արդէն և մենք մեր քայլերը ուղղեցինք դէպի տեղւոյն քահանայի տունը:

Մեր մարց գալու նպատակը լինելով մօտակալ Սոթալ սարի հռչակաւոր ակրը դիտելը, տէր Բարսեղին տեսնելուն պէս առաջին գործերս եղաւ թախանձել, որ մի ձիաւոր ուղարկի գիշերանց մինչև յիշեալ ակրը և իմանալ թէ ինչ կերպով կամ որ ճանապարհով և ինչ պատրաստութեամբ կարելի էր մեզ միւս օրը գնալ այլը դիտելու: Շնորհակալ ենք, տէր հայրը անմիջապէս մեզ լուր տուաւ, որ կարգադրուած է առաւօտանց մեր ձիերից մէկով մի մարդ ուղարկել, որի համար և պահանջեց մեզանից քառասուն կոպէկ վարձ:

Այա մենք իմացանք, որ 40 կոպէկով վարձուած մարդը ոչ այլ ոք էր, բայց եթէ տէր հօր եղբայրը՝ որ իւր տանն իսկ ապրում էր և մեզ հիւրընկալում:

Այդ գիշերը տ. հայրը մեզ հիւրասիրեց իւր տանը գիւղին վայել եղանակով: Նա նոր բնակարան էր շինել իւր համար, որոնցից ընդունարանը տուեց մեզ. դա զարդարուած էր շատ պարզ ոճով. պատերից տանըցոյց նոր հագուստները կախ, ինքնաեռն ու թէյի սարքը թարեքի վերայ, որպէս նշան քաղաքակրթութեան, մի քանի ընտանեկան կարասիներ և այս ամենի մէջ քաղաքից բերուած՝ եւրոպական փոքրիկ կօշիկները նոցա մօտ ի ցոյց դրուած դրան հանդիպակաց պատի մէջ տեղի թարեքի վերայ: Սենեակը զարդարուած է մի քանի տեղական գործուածք կապերտներով, որոնք բաւական կոշտ ու հաստ են, բայց կայ և մէջը բաւական

Նուրբը դարձեալ տեղական գործ: Առհասարակ Գուգարքի բոլոր գիւղերում տնտեսութիւն տալիս ամենից առաջ ընկնում է գորգ գործելու գործիքը, որ կազմում է տեղական օրիորդների և հարսների միակ սիրելի պարագամունքը: Սովորութիւն կայ այդ գիւղերում, որ ամեն աղջիկ մի մի կապերտ կամ գորգ է գործում, որ ապագայում նորա մայրը նուիրաբերում է իւր փեսային իբրև երեստեսնունք: Տէր հայրը առանձին բաւականութեամբ ցոյց տուեց մեզ իւր ընդունարանի ընտիր գորգը որպէս իւր զոքանչի աղպիսի մի նուէր:

Ես և իմ ընկեր Գաբրիէլեանը վայելելով պատրաստակամ տանտիրոջ և գործունեայ երեցկնոջ հիւրասիրութիւնը, հանգիստ առանք նոյնտեղ, բայց չնայելով որ դա գիւղի լաւագոյն տունն էր և մեզ շնորհ էին արել ընձեռել եղած ամենալաւ անկողինները, սակայն և այնպէս ամբողջ գիշերուայ մէջ ես թերևս մի ժամի չափ քնեցի, իսկ ողորմելի ընկերս հսկումն կատարեց մինչև լոյս, պատերազմ մղելով իւր վերայ ամեն կողմից կուտակուած բնութեան գազանիկների հետ: Շունչ առանք միայն այն ժամանակ, երբ լուսաբացին տանտէրը բարի լոյս մաղթեց մեզ՝ անոյշ քնից յետոյ:

Դուրս եկանք պատշգամբը և այդ ժամանակ միայն իմացանք, որ գիշերն անց ենք կացրել նոյն իսկ բնութեան ծոցում, անքան գեղարուեստական էր Մարց գիւղի տեղադրութիւնը: Ի գուր է Զալալեանի ճանապարհորդութիւնը համարում դրան «յանյարմար վայրի» սարի լանջի վերայ երեսը գէպի հարաւարեմուտք դարձած փռուած են գիւղի տնակներն ու խրճիթները, արեւմտից անցնում է Բաբաջանի ձորի միջով համանուն գետակը, իսկ գետի միւս ափից սկսում է մայրիների մի այնպիսի խիտ ու անանցանելի անտառ, որ տեսնողի վերայ սարսափ կարող է ազդել:

Մարցը իւր ամբողջ շրջակայ հարուստ կալուածներով մինչև դարուս կէսը սեպհականութիւն էր Օձնայ վանքի, մի աւանդութիւն ասում է, թէ սկզբում դա պատկանելիս է եղել Յովհան Օձնեցուն և նորացելին. իսկ վերջերս նորա մի մասը անցել է ու. Էջմիածնի տիրապետութեան:

Գիւղում առանձին հնութիւն չկար. մեր միակ յոյսը Սօթի հռչակաւոր այրն էր. բայց մեր համբաւբերը լուր բերեց, թէ այնտեղ այդ տեսակ այր ամենեւին չէ տեսել նա և ուրեմն ի զուր տեղը պէտք չէր մեր գնալն այնտեղ: Թէպէտ Լօռուայ մի ծայրից մինչև միւսը մենք շարունակ լսել էինք այդ այրի մասին, որտեղից մինչև անգամ թռչունները երբեմն հուլունքներ, ապարանջան և կապերտի կտորտանք էին հանել և թափել դուրս, բայց և այնպէս հաւատալով բանբերի համոզիչ խօսքերին՝ ցաւ ի սիրտ ստիպուեցանք թողնել մեր այդ մտադրութիւնը և հեռանալ Մարցից, մի ուրիշ անգամուան թողնելով մեր այդ ղիտաւորութեան իրագործումը:

Ը.

ԳԷՊԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐ

Թէպէտ այս անգամ յատուկ ուղեցոյցը ցոյց տուեց մեզ ու. Գրիգոր տանող սայլի լայն ճանապարհը, բայց մենք դարձեալ մոլորուեցանք և երկու ժամի չափ աննպատակ թափառելուց յետոյ հովասուն և ծառախիտ անտառներում, հազիւ մի մարդու շունք գտանք այնտեղ, որից գոնէ կարող էինք հարցնել մեր ցանկացած ճանապարհը:

— Հրիէս, հրիէս, ձայն տուեց մեզ փոքրիկ խոզա-

րած Մատթէոսը, որ առջևն արած մի քանի գեր ու պարարտ խոզ իր մանրիկ խոճկորներով՝ բերել էր ջուր խմացնելու մի ականակիտ ու վճիտ աղբիւրի մօտ, որը ահագին բարձրութիւնից ջրվեժի նման թափւում էր ծառերի միջից։—Հրիե՛ս, է՛ն ա, բերմա։

Մի հետաքրքիր հանգամանք։—Այսօր մեր գրական լեզւում Ե և Է տառը բառի մէջ և վերջը միակերպ ենք հնչում. մինչդեռ մի քանի գաւառներում, օր. հէնց Լօռիում Ե հնչում են ԻԵ. ինչպէս արտասանեց վերոյիշեալ պատիկ խոզարածը հրէս բառի մէջ՝ հրէս հընչիւնով։ Կարծում ենք կարևորութիւնից զուրկ չէ այն պարագան, որ տասներկուերորդ դարումն էլ Ե տառը հէնց այդպէս էլ հնչուել է՝ ԻԵ, ինչպէս այդ երևում է վերը առաջ բերած՝ Հայոց ՈՒ և փրկչական 1153 թ. Քոբայրի մատրան ճակատին փորուած արձանագրութիւնից, ուր փոխանակ գրելու քէր, հաւրաքէր՝ արձանագրել են միևնոյն ձևով, ինչպէս որ հնչում են եղել՝ քիէր, հաւրաքիէր։

Զովանալով աղբիւրի ջրով՝ մենք մի փոքր հանգիստ առանք աղբիւրի դալարագեղ շրջակայքում. շուտով մօտեցան մեզ խոզարած Մատթէոսը և իւր երկու ընկերները։

—Ա՛յ տղայ, անունդ ի՛նչ է, հարցրեց նորան իմ ընկերակիցը։

—Մաթոս, պատասխանեց նա վախվիւելով։

—Ո՛ւմ որդին ես։

—Հաբեզանց Աթոյի տղէն իմ էլի։

—Ա՛յ Մաթո՛ս...

—Հէ՛...

—Ինչի՞ ես հը ասում, խի՞ չես ասում հրա՛հ.

—Դէ էդքանը գիդեցել չեմ։

Փոքր ինչ յետոյ՝

— Մաթոս.

— Հը...

— Ե՛լի հը, բա խի՞ չես ասում հրամէ:

— Մտիցս ընկնում ա է:

Մի քիչ չետոյ դարձեալ անհանգստացրինք Մաթոսին:

— Մաթոս:

— Էս հետը միտս ա, հը, համէ:

— Շաքարը ծամէ: — Ա՛յ Մաթոս, կուգես կարգա՛ւ:

— Խի՞ չեմ ուզի:

— Կարգալը լաւ բան ա:

— Բա լաւ չի:

— Ինչի՞ ա լաւ:

— Դէ դու կարենում ես էս գրերը ջոկել, ես չեմ

կարում:

— Քանի՞ խոզ ունիս:

— Քսան հատ ա:

— Բա Յարուլթը՞ քանի հատ ունի:

— Նրանն էլ ա քսան:

— Բա Արմալիսը քանիսն ունի:

— Նրանն էլ ա քսան:

— Բա գելերը չեն ուտո՞ւմ:

— Խի՞, բա մենք ընչա՞ցու ենք, որ գելերը պտի

ուտեն:

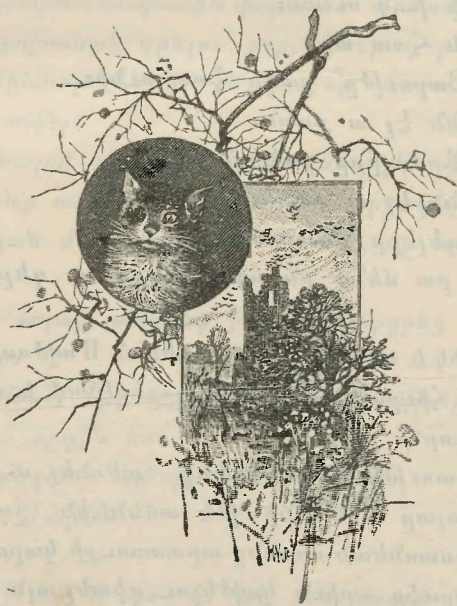
Գողտրիկ և աչքաբաց 8 տարեկան Մաթոսին ու իւր ընկերներին հիւրասիրեցինք քաղցրեղէնով և ուղիղ դէպի ս. Գրիգոր:

Դժբաղտութիւն ունեցանք տեսնել ս. Գրիգորի վանքերի կոյտը և երանի՜ թէ ամենեւին չտեսնէինք: Ո՛ր հայ քրիստոնեան առանց արտասուքի կարող է նայել և առանց սրտից արիւն կաթելու դիտել այն մի խումբ հրաշալիքները, որ գահավէժ թափուած են իրար վեքայ, այն սքանչելակերտ կոմարները, ամենաճարտար

գեղարուեստին զարմացնող քանդակներն ու մոզաիքները, անթիւ և իրար վրայ կուտուած երկաթագիր արձանագրութիւնները, բարձրանիստ և միապաղաղ սիւները, որոնց կարծես մարդկային ձեռք չէ կանգնել, այլ հրաշքով են խոյացել այդ վայրենի և սմալի վայրում...

Մենք այս թուղցիկ տպաւորութիւնների մէջ չենք ուզում զբաղեցնել մեր ընթերցողներին դոցա մանրամասն նկարագրութեամբ, որոնք մեր մի ուրիշ աշխատութեան նիւթ են լինելու, ասենք միայն, որ հարկաւոր արձանագրութիւններ դոցա հնութիւնը տանում հասցնում են տասներեքերորդ դարի սկզբներին:

Գիւճ. ա. Բաք. Աղանեանց.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՂԱԹՈՒՆԻ ՆԱԽԱԿԸ

Մէծապատիւ Տէր

Սարգիս Մարտիրոսեան Սարգսեանց

Ի Նախիջևան

Կ. Պօլիս 23 հոյ. 1862

Անպ. ամսոյ 24 թուականով գրած պատուական նամակդ պարոն Էմինեանի ձեռք երկու օր առաջ ստացայ շնորհակալու սրտիւ յորում կարգալով ձեր ազնիւ կենաց քաջաողջութեան ցանկալի լուրը յանչափս ուրախացայ և փութացայ պատասխանել ձեզ:

Արդեօք հնար է մի՞ ձեր անկեղծ բարեկամութիւնը մոռանալ թէ և փոխանակ քսան երկու տարւոյ կրկնապատիկն ալ անցած ըլլար կողմնակի լուծեամբ որուն պատճառն ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ չգիտնալ ստոյգ յերկուց կողմանց թէ ուր գտանիմք, ուրեմն ասկէ ետեւ ըստ ձեր ու ըստ մեր փափաքանաց ստէպ գրեմք միմեանց յօգուտ մեր և ազգին առևտրական և ազգային լուրեր տալով նամակնուս մէջ:

Վարդանեան Պօղոս աղային մատուցի ձեր սիրոյ ողջոյնը. յոյժ ուրախացաւ և կը մատուցանէ ձեզ իւր փոխադարձ սիրոյ ողջոյնը: Նորա և իմ դործը տասն և հինգ տարիէ ի վեր վաճառականութիւն է թէ Ասիայ և թէ Եւրոպայի հետ: Առևտրական գործով բարեպատեհ առիթ ունեցայ անցեալ մայիս աւելոյն մէջ Վարին երթալ և չորս ամսի չափ մեր ամենասիրելի մեծն Հայաստանի մէջ ժամանակ անցունել որուն օրհնեալ հողերը և նախնեաց հոյակապ շինութեանց սգալիցած աւերակներուն ամէն մէկ քարը ամէն օր հալարիցս համբուրելով դառնապէս կարտատուէի. աւաղ որ մեր ազգը զեռ կատարելապէս չգլխափէր իւր մահաբեր թմրութենէն, չը տեսնէր իւր հսկայա-

ձև մարմնոյն վրայ չորս կողմէն առած խորին վէրքերը ու դարմանելուն փոյթ չընելէն ի վատ, ԽՏ, նորանոր վէրքեր ալ ինքը իւր ձեռքը կը բանայ ի տաճկաստան լուսաւորեալ ու խաւարեալ կողմած կուսակցութեանց ձեռքը, ուրիշ տեղ ալ ուրիշ կուսակցութեանց ձեռքը: Մենք հոս կաշխատիմք միշտ այստեղի զօրաւոր կուսակցութեանց բարձմանը համար և ի եմք յուսով որ մօտեքս պիտի յաշողիմք, դուք ալ այդ կողմերուն կուսակցութիւնները, թէ որ դեռ կան, միացունելուն հոգ տանիք, քանզի թէ որ մեր ողորմելի ազգը իւր ցաւալի վէրքերը բուժելով յաւիտեան կենդանի մնալուն և օր քան զօր թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս զարգանալուն մէկ հատիկ զօրաւոր միջոց մը ունի նէ՝ այն միջոցը ազգային միաբանութիւնը ու սէրն է, ապա թէ ոչ անկանգնելի կործանմանը կասկած չիկայ, այս վճիռը աստուածորդին տուէր է: Հիմա ալզին խիստ վտանգաւոր ժամանակն է, պէտք է որ թէ եկեղեցականք, թէ աշխարհականք սեր-խաղաղութիւն քարոզեմք բանիւ և գործով և ոչ թէ իրաւամբ կամ յանիրաւի միմեանց վշտանալով ալզին մէջանհաշտ թշնամութիւններ յարուցանեմք որով արտաքին թշնամութիւններն ալ որ մեզի դէմ պակաս չեն, խրախուսեմք: Այս գրած ազգային խօսքեր չըլլայ թէ ի թիւր միտս մեկնէք կամ մէկ ակնարկութիւն մը կարծէք. իմ սովորութիւնս է որ հայաբնակ երկիր նամակ գրեմ՝ ասանկ խօսքեր քիչ շատ նամակիս մէջ կը գրեմ, քանզի դժբաղդաբար ժամանակէ մի ի վեր է որ ամէն տեղ հայք յուզման մէջ են. ոմանք յուզմունքը բարի նշան կը համարին ազգի մը համար, բայց ես կըսեմ որ, երբ չափը չանցնի, այսինքն՝ երբ յուզմունքը ազգային խորհրդարանէն դուրս չելնէ ու ազգակործան խռովութեան չփոխադրվի. երբ վէճը խորհրդարանէն դուրս չպօռթկայ ու քաղաքական պատերազմի չդառնայ, ինչպէս բազմիցս պատահեր է ու մեծամեծ ազգեր բնաջինջ ըրեր է:

Այսօր Զէյթիւնի ցաւալի խնդիրը ի նպաստ զէյթիւնցոց լուծվելու վրայ է:

Անցեալ ուրբաթ երեկոն Գաղղիոյ և Իտալիոյ դեսպանները և Անգղիոյ դեսպանատան բոլոր պաշտօնեաները (Անգղիոյ դեսպանը հոս չէ) տեղւոյս հայոց Արեւելեան թէատրոն զացին և տեսնելով թէ հայերէն և թէ գաղղիերէն լեզուաւ հայոյ ներկայացուցած խաղերը շատ զովեցին հայոց թատե-

գրական յառաջագիմութիւնը որ նշան կրնայ համարվել ուրիշ տեսակ յառաջագիմութեանց:

Նախկին պտարիարք Յակոբ եպիսկոպոսը որ մօտերս յԵրուսաղէմ ուխտի գնաց, հոն գիշերը իւր անկողինին մէջ գիպուածով մը մօրուքը բռնկելով, անկէ ալ անկողնոյն վարագուրը և հանգերձները՝ անձը նոյնպէս չարաչար վնասեր է գործկաց բոլոր դարմանը ընդունայն ելնելով՝ այս ցաւալի գիպուածէն չորս հինգ օր ետեւ վախճաներ է:

Հոս ինչպէս լսած էք Օսմանցիի լիրան 100 է, ալ թըղթադրամ չմնաց և ոսկին միշտ այս գինը բանելու համար Օսմանսան տէրութիւնը պանքա մը պիտի հաստատէ Շառը Լաֆիթ անուն քաղղիացի սեղանաւորի մը ձեռք որուն հետ արդէն պայմանաւորուած էր չարաչար և իրադէմ ալ ելած:

Թէ որ առիթ ունենաք տեսնալ մեր ազնիւ բարեկամ Ալթունճեան Մանուկ աղան մեր սիրոյ ողջոյնը անոր մատուցանելուն բարեհաճիք:

Կաղաչեմ ընդունել իմ անկեղծ սիրոյս և խորին յարգանացս հաւաստիքը որով մնամ միշտ

Մեծապատիւ Տեառնդ

անձնուէր

ԱՂԱԹՕՆ

Յ. Գ. Արդէն 15 տարի է որ ամուսնացած եմ և այժմ 4 դաւակի տէր երկու մանչ և երկու աղջիկ, ուստի բոլոր ընտանիքս ալ ձեզ և ձեր աղնիւ ընտանեացը սէր և յարգանք կըմատուցանեն:

Այս Տաճկահայոց համակրելի դործի և 1860 թուին Վլադիմիր սահմանագրութիւնը խմբագրողներէց մէկի — Վլաթօնի հետաքրքրական նամակը մենք ստացել ենք մեր բարեկամ պ. Սերովբէ Չաթալլաշեանից, որի ձեռքը անցել է իւր մօրապապ Սարգիս Մարտիրոսեան Սարգսեանցից:

Նախիջևանցիք, որոնք դեռ իւրեանց Ղաիմում եղած ժամանակները միշտ յարաբերութիւն են ունեցել Անատոլիոյ և Պոլսական հայերի հետ, միշտ երթեկեկելով Պօլիս ու Փոքր-Ասիոյ ծովեզրեայ քաղաքները և առևտուր անելով Տաճկահայերի հետ, Նոր-Նախիջևան գաղթելուց յետոյ էլ, նամանաւնդ առաջին ժամանակները, շարունակել են իւրեանց այդ յարաբերութիւնը: Նախնական առևտրական յարաբերութիւնից էլ, ինչպէս այդ յաճախ պատահում է, հետզհետէ առաջ է եկել բարեկամութիւն Նախիջևանցի և Պոլ-

ՂԻՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԸ

Պատմական իրողութիւնները ճշգրտում են պատմիչների և փաստաթղթերի վկայութեան վրայ. ինչ հարցում կան ականատես վկաներ և փաստաթղթեր, այնտեղ այլ ևս վէճ չէ լինում և իրողութիւնը ակնյայտնի պարզութիւն է ստանում: Դժբախտաբար Հայոց պատմութեան մէջ գրեթէ բոլոր այն դէպքերն, որոնք այսպէս թէ այնպէս շարկապուած են եկեղեցական հարցերի հետ, այնքան խճճուել են Հռովմէական բարոյութեան հին մունետիկների և մանաւանդ պապական անսխալականութեան նոր արբանեակների աշխատանքներով, որ նոր պատմիչներին ու պատմութեան նոր ուսումնասիրողներին անմերժելի և անժխտելի պարտք է մնում մի առ մի քննել այդ ամենը, ստուգել ու ճշգրել: Այսպիսի հետազոտութիւնների նուիրողները թող երբէք չկարծեն թէ կկարողանան լուսոյ շողեր արձակել պատմութիւնը խճճող ու խեղաթիւրող անձանց հոգեւոր խաւարի մէջ: Բնաւ և ոչ: Դուք գրեցէք ինչ ճշմարտութիւն որ կամենում էք, պարզեցէք բողաբորբուած ստութիւնները, պատառեցէք եղուրթական զիմակներ—այդ բոլորը ոչ մի փոփոխութիւն չեն մտցնիլ այն գրական կեանքում, որտեղ ծնունդ են առել այդ ստութիւնները: Դուք միայն գոհ պէտք է մնաք, որ ճշմարտութիւնը լուսաբանել էք պատմութեամբ պրաղուողների առաջ: Զորօր. Ս. Յովհանն Իմաստասէրը գումա-

սեցի ազգայինների մէջ, որի հետեանքն էլ եղել է մտերմական թղթակցութիւն և մտքերի փոխանակութիւն երկու ծայրերում ապրող հայերի մէջ:

Այս նամակը կարող է ծոռայել իբրեւ ամենալաւ նմուշ այդ տեսակ թղթակցութիւնների, փոխանակուած լինելով երկու իւրեանց ժամանակուայ ինտելիգենտ անձանց մէջ—մի կողմից յայտնի Աղաթօնի, միւս կողմից էլ 12 թուին Ռուսաց զօրքում ծառայած աւագ սպայի որդի Սարգիս Մարտիրոսեանի, որ սկզբից առեւտրական գործերով է զբաղուելիս եղել, յետոյ կառավարչի պաշտօն է վարել յայտնի խալիբեանի մօտ:

Նամակում հաղորդուած տեղեկութիւններից արժանի է ուշադրութեան մանաւանդ ժողովրդասէր Յակոբոս պատրիարքի (1839—62) մահուան հանգամանքը, որ անյայտ է մեր եկեղեցական պատմութեամբ հետաքրքրուողներին շատերին:

Ե. Եսիսկի:

1900 Յունուարի 31

Նոր-Նախիջևան

րեց 726 թուին Մանազկերտի մեծ ժողովը, սեպտեմբերի 2-ին, Ասորոց միաբանութեամբ. նորա այդ ժողովը ուրացաւ Կղեմէս Գալանոսի աշակերտ Չամչեանը, հարիւր ընդարձակ երեսներ նուիրելով այդ ակնյայտնի իրողութեան հերքման: Մինչդեռ նոյն Հայրապետը ինքն է աւանդում իւր ժողովի պատմութիւնը, մեկ է թողել իւր բանախօսութիւնը, բոլոր մեր պատմիչները հաստատում են այդ, ժողովի առաջնակարգ եպիսկոպոս Գրիգոր Արշարունին նոյնն է վկայում, Ասորոց պատմիչներն էս՝ Արուլֆարաճ՝ ու Միքայէլ Ասորին այդ են հաստատում, սակայն այսօր էս նոյն Չամչեանի անսխալականութեան երկըրպագունները դարձեալ նորա ասածներն են կրկնում և մինչև անգամ հ. Զարբանալեանի «Հայկական դպրութեան պատմութեան» մէջ էս այդ որոտընդոստ սխալը կդտնէք՝ թէ այդ ժողովը Յովհան անուենով մի անյայտ վարդապետ է գումարել և ոչ Իմաստասէրը:

Պատմական մի նշանաւոր դէպք էլ Շիրակաւանի ժողովն է: Հ. Մ. Չամչեանը գրում է իւր պատմութեան Բ. հատորում (էջ. 681—688. 1008—1010), որ Փոտ պատրիարքը նեղում էր իւր երկրի Հայոց ու հալածում դաւանական առիթով: Զաքարիա կաթողիկոսը թուղթ գրեց նորան, հերքեց նորա բամբասանքները, խնդրեց տեղեկութիւն տալ հակառակ դաւանանքի մասին և յայտնեց որ Հայերը ուրիշ եկեղեցիների վարդապետութեան համաձայն են: Սորան պատասխանեց Փոտը երկու թղթերով՝ մէկն առ Զաքարիա և միւսն առ Աշոտ մեծ իշխանը, որոնք և ուղարկեց Յովհան կամ Վահան՝ Նիկիոյ արքեպիսկոպոսի միջոցով: Հայերը Շիրակաւանում 862-ին մի ժողով գումարեցին, զարմացան՝ որ անտեղեակ են եղել Յունաց ճշմարտութեան, քննեցին, խօսեցան, մի ճառ ասաց Յովհանը, 15 նպովքներ դրաւ «ի դիմաց ժողովոյն» և ցրուեցան: Նանա սարկաւազն էլ այնտեղ էր, որ և համաձայնութիւն կայացրեց Ասորոց հետ: Իսկ յետոյ Սահակ Մոռուտը մի հակառակ թուղթ գրեց իբրեւ Աշոտի կողմից առ Փոտ: Չամչեանը յետոյ ևս ծանօթութեան մէջ պնդում է, որ այդ ժողովը անշուշտ ընդունել է Յովհանի նպովքները, բանի որ ոչ ոք չէ ասում թէ չէ ընդունել. եթէ չընդունելն ասող չկայ, ուրեմն ընդունել են:

Չամչեանի պատմութիւնից անկախ չեն մնացել և մեր ե-

կեղեցական պատմութիւն գրողները: Ամեն. Մուրատեան եպիսկոպոսն ասում է, որ Յովհանն Տեառնում է ժողովից «կարծելով» թէ արդէն Հայք միաբանեցան ընդ Յունաց» (էջ. 324): Գրեթէ նոյնը կրկնում է և արժ. Յուսիկ վարդապետը իւր եկեղեցական պատմութեան մէջ (էջ. 151):

Արդ՝ պատմութեան աղբիւրներն են Ստեփաննոս Ասողիկ, Վարդան ու Կիրակոս վարդապետների յիշատակութիւններն և ժողովի պատմական մանրամասնութիւնները, որոնցից օգտուել է և Չամչեանը: Վարդանը համառօտապէս պատմում է իրողութիւնը, քաղելով ժողովի յուշագրութիւնից և ամփոփելով Փոտի թուղթը. ըստ որում և վերջացնում է իւր խօսքն՝ ասելով որ Սահակ վարդապետը պատասխան գրեց: Կիրակոսը յիշատակելով միայն այն թղթագրութիւնը, նկատում է՝ որ Աշոտի հրամանով պատասխանը գրեց Իսահակ վարդապետը «գեղեցիկ և իմաստասիրական», կամ ինչպէս Ասողիկն է գրում՝ «լի իմաստութեամբ և գիտութեամբ»: Վարդանի ու Կիրակոսի հակիրճ նկատողութիւնները զիւր չեն եկել դոցա պատմութեանց Վենետիկեան հրատարակչին (եթէ չեմ սխալւում՝ հ. Ալեշանն է այդ), որ և՛ ըստ Զարբանալեանի՝ հոսք ծանօթութեանց մէջ յորդորում է ընթերցողին կարգալ Չամչեանը և տրամադրում է չհետեւել «մոաց հեղինակին» կամ «Կիրակոսի ակոորժակաց»:

Մենք ունինք այժմ այդ թղթերը մեր առաջ: և վկայութիւնները, որոնք և յառաջագրենք մի առ մի: Մինչդեռ Բուդայ անօրէն գազանը աւերելով Հայոց երկիրը և գերելով բարեպաշտ ժողովուրդը, ամայացնում էր ամեն կողմ, Յոյներն էլ նախանձելով Բագրատունեաց զօրանալուն, սկսան լրացնել այդ չարիքը, հայհոյելով յունաբնակ Հայոց դաւանանքը, խլելով վանքերը և հալածելով նոցա հաւատարիմ հովիւներին: Սոքա էլ տեսնելով իւրեանց անկայուն ու երերուն վիճակը, փախչում էին ապաստանում զօրացող Աշոտի հովանու տակ, ինչպէս և արաւ յայտնի Սահակ Մոռտ կամ Ապիկուրէշ վարդապետը, գալով Աշոտի մօտ և պատմելով իւրեանց տառապանքները: Այս ամենը չէր կարող անուշադիր մնալ. Զաքարիա կաթողիկոսը քաջալերուած Աշոտ իշխանաց իշխանի յաջողութեամբ ուրիշ ելք չգտաւ ու մի թուղթ գրեց առ Փոտ պատրիարքը (858—891), որով հաստատեց Հայոց դաւանանքի ճշմարտու-

Թիւնը, հերքեց Յունաց բամբասանք ու զրպարտութիւնները և ցոյց տուաւ՝ որ քրիստոնէական չէ դաւանական հալածանքը: Փոտն առիթ առնելով այս թուղթը, մի ընդարձակ պատասխան գրեց և Յովհաննէսի հետ ուղարկեց Հայոց մօտ: Փոտը այս թղթով մասամբ զովասանում է Զաքարիային, մասամբ Հայոց եկեղեցին ու իւր հաւատքը, իսկ ապա մի խառնակ հայեացք է ձգում այն պատմական դէպքերի վրայ, որոնք անցել են Ե. դարից մինչև այդ ժամանակները և որոնք իրր թէ պէտք է Հայոց համոզեն միաբանութիւն կայացնելու: Թղթի վերջը զովասանք է Յունաց բարձրութեան և դաւանական ջատագովութիւն է, որի նպատակն է հրապուրել Հայոց:

Փոտը մի թուղթ ևս ուղարկեց առ Աշոտ. այս թղթով էլ զովասանում է նա Աշոտին, ձեակերպում է Հայոց դաւանանքները և յարձակում նոցա վրայ, յորդորում է ընդունել չորրորդ ժողովը, յայտնում է՝ որ ինքը փոյթ ունի ճշմարտութիւնը քարոզել Հայոց և մանաւանդ ինքը միջնորդ հանդիսանալով Աշոտի ու կայսեր մէջ՝ կամենում է սէր հաստատել:

Յովհաննէս եկաւ Շիրակական 862 թուին, որտեղ էր այդ ժամանակ Աշոտ իշխանը իւր զօրքով: Ինչպէս ասուած է ժողովի յիշատակագրութեան մէջ, և յանձնեց թղթերն ըստ հասցէին: Այդ ժամանակ Զաքարիա կաթողիկոսը ժողով զումարեց «եպիսկոպոսաց բազմաց և կրօնաւորաց առաջի Աշոտոյ Հայոց սպարապետին». «անդ էր և Նանան ասորի սարկաւազ մեծ և հռչակեալ փիլիսոփոս». որոնք անշուշտ մասամբ Յունաց հալածանքներից փախած և մասամբ գերութիւնից դարձածներն էին: Յովհաննէս կոչուող այդ ազգուրաց Վահանն, որ «իմաստուն» և «պերճաբան» է կոչուած թղթերի վերնագրի ու յուշագրութեան մէջ, առաջարկեց իւր դաւանանքը մի ճառով, որով աշխատում է Հայոց եկեղեցու վարդապետութեան հաւատարիմ խօսել և ոչ Փոտի թղթին համաձայն: Իւր ճառն էլ նա ամփոփում է 15 նշովքների մէջ, որոնցում դարձեալ նոյն վարդապետութիւնն է արտայայտում և խոյս է տալիս երկուութեան դաւանանքից: Միմիայն ԺԴ. ու ԺԵ. նշովքներն այնպէս են ձեակերպուած, որ չի կարելի հաստատապէս ասել թէ արդեօք Հայոց չընդունած ժողովներին համակիր է ցոյց տալիս Յովհաննէս՝ թէ ոչ: Այդ նշովքներից մէկն ուղղակի մերժում է այդ ժողովները, իսկ միւսը՝ ընդհակառակն կարծես թէ ընդունում է:

Որ Յովհանն աշխատում է Հայոց եկեղեցուն համաձայն երևալ, նկատում ենք նորա մի թղթից՝ գրուած իբրև պատասխան Զաքարիայի հարցման՝ թէ ինչու ծննդեան տօնը մկրտից տարբեր են սահմանել: Յովհանն ձեռնդրած է Զաքարիայի հարցումը իւր թղթում այսպէս. «Թէ ինչու ծննդեան և մկրտութեան տօնն, որ Յակովբայ Տեառնեղբօր առաքելական և նախագիր կտակը դնում է յունուարի վեցին, (Յոյներն ու Հռովմայեցոց պետութեան) բոլոր տիեզերքը միաձայնութեամբ հետեւելով միմեանց՝ փոխադրել են՝ ծնունդը դեկտ. 25-ին և մկրտութիւնը յունուարի 6-ին»: Պատասխանելով այս հարցին՝ Յովհանն ասում է, որ այդպէս են արել միասին տօնելու դժուարութեան պատճառով և կամենալով առաւել փառաւոր անել Քրիստոսի տօները: Այլ և աւելացնում է՝ որ այդ մասին գրել են նաև Ս. Սահակին, բայց վերջինս պատասխան չէ տուել իբր թէ հեռացած լինելով ամբողջութեամբ:

Յովհանն այս թղթում ևս խօսում է բնութեան ինդրի վրայ և խոյս է տալիս Հայոց հակառակ դաւանանքն ասելուց և մինչև անգամ ձգտում է իւր ուղղադաւանութիւնը ակնյայտնի դարձնել Հայոց առաջ: Սոյն թուղթն ևս գտնուում է նախընթացների հետ ու թարգմանուած է Ստում 1203 թուին Գրիգորի ու Բաղլի ձեռքով (Մատեն. Ս. Էջմիածնի. № 529. 530):

Ինչ եղաւ ժողովի հետեանքը: Հատ պարզ է: Թէ Ասողիկը, թէ Վարդանը և թէ Կիրակոսը յայտնապէս ասում են՝ որ «գեղեցիկ և իմաստասիրական» պատասխան տրուեց Սահակ Մոռտ կամ Ապիկուրէշ մականունուած վարդապետի ձեռքով և Աշոտի հրամանով գրուած: Ինչ էր այդ պատասխանը՝ մենք իսկոյն կտեսնենք, սակայն մենք ունինք և մի նշանաւոր վկայութիւն ժողովի ժամանակից, որի հեղինակն է նաև սարկաւազապետի «Յովհաննու Աւետարանի մեկնութեան» թարգմանիչը:

Այս յառաջաբանի մէջ թարգմանիչը խօսք առնելով առ իւր մեկենասները, յիշում է՝ որ նանան գրել է իւր մեկնութիւնը այն Բագարատ Բագրատունու ինդրանօք, որ նախանձախնդրութիւն ունէր «կշտամբել և յանդիմանել զհերձուածողացն դասս»: Երբ սա գերի տարուեց Հազարացոց ձեռքով, մեկնութեան զիրքն ընկաւ Սմբատ Խոստովանողի ձեռքը, որ նոյնպէս մեծ նախանձախնդրութեամբ պաշտպանում էր իւր

հաւատքն ու քարոզում: Սմբատը պատուիրեց թարգմանել այդ գիրքը հայերէնի և ապա ինքն ևս բանտարկուելով նահատակուեց: Այնուհետեւ այդ չարաքաստիկ մատենան ընկաւ իշխանաց իշխան Աշոտի միջոցով իւր գոլատը Մարիամ Բագրատունու՝ Սիւնեաց տիկնոջ ձեռքն, որ և վերստին հրամայեց թարգմանել:

Քաջաբան թարգմանիչը, որի անունը դժբախտաբար յիշուած է, փոխադրեց այդ գիրքը հայերէնի 862 թուից յետոյ: Այդ պարզ է, քանի որ յառաջաբանում յիշուած է թէ Սմբատի նահատակութիւնը և թէ նորա որդի Աշոտ փշխանաց իշխանը, իսկ սա այդ տիտղոսն է ստացել 862 թուին (Հմմտ. Ասողիկ. էջ. 110. Թովմ. Արծրունի. էջ. 230): Հետեւաբար երկիրը խաղաղութեամբ յետոյ է մեր թարգմանիչը գրել իւր յառաջաբանը և հարկ համարել այդ խաղաղութեան մէջ յիշելու հաւատքի քաջ նահատակներին, ճշմարտասիրութեամբ ակնարկելով նաև Բագրատի թերևս երեսանց ուրացութիւնը:

Արդ՝ ահա այդ յառաջաբանում թարգմանիչ վարդապետը գրում է նանայի մասին. «Այր ոմն սարկաւագապետ գոլով, նանա անուանեալ, յոյժ հմուտ և վարժ ասորի զպրութեան, ստացող բոլորիցն առաքինութեան, պարկեշտ վարուք, մաքուր առ ամենայն մարմնական հեշտութիւնս, աղբիւրաբար ընկալեալ զշնորհս վարդապետութեան ի Հոգւոյն Սրբոյ ուղղափառ հաւատոյն որ ի Քրիստոս, որ և յանդիմանեալ զոմն եռետիկոս՝ զայր պերճաբան և իմաստասէր, վանեալ հալածական առնէր յաշխարհէս Հայաստանեայց, որ երբեմն խոտորնակս ուսուցանէր՝ յերկուս բաժանելով զՔրիստոսի անբաժ միաւորութիւնն, որ յետ անբալ և անշփոթ մարմնաւորութեանն: Եւ հաստատէ վերստին զնոյն ուղղափառ որ ի Քրիստոս զաւանութիւնն. մի յերկուց բնութեանց խոստովանել զԱստուածականսն՝ բնութեամբ, իսկ զնուաստականսն՝ կամաւոր յանձնառութեամբ:

Աս գէպրի յիշատակութիւնն անում է և Վարդանը, միայն թէ եռետիկոս բառը միանգամ «Եպիկոուա» է կարդում և միւսանգամ «Ապիկոուայ», որպէս և Մ. Այրիվանեցին «Եպիկոուա» եպիսկոպոս է անուանում: Վարդանի պատմութեան հրատարակիչն ևս նկատել է, որ նա յիշեալ յառաջաբանինն է կրկնում, միայն թէ ինքն էլ այդ յառաջաբանում «Ապիկոու» է կարդում. սակայն հ. Գ. վ. Զ.-ը իւր «Մատենադարան հայկ.

Թարգմանութեանց» գրքում՝ էջ. 629 յառաջ է բերում այդ յառաջաբանը, դուրս ձգելով իւր դաւանանքին հակառակ տողերը, և նոյնպէս եռետիկոս է կարդում:

Ակնյայտնի է արդէն թէ ինչ ելք է ունեցել Փոտի առաջարկութիւնը և ինչպէս արիւթեան լինելով հեռացել է Յովհաննէս եպիսկոպոսը: Յաղթահարուելով հաւատքի ակոյեան և Հագարացոց բանտերում տքնած ժողովականների առաջ, յոյս կռնէր Աշոտ իշխանաց իշխանի վրայ, որ անշուշտ Բիւզանդիոյ կայսրների բարեհաճութեան կարօտութիւն ունէր քաղաքական դժուար կացութեան պատճառով: Ահա և Յովհաննէս ստացաւ նորա այն թուղթը, որ յիշեցինք:

Այս թուղթը շատ վայելուչ արտայայտութիւններով ճոխ է, բայց իմաստով ու փաստերով ապացուցութեամբ ու պատճառաբանութեամբ հզօր, ըստ որում իրաւապէս կոչուած է «գեղեցիկ և իմաստասիրական»: Աշոտը մի գեղեցիկ վերտառութիւնից յետոյ յիշում է որ Փոտի թուղթը ստացել է ուրախութեամբ բարեբանել Փրկչին, ուստի և շնորհակալութիւն է յայտնում սիրալիր խօսքերի համար: Քաղաքավարական խօսքերով հաճելով իւր հակառակորդի միտքը, Աշոտն յառաջ է բերում չորրորդ ժողովի հակառակութիւնը և նկատում, որ Հայերը տեղեակ են բոլոր հանգամանքներին և զուր է Փոտը այդ մասին գրում: Ապա նա հերքում է հակառակ դաւանանքը, մանաւանդ դէմ առ դէմ դնելով Նեստորի և Հովմայ քահանայապետ Աւոն Ա-ի խօսքերն և դոցա նոյնութիւնը բացայայտելով, ըստ որում և նկատում է թէ ինչպէս կարող է ընդունել Փոտի ստիպողական առաջարկը: Եւ որպէս զի իւր խօսքը միւս կողմից ևս պարզ լինի, ցոյց է տալիս Յունաց նոր դաւանանքի տարբերութիւնը Ս. Կիւրեղի վարդապետութիւնից, որ Եփեսոսի ս. ժողովինն է: Այնուհետեւ մի առ մի յառաջ է բերում Փոտի պրպարտութիւնները («օտարոտի խորհուրդ գրաբանութեան») իւր թղթից ու հերքում, որ Հայերը եւտիքեան չեն, ջրում է և հակառակ վարդապետութիւնը բաւական վրկայութիւններով նկատում է՝ որ Հայերը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած երբէք մոլորութեանց ու հերձուածների մէջ չեն ընկել և պէտք չեն ունեցել ժողովների և ի վերջոյ յառաջ է բերում իւր եկեղեցու ճշմարիտ վարդապետութիւնը:

Թղթի վերջում (որ հրատարակել է հ. Ալիշանը իւր Յու-

շիկում Ա, 457. Ի հարկէ իւրեան նպաստաւոր միտումով կըր-
ճատած) Աշտուր շնորհակալութեամբ յայտնում է՝ որ հետեւե-
լով Փոտի խորհրդին, միշտ պատրաստականութեամբ կվերա-
բերուի առ Բիւզանդիոյ թագաւորութիւնը և սէր կպահի նո-
րա հետ. ուստի և հայցելով նուիրական աղօթքը, բարեմաղ-
թութիւններ է անում ու թուղթն աւարտում:

Այսպիսով ուրեմն Շիրակաւանի ժողովը յետ մղեց Փոտ՝
նոր պատրիարքի հնաւանդ միտումների նոր փորձերը, այլ և
Հայոց և Ասորոց եկեղեցիների դաւանական միութիւնը վերա-
հաստատեց *): Այս այնքան նշանաւոր էր, որ Ջաքարիայի յա-
ջորդ. ու կաթողիկոսարանում սնուած Գէորգ Բ. Գառնեցիին
(875—897) թղթով առ Յովհաննէս պատրիարքն Ասորոց աշ-
խատում էր առաքելական ուղղութիւն մտցնել նոցա՝ մասամբ
տարօրինակ՝ եկեղեցական արարողութեան մէջ, որոնք անտես
էին առնուել նոյն Մանազկերտի մեծ ժողովումներով ամառ-
բար **):

Արեւսկ Տէր-Միքելեան

ՍՏԵՓԸՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ¹⁾).

Խոհական աղգասէր եղբայր

Յովհաննէս Մկրտչեան Սայաթնեանց.

Գուցէ կը զարմանաք որ մի ձեզ անծանօթ մարդ համար-

*) Հմտ. հմ «Հայաստ. եկ. և Բիւզ. ժողովոց պարագայք» էջ. 143—
144, որի լրումն է այս:

**) Հմտ. Միք. Ասորի. էջ. 339:

¹⁾ Ցանկալով դարուս հայ մեծ մարդկանց մէկի՝ Ստեփան-
նոս Նազարեանցի կենսագրութեան համար նիւթեր մատակա-
րարել, որին աշակերտելու պատիւն ունեցած ենք մէկ և կէս
տարի Ներսիսեան Գալոցում, մենք Վումայ, ի լոյս տեսնելու օ-
րից հրատարակեցինք նորա բազմաթիւ գրաբառ նամակները
40-ական և 50-ական թուականներին գրած: Այժմ նոյնքան սի-
րով հրատարակում ենք և նորա աշխարհաբառ նամակները,
որ սիրողաբար յանձնեց մեզ մեծ. պ. Ստ. Լիսիցեանցը, իսկ
ապագայում կտպենք խմբագրութեանն Բագուից ուղարկուած
նորա մի քանի շատ հետաքրքրական նամակներ հայ գործիչ-
ների մասին:

ձակում է իւր նամակովը ձեզ աշխատութիւն. հասուցանելը այց թէպէտ ճշմարիտ է, որ մարմնոյ ծանօթութիւն չլինի մեր մէջ, բայց հոգւոյ ծանօթութիւն կայ, այնպէս որ կարող եմ ասել, թէ յառաջ քան ղմարմնիդ ծանօթութիւնը ստացել եմ պատուական հոգւոյդ ծանօթութիւնը, և այս մասին պարտական եմ պատուելի բարեպաշտ Կարապետ Թէոդոսեան Սաղբատովին, որ շատ ծանօթութիւն տուել է ինձ ձեր խոհականութեան և լուսաւոր ազգասիրութեան մասին: Ահա այսպէս համարձակուեցայ գրել ձեզ, և յուղարկել ձեզ պարոն Սաղբատովի բարեկամական շնորհիւր 30 հատ իմ աշխատասիրութիւնից, որ մակագրեալ է՝ Փորձական հոգեբանութիւն: Խնդրեմ ձեր բարեկամական աշխատութիւնը գործ ածել և բաժանել այդ զիրը ձեր երկրացի հայերի մէջ և գինը ամեն մի հատին սահմանում եմ մի մի մանէթ, թէպէտ տեղս ծախած ենք մանէթ ու կէսով: Եթէ կարելի էր աւելի գնով ծախել, այն ձեր շնորհը կը լինէր, որ գոնեայ այդ պատուական տպի և թղթի ծախք դուրս գար. աշխատանքս պարգև ազգին: Մենք ուղարկեցինք այժմ 30 օրինակ. եթէ աւելի հարկաւոր լինի, կարող էք ստանալ:

Հաշտարխան քաղաքում ունինք մեր՝ ճշմարիտ է՝ և այլ ծանօթներ, հարստականք, բայց ափսոս՝ ինչպէս մինչև այժմ տեսանք՝ ոչինչ կամք չունին ազգասիրական բաների գործակից գտանուելի, ունայն խօսք շատ, բայց գործ և ոչ մի. և հաւատք առանց գործոց մնուեալ է. և դէք հաւատան և սարսին, ինչ օգուտ դորանից: Իմ շարադրութիւնս հայոց լեզուում այդ առարկայի վերայ առաջինն է. մինչև այժմ այդ առարկայի վերայ խօսուած չէ հայոց բառով, բայց ափսոս որ հին բառով և սորա պատճառը կիմացուի յառաջաբանութիւնից՝ որի մէջ արիւն դառած սրտիս ծովիցը մի երկու կաթիլ ածել ենք: Ինձ հարկ չէ գովել իմ աշխատութիւնս. եթէ կայ դատաւոր, եթէ կայ խոհականութիւն և բանականութիւն ազգի մէջ, թող կարգան, մտածեն և ինձ արժանաւոր դատաստան առնեն, ես ինչպէս հասկանում եմ մեր ազգը և մեր ազգի լուսաւորութեան բնական և պատշաճաւոր ճանապարհը, ասպարէզ եմ անցել և ասում եմ իմ դատողութիւնը. եթէ դատող մարդ կայ, թող դատաստան մտանէ իմ հետ նոյնպէս պատուաւոր ղէնքով, ինչպէս ես:

Կամք չունիմ նամակս երկարացնելով՝ ձեզ անհանգիստ
առնել խնդրելով մեզ ձեր պատուական բարեկամութեան շնոր-
հը,

Մնամ ձեզ պատուող

Սեփականս վարդապետ Նազարեանց.

՚Ի 29 Դեկտեմբերի 1851.

՚Ի Մոսկվա.

Փետրվարի 9 Թուակ. 1857. Մոսկուայի Աջ.

Մեր շատ սիրելի բրիտոնէակտն և հայրենակից եղբայր
Յովհաննէս Մկրտիչեան Սայաթնեանց,

Ճշմարիտ, շատ մեղաւոր եմ ես ձեր առաջն, որ չկարողա-
ցայ ես մինչև այժմ հասուցանել ձեզ իմ «Լարդապետարան
կրօնի» անունով գրքից մի օրինակ գոնեայ, որովհետև ձեր պէս
սիրելի և պատուելի մարդը յատկապէս խնդրած էր: Բայց կա-
մենում եմ ձեզ համառօտ ծանուցանել այդ բանի հանգաման-
քը, թէպէտ երբէք դիտաւորութիւն չունիմ արդարացնել իմ
անձը: Այն զլլարցի հայը, որ բերած էր ինձ ձեր յարգելի նա-
մակը, խոստացաւ մի քանի շաբաթից յետոյ հանդիպել ինձ և
ստանալ ինձանից յեղեալ գիրքը, և ես արդարեւ պատրաստած
էի և գիրքը և մի նամակ ձեր վերայ, շատ խորհրդաւոր խո-
սուածքով, բայց եկան ու գնացին շաբաթներ ու ամիսներ և
այն Ղզլարցի մարդը չերեցցաւ. յետոյ լսեցի, թէ նա իւր ա-
րևտրական գործի մէջ Մոսկվայումը անբաղդ գտանուելով և յու-
սահատ վեր է կացել ու գնացել է: Հատ ցաւելով այդ պատահ-
ման վերայ, երկար ժամանակ պահեցի ձեր համար սահմանած
թէ գիրքը և թէ նամակը, մինչև մի այլ բարեկամ թախանձա-
նօք ստիպեց ինձ, որ ընծայեմ նորան այդ աշխատութիւնը,
ըստ որում հնուաւոր տեղից եկաւոր ցանկանում էր իմանալ մեր
հայկական յառաջագիմութեան աստիճանը Ռուսաստանի մէջ:
Ես այս բանս պատմում եմ ձեզ անխարդախաբար, ոչ թէ որ-
պէս արդարացուցիչ պատճառ, այլ որպէս մի անցր, որ գուցէ
թէ կարող էր ձեր քաղցր ներողամտութիւնը ձգել զէպի իմ
կողմը: Երէկ Լալարեանց ուսումնարանումը հանդիպեց ինձ ձեր
երկրացի Մելքոն Գասպարեան Պապայեանցը, ձեր անունով
խնդրելով ինձանից քանի մի օրինակ իմ «Լարդապետարան

կրօնի» և «Առաջին հոգեղէն կերակուր Հայոց երեսաների համար» գրքերից: Այլ միտք և ոչ միտք չունենալով իմ մօտ ոչ մի օրինակ, չկարողացայ ես ոչինչ կերպով կատարել նորա խնդիրը: Ելլ խորհուրդ տուեցի պ. Պապաչեանցին, որ դիմէ պ. Անանեանցի մօտ, որ հանդուցեալ Ակիմովի հօսք միասին իւրեանց ծախքով տպած էին այդ գրեանքը և առած էին ինձանից. և ծախելու հրաւունք ունին: Ելլով կարող եմ ձեզ այսքան միայն գրել, եթէ պ. Պապաչեանց չգերէ ձեզ գտնեայ Վարդապետարան գրքիցը մի օրինակ, ապա խնդրեմ անյապաղ գրել ինձ, որ մի կերպով մի օրինակ ստանաւ՝ սրտեղ իմ բառեկաններից և հասուցանեմ ձեզ:

Ելլ և հարկաւոր եմ համարում ծանօթութիւն տալ այստեղ, որ նորերումս տպուեցաւ այստեղ իմ նոր աշխատութիւնը «Հանդէս նոր հայախօսութեան» անունով, հատոր ա. որ մի բաւական մեծ գիրք է, 500 մեծ ութածալ երեսից աւելի: Թէ ինչ է սորա բովանդակութիւնը, չէ կարելի ասել համառօտ, որովհետեւ բազմամասնեայ նիւթերի վերայ խօսակցութիւն է լինում այնտեղ: պիտոյ էր ձեզ անպատճառ տեսնել այդ գիրքը, որ կարողանայիք իմանալ նորա խորհուրդը: Եկուն նոյնպէս աշխարհաբառ է և աւելի մշակուած ու զեղեցկացած քան թէ մինչև այժմ տպած գրքերիս մէջ. և խօսակցութեան նիւթը շատ ճոխ ու հարուստ, զուարճականի մօտ դրած և խրատականը, հեշտի մօտ դրած և մի փոքր ծանրը. ընտիր ընտիր պատմութիւնը, խորհրդաւոր վերջերով, բնագիտական ճառեր, վարքագրութիւնը և պատմական անցքեր, զոր օրինակ՝ Քրիստափոր Վոլոմբոս կամ Յայտնագործութիւն Ամերիկայի: Բոլորը դրած է ջերմ հոգով և կենդանի սրտով, որ Հայք այդ գիրքը ձեռք առնելով, այլ ևս վայր չգնէին, եթէ մի փոքր մարդկային բանականութիւն և իմաստասիրութիւն կար նոցա մէջ, եթէ նոքա բացի ուտել խմելուց և պառկելուց գուշակում էին դեռ ևս մի այլ քաղցր և գեղեցիկ և պատուական բան: Այս աշխատութեան յառաջաբանութիւնը կարգալով մի փոքր պիտոյ է վերաւորուէին Հաշտարեանցի հայերը, չտեսնելով իւրեանց անունը այն հայրենասէր մարդերի կարգումը, որ գործակից են գտանուած գորա տպագրութեանը, բայց մեղաւորը ինքեանք են, և ոչ ոք այլ: Երկրորդ հատորը տպւում է այժմ նոյնպէս և այս տարու վերջումը պատրաստ կլինի: Առա-

ջին հատորը կարելի է տարածել մի ամսուց յետոյ, որովհետեւ դեռ ևս հրաման չկայ ցենզօրից տպած օրինակքը առնուլ տըպարանից և ծաւալել: Երբ որ պատրաստ էր հրամանը, իսկոյն կուղարկեմ ձեզ մի օրինակ պարզեւ: Եթէ կարծում էք, թէ այսպիսի գիրք հաճոյ կլինէր ձեր երկրացիների մի քանիքին, ապա կուղարկեմ յօժարութեամբ. առաջին հատորի գինն է երկու ման. արծ. կազմով և ճանապարհի ծախքով 2 ման. 75 կոպ.:

Խնդրեմ ողջունել ինձանից պարոն Մելիքովը և Բալասանեանց ընտանիքը, որ ծանօթ են ինձ, բայց այժմ որպէս եւրեւմէ է, տուել են ինձ ամենեկին մոռացութեան: Երբ որ Ղազանումն էի ես, բաւական շատ գրագրութիւն ունեցայ դոցա հետ. և դոցա կամքն էր, որ ես գայի Հաշտարիւսն ուսուցանելու և դաստիարակելու Հայոց մանկունքը. և ճշմարիտ է, դոքա խոստանում էին ինձ 80 աշակերտ տալ. բայց առանց իմանալու դոցա կամքի և գործակցութեան հաստատութիւնը, չկարողացայ իմ հաստատ հացը թողուլ ձեռքից և գնալ անհաստատի քամակից: Գուրբ, ի հարկէ, իբրեւ հաշտարիւսնցի, աւելի լաւ կարող էք դատել իմ կարծիքի ուղղութեան կամ չողղութեան վերայ:

Ողջունելով ձեզ և ձեր ընտանիքը ամենայն յարգանքով,
մնամ

ձեր հարազատ

Ս. Նազարեանց

Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց.

Մեր շատ ընտիր խոհական ազգասէր բարեկամ
Յովսէփ Իզմիրեանց.

Ձեր պատուելի նամակը ամսուս 4 թուականից հասաւ ինձ և տեղեակ կացուց ինձ ձեր ազգասիրական ցանկութիւններին: Իմ կողմից ունիմ ձեզ աւետիք տալ, որ ահա ձեր և մեր փափաղը, յաղթելով բաղմագիմի դժուարութիւնների կատարուեցաւ, եւ Հիւսիսափայլը Հայոց երկնակամարի վերայ շողշողեցնում է իւր լուսափայլ ճառագայթները, մինի սրտին ուրախութիւն, միւսի սրտին անբուժելի ցաւ. ազգասէրներին պարծանք, ազգատեսցներին ամօթ և խայտառակութիւն: Մինչև այս նամակի ձեզ հասանելը, կունենաք ձեր ձեռքումը առաջին ամսատետրակը. սորա քամակից, այս օրերումս պիտոյ է

սուրհանդակի հետ վազէ երկրորդ ամսատետրակը, որ նոյնպէս պատրաստ է. երրորդ ամսատետրակը շուտով ներս կը մտանէ մամուլի տակ: Սորանից կարող էք հեշտ իմաստասիրել, թէ որպիսի արագութեամբ և անձնազոհ կերպով դործ է կատարվում, բայց թէ ի՞նչ աշխատանք և տառապանք կ'այ հրատարակողի վերայ, այդ չկամիմ ձեզ սառն բառերով նկարագրել: Ցենսուրայի հեռաւորութիւնը, գրաշարների պակասութիւնը, այժ և թանգութիւնը հայկական գրաշարութեան, չեմ' աւուժ ձեզ, թէ բոլոր ծանրութիւնը մնացել է մեր ուսերի վերայ միայն, առանց օտարի օգնութեան, բացի պարոն Նալբանդեանցի անձնանուէր ձեռնտութիւնից:

Օրագրի ստացողների թիւը հասանում է այժմուս մօտ 200 ի. կարելի էր միայն տպել, այսինքն տպագրութեան ծախքը ու փոստայի արծաթը դուրս բերել, բայց օգուտ չկայ մեզ. Աստուած տայ, որ զալոց տարի մի փոքր թեթեանայ գործը, և մեր կարողանանք արծաթի քաջալերութեամբ աշխատակից ընկերք ճարել մեզ: Գրաշարի մասին շատ դժուարութիւն կայ, և ուսմանը հայերէն աւելի թանգ դնով են շարում, բան թէ ուսներէն, պատճառ բերելով լեզուի օտարութիւնը: Եթէ կարողանայիք մեզ Ղզարից մի տղայ հասուցանել մինչ 18—20 տարօք, որ գիտէր փոքր ի շատէ հայերէն և կամեր ուսանել գրաշարութիւն և լինել ժամանակով գրաշար, ապա կարող էիք բաղդաւորել մի հայ և մեզ շատ թեթեւացնել: Մի Հայոց գրաշար, որ կարող էր օրինաւոր շարել, կըստանայ ամենայն թերթին 5 ման. արծ. և 5 թերթ շարելով ամիսը կարող էր ստանալ 25 ման, բայց եթէ կարողանայ աւելի ևս շարել, իւր օգուտն է: Իմ կողմից ես պատրաստ եմ յանձնառու լինել մի այսպիսի տղայի ճանապարհի ծախքը. և, ի հարկէ, ձեզ հեշտ կը լինէր խոհական կերպով տնօրինել մի այդպիսի մարդու գալուստը դէպի Մոսկովա: Ահա մի հոգալի բան ազգասէր մարդու համար:

Այժմ պատմեմ ձեզ իմ Հանդէս նոր հայախօսութեան գրքի 2 հատորի մասին, գրեանքը ամենեւին պատրաստ են, բայց այն օրհնած ցենզօր Վայթմազովը դեռ ևս չէ ուղարկել Թիֆլիզից արձակման հրաման, թէպէտ այս տարու Յունվարի 15 թուականից ուղարկած ենք նորան և տպած օրինակը և ձեռագիրը համեմատութեան համար: Այսպէս գիրքը մնացել է մին-

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՎԱՆԱՑ Ա. ԵԿԵՂԵՑՈՒ

չե պիժմ կապած սառած իմ տանը Եղջ ունիմ, որ պսուհետե
չերկարանայ այս անյարմարութիւնը, որովհետեւ բաւական ժա-
մանակ էր անցած: Երկրորդ ամսատետրակի հետ կարելի էր
ձեր համար դնել ծրարի մէջ և մի օրինակ Հանդէս նոր հայա-
խօսութեան զրքի երկրորդ հատորից:

Մաղթելով Աստուածուստ լինել ձեզ ոչ ու առողջ հոգով
ու մարմնով ձեր ազգի բախտաւորութեան համար,

Մնամ

ձեր յարգող

Ս. Նազարեանց.

Մարտի 28-ին 1858

Մոսկվա.

17-ին Ապրիլի 1861 թուականի Մոսկվա.

Ազնիւ և խոհական ազգասէր պարոն,

Յովհանէս Սայաթնեանց.

Ուրախ եմ, որ ազգաշինութեան բարի բարի գիտաւորու-
թիւնների պատճառով ստանում եմ պատիւ մի քանի բառ խօ-
սելու ազգի բարեմիտ և հայրենասէր անդամների հետ: Որքան
ժամանակն մեր ձեռքումն է, պարտական ենք աշխատել, որ
մեր կեանքը ձրի, պոխնք զուր և անօգուտ եղած չլինէր աշ-
խարհիս վերայ, որ մեք մեր աչքը յաւիտեան փակելու րոպէին,
կարողանայինք ձգել մեր հայեացքը կանաչ և դալար վաստա-
կաւոր օրերի վերայ, որ ապրած էինք մեր համար որպէս բա-
րոյական մարդիկ, որպէս բրիտոննայք, որպէս ընկերներ, մար-
դասէր և հայրենասէր հոգաբարձուք ազգի և մարդկութեան:
Գիտեմ, իմ հետ եմ խօսում, գիտեմ, իմ սերմանածքը ապառաժ
բարի վերայ չէ: Ուրեմն, ազնիւ պարոն, թո՛ղ տուք ինձ մա-
տուցանել ձեզ առանձնապէս մի քանի յայտարարութիւնք իմ
գիտնական և գործական դպրոցի մասին, որ բացուելու է Մոս-
կվայի մէջ, և խնդրել ձեր հայրենասիրական գործակցութիւնը
այս ձեռնարկութեանս, որ կարող է միայն պսակուել մեր հա-
սարակութեան բարեմիտ անդամների հոգաբարձութեամբ: Եր-
կար ու ձիգ տարիների կենսամաշ փորձով վերահասու եղայ ես,
որ մատենագրութիւնը մի ազգի մէջ կարող չէ յառաջագէմ լի-
նել, ուր չկայ գրագիտութիւն, չկայ դպրոցական դաստիարա-

կուլթիւն, չկայ ուսումնական կրթութիւն. մի խօսքով, ուր ներկայ սերունդը պատրաստած չէ մատենագրութեան համար: Այժմ պարտական եմ ես ինքս ասել ինձ և ձեզ, ազնիւ Հայեր, որ մեր ազգի լուսաւորութեան ճանապարհը բանալու, պիտոյ է մեզ դաստիարակել և կրթել մեր մանուկ սերունդը, մեր մանկունքը, ծառը, ազգի ծառը իւր բուն սերմից ու արմատից դէպի վեր աճեցնելով. այդ է բնական ճանապարհը, և այդպէս կարող ենք մեք բժշկել այն դառն ցաւերը, որոնց վերայ այսօր դանգատում ենք և մորմորվում ենք. մատենագրութիւնը մի ազգի մէջ կարգացող և մտածող հասարակութեան համար է, բայց որ այդ հասարակութիւնը կամ ամենեւին չկայ, կամ թէ միայն բաղկանում էր երկու և երեք մարդից, ինչ խորհուրդ ունի այդ մատենագրութիւնը և միթէ հեղինակը իւր հոգու վաստակքը վաստակելով, յետոյ պարտ է դորանց իւր տան ծաւաճողութիւն մեջ մկների և ապականութեան կերակուր առնել: Այսպէս եղել է մինչև այժմ, և այսպէս յառաջ կերթայ, և թէ չփոխուի իմ գործականութեան ասպարէզը ազգային օգտի համար: Հիւսիսափայլը այս տարի կը կատարէ իւր ընթացքը, ինչպէս կարող էր, թէպէտ շատ ողբալի պայմանների մէջ է. մինչև այժմ հալիւ թէ հասել է ինձ տպագրութեան արժաթը միայն: Ձեզ յայտնի կ'լինի, թէ ինչպէս ընթացաւ իմ հետ պարոն հանգուցեալ Աղաչկովը. բայց ես չեմ վրդովւում. անհամար միւս, այլ անունով Աղաչկովներ եղան և կան ազգի մէջ. դոյա բան ուսուցանել աւելորդ էր. բայց միւս աւելի բարեմիտ մարդիկ ինչպէս վարուեցան մինչև այժմ, այն ևս ձեզ յայտնի կը լինի մօտուց, ձեր Հաշտարիւանի մէջ: Ես շատ բան կարող էի ասել մեր Հայերի ոմանց վատթարութեան մասին, այն կեղտոտ դաւաճանութիւնների մասին, որ այս կամ այն անձը Մոսկովայից սերմանում է Հաշտարիւանի մէջ, իւր համար արժանի հող գտանելով, և այդ հողի մշակներից մինը ևս քահանայ է և, ինչպէս լսում եմ, Սրբազանին ևս սիրելի. գիտեմ շատ բան, բայց զգուշելի է ինձ խօսել դոցա վերայ: Բայց բոլոր չարութեան արմատը մնում է ազգային տգիտութիւնը և անկրթութիւնը և անդատողութիւնը, ուր, որպէս նեխած աղբիւսի մէջ կարող էին գոյանալ ամենայն տեսակ գարշելի ճճիներ և որդներ: Ուրեմն, ազգասէր պարոն, այդ բոլոր ցաւերի դեղն է դպրոց, դաստիարակութիւն, կրթութիւն մանուկ սերունդի. այլ փրկու

Թիւն չկայ մեզ: Այդ դպրոցը, որ պիտի օգնէր մեզ, ահա թող-
տուութեամբ տէրութեան կը բացուի Մոսկուայի մէջ: և ազգի
ծնողքը հասկանալով իւրեանց զաւակների օգուտը, պարտական
են օգուտ քաղել այն դպրոցից, որ յանձնառու է դաստիարա-
կել և կրթել հայկական մանուկը մեր լուսաւոր ժամանակի
բազմամասնեայ պիտոյքի համեմատ, որ մեր հայ մանուկը դառ-
նար մի կիրթ, մտածող ժարդ, թէ ուսումնական և թէ գործա-
կան ասպարիզումը, որպէս հայ ու որպէս հպատակ այն տէրու-
թեան, որի մէջ գտանվում էր:

Յուսով եմ որ Դուք ևս, աղնիւ և խոհական պարոն, մեր
միւս բարեմիտ մարդերի հետ կը փութաք ձեր բարի յորդո-
րանքով և բաշխելութեամբ պատրաստել ձեր միջից աշակերտ
ժողովուրդ մեր բացելի դպրոցի համար: Հարկաւոր է թանկա-
զին ժամանակը, ինչքան կարելի է, աւելի լաւ տոկոսիքով շա-
հեցուցանել: Դպրոցի ներքին և արտաքին կարգը և ընդունե-
լութեան պայմանքը կը գտանէք նոյն իսկ յայտարարութեան
մէջ: Եթէ կամէիք այլ տեղեկութիւնք, կամ ով և իցէ ձեր
ծնողներից, պատրաստ ենք տալ ամենայն շուտափութութեամբ:

Աղնիւ խոհական պարոն

Ձեզ յարգող

Ս. Նազարեանց

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

Կ. Յ. Բասմաջեան. «Բանասեր», Հանդէս հնախօսական, պատմական, լեզուաբանական և քննական, հատոր Առաջին, պրակ Ա. Բ. Գ. Պարիս 1899.

Նորայր Ն. Բիւզանդացի. Կորին վարդապետ և նորին Թարգմանութիւնք, չէրք Մակարայեցւոց, Եւթաղ Աղէքսանդրացի, Ագաթանգեղոս և Փաւստոս Բիւզանդ. Տփլիս 1900.

Արշակ Մնացականեանց. Հոգին և ուղեղը, Դր. Էդուարդ Ալբերտից Թարգմանութիւն. Մոսկուա 1899.

Բժ. Սիմէօն Շահ-Նազարեանց. Որոշ կանոնադրութեան և ծրագրի անհրաժեշտութիւնը և Հայոց Թեմական հոգեւոր դպրանոցների վարչական և աւուսնական կարգ ու կանոնի՝ դիսցիպլինայի միակերպութեան գաղափարը. Մոսկուա 1900.

Յարութիւն Թումանեանց. Մեքէ-Բեգլար. Տփլիս 1900

Ջըիստ. Թաղէոսեանցի բանաստեղծութիւնները. Բագու 1900

Աւագ Ա. Շահ-Մուրադեան. Հին Հայոց հեթանոսական կրօնը. Բագու 1900.

Հանդիսիս ընթերցողներին այս նուագ հարուստ գրական երևոյթների մասին զեկուցանելու բախտը չունիմ. ինչպէս օրէցօր նուագում է հայ և հայերէն ընթերցողներու թիւն, այնպէս էլ պակասում են զուտ գրական արտադրութիւնները: Գեղարուեստական գրականութիւնը, որին սնուցանում է ժողովրդի սէրը, հետըզհետէ աղքատանում է, իսկ գիտնական գրականութիւնը, մի զարմանալի հակասութեամբ հարստանում:

Չեմ յիշում ո՞վ է դիտել հայ գրական քննադատներից, թէ այսօր մի կտտարեալ շռայլութիւն է մեր մէջ բանասիրութիւնը, մինչդեռ մի հատիկ գրականական ամսագիր չունինք, արժանի այդ անուան, այսօր չունինք մենք չորս բանասիրական, պատմական և հնա-

խօսական ամսագիր: Մեր անցեալը լուսաբանող և հնութեան նշխարները ժողովող ու մեր հին լեզուն և գրականութիւնն ուսումնասիրող «Բագմավէպի», «Արարտի» և «Ամսօրեայ Հանգիսի» վրայ անցեալ տարուան ընթացքում աւելացաւ և «Բանասէրը», որ ամենայն եռանդով և հմտութեամբ մրցում է իւր աւագագոյն նիգակակիցների հետ և լրացնում նրանց թերին:

Հնախօսութեան բեռագիտական բաժինը ցարգանծանօթ էր հայ գրադիտութեան իւր այժմեան յառաջադիմութեամբ, թէպէտև Վանեան առաջին բեռագրութիւնները Էջմիածնի «Արարտի» մէջ են հրատարակուած, այսօր «Բանասէրը» լրացնում է այդ թերին կատարելապէս: Հայաստանի նախնական պատմութիւնը պարզել է սեպագրութիւնը և մինչ մեր երկրի պատմական շրջանի առաջին դարերը խորին մթութեան մէջ են թաղուած, սեպագրութիւնը մի կատարեալ պատկեր է տալիս մեզ Հայաստանի նախահայկեան շրջանի: «Բանասիրի» առաջին պլակներում հրատարակուած են Դարեհի արձանագրութիւններից մեր երկրին վերաբերող հատուածներն իրենց թարգմանութեամբ, այլ ևս այն հատուկոորնները, որ գերապ. Սմբատեան սրբազանը հրատարակել էր վերջին տարիներս: Թէպէտև անուրանալի են բեռագրութեան արած քայլերն և այդ գիտութեան խարխափումներից դուրս գալու առաջին քայլերը, սակայն պիտի խոստովանիմ, որ դա դեռ ևս շատ հեռի է իրական պատմութիւն լինելուց: Առանձնապէս անհասկանալի է ինձ այն արձանագրութեանց ընթերցումն, որոնց լեզուն իսկ անյայտ է: Գեղեցիկ նմուշ է բեռագրութեան անորոշութեան համար Շահ-րիար գիւղի արձանագրութիւնը, տես. «Բանասէր» պրակ Բ. եր. 99.

«Բանասէրը» բացի սեպագրութիւնից զբաղւում է

և մերձաւոր հնախօսութեամբ, տեղ տալով Կ. Պօլսի հայ եկեղեցեաց հնախօսութեան:

Ուշադրութեան արժանի են մեր հին բանասէր հայր Սուքիաս վ. Պարոնեանի կազմած ձեռագրաց ցուցակն, որուն վաղուց ի վեր սպասում են հայ գրականութեամբ զբաղողները: Հայոց ձեռագրների նորագոյն ցուցակներն ամենն ևս կազմուած լինելով Բերլինի հայ ձեռագրաց մեր ցուցակի օրինակով՝ ավստսում ենք, որ լետագայ յօրինողները ոչ մի նորութիւն չեն մտցրել ձեւի մէջ, որ կարելի է կրճատել և բաւական տեղ ու ժամանակ խնայել:

Իբրեւ աճող ու զարգացող մի տունի, «Բանասէրն» օր աւուր բարգաւաճում է. Գ. պրակն իւր արտաքինով և ներքինով արդէն իսկ մի որոշ ծրագրով և զեղեցիկ ուսումնական ամսաթերթ է, ուր պատմական, լեզուաբանական և հնախօսական յօդուածներն ընթերցողի ուշքն են գրաւում: Ափսոսում եմ, որ ժամանակի և տեղի սղութիւնը չեն ներում առանձինն և երկարօրէն խօսելու պ. Մէլէի, Աճառեանի և հ. Պարոնեանի յօդուածների վրայ, որոնք ամենքն էլ արժանի են հայ բանասէրների ուշադրութեան: Յաջողութիւն ենք մաղթում պ. Բասմաճեանին, որ շնորհիւ իւր պատրաստութեան և հայ ու օտար գիտնականներից գտած օժանդակութեան կարողանում է հայոց անցեալը պարզել:

Նորայր Բիւզանդացին հայ գտնական բանասիրութեան նահապետներից մէկն է, ուստի կարիք չը կայ նորա նոր երկն յանձնարարելու: Բանասիրութիւնը (Philologie) մի դժուարին և համբերութիւն պահանջող գիտութիւն է, ուր տարիների վաստակը երկտողով միայն կարելի է յայտնել: Ինչքան էլ մեծ լինի Միլիթաբեանների երախտիքը մեր հին գրականութեան ուսում-

նասիրութեան գործում, մեծ աշխատանք և երկար ժամանակ պէտք է դեռ ևս նրանց գործած սխալներն ու տարածած սխալ կարծիքներն ուղղելու, այս աշխատանքը վաղուց ի վեր յանձն է առել պ. Նորայրը, որ այս գործի մէջ նոյնն է շարունակում: Հեղինակի վախճանական եզրակացութեանց մասին խօսելը այլ առթիւ թողնելով, հայ գրականութեամբ հետաքրքրուողներին ուշադրութեանն ենք յանձնում այս շտեմարանի անթիւ նորութիւններն, որոնք ձեռք են բերուած տարիների աշխատանքով և մեծ հմտութեան շնորհիւ: Գրքիս ամեն մի երես, ամեն մի ծանօթութիւն նորանոր ուղղագրութիւններ, ընթերցանութիւններ և պատմական ու գրականական սրբագրութիւններ են առաջարկում ցարդ յայտնի և տարածուած սխալ ու թիւր կարծիքների վերաբերութեամբ:

Գիտնական գրականութեան փիլիսոփայական ճիւղն ևս երբեմն երբեմն հարստանում է փոքրիկ թարգմանութիւններով, որոնց կարգին սեք դասում և բժիշկ ուսանող Ա. Մնացականեանի թարգմանած «Հոգին և ուղեղը», որ մի լուրջ ժողովրդականացրած գասախօսութիւն է: Բայ առնելով մի քանի օտարաբանութիւններ, թարգմանութիւնս յաջողակ կարելի է կոչել, թէպէտև բնագիրը չաւնինք առաջներս, որ համեմատենք:

Փիլիսոփայական գրականութիւնից պիտի անցնենք մանկավարժութեան, որի ծաղկման շրջանն անցաւ մեր գրականութեան համար: Երևանի թեմական դպրոցի նախկին տեսուչ, պ. բժիշկ Ս. ՇահՆազարեանը մի ահագին խնդիրների կարկուտ է թափում մեր դպրոցների վերաբերութեամբ: Եթէ չեմ սխալում պարոնի կարճատե տեսչութեան ամիսների թուին հուլիսիս են նրա հրատարակած տետրերը. պարզապէս երևում է,

որ նա շատ քիչ է ծառայել Հայոց դպրոցներում և ժամանակ չէ ունեցել բոլոր խնդիրներին ծանօթանալու, սակայն անտեղի չեն նորա յարուցած խնդիրները: Ես կարծում եմ, որ Ներսիսեան դպրոցի վարչութիւնը կամ նոյն իսկ ուսուցչական խումբը մեծ ծառայութիւն արած կը լինէին, եթէ զրէին այդ դպրոցի ոչ թէ արտաքին, այլ ներքին պատմութիւնը, այսինքն ծրագրի, վարչութեան և տուած արգասիքի: Եթէ յարգելի բժիշկը ծանօթ լինէր Ներսիսեան դպրոցի գործերին, նա այլ կերպ կը վճռէր խնդիրն ու կը տեսներ, որ իրենից առաջ Հարիւրաւորները պարապել են նոյն խնդրի լուծմամբ:

Ի գիտութիւն պ. Շահ-Նազարեանի հաղորդեմ, որ 1887-ից սկսած, առ նուազն վեց անգամ ծրագիր է մշակուել Ներս. դպրոցում, իսկ մինչև այդ ժամանակ վեց անգամ վեց: Կարդալով պ. բժշկի տետրերն առ հասարակ և այս վերջինն յատկապէս, այն եզրակացութեան ենք գալիս, որ յարգելի հեղինակն իւր տեսչութեան ամեն մի երևոյթն անգամ արձանագրել է կամեցել, իսկ առաջադրած խնդիրները թողել է չը լուծուած:

Զուտ գրականութիւնից ևս երկու փոքրիկ երևոյթ ունինք արձանագրելու, դրանք են պ. Յարութիւն Թումանեանցի «Մելիք-Բէգլարն» և Քրիստ. Թադէոսեանի բանաստեղծութիւնները, որոնք զուրկ են աւելնից և արտաքին գեղեցկութիւնից:

Թէպէտ և չարժէ լիշատակութեան իսկ, բայց ես լիշում եմ այստեղ մի ոմն Աւագ Շահ-Մուրադեանի «Հին Հայոց հեթանոսական կրօնը» մեծ տիտղոս կրող հրատարակող, որովհետև ափսոս է այդ գրքոյկը գրուածք անուանելը: Մեր գրական ազէտ առաջնորդներն ամեն մրոտողին առաջ քաշելով՝ այնտեղը հասցրին, որ իւ-

ըաքանչիւր աշակերտ, համբակ, տգէտ և անուս իւր անունը տպագրուած տեսնելու տենչով վառուած, առնում այս տեղից և այն տեղից արտագրում կամ աղճատում և լոյս է ընծայում: Ափսոս թուղթ, ափսոս գրաշարի աշխատանք: Անմահ Խորենացին սրապիսեաց մասին է ասել, թէ «աշակերաք հեղգ առ ի յուսումն և փոյթ առ ի վարդապետել»:

Մի այսպիսի ողորմելի մրոտուածք ևս մի օրիորդի անուն է կրում, խղճուկը բարի կամք է ունեցել, բայց զուրկ է եղել կարողութիւնից: Այդ ազնիւ օրիորդը արտագրել է մեր սովորական երգուող ոտանաւորներն և մի ժողովածու է կազմել, Աստուած գիտէ, թէ քանիցս մեղանշելով անսլորտ հեղինակների դէմ. միակ նախագասութիւնը, որ ինքն է կազմել, գտնուում է գրքուկի ճակատին. «Յագապի» մի մասը Ախալքալակի երկրաշարժից վնասուածներին, օգուտ բառի սկզբնական ձևը չը գիտենալ և մի ամբողջ գիրք հրատարակել. ահա մի գործ, որ կը պսակուէր արժանապէս, եթէ հրատարակուած լինէր հայերէն գրքերի հրատարակութեան ընկերութեան ձեռքով:

Ն. Բ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՏՈՒԵՐԸ.

Իգնատիոս Լոյօլա. նրա կեանքը եւ հասարակական գործունէութիւնը. (պատկերով) կազմեց Լեւոն Մ.-Ադ. Թիֆլիս. տպ. Ռօսիներանցի. 1899. երես. 121: Գինն է 30 կ:

Թէ կեանքի և թէ հասարակական գործօնների ուսումնասիրութիւնը պէտք է երկու կողմից յառաջ ընթանայ, որ ժողովուրդը կարողանայ ապահով գաղափար կազմել ճշմարտութեան մասին: Լոկ դրական ուսումնասիրութիւնը բաւարար չէ, քանի որ համեմատութեան միջոց չէ տալիս, գիտակցական չէ

գարձնում և բացասականի երևալով տատանում է, վասն զի բացասականը իւր նորութեամբ գրւում է տկար մտքերը: Այդպէս և լոկ բացասականի ուսումնասիրութիւնը ոչինչ չէ տալիս, աւելում է եղածը և իւր հետեողներին ձգում է մրկածութիւնովի պատահական և փոփոխական ալիքների մէջ: Բացասական հայեացքներով մարդը բռնկներով է ապրում, չունի անցեալ և չունի ապագայ, ներկան էլ նորա համար մի անհրաժեշտ խաղ է, որի մէջ ինքն էլ մի խաղալիք է: Իսկ բացասականին անծանօթ դրական մարդը հեռու է գործունէութիւնից ու կենդանի ընթացքից և աշխարհի ընդհարումների մէջ անպատրաստ է ոչ միայն կռուելու, այլ և անձնասլուծական լինելու և յարձակման դիմունալու համար: Իրականն այն ժամանակ է զօրեղ ու գործօն, երբ ծանօթ ու կշռած է բացասականի էութիւնն ու ոյժը, մանաւանդ որ չկայ լոյս առանց ստուերի:

Մարդկային կեանքի հզօր գործօնն ու զեկալարը, լուսաւորողն ու կենդանացնողը քրիստոնէութիւնն է, որ որտեղ մտաւ, հզօրացէս կենդանագործեց: Արեւմտեան Նւրդպան քաղաքակրթութեան դրօշակը բարձրացրեց և տիեզերական պատմութեան մէջ յառաջընթաց եղաւ դարեր չարունակ քրիստոնէութեան շողերի տակ, մինչդեռ այդ շողերից դուրս բացի մեռելութիւնից կամ անբան կեանքից ոչինչ չկարողացաւ ցոյց տալ հեթանոս աշխարհը: Հռովմը հեթանոսութեան գազաթնալէտին հասնելուց յետոյ իւր անկումից ազատուեց քրիստոնէութեամբ, դժբախտաբար քրիստոնեայ Հռովմը մեծապէս գործելով արեւմուտքում ու զօրանալով՝ չկարողացաւ թափ տալ իւրեանից հեթանոսական մոխրոտ յիշատակները:

Դարերի ընթացքում նա չկարողացաւ, բայց և չկամեցաւ հեռանալ այդ յիշատակներից և գնալով ու գնալով մինչև ուղեղն ու ծուծը թարթափուեց հեթանոսական խաւարով: Դար չանցաւ, տաննակ տարինհր անգամ չանցան, որ աշխարհը մի նոր ստուեր, մի նոր մէզ ու մառախուղ չտեսնէր աւելացած այդ կոշումը կորցրածների վերայ:

Հեռու կերթայինք՝ եթէ այդ ամենը նկարագրէինք, սակայն դոցա մէջ բարոյականութեան ստուերը ճանաչելով կարելի է բաւականաչափ ծանօթանալ այդ անկման: Ինքուիդիցիան և եղութիւնութիւնը Հռովմի աջ ու ձախ թևերն են: Սրբ Լատերանի 1215 ի և Տուլուզի 1229 թուի ժողովները հաւատաքննական

որոշումներ կայացրին, Գրիգոր Թ. պապը 1232 թուին հիմնեց հաւատաքննութեան ատեանը, որ կազմակերպուելով Սպանիայում աւերեց ու կենդանութիւնից զրկեց այդ հզօր երկիրը: Այն՝ ինչ որ չկարողացաւ կամ ոչ ամենուրեք կարողացաւ անել ինքուիզիցիան, յանձն առաւ եզուիթութիւնը: Ահա այս եզուիթութեան ծագումն ու պատմութիւնն է տալիս ու. Մ.-Ադ.

Որքան ինձ յայտնի է՝ հաւատաքննութեան վրայ հայերէն երկու գիրք ունինք՝ Գաղտնիք հաւատաքննութեան. թարգ. Գաղիերէնից Կ. Իւթիւճեան, խմբ. Մասիս լրագրի. Կ. Պօլիս 1874. և Ինկվիզիցիայ թարգմ. Յակոբ Կարինեանցի ու Միքայէլ Պատկանեանցի. երկու հատոր. Տփլիս 1853. երկուսն էլ նշանաւոր հեղինակների գործ: Իսկ եզուիթութեան մասին միայն մի գիրք գիտենք՝ Ճիզվիթն. թարգմ. Գաղիերէնից. Յ. Աթարեան. Կ Պօլիս, որ տեսած չինք: Պ. Մ. Ադ. ի հրատարակածը պէտք է լրացնէ Հայոց գրականութեան մէջ մի պակաս: Թէ ինչքան անհրաժեշտ է այդ պակասը լրացնել, այդ նկատելի կլինի՝ եթէ չմոռանանք, որ եզուիթները քանի զնում այնքան զօրանում են և այժմ գիտնականների մէջ ոչ թէ եզուիթութիւնն է ինքն ըստ ինքեան միակ զբաղեցնողը, այլ մանաւանդ այն հարցը՝ թէ այժմեան Հռովմէական եկեղեցին որքան չէ եզուիթական, կամ այն որոշումը, որ «Հռովմէական» ու եզուիթական» նոյնանիշ բառեր են: Դրքա այնպէս ձուլուել են իրար հետ ու մակալդուել, որ Կղեմէս ԺԴ. իւր «անսխալական» բուլլայով անգամ չկարողացաւ ոչնչացնել եզուիթները օրդենները, այլ մինչև անգամ Հռովմէական ուրիշ վանքերն էլ հետզհետէ կերպարանափոխուեցան այդ օրդենի ստուերի պատկերով: Զուր չէ ասել եզուիթների գեներալ Ֆրանց Բորճիան, իբրև յաւիտենական սկզբունք եզուիթների.

„Իբրև գառներ ներս սարդուեցանք.

Իբրև գայլեր կառավարելու ենք.

Իբրև շների մեզ դուրս կքշեն.

Իբրև արծիւներ նորից յետ կդառնանք»:

Քանի որ հայերէն ոչինչ չունինք եզուիթութեան մասին գրուած, զարմացանք՝ երբ գրքի վերջում կարդացինք՝ «Թիֆլիզի Հայոց հրատարակչական Լնկերութիւնից մերժուած»: Չենք կարծում որ թերութեանց համար լինի այս գիրքը մերժուած, վասն զի կարելի պէտք է լինէր առաջարկելու կազմողին՝ լրա-

ցնել նկատուած սպակաները և նորից ներկայացնել ընկերութեան: Չի՞նք թէ նոր սկզբունքներով են առաջնորդուում բացասական կեանքի այդ պահպանողականները:

Պ. Մ.-Ադ. ի այսպիսիքը ութը գլուխ ունի և գրեթէ ամբողջապէս կենսագրական է: Միմիայն մի գլուխն է՝ «Եզուիթական կարգի կանոնագրութիւնը» 82—102 երես, այսինքն ընդամենը 21 երես: Մնացած գլուխներն են 1. Լօպէց դէ Ռեկալիդէ ազնուականը 2. հոգևոր թափառական ասպետը. 3. Լոյօլան քարոզիչ. 4. Պօղոս Գ. պապը և իւր կարգիւնայնները. 5. Յիսուսեան ընկերութեան հիմնադիրը. 6. գեներալ Իգնատիոս Լոյօլա. 7. Եզուիթները Ռուսաստանում:

Որքան էլ բաւական մնանք գրուածքից և շնորհակալ լինինք կազմողին իւր այս աշխատանքի համար, այնու հանգերձ սէտք է նկատենք՝ որ գիրքը թերտա է: Մենք չենք կարող պահանջել, որ պ. Մ.-Ադ. ը եզուիթական օրդենի գաղտնի կարգերը և սկզբունքները յստաջ բերէր, որոնք գրեթէ բոլոր նոր լեզուներով հրատարակուած կան. բայց մենք կարող կլինինք ցաւելու, որ պահաս է գրքի մի երկրորդ մաս: Միմիայն Լոյօլայի կենսագրութիւնը շատ ու շատ քիչ բարոյական օրինակ կարող է տալ—իբրև կամքի տէր մարդ—սակայն նորա ուղղութեան անբարոյական ընթացքը չի կարող թոյլ տալ, որ նա մինչև անգամ լուկ յիշլի մի օրինակ դառնայ: Այս ուրեմն անհրաժեշտ էր եզուիթական օրդենի գոնէ հիմնական այն գարշելի վարդապետութիւնը և գործնական վարպետութիւնը պատկերացնել, որ իւր հակակրօնի ազդեցութեամբ կրթիչ լինի զգուշութեան, այլ և հակառակ կողմից ճշմարտութիւնը փայլի: Եզուիթների եկեղեցական և քաղաքական գործունէութիւնը, քարոզութիւնը, նոցա ոյժը Հռովմ եկեղեցում, կրօնական վարդապետութիւնը, գիտութիւնը, գալրոցների ուսուցումը և դաստիարակութիւնը և մանկավարժութիւնը և այլն, պէտք է անպատճառ տեղ բռնէին մի այդպիսի գրքում, որ սէտք է լիակատար ծանօթութիւն տայ դոցա մասին ընթերցողին և ոչ թէ մի քանի գրքերի մէջ՝ որոնք չկան՝ լրացուցիչ լինի: Այդ նպատակի համար պ. Մ.-Ադ. ը կարող էր առատապէս օգտուել ռուս գրականութեանից, նորերս էլ Պաւլենկովը հրատարակեց «Հուրեր Եզուիթները»: Մի լրացուցիչ մաս, ուշ չէ, կարելի է նաև իբրև ձգրկորդ մաս հրատարակել:

Տեղի սղութիւնը և մատենախօսական նեղ շրջանակը չեն թոյլ տալիս բովանդակութեան վրայ մանրամասն խօսելու. ասենք միայն, որ բաւական վաւովուռն լեզուով է գրուած: Կազմողը գործ է ածում անխտիր «Յիսուսեան» և «Յզուլտեան» կոչումները. սակայն առաջինը երբէք չպէտք է գործածել, ինչպէս ժողովուրդը իւր հեղինակութեամբ արդէն ձեւակերպել է: Քանի որ այդ կարգը Յիսուսի անունից շատ ու շատ հեռու է իւր արժանիքով՝ հայ ժողովուրդը իւր լեզուի օրինական ոգով անուանել է ոչ թէ իւր՝ այլ նոյն իսկ այդ կարգի սրբազործողների լեզուով—«հզուիթ» կամ աւելի ևս դիպողապէս «ձիզուիթ»:

Նրբեմն երբեմն պատահում են և ոչ հայերէն բառեր, որոնցից գրական լեզուն պէտք է խոյս տայ, ապա թէ ոչ՝ դուրս կղայ մի խառնակ և ապագայում խորթ լեզու. կենդանի լեզուն քերականութեամբ և ճշտութեամբ պէտք է իշխէ: Ի՞նչ կարիք կայ, զօրինակ, գրել «Թարք» (գաւակ), փաստփուսէն, փափուջի տակ (կապերտի տակ) կամ սխալ ձեւեր, ինչպէս Աստծու, տիրապետել իտալական լեզուին (լեզուն), խանգարում էին յառաջ գնալուն (գնալը), խելքազօռ ու թեթևօլիկ տիկիներ, մնըին դրսւ (մտքում), մանաւանդ անյարմար ոճեր՝ ինչպէս շանսատակ անել, լրբեր և այլն: Դոցա պատկերի նկարագրութիւնն արդէն բաւարար հարուած կլինի, այլ եւս ինչ կարիք կայ այդպիսի արտայայտութիւններ: Դոցա կեանքի դէպքերն ու սկզբունքները այդպիսի բառերից իմաստով շատ աւելի պարունակութիւն ունին, պէտք է միայն պատկերանան ընթերցողի առաջ:

Արեակ Տէր-Միքիլեան.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳԸ

Կիրակի օրեր կը փակեն դուքանին,
Շատ աշխատեցին գեղական գութանին.
Գութանն ասաւ ես կը վարեմ հողերը,
Յորնով առատ կը լցնեմ հորերը,
Կը կշտացնեմ աղքատի փորերը...

Տարին եկէին ¹⁾ Լօռին կը գցէ դերը.
Լեզուն բացարաւ, խօսեց գութանի թերը.
Ասաց տարին եկէին կըլի, կը տամ առը ²⁾,
Միջին չի ըլի խերը, կը գցեմ բլրաւ կառը ³⁾.
Մաճկալս պարտական է մատաղը մորթէ գառը,
Ուտէ քեասիքի հետ խառը,
Գութան, ես քու խերին ⁴⁾ ղուրբան...

Գութանի էշն ասաւ. «քամակս դուզ ա.
Աղաքս ⁵⁾ կեռ ա».
Խոփն ասաւ. «գետնի տակին կերթամ, տեղս նեղ ա.
Մաճկալն ասաւ հօտաղնուն.
«Վեր եկէք կերէք խաշիւ ⁶⁾ է եկել, մէջ տեղը եղ ա».
Չերիշն ասաւ. «քամակումս ա վեր տուած հացքուց
չինած թուրը,

Տարէնը երկու անգամ կուզեմ սուրը:
Իմ մեղքն ու խիղճը մաճկալի շնքին.
Գութան, ես քու խերին ղուրբան:

¹⁾ Թողաշատ—անձրևաշատ. ²⁾ Հատ վատ. ³⁾ Բոյսի ա-
նուն է. ⁴⁾ Օգտին. ⁵⁾ Առաջս. ⁶⁾ Փողինձով կերակուր, որի
վրայ մէջ տեղը եղ են ածում ուտելիս:

Ճամբարակն ասաւ. «քառասուն օղ եմ.

Երկու ծերս ա կերոր..

Ինչի՞ն էք չալակս տուել էսքան բեռը.

Իմ մեղքն ու խեղճն էլ մանկալի չնքին..

Գութան, ես քու խերին դուրբան...

Մեծ ակն ասաւ. «Կնդումս ա վեր տուած 12 սօլը.

Չալիչ եկ արած ցելը գցէ դօլը.

Տես ինչ տեսակով ա լցնում ցորնով, գարով չօլը»:

Գութան, ես քու խերին դուրբան...

Պուճուր ակն ասաւ. «ես եմ երկու տարեկան տղայ.

Աչքերս ա քօռ,

Դուք չըգիտէք իմ տեղն ա զօռ.

Կերթամ քարին, ծանին գիպչելով, ծլվլալով

Հօտաղն ու մանկալը կըգան ետեիցս ղլղալով»

Գութան, ես քու խերին դուրբան...

Գովէշն ասաւ. «ես մի կոշտ բան եմ,

Հօրօվէլ տաս՝ գութանն մենակ կըտանեմ,

Քեասիբի միջակը մենակ կըհանեմ»:

Գութան, ես քու խերին դուրբան...

Սանձկեփի եզր ասաւ. «ես դահրա կըքաշեմ.

Ծիպօտ տալիս չատ կըքաշեմ.

Ղօրսողա ¹⁾ գոմշին մի ուզանին ²⁾ կըմաշեմ.

Գութան, ես քու խերին դուրբան...

Հուճն ասաւ. «վեց տեղ ծակած եմ.

Չորսումս ա վեր տուած սամին.

Օչով չի կշտանայ իմ անուշ համին.

Մանկալս սլարտական է, որ իմաց անէ բարեկամին».

Գութան, ես քու խերին դուրբան...

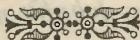
¹⁾ Մեծ. ²⁾ Մի ցելումը:

Լուծն ասաւ. «օչով բան չի հասկանալ.
Պօտօքը վրէս կը տաչի.
Ուրաքի հետ մեղքս կը քաչի.
Իմ մեղքն ու խղճին էլ մնանկալի չնքին.
Գութան, ես քու խերին ղուրբան...

Գութանի ղալը ⁹⁾ եզը ասաւ.
«անց կրկենամ հողի ղմրուզը
Կըհաստացնեմ իմ տուտուզը
Հախներս կըլի բարեբար.
Խօմնար գոմչին կըգցենք քարէքար.
Հօրիք եզն ասաւ. «ես ման կածեմ գութանը սարէսար.
մ հախն էլ կըլի բարեբար

Գութան, ես քու խերին ղուրբան... ¹⁰⁾

Գրիգոր Բալասեանց

⁹⁾ Ծղլ.

¹⁰⁾ Ճանապարհորդելու առիթ ունենալով Լօռուայ գաւառում հանդիպեցի մի խումբ զիւղացի գութանաւորներին, որոնք բացօդեայ, ընդարձակ գաշտերի տարածութեան վրայ վար էին անում գութանի այս երգը երգելիս, որ տալիս եմ անփոփոխ «Լուամյի» ընթերցողներին, իբրեւ Լօռուայ գողովրդի անգիր և անսարուեստ բանահիւսութեան փշրանքներէց մինը:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԲ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Չատ անգամ է խօսուել լրագրութեան մէջ, թէ Հայաստանի այս ու այն կողմը երևան են գալիս տեսակ տեսակ հնութիւններ, բայց այդ ամենը մասամբ ընկնում է եւրոպացիների ձեռքը, իսկ մեծ մասամբ մեր փառաւոր անցեալի այդ թանկագին մնացորդները ժողովրդի տգիտութեան շնորհիւ փճանում են և ոչնչանում, մետաղը հալւում է կամ ջարդուելով այլ նպատակի համար է գործ գլւում, իսկ մագաղաթը այրւում կամ կարասներին որպէս կափարիչ ծառայում:

Դեռ 1877 թուին անգուգական «Փորձ» ամսագիրը խօսելով անցեալի յիշատակարանները ուսումնասիրելու մասին՝ առաջարկում էր «հիմնել մի ընկերութիւն», որի նպատակը պիտի լինէր «հետազօտել հնութեան յիշատակարանները և ձեռք բերել հնագիտական իրեղէններ»:

Այնուհետեւ այդ խնդիրը նորից արծարծուեցաւ 1893 — 5 թուերին, երբ գործի գլուխ անցնելով յարգելի հրասէր պ. Միք. Թամամշեանը, սկսաւ նախապատրաստական ժողովներ գումարել, որին մասնակցում էին Թիֆլիս գտնուող մի քանի յայտնի հայ գրագէտներ և ներքոյ ստորագրեալս, այդ տեսակ մի կրօնական-պատմական թանգարան բանալու Թիֆլիսի Հայոց Վանքի մայր եկեղեցու բակում թեմակալ Առաջնորդի հովանաւորութեան ներքոյ: Մասնաժողովը դիտաւորութիւն ունէր դորա համար նախապէս մի յարմարաւոր շէնք կառուցանել նոյն տեղում: Ոգևորուած այդ ցանկալի գործով՝ նոյն ժա-

մանակները մենք այդ խնդիրը մի յօդուածով արծարծեցինք և «Արձագանք»-ի էջերում:

Բայց խնդիրը միանգամից այլ կերպ վճռուեցաւ:

Թիֆլիսին ոչ անծանօթ բարեգործ պ. Աւետիս Ղուկասեանը, որ, ինչպէս յայտնի է, իւր հաշուով կառուցել է Բագուի Հայոց Մարդասիրական ընկերութեան շինուածքի հրաշակերտ դահլիճը, որ կառուցել է մի սըրբատաշ հոյակապ շինութիւն Սեանի հռչակաւոր մենաստանի մօտ, հայ լրագրութեան մի հարուստ ժողովածու պնելով՝ նուիրել է ս. Էջմիածնի մատենադարանին և այլն, յայտարարութեամբ 1897 թ. յունիս ամսին խոստացաւ Ազգիս Վեհ. Հայրապետին իւր ծախքով մի մեծածախ բայց փոքր թանգարան կառուցանել Վանքի բակում և Հայրապետական կոնդակով հաճութիւնը ստանալուց յետոյ ձեռնարկեց իսկ գործին:

Այսօր գրեթէ պատրաստ է այդ ցանկալի շինուածքը, որի բացումը տեղի պիտի ունենայ առաջիկայ սեպտեմբեր ամսին:—Վանքի արևմտեան կողմը, մաքուր, սրբատաշ և կոփածոյ, սպիտակ ու կարմիր քարերից, քանդակներով ու հայկական ճարտարապետութեամբ մի հրաշակերտ է դա, կամարակապ և չորս փոքրիկ կաթողիկէներով զարդարուած: Արևելեան կողմից մուտքը բացուած է երկու քարաշէն և աղեղնաձև սանդուխների զլխին: Եօթը ճոխ և մեծ որմնապահարաններ են պատրաստուած թանգարանի իրեղէնների համար: Եւ առ հասարակ շինուածքը, թէ և փոքր, բայց հաճոյական տալաւորութիւն է գործում տեսնողի վերայ:

Մենք ախորժ հաճութեամբ կցում ենք «Լումայ»-ի ներկայ գըրին ինչպէս եկեղեցական թանգարանի, այսպէս նաև իրան՝ յարդելի հիմնադրի նկարները, մանաւանդ որ մեր ունեցած հաւաստի տեղեկութիւններով՝ պ. հիմնադիրը թանգարանի հաստատութեան հետ զիտա-

աորութիւն ունի կապել մի քանի շատ օգտակար և ցանկալի ձեռնարկութիւններ:

Կփափագէինք, որ պ. Ղուկասեանը շատ հետևողներ ունենար հայութեան մէջ:

Գիւս ա. Բառ. Աղանեանց

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐՈՑԻ 75 ԱՄԵԱԿԸ

Ինչպէս վաղօրօք ծանուցուած էր լրագիրներում՝ անցեալ մայիսի 21-ին տօնուեցաւ Ներսիսեան Դպրոցի 75 ամեայ գոյութեան տարեգարձը:

Դպրոցի բակը զարդարուած էր ամեն կերպ, Շուրջը կախուած էին Օգոստ. Կայսեր, Ներսէս Ե ի և յաջորդ կաթողիկոսների ու Դպրոցի մի քանի բարերարների պատկերները: Իսկ վահանների վրայ գրուած էին Դպրոցի երկու երկու հին տեսուչների եւ երեք բարերարների անունները: Ներկայ էր բաւական բազմութիւն:

Հանգէսի սկզբում թեմիս բարձր սրբազան Առաջնորդ Տ. Գէորգ Արքեպիսկոպոսը հոգեւորական դասի հետ հոգեհանգիստ կատարեց Դպրոցի հիմնադրի՝ Ներսէս Ս. Հայրապետի համար, որից յետ անմիջապէս Տ. Գէորգ Սրբազանը հանգէսը բացեց մի գեղեցիկ ճառով, որի մէջ բնաբան առնելով այն, թէ ինչպէս Յիսուս մի քանի հացով ու ձկնով հազարաւորներ կերակրեց՝ ցոյց տուեց որ նոյնպէս էլ Ներսէս կաթողիկոսը ոչնչից այդպիսի մի մեծ հաստատութիւն ստեղծեց հայագգի չքաւոր մանուկների համար:

Երգեցիկ խումբը պ. Մ. Նքմալեանի ղեկավարութեամբ երգեց Կայսերական հիմնը, Այնուհետեւ հոգաբարձու պ. Քաւանթարը կարգաց Ազգիս Վեհ. Հայրապետի սրբատառ կոնդակը, որ, ինչպէս եւ հիմնը լսեցին ոտքի կանգնած: Նորին Օծութիւնը օրհնելով երջ. Հիմնադրի յիշատակն՝ այդ կոնդակով պատուիրում էր հոգաբարձութեան. ա) հինգ որդեգիր նշանակել Դպրոցում, Կիլիկիայի, Աղթամարի, Պարսկաստանի, Ուտիացւոց աշխարհի եւ Զէրքէզահայոց վիճակներից, որոնք ուսումն աւարտելուց յետ զնան իրանց հայրենիք եւ հոգեւորականներ լինին. բ) ի նկատի առնել Դպրոցի այժմեան ուսուցիչներից նոցա, որոնք 25 տարի ծառայել են ուսուցչութեամբ թէ Ներսիսեան եւ թէ այլ դպրոցներում, եւ գ) տեսչին եւ ուսուցիչներին տալ միանուագ պարգեւ ի պատիւ հոն. քիսին:

Դպրոցի տեսուչ պ. Բալաղեանը կարգաց Ուսումնական

մասի զարգացման գլխաւոր մոմենտները Ներս. Դպրոցում-
ճառը, իսկ այնուհետեւ սկսուեց ուղերձների ու շնորհաւորա-
կան հեռագիրների ընթերցումը:

«Արարատ»-ի խմբագիր Հ. Գարեգին վարդապետը Մայր
Աթոռի ձեմարանի հ. տեսչի եւ ուսուցչաց կողմից կարդաց
հետեւեալ ուղերձը.

Տոչորուած աւերակ Հայրենեաց սիրով՝
Յաւերով քեզ երկնեց վեհ Հոգին, ծաղկո՛ց.
Եւ վերածնութեան ոսկի յոյսերով
Փայփայեց քեզ, սիրեց կաթոգին, ծաղկո՛ց:
Եւ ինչպէս մի հեռու ճրագ ովկիանում՝
Վհատած նաւորդին ցամաք է հանում,
Մոյնպէս դու ամայի մեր անդաստանում՝
Շունչ տուիր, սիրտ տուիր ամենքին, ծաղկո՛ց:
Դարնանային բուրմունքով լցրիր հայ աշխարհ,
Կենսատու զօրութեան նոր աղբիւր դարձար.
Եւ անմահ՝ թող փառքի արեւը պայծառ
Քո գլխին միշտ շողայ խնդազին, ծաղկոց:

(Յ. Յովհաննիսեան)

Կարդացուեցան ուղերձներ նաեւ՝ Հ. Նախիջևանի, Շու-
շուայ եւ Երեւանի թեմ. Դպրոցների կողմից, Գեր. Արիստա-
կէս, Մակար եւ Խորէն եպիսկոպոսների կողմից, նախկին սա-
ների, Թիֆլիսի Հայոց հրատ. ընկերութեան, «Բանասէր»-ի,
«Մշակ»-ի եւ «Տարագի» խմբագրութեանց, Ռաչտի հայուհեաց
բարիգ. ընկերութեան կողմից եւ հեռագրական շնորհաւորու-
թիւններ Ներսիսեան Դպրոցի հեռաւոր եւ մերձաւոր նախկին
սաների կողմից:

Բայց այդ բոլորի մէջ առանձին կերպով աչքի ընկաւ
Բագում գտնուող նախկին սաների մի խմբի կողմից պատգա-
մաւոր ուղարկուած պ. Ա. Բալայեանի սրտաւուչ ճառը,
որ ընդունուեց անվերջ ծափահարութիւններով: Յաւում ենք
որ չյաջողեց մեզ ամբողջութեամբ մէջ բերել այդ փ խորոց
արտէ՝ արտասանուած ճառը այստեղ, նկատենք միայն, որ պ.
Բալայեանը իւր պատգամ. լորութեամբ պատիւ բերեց Ներս.
Դպրոցի Բագուի սաներին:

Հանդիսի վերջը աւարտող եւ յառաջագէտ աշակերտները
ստացան մրցանակներ: Դպրոցի սաներից ոմանք եւ Հրատ.
ընկերութիւնը իրանց աշխատութիւններից բաժին էին հանել
ուսումնարանին: Երգեցի՝ Կումբը մէջ ընդ մէջ երգում էր
պատշաճաւոր երգեր: Ի. հանդէսը փակեց ս. Առաջնորդը
Հայր մեր-ով:

Հանդէսը լաւ տպաւորութիւն գործեց հանդիսականներին վերայ. բայց չմոռանանք նկատել, որ հանդիսին մասնակցեց Դպրոցի նախկին սաներից շատ չնչին մասը.— զարմանալի ապերախտութիւն:

Ս. ՄԱՆԴԻՆԵԱՆ

Տարւոյս փետրուարի 26-ին ս. Էջմիածնում Մայր Աթոռի հոգևոր ձեմարանի ուսուցչական խումբը ընտանեկան կերպով տօնեց հայոց մանկավարժութեան պապ Սեդրաք Մանդինեանցի գործունէութեան քսան և հինգամեակը. այդ տօնը միևնոյն ժամանակ և մի հրաժեշտի տօն էր, որովհետև պ. Մանդինեանը հեռանալով մանկավարժական ասպարէզից՝ զնուա՛ն էր արտասահման խանգարուած առողջութիւնը վերականգնելու նպատակով:

Պ. Մանդինեանը գործել է մեր մէջ որպէս *մանկավարժ*՝ երկար տարիներ վարելով տեսչութեան և ուսուցչական պաշտօններ Ներսիսեան հոգևոր Դպրոցում և ուսուցչութիւն ս. Էջմիածնի հոգևոր ձեմարանում, որպէս *հեղինակ* բազմաթիւ դասագրքերի հայ ուսուցիչների և ուսումնարանների համար, և վերջապէս որպէս *աշխատակից* հայ թերթերին. նորա մանկավարժական ընտիր յօդուածները տպուել են «Փորձ», «Վարժարան», «Արարատ» ամսագիրների և «Լումայ» հանդիսի մէջ և շատերն էլ առանձին գրքոյկներով:

Յօրելեանի հանդիսին կարգացուել է Ազգիս Վեհ. Հայրապետի սրբատառ կոնդակը, որով օրհնում է նորա բեղմնաւոր գործունէութիւնը և խոստանումէ ապագային չմոռանալ նորան:— Ներսիսեան հոգևոր Դպրոցի հոգաբարձութիւնը շնորհաւորելով 25-ամեակը՝ նուիրեց 600 ռուբլի, այսպէս էլ բազմաթիւ շնորհաւորականներ էին ստացուած ձեմարանի և բոլոր հոգևոր Դպրոցների ուսուցչական խմբերից, հայ թերթերի խմբագրութիւններից և նորա բազմաթիւ աշակերտներից ու մասնաւոր անձերի կողմից:

«Լումայ»-ի խմբագրութիւնը ևս իւր կողմից ս. Էջմիածին հետեւեալ հեռագիրը ուղղեց. «Խմբագրութիւնս բաղաւ ունի շնորհաւորել տաղանդաւոր մանկավարժիդ 25-ամեայ արդիւնաւոր գործունէութիւնը»:

Պ. Մանգրինեանի առած օգուտը նոր սերնդի կրթութեան գործին այնքան մեծ է՝ որ մենք միայն ցաւել կ'արող ենք հաջ հասարակութեան ցոյց տուած անտարբերութեան վերայ:

† ՅԱԿՈՎԲ ՃԱՂԱՐՔԵԳԵԱՆՅ

Հայ ազգի մատաղ սերնդի դաստիարակութեան նուիրուած անհատներից առաջին զոհը չէ հանգ. Յակովբ Ճաղարքեզեանցը և ոչ էլ վերջինը կը լինի. այս փշոտ ասպարէզը շատ ծաղիկ կեանք է մարել և դեռ կը շարունակէ՝ մարել նա նոյն դառն և յուսահատ դրութեամբ, նոյն դժբախտ և ցաւալի պարագաներում: Ո՛րքան ոգևորութեամբ ազնիւ երիտասարդներ մտել են հայի կեանքի խոպան անդաստանը մշակելու, բայց և ինչպէս ուժասպառ, լքեալ, յուսահատ թողել հեռացեր են, կամ թէ շարունակել են հիւժուած, նուաղած այդ վեհ և բարձր կոչման ծառայել, նուիրուել մի գործի. որ պահանջում է անկեղծ ու ազնիւ մշակներ: Ո՛րքան կոկոններ են դեռ չը բացուած թառամել... որքան լեզուներ է արմատից կտրել մեր հասարակութեան խորին անտարբերութեան սառնամանիքը:

1900 թ. Յունուար 1-ին բոլորից մոռացուած, յուսահատ դրութեան մէջ, հեռու իրեն յարգողներից իւր մահկանացու շարատանջ կեանքը կնքեց գրական ասպարիզի համեստ մշակներից մէկը՝ Յակովբ Ճաղարքեզեանց:

Հանգուցեալը ծնուել է Շուշի քաղաքում 1864 թուին. իւր սկզբնական կրթութիւնը ստացել է նախ մասնաւոր մարդու մօտ, ապա մտել է թեմական դպրոցը, որ այդ ժամանակ միայն չորս դասարան ունէր և միակ բարեկարգ վարժարանն էր. Ճաղարքեզեանը եօթը տարի մնաց այս դպրոցում և հանգիսացաւ իբրեւ ամենաընդունակ ու յառաջագէտ աշակերտներից մէկը. նա չափից դուրս աշխատասէր տղայ էր և այդ աշխատասիրութիւնը եղաւ նրա ապագայ գործունէութեան հիմքը: Դպրոցից նա զիտութեան մի մեծ պաշար էլ չը տարաւ իւր հետ, որովհետեւ միմիայն չոր ու ցամաք առարկաներն էին սովորեցնում. 1881 թուականին նա աւարտեց թեմ. դպրոցը. իսկ այդ միջոցում գեռ ևս Ղարաբաղի թեմում գրեթէ չը կային ծխական դպրոցներ. ճիշտ է, մի երկուսը գոյութիւն ունէին, բայց խիստ ողորմելի վիճակի մէջ. մինչդեռ Շամախու թեմում կային դպրոցներ, բայց նոքա էլ չունէին յարմար դասատուներ. թեմական դպրոց չունենալու պատճառով. այնպէս որ Շուշուց շատ երիտասարդներ աւարտելու և պէս դիմում էին Շամախու թեմը:

1881 թուականին Յովհ. Միրզարէգեանի հրաւիրմամբ նա գնում է Մադրասա գիւղը, ծխական դպրոցի ուսուցչի պաշտօնով և տարեկան 200 ռ. ուճկով. թէ մըքան դժուար էր պարագել մեր այն ժամանակուայ ծխական դպրոցներում, ուր չը կար կանոնաւոր դասարան, նստարան, յարմար դասագրքեր և այլն, այդ երևում է նրանից, որ ճաղարբէգեանն սկզբում խիստ մեծ նեղութիւն էր կրում դասատուութեան ընթացքում, միայն աւագ ուսուցչի օգնութեամբ և իւր տոկուն աշխատանքով նա կամայ կամաց կարողացաւ այդ դժուարին ասպարի գում գործելու եղանակ գտնել իւր համար: Մադրասա նա մնում է մինչև 1883 թուականը: 1883—1884 թ. նա վերադառնում է Շուշի և ծառայում է Ջաւադ բէկ Իշխանեանի մասնաւոր դպրոցում իբրև վերակացու: 1885 թ. հրաւիրւում է Շամախի իբրև աւագ ուսուցիչ օրիորդաց և տղայոց երկդասեան ծխական ուսումնարանի: Այս ժամանակուանից արդէն սկիզբն է դրւում ճաղարբէգեանի ուսուցչական բուն գործունէութեան. այժմ նա հանդէս է գալիս իբրև ինքնուրոյն գործիչ մի հաստատութեան մէջ, որի ղեկը իր ձեռքումն էր և ուղղութիւնը իրանից կախուած և որ կառավարելու համար քիչ ուշատ փորձառութիւն էր ստացել: Նա կարողանում է ժողովրդի կապի դպրոցի հետ և նրա սէրը գրաւել. այդ նպատակի համար նա կազմակերպում էր հանդէսներ զանազան տօների առթիւ և ըստ պատշաճի ճառեր էր արտասանում աշակերտների ծնողների ներկայութեամբ. նա կարողանում էր մաքուր հայերէն խօսքով բարոյական մտքեր և գաղափարներ ներշնչել հասարակութեան ու այսպիսով սիրելի դարձնել դպրոցը: Մի խօսքով Շամախում նա միակ համակրելի և սիրելի անձնաւորութիւնն էր, որին յարգում էին ի բոլոր սրտէ և անկեղծ զգացմամբ: 1888 թ. նա ստիպուած է լինում ընտանեկան պատճառներով թողնել Շամախին և փոխադրուել Շուշի թեմակսն դպրոցի ուսուցչի պաշտօնով, Ջաւադ-բէկ Իշխանեանի հրաւիրմամբ՝ իբրև դասատու սկզբում Հայ լեզուի, ընդհ. աշխարհագրութեան և տօմարագիտութեան:

Այս միջոցը հանգուցեալի մտաւոր ոյժերի զարգացման ամենազլխաւոր ժամանակն էր. նա միջոց ունէր իւր մտաւոր հորիզոնը ընդլայնել, անդադար ընթերցանութեամբ նորանոր ծանօթութիւններ ձեռք բերել. բացի դրանից մի քանի առարկաների դասատուութիւնը (որոնք յետոյ նրան յանձնուեցան) ինչպէս Հ. եկեղ. պատմութեան, տեսութիւն մատենագրութեան, բանահիւսութեան պատմութեան և Հայոց պատմութեան, առիթ տուին նորան այդ առարկաները ընդարձակօրէն ուսումնասիրելու և իւրացնելու:

Երկրորդ տարին թեմական դպրոցի ուսուցչական խմբի մէջ նա արդէն որոշ դիրք էր գրաւում. աշակերտները աւելի

յարգում, պատում էին նորան: Դասի վերաբերմամբ նա խիստ էր, արթուն, չըջահայեաց: Նա սէր էր ներշնչում դէպի իւր առարկան, հետաքրքիր գարձնում, և այսպէս աշակերտների միտքը աւելի կրթում, նոցա մտքի պաշարը առատացնում: Բացի դասերից նա աշխատում էր մասնաւոր ընթերցանութեամբ, որ տեղի էր ունենում շաբաթը երկու անգամ դպրոցում, աշակերտների ընթերցանութեանը ուղղութիւն տալ, մի խօսքով պատրաստել հասարակութեան համար օգտակար անհատներ:

1892 թ. նա իւր կամքով թողեց թեմական դպրոցը, որովհետև անգաղար խռովութիւնները ուսուցչական ներքին կեանքը անտանելի էին դարձրել: Հանգուցեալին զրկաբաց ընդունեցին Շուշու օրիորդաց երկդասեան դպրոցը, ճանաչելով իբրև եռանդուն և գործունեայ ուսուցիչ այստեղ նա մնաց երկու տարի և այդ կարճ ժամանակուայ ընթացքում նա գրաւեց աշակերտուհիների յարգանքն ու համակրանքը: Ներկայ եմ եղել այն աղմկայոյզ ծափահարութեան, որով հասարակութիւնը իւր համակրանքն արտայայտեց նորա մի ճառի առթիւ, որ ոգևորուած արտասանեց հանգուցեալը մի հանդիսում Գամառ-Փափիպայի անձնաւորութեան և բանաստեղծութեանց վերաբերմամբ:

Որքան ղերազանց էր նրա ուսուցչական գործունէութիւնը, այնքան աննախանձի էր ընտանեկան գրութիւնը. թեմական դպրոցում եղած ժամանակ՝ վերջին տարին, նա ամուսնանում է, այնպէս որ նա պիտի իւր ուսուցչական չնչին ուժէկոր պահէր և ծնողներին և ամուսնուն, նա թողնում է Շուշին, դիմում է Տփլիս նոյն պաշտօնով, որպէս զի իբրև Վովկասի կենդրոն այնտեղ կարող լինի ծանօթանալ զրական գործիչների հետ և նոցա հետ աշխատէ զրական ասպարիզում. նա դեռ Շուշուց սկսել էր աշխատակցել «Նոր-Դար»-ին. 1894 թ. նա Մոդնու եկեղեցու ծխական դպրոցում աւագ ուսուցչի պաշտօնը ստանձնեց և այդտեղ էլ մնաց մինչև փակումը 1896 թ.:

Այսպիսով վերջանում է նորա ուսուցչական բեղմնաւոր գործունէութիւնը: Նա հեռացաւ այդ փշոտ ասպարիզից. հեռացաւ, բայց տանելով իւր հետ հայ ուսուցչին այնքան մօտ, և նորանից անբաժան մի ցաւ՝ թոքախտ, իբրև տրիտուր 15 ամեայ ուսուցչական համեստ գործունէութեան...

Սկսուեց նորա կեանքի կրիտիքական րոպէն, ամենադժան և վատթար ժամանակը. ինչ պիտի անէր, ինչ միջոցով պիտի հայթայթէր իւր ընտանիքի պարէնը. նա արդէն կտրցրել էր իւր աշխոյժը, առողջութիւնը: Այսպիսի վիճակի մէջ նա դիմում է Բագու բախտ որոնելու, դիմում է մեր երկրի այն կենդրոնը, ուր մարում են երիտասարդ ուժերը, ուր բթանում է տաղանդը և ուր բարձր ձգտումներն ու զգացումները տեղի են տալիս և ընկճում սոսկալի իրականութեան առաջ: Յա-

չողութիւն չգտնելով առեւտրական ասպարիզում՝ նա գրավա-
ճառանոց բացաւ, բայց ամեն տեղ էլ բախտը հալածում էր
նրան. այդտեղ էլ նա մնասուեց: Բժիշկների խորհրդով 1897
թ. նա թողնում է Բագուն եւ ընտանիքով փոխադրւում է Խան-
քէնդ աւանը, ուր եւ անց է կացնում իւր թշուառ կեանքի
մնացորդը: Շատ անգամ եմ տեսել նորան դալուկ դէմքով, դող-
դոջուն մարմնով քայլամուրը պտտելիս Խանքէնդի գրօսա-
վայրում. թէև այդպիսի ցաւալի դրութեան մէջ էլ, նա երբէք
չէր դադարում գրականութեամբ զբաղուելուց: 1899 թ. նա
հրատարակեց Շուշում Հարստութեան Աւետարան» գեղեցիկ եւ
վսեմ իմաստով գրուածքը. պաշտպանելով միանգամայն Ամե-
րիկացի յայտնի միլիոնատէր Կերնեջի կարծիքը բարեգործու-
թեան վերաբերմամբ, և նոյնը յորդորելով նաեւ մեր հարուստ-
ներին:

Սթէ մեր գրականութիւնը դեռ եւս իւր մանկական հա-
սակումն է, եթէ նա կողէկաղ է յառաջ ընթանում, դրա գըլ-
խաւոր պատճառն այն է, որ մեր տաղանդաւոր գործիչները
ոչ մի խրախոյս չստանալով ոչ մի կողմից՝ իրանց գործունէու-
թեան կիսաճանապարհին լքեալ, յուսահատ թողնում հեռա-
նում են, իսկ նրանց տեղը բռնում են պատահական, անվարժ
եւ համբակ գրիչներ: «Անհատին հասարակական գործի փշոտ
ասպարէզ մղողը նրա էութեան մէջ թագնուած բարոյական դօ-
րութիւնն է. նուիրուած լինելով որոշ գաղափարների, ձգտում
ունենալով այդ գաղափարներն իրականացնելու, նրանց արին
ու մարմին տալու՝ անհատը հասարակական գործի ասպարէզն
է իջնում: Եւ որքան վեհ են գաղափարները, որքան ուժեղ է
կամքը, այնքան էլ անհատն առաջ է գնում այդ ասպարիզում»
(Արձագանք 1896 թ. № 45): Ահա այս ճիշտ գիտակցութեամբ
նա հանդէս եկաւ գործելու հայ լրագրութեան օրգաններից մէ-
կում՝ «Նոր-դար»-ում: Պատահական երևոյթ չի կարելի համա-
րել այն, որ նա ընտրում է «Նոր-դար» իբրեւ իւր մտքերը ար-
տայայտելու միջոց. ոչ, հանգուցեալ ձաղարէգեանը ինքը հոգ-
ւով և գաղափարով դուռ պահպանողական ուղղութեան մարդ
էր և մինչև մահ հաւատարիմ մնաց իւր գծած շաւղին:

Առաջին անգամ մենք տեսնում ենք նորա թարգմանու-
թիւններն ու ոտանաւորները 1885 թ. «Աղբիւրի» մէջ տպագ-
րուած: Ինչպէս ամեն մի նոր ոտք դնող գրականութեան աս-
պարիզում, այնպէս էլ ձաղարէգեանը նախ ոտանաւորներ և
թարգմանութիւններ սկսեց գրել, բայց ինչպէս երևում է, նա
ընդունակ չէր բանաստեղծ լինելու, որը և զգում է ինքը ու
թողնում: Այնուհետև նա թղթակցում է «Նոր-Պարսին, սկըզ-
բում իբրեւ գաւառական թղթակից, իսկ ապա արդէն դար-
ձաւ «Նոր-Պար»ի լաւագոյն աշխատակիցներից մէկը: Նորա-
յօգուածներում ընթերցողը կարող է տեսնել ինքնուրոյն մըտ-

քերի արտայայտութիւն, առողջ դատողութիւն, խոհուն մտա-
ծողութիւն, յատկութիւններ, որոնք անհրաժեշտ են իւրաքան-
չիւր բարեխիղճ աշխատակցին: Նա ունէր ճիշտ և պարզ գա-
ղափար Հայաստանեայց եկեղեցու բարձր նշանակութեան մա-
սին, ուստի և հանդէս է գալիս մի շարք յօդուածներով ցոյց
տալու թէ Խնչպիսի անհատներ կարող են պաշտօն կատարել
այդպիսի մի սուրբ վայրում կամ Խնչպէս պիտի նայել քահա-
նայական խնդրին, որ ժամանակի հրատապ հարցերիցն էր
և որին հանգուցեալը մի շարք յօդուածներ նուիրեց: Բայց
աւելի գերակշռող տեղ են գրաւում «Տպաւորութիւններ»—
վերնագրի տակ աշխատութիւնները՝ նուիրած զանազան հեղի-
նակների և նոցա գրուածներին թէ մերագնեայ և թէ օ-
տարագրի. այսպէս յափշտակութեամբ են կարդացւում Շահա-
զիզի «Լեւոնի վտի», Փրզուսու, Գամառ-Քաթիպայի բանաս-
տեղծութիւնների, Սունդուկեանի «Ամուսինների», Մօստեկաց-
ցայի, Պօտապենկոյի և այլ նշանաւոր երկերի մասին մատենա-
խօսական յօդուածները:

Ի դէմս ձաղարբէգեանի «Նոր-Դար»ը ունեցաւ մի բարե-
խիղճ, եռանդուն, սուր լեզուի և գրչի տէր աշխատակից:

1895 թուից ձաղարբէգեանը մինչև իւր մահը աշխատակի-
ցեց «Արձագանք» լրագրին, 1896-ից «Լումայ» հանդիսին: Յ.
ձաղարբէգեանի գրուածներից առանձին գրքերով լոյս են տեսել:

Սօֆյօլիի «Աշխարհի թագուհու դատաստանը»:

Վահան Մամիկոնեան ըստ Ղազար Փարպեցու:

Տեսութիւն քանահիւսութեան:

«Վեհափառ Հայրիկ» մի փոքրիկ կենսագրութիւն:

«Մայրենի լեզու» 1 ին և 2 դ տարի «Ժխական դպրոց-
ների համար, որ և Վեհափառի հրամանով ընդունւում է ի շարա-
դասագրքերի:

Պատկերագարդ Հայոց պատմութիւն:

Սասունցի Դաւիթ:

«Հարստութեան Աւետարան».. բացի սոցանից հան-
գուցեալը թողել է ձեռագիր՝ տպագրութեան համար պատրաստ
մի ստուար գործ և «Յատոնն ու Մէղէս» վէպի թարգմանու-
թիւնը կիսատ:

ձաղարբէգեանի գործունէութեան համառօտ պատկերը
վերջացնում եմ իւր իսկ խօսքերով, քաղելով այն գեղեցիկ յօդուա-
ծից «Հասարակութիւն և հասարակական գործիչ» վերնագրով,
որ տպուեցաւ «Արձագանք» ի 1896 թ. № 45 ում և ուր կար-
ծէք յուսահատ իւր վիճակն է նկարագրում»:

Հայ գործիչը տանջուել է ոչ միայն յանուն գաղափարի
մղած կռուի մէջ, ոչ միայն խաւարի նախապաշարմանց դէմ
պատերազմելիս իբրև հասարակական գործիչ, այլ և իւր ըն-
տանեկան կեանքի մէջ, իբրև մասնաւոր մարդ. թող նա ծրա-

գիրներ կազմէ. տքնի չարչարուի նրանց իրականացնելու համար. բայց ահա դպրոցից վերադառնում է նրա որդին և յայտնում է թէ դպրոցից դուրս արին, որովհետեւ ուսման վարձը չէ վճարել: Բայց ահա անհրաժեշտ կարիքը ճնշում է նրան, թուլացնում ձեռները, կտրում թևերը, վայր գցում»:

Այո, նիւթի ծանր հարուածն է որ հայ գործիչներից չատերին մուրացկանութեան հասցրեց. նա է որ ճնշում, քամում է նրանց սիրտը, որ ի վերջոյ ստիպում է գերեզմանին մօտեցած՝ վշտացած հոգւով իւրեանց դառնութիւնը թափել հասարակութեան վրայ. «Ապերախտ հասարակութիւն, որ զիտէ միայն դիակներ սիրել...»:

Ասլան Շահնազարեանց

«ԼՈՒՄԱՅ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

«Արարատ»ի Բ. թւում բարձր. Բարդուղիմէոս վարդապետը մի նամակով նախ աշխատում է «Լումայ»ի մատենախօսութեան առիթ որոնել: Այնուհետեւ յառաջ բերելով մի քանի կէտեր՝ մեծաբար պարտք է դնում մեզ վրայ բացատրելու, որ ինքը հասկանայ: Մենք էլ խոնարհաբար բացատրենք:

Բարձր. հայրն ասում է՝ որ «զակագով» (յանձնարարութեամբ) եմ գրել: Թող յայտնի լինի իւրեան, որ սովորաբար օրինաւոր ամսագրների ու թերթերի մատենախօսութիւնք յանձնարարութեամբ են գրում: «Վաղ վաղ» աճապարուած է համարում այդ գնահատութիւնը, չգիտենալով որ գնահատութեան ժամանակի կարիքը բոլորում է իւրաքանչիւր գրուածքի ներքին արժանիքից, ըստ որում այս էլ շատ եղաւ:

Ասում է որ «այնքան լաւ լաւ և հազիւ թէ վատ կարծիքներ» եմ չուայել. 'մինչդեռ ոչ թէ կարծիքներ չեմ «չուայել», այլ և լաւ լաւ կարծիքներ բնաւ ասած չեմ, այլ միայն որոշել եմ գրուածքի արժանիքը կամ կարդալու չափ և այն տեսակէտը, որով պէտք է առաջնորդուի ընթերցողը:

Գրում է որ ընդամենը մի բան եմ մէջ բերել և սխալ գտել, այն է՝ «վերաբանութեան» միտքը և ստում է որ միայն տեղի խնդիր է և ոչ իմաստի: Մինչդեռ յառաջ եմ բերել մի քանի բան իբրև օրինակ, իսկ սխալներ յառաջ բերելու կարիք չկար, քանի որ քննադատութիւն չէի գրում և աւելորդ էլ էր մի առ մի քննադատել մի գրուածք, որի քննադատական ար-

ժէքը իւր ընդհանուր մատենախօսական գնահատութեամբ որոշուած է, իսկ առանձին կէտերի ուղիղ կամ սխալ և նոր կամ յայտնի լինելը կնկատի ամեն մի ուսումնասիրող: Բայց իմ գնահատութեան շատ նկատողութեանց մէջ նա դժգոհում է մի երկուսից միայն. նախ որ նկատել եմ թէ «քննութեան նախապատրաստութիւնը Հ. Ստեփանէի թարգմանութեան յառաջաբանով է», և ուրանում է թէ ինքը այդպիսի բան ասած չունի. թող ապա կարդայ. «Այս անյաջող թարգմանութիւնից, բայց և սիրուն և հարուստ առաջաբանից և ծանօթութիւններից տեղեկացել եմ ուրիշների սրբազրութիւնները, կարծիքները և բացատրութիւնները (ըին)»: Եւ թէ որքան է հասկացել ուրիշների ասածները, պարզ նկատուում է նաև այս անգամ, վասն զի «վերաբանութեան» խնդիրը տեղի խնդիր է համարում և չէ հասկանում, որ իմաստը գտնելու համար են տեղափոխել այդ բառը:

Նախապատրաստութիւնը ակնարկելուց յետոյ յիշել էի այն ոգին, որով առաջնորդւում է հեղինակը և նկատել, որ ճշմարտասիրութեան համար պէտք է լինի այդ ոգին և ոչ խղճի կամ շահի տեսակէտով: Իսկ խղճի կամ շահի տեսակէտն, որ երկրորդն է և հեղինակը ուրանում է, ահա—էջ 71. ծան. տող 7. ներքևից. «Ես (հ. հեղինակը) յաւելացրի. Խորենացուն փոխարինող ուրիշ պատմութիւն չունինք գոնէ, ցանկալի էր որ մերոնք ձեռնհաս մարդիկդ գեռ աշխատէիք ի նպաստ Խորենացու»:

Հ. Հեղինակը «տգեղ» է համարում այս «ակնարկը», բայց ինչո՞ւ տգեղ համարել ակնարկը և ոչ ակնարկեալը:

Վերջապէս հ. հեղինակը երկիւղ է կրում որ իւր ընթերցողները «աննպաստ կարծիք» կստանան այդ ամենից. բայց առանց այդ էլ դժուար թէ մի ընթերցողի կարողանայ ներշնչել իւր գրութեան մասին իւր ունեցած կարծիքը: Խոնարհութիւն ընթերցողի առաջ!!: Խոնարհութիւնը այնքան մեծ զարդարանք է, որքան բարձր է խոնարհուողը:

Ա. Տէր-Միքէլեան

ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

Առաջիկայ 1901 թուին լրանում է Հայոց լուսաւորութեան

կամ ս. Էջմիածնի շինութեան հազար վեցհարիւրամեակը, ուստի և այդ առիթով «Լուսնայ» ի ներկայ համարում տպում ենք մեր հոգեւոյ լուսատուի և երանելի Հօր ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կենսագրական մի տեսութիւն Պ. Էջմիածնի տասնեւվեցերորդ դարադարձը, վերնագրով, որ ուղարկուած է մեզ Կ. Պօլսի մի բարձրաստիճան և գիտնական եկեղեցականի կողմից:

«Լուսնայ» նուիրողներ: Բարձր. Հ. Կորիւն վարգապետը մի օր-նուիրեց Սեանի վանքի մեհաստանին:

Մեծ. պ. Գրիգոր Թումանեանցը մի օր. նուիրեց Թաւրի-զի հայոց Հայկազեան-Թամարեան ուսումնարանին:

ՆՄԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ

„ՐԱԶՄԱՆԱԷՊ՝ի խմբ. Մայիսի Համարը չենք ստացել:

„ՄԱՍՍՈՒՄ՝ին. Չենք ստացել Թ. 1, 18:

„ՔԻՒՐԱՆՆ՝ին. Չենք ստացել Թ. 6:

„ԱՆԱՀԻՏ՝ին. Բ. տարուայ միայն յունուար և փետրուար ամիս-ներէ տետրերն ենք ստացել:

Szamosujvar Armenia -ի խմբ. Ստացել ենք միայն 3-դ Համարը:

„ԱՐՇԱՆՈՅՍ՝-ին. 1—34 չենք ստացել ամենեւին, իսկ աւրել 8-եց յետոյ զազարեցրել էք ձեզ լրագրի առաքումը:

„ԺԱՂԻԿ՝-ին. Չենք ստացել Թ. Թ. 1—7, 12, 23, 27, 115, 122—146, իսկ մայիս 1-եց յետ ամենեւին:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԳԵՐ

Աւագ չարսթ Հայաստանեայց առաք. ս. եկեղեցւոյ. Նոր-Ձուղա 1895.

Յր. Շահագիրգ. Միքայէլ Ղ. Նալբանդեանց, կենս. Մոսկուա 1897.

Կ. Բասմաջեան. Պսակ մը Փրիդրիկ Միւլլերի գերեզմանին վրայ. Վենետիկ 1898.

Ղ. Տէր-Գրիգորեան. Շէյխ Ջաւադ. հրատ. «Աղբիւր-Տարագ»ի Թիֆլիս 1899.

Ծարութիւն Թումանեան. Մելիք-Բէգլար. պատմ. պօէմա. Թիֆլիս 1899.

1900. Ընդարձակ օրացոյց Ազգային հիւանդանոցի. Կ. Պօլս. Զրիս. Թաղէոսեան. Բանաստեղծութիւններ, հեղինակի պատ-կերով և կենս. ակնարկով, հրատ. Բ. Գոդթնի. Մ. 1899.

И. Ростомашвили. Русско-грузинский энциклопедический словарь т. 1, 2, 3, 4. Тифлисъ 1898—1900.

Արշակ Տէր-Միքէլեան. Հայաստանեայց ս. եկեղեցու քրիստոնէականը. Թիֆլիս 1900.

Ն. Ծարոյ. Բաց նամակ Թիֆլիսի Ներսիսեան Հայոց Հոգեւոր դպրոցի այժմեան հոգաբարձութեան. Թիֆլիս 1899.

Հ. Ս. Էփրիկեան. Բնաշխարհիկ բառարան. Վենետիկ 1900.

Կանոնադրութիւն հակաքրդական ընկ. Պարոկաստանի, Դավ-
րէժ 1900.

Կանոնադիր Ռաշտի հայուհեաց բարեգ. ընկ. Բագու 1899.

Կանոնադիր և տեղեկագիր Թաւրիզի լսարանական ընկ. Դավ-
րէժ 1900.

Տեղեկագիր Թիֆլիսի հայոց հրատ. ընկ. 1889 թ. գործունէու-
թեան Թիֆլիս.

Նորայր Ն. Բիւզանդացի. Կորիւն վարդապետ և նորին
թարգմանութիւնք. Թիֆլիս 1900.

Բժ. Ս. Շահնազարեանց. Որոշ կանոնադրութեան և ծրագ-
րի անհրաժեշտութիւնը և հայոց հոգ. թեմ. դպր. վարչ. և
ուս. կարգ ու կանոնի գիտցիլինայի միակերպութեան
գաղափարը. Մոսկուա 1900.

1900 թ. օրացոյց. Կ. Պոլիս.

Բժ. Ա. Բուդուղեան. Վենետիկական ախտեր. Թիֆլիս 1900.

Ստ. Մալխասեանց. Համառօտ պատմութիւն Ներսիսեան
հոգեւոր դպրոցի 75 ամեայ գոյութեան. Թիֆլիս 1900.

Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի 189⁸, ուս. տ. տեղեկա-
գիր. Թիֆլիս 1900.

Լեւոն Եղիազարեան. Հաւաքածոյ հայոց ժողովրդական եր-
գերի Ա. Պարիս 1800.

Թիֆլիսի հայոց Հրապարակչական ընկերութիւնից.

ԷԼ. Օժէշկո. Հօր Սամսոն. Թարգմ. ռուս. Ա. Ահարոնեանի.
Թիֆլիս 1899.

» » Տժգոյն հովուերգութիւն. Թարգմ. նոյն. Թիֆլ. 1899.

Ս. Լաք Լաֆօնթէնի. Թարգմ. Մ. Նուպարեան. Թիֆլիս 1900.

Ուայտ. Խղճով դատաստան. Թարգմ. ռուս. Թիֆլիս 1900.

Օր. Եղ. Պատկանեան. Հայկ. նշանագրեր հարթակարի հա-
մար, Թիֆլիս 1900.

Բժ. Վ. Արծրունի. Սիֆիլիս. Թիֆլիս 1900.

Մանկական լսող. Բ. տպ. Թիֆլիս. 1900.

«ԼՈՒՄԱՅ»-Ի ԳՈՐԾԱՎԱԼՆԵՐ

ԱՐԱՆՆԵՐ

ԲԱԳՈՒ

- պ. Աղէքսանդր Սիմոնեանց
- Յ. Նոնիէ քահ. Գեղամեան
- Յ. Ներսէս քահ. Տէր-Կարապետեան
- Յ. Անտօն Կարա—գործ. „Մեսաժըրի“ ընկ.

ԳԱՆՁԱԿ

- պ. Նիկ. Ղ.-Բեւեալեան
- պ. Յովսէփ Խօջայեանց
- Յ. Յուսիկ ք. Վերդեան

ԶԱԲԱԹԱՆԱ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՓԴԻՍ

- Յ. Աշոտ ք. Տէր-Կարապետեանց
- Յ. Յակոբոս ք. Տէլեճէկեան
- „Լումայ“—ի խմբագրութիւն
- Կենտրոնական գրավաճառանոց
- Յ. Արշակ ք. Մինասեանց

Հրատարակիչ՝ ԳԻՒՏ Ա. ԳՅԱ. Ա.ՂԱՆԵԱՆՅ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ր

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԳԻՐԻՔ Դ.

(ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ)

1780—1800

Յառաջաքանով, յաւելլումներով եւ ծանօթութիւններով հրատարակեց

Գի. ք. ա. Կահ. Աշտնէանց

1 վիմատիպ կոնդակով և 1 լուսանկար պատկերով

Գինն է 4 Ռ.

Բացուած է բաժանորդագրութիւն

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ժողովածուի Ե. գրքի.

(ԴԱԻԻԹ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ)

Բաժանորդագրինն է 3 ռ.

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ր

ԵՐԳԻԾԱԲԱՆ Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.

Ծ Ի Ծ Ա Ղ

480 երես, հեղինակի պատկերով

Գինն է 1 Ռ. 25 Կ.

Բ.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՏԱՄՆԱԲՈՅԺ

158 երես, գինն է 50 կոպ. գումարով զիջում:

Դիմել „Լուսնայ“ է խմբագրութեան:

Մամուլի տակ է նոյն հեղինակի

Գ.

ՔԱՂԱՔԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎՆԱՍՆԵՐԸ

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ր

ԱՐՇԱԿ ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս. ԵԿԵՂԵՑՈՒ

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆԸ

Զեռնարկ դաւանաբանութեան

Հոգ. Դպր. քարճր դասարանների համար: Գինն է 2 ռ.

Կ. Պօլսի նորատիպ (մեր նախնեաց թարգմանութիւն)

Ա Ս Տ Ո Ւ Ա Ծ Ա Հ Ն 2 Ի

Կովկասեան պահեստը գտնուում է մեզ մօտ.

Կաշեկաղմ միջադեր	.	.	.	2 ռ. 50 կ.
» » սակեզօծ	.	.	.	3 ռ. 20 կ.
» մեծագիր	.	.	.	5 ռ.
Փառակաղմ »	.	.	.	9 ռ.

«Ա Ր Ա Ր Ա Տ»

ԱՐՄԱՐԻՐ

Հ Ր տ ա Ր ի

Բաժանորդագրեն է Ռուսաստանում 4 ռ., Արտասահմ. 5 ռ.

Հասցեն. — Св. Эчмиадзинъ. Типографическ. Комитету.

«Բ Ի Ի Զ Ա Ն Դ Ի Ո Ն»

ՀԱՅԱԹԵՐԹ ԱՐՄԱՐԵԱՅ

Հրատարակում է Կ. Պօլսի:

Տարեկան գրեն է մեր կողմերի համար 16 ռ.: Ստորագրուել կարելի է «Լուսնայ»-ի խմբագրատանը:

«Ա Ր Ե Ի Ե Լ Բ»

Օ Ր Ա Թ Ե Ր Թ

Հրատարակում է Կ. Պօլսի.

Տարեկան գրեն է մեր կողմերի համար 16 ռ.: Ստորագրուել կարելի է «Լուսնայ»-ի խմբագրատանը:

«Ա Ն Ա Հ Ի Տ»

Աղգային, գրական և գեղարուեստական Հանդէս ամսեայ Տարեկան 12 ֆ., վեցամսեայ 6 ֆ. Հասցեն. — Paris, 6, Place de l'Odéon.

«Բ Ա Զ Մ Ա Վ Ե Պ»

ԱՐՄԱՐԻՐ

Տարեկան գրեն 10 ֆ., կանխիկ: Հասցեն. — Redaction de la Revue „Bazmavep“ S. Lazare Venise (Italie).

«Բ Ի Ի Ր Ա Կ Ն»

Հալաթաթեթ տարեկան 20 ֆր. կարելի է ստորագրուել «Լուսնայ»-ի խմբագրատանը:

«Ն Ո Ր Դ Ա Ր»

Քաղաքական գրականական ամսեայ լրագիր

Հասցեն. — Тифлисъ Ред. ежедневной газеты Норъ Даръ.

«Մ Ո Ւ Ր Ժ»

Քաղաքական և հասարակական գրական ամսագիր

Տարեկան 10 ռուբլի

Հասցեն. — Тифлисъ Редакция журнала „Мурчъ“.

«Մ Հ Ա Կ»

Գրականական և քաղաքական ամսեայ լրագիր

Տարեկան 10 ռուբլի.

Հասցեն. — Тифлисъ, Редакция „М ш а к ъ“

«Հ Ա Ն Դ Ե Ս Ա Մ Ս Ր Ե Ա Յ»

ԱՐՄԱՐԻՐ

Տարեկան 10 ֆրանք:

Հասցեն. — Red. de la Revue „Handesse Amsoria“ Wienne

Տանտիկեններէ համար անհրաժեշտ գեղք.

Խ Ո Հ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Հ Ի

ԿԵՐԱԿՈՐ ՊԱՏԵԱՍՏԵԼՈՒ

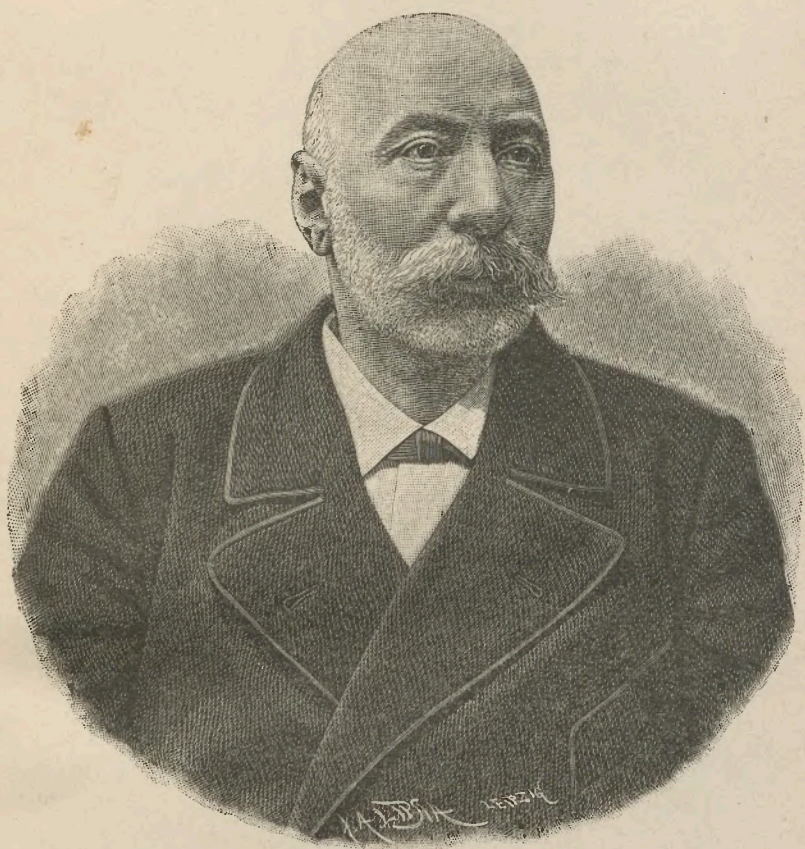
Ճ Ե Ն Ն ա Ր Կ

Կազմեց Թ. Ա.

ԳԻՆՆ Է 40 ԿՈՊԵԿ

Գ ռ - Ժ ա թ ռ Վ զ Ե ջ ռ - Ժ

Դիմել «Լուսնայ»-ի խմբագրատանը:

ԱՅԵՏԻՍ Բ. ՂՈՒԿԱՍԵԱՆՅ

ՀԱՐՆԱԳԻՐ ԵՎԵՂԵՅԱԿԱՆ ԲԱՆԳԱՐԱՆԻ

ԹԻՓԼԻՍԻ ՎԱՆԱՑ Ա. ԵՎԵՂԵՅՈՒ

«Ա Ղ Բ Ի Ի Ր»

«Տ Ա Ր Ա Ջ»

Միամսեայ պատկերազարդ Հան-
դէս մանուկներէի ծնողներէի և
գառութարաքներէի համար

պատկերազարդ շաբաթաթիւեր
ընտանեկան ընթերցանութեան
համար

1900 թուին հրատարակուած են նոյն ուղղութեամբ:
«Ազրիւն»-ի տարեկան գինը 3 ռուբլի, «Տարազ»-ինը 6 ռուբլի:
Հասցէն.—Тифлисъ, Ред. иллюстр. журнала Агбюръ-Таразъ.

І П Р І Յ Ն Յ Ս Ա Ր

ԿԱՐԳ ԸՍՏՈՒԱԾՊԱՃՏՈՒԹԵԱՆ

Ք. տպ. փոփոխած և 34 գեղեցիկ (Լալայեղդ փորուած) նկարն

Աշխ. Գիւտ ա. ք. Աղանեանց.

Դիւնն է 50 ԿՈՊ.

ՄԱՐՏՈՒՄ ՏԵՒ Է

ԳԻՒՏ Ա. Ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ 1901 Թ. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ

ՊԱՏԻ ՕՐԱՅՈՅՑ

(XIII տարի)

Դիւնը 50 կոպէկ: Ճանապարհի ծախքով 65 կոպէկ:

ՅԵՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

Մ Ե Լ Ի Ք - Բ Է Գ Լ Ա Ր

ՊԱՏԱՐԱՆ ՊԵՐԱ

Դիւնն է 10 ԿՈՊ.

Լոյս էն քէսէլ նոյն հեշխաֆի

ԽՕԼԵՐ, փոքրիկ մէկ արարուածով	10 կոպ.
ԱՐՈՒԹԵԱՆ ԹԵԻԵՐԸ, Թարգմ.	30 կոպ.
ԱՄՈՒՐԻՆ.	20 կոպ.
ՀԱՆԱՔ ՈՒ ԴԱՆԱԿ (I գիրք)	30 կոպ.
ԲԱՆԱՍՏԵՂՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	50 կոպ.

Դիւնը՝ Тифлисъ, Центральная Книжная торговля կամ հե-
ղինակին՝ Тифлисъ. Чавчавадзева ул, д. Маркар. № 25.

ԵԿԵՂԵՑԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԱՄՍԱԹԵՐԹ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՍՈՒԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ

Տարեկան 5 ֆրանկ:

Հասցէ. Armenian Rectory, Upper Brook Street, Manchester.

ԲԱՆԱՍԷՐ

ՀԱՆՈՍԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԼԵՋՈՒԱՐԱՆԿԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ի Ն

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՑՈՒԱԾ Է

ՆԵՐԿԱՅ 1900 ՏԱՐԻԱՆ ՀԱՄԱՐ

Տարեկան գինն է՝ 20 ֆր. —8 ա. վեցամսեան՝ 10 ֆր.—4 ա.

Կը հրատարակուի տարին չորս անգամ, իւրաքանչիւրը հարիւր երեսներէ բաղկացած եւ մի միայն ազգային հնախօսութեան, պատմութեան, լեզուաբանութեան, մատենագրութեան եւ ասոնց յարակից գիտութեանց նուիրուած:

Արդ կը խնդրենք որ «Բանասէր» բաժանորդ գրուելու փափագ ունեցողները փութով յայտնեն իրենց կամբը եւ բաժնեգները ԿԱՆԽԻԿ ղրկեն ուղղակի մեզի կամ թէ մեր հետեւեալ պատուարժան Գործակալներուն.

Ս. Պետերբուրգի համար՝ M. Chenorhik Au Crédit Lyonnais

Թիֆլիսի համար՝ Վ. Լուսինյանի խմբագրատունը կամ Պր. Վարդ Հայկազունի:

«Բանասէր» ի Ա տարւան հաւաքածոն կը ծախուի խմբագրատանս մէջ 25 ֆրանքի—10 ռուբլի. զի քանի մը օրինակներ հազիւ մնացած են մեր քովը:

Տնօրէն «Բանասէր»

Կ. Յ. ԲԱՍՄԱԺԻԱՆ

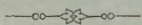
Մեր հասցէն է՝ M. Basmadjian 112, Bd Rochechouart Paris.

†Յ. ձաղարբէգեան. Ասլան Շահնազարեանց	374
«Լումայ»-ի խմբագրութեան, Ա. Տէր-Միքէլեան	379
Խմբագրութեան ծանուցումներ	380
Ստացուած գրքեր	381

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԺ

Կանոնք ս. Ժողովոց և ս. Հարց եկեղեցւոյ. Արիստակէս Արքեպիս. Դաւթեան	17— 32
Կոյր երաժիշտը. Կարալէնկօի. Թարգմ. Մուշէ վար- դապետ	49—112

Լ ՈՒՄԱՅ

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1896 թ. յունուարի 1-ից հրատարակում է Թիֆլիսում տարեկան երկու գիրք, բաղկացած 900—1000 երեսից և հետևեալ բաժիններով.— վիպական, տեղագրական, ազգագրական, մանկավարժական, առողջապահական, կենսագրական, պատմական, ժողովրդական, մատենախօսութիւն, այլեայլք և յաւելում:

Առաջին գիրքը լոյս է տեսնում յունուար 1-ին, երկրորդը՝ յուլիս 1-ին:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 ՌՈՒՔԼԻ

ԻԻՐԱՔԱՆՁԻԻՐ ԳԻՐՔՆ ԱՌԱՆՁԻՆ 2 ՌՈՒՔԼԻ

Մինչև այժմ տպագրուել է 10 գիրք, որոնք լոյս են տեսել միշտ խոստացած ժամանակներին և երբեմն էլ ամսաչափ առաջ:

Բանալով «ԼՈՒՄԱՅ»-ի վեցերորդ տարուայ, այն է 1901 թուի բաժանորդագրութիւնը՝ խմբագրութիւնը յայտնում է, որ առաջիկայ տարի ևս նոյն ճշտութեամբ պիտի հրատարակուի, ինչպէս և անցեալ տարիները. նոյն ծաւալով և աշխատակիցների աւելի ստուար խմբի օգնութեամբ:

Հասցէն՝ Тифлис, Редакция „ЛУМА“ կամ
протоиерею Гюмю Агапьянц.

Արտասահմանից՝ Tiflis Archiprêtre Güit Agha-
niantz, Redaction «Louma».

Ներկայ գիրքը լոյս տեսաւ յունիսի 15-ին